

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SOVYET RUSYA'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN DİNÎ VE MİLLÎ KİMLİK SORUNU

DOKTORA TEZİ

Javid HAJIYEV

BURSA – 2023

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SOVYET RUSYA'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN DİNÎ VE MİLLÎ KİMLİK SORUNU

DOKTORA TEZİ

Javid HAJIYEV

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ

BURSA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 711622006 numaralı **Javid HAJIYEV**'in hazırladığı **"Sovyet Rusya'da Azerbaycan Türklerinin Dinî ve Millî Kimlik Sorunu"** konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunması, ../../2023 günü … - … saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin /çalışmasının başarılı (başarılı/başarısız) olduğuna oy birliği (oy birliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Ali Kaya
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Mefail Hızlı
Dokuz Eylül Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Nurettin Gemici
İstanbul Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Yunus AKYÜREK
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

....../......./ 2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:17/03/2023

Tez Başlığı / Konusu: **"Sovyet Rusya'da Azerbaycan Türklerinin Dinî ve Millî Kimlik Sorunu"**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 250 sayfalık kısmına ilişkin, 06/ 02 /2023 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dur.

3- Uygulanan filtrelemeler:

4- Kaynakça hariç

5- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

6- Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

7- Gereğini saygılarımla arz ederim.

17/03/2023

Adı Soyadı:	**Javid HAJIYEV**
Öğrenci No:	711622006
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ
17/03/2023

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **"Sovyet Rusya'da Azerbaycan Türklerinin Dinî ve Millî Kimlik Sorunu"** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

17/03/2023

Adı Soyadı **:** Javid HAJIYEV

Öğrenci No **:** 711622006

Anabilim Dalı **:** İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi

Programı **:** Doktora

Statüsü **:** ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Javid HAJIYEV
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslam Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Mezuniyet Tarihi	: …/…/2023
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ

SOVYET RUSYA'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN DİNÎ VE MİLLÎ KİMLİK SORUNU

Siyasî, iktisadî ve stratejik konumundan dolayı Çarlık Rusyası'ndan sonra Sovyet Rusya hâkimiyeti altına giren Azerbaycan Türkleri, bir kez daha kendi dil, din, kültür ve geleneklerine zıt unsurların etkisi altında kalmışlardır. Lenin'in Self-Determinasyon manifestosuna rağmen Rusya egemenliğindeki milletlere kendi kaderlerini tayin hakkı verilmemiştir. Çünkü Sovyet adı verilen bu birlik, demir perdelerle kapatılmış ve âdeta "halklar hapishanesi"ne dönüştürülmüştür. Hatta Sovyetler Birliği Başkanı Stalin daha da ileri giderek Rusya hâkimiyeti altında bulunan halkları kontrol altında tutmak için "milliyetler politikası" geliştirmiş ve böylece Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimliklerini tahrif etmeye çalışmıştır. Sovyetlerin Ruslaştırma politikasına karşı gelen aydınlar ise paranoyak bir şekilde milliyetçi, ulusçu ve dış güçlerin ajanı olmakla suçlanmış, baskı altına alınarak ya idam ya sürgün ya da hapsedilmişlerdir. Ancak hiçbir güç ve kuvvet Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî mücadele azmini kıramamıştır. Bilakis, Sovyetlerin baskı siyasetinden yeterince çeken Azerbaycan Türkleri ulusal mücadele başlatmışlardır. Böylece 1991'de diğer Türk Cumhuriyetleri gibi bağımsızlıklarını ilan ederek dinî ve millî kimlik sorunlarının çözülmesi yolunda çok önemli adımlar atmışlardır.

Anahtar Kelimeler:

Sovyetler Birliği, Azerbaycan Türkleri, Dinî ve Millî Kimlik Sorunu

ABSTRACT

Name and Surname	: Javid HAJIYEV
University	: Uludag University
Instituion	: Institute of Social Sciences
Field	: History of Islam and Arts
Branch	: History of Islam
Degree Awarded	: PhD
Degree Date	: …/…/2023
Supervisor	: Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ

RELİGİOUS AND NATİONAL IDENTİTY PROBLEM OF THE AZERBAİJANİ TURKS İN THE SOVİET RUSSİA

Azerbaijan Turks, who came under the domination of Soviet Russia after the Tsarist Russia due to their political, economic, and strategic position, were again under the influence of elements opposing to their language, religion, culture, and traditions. Despite Lenin's manifesto of self-determination, the nations condemned to Russia were not given the right to self-determination, on the contrary, this union, called the Soviet, was closed with iron curtains, and revolved into a "people's prison". In fact, the President of the Soviet Stalin went even further and developed a "politics of nationalities" to keep the peoples condemned to Russia under control and tried to misrepresent the religious and national characteristics of the Azerbaijan Turks. National intellectuals, who opposed the Soviet's Russification policy, were paranoidly accused of being nationalist, separatist and agents of foreign powers, and were either executed, exiled, or imprisoned under pressure. However, no power or force could break the religious and national struggle determination of the Azerbaijani Turks. On the contrary, the Azerbaijani Turks, who had suffered enough from the religious and national oppression of the Soviets, started the nationalisation process, and gave an unprecedented national struggle. Thus, by declaring their independence in 1991, they took very vital steps towards solving religious and national identity problems.

KEYWORDS:

Soviet Union, Azerbaijani Turks, religious and national identity problem

ÖNSÖZ

“Biz Bir Millet İki Devletiz”.

(Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar ALİYEV)

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde Azerbaycan’da “tarih biliminin teşkili” için Moskova’dan Bakü’ye tarihçiler getirilmiştir. 1920-1930’lu yıllarda getirilen bu “uzmanlar” ideolojik bakış açısıyla yeni yeni eserler yazarak Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimliklerini tahrif etmeye ve unutturmaya çalışmışlardır. Bu eserler siyasî ve ideolojik tutum nedeniyle tek taraflı yazılmanın yanı sıra, aynı zamanda Türkiye ve Azerbaycan arşiv belgelerine atıfta bulunmamalarıyla da dikkat çekmektedir. İlgili arşiv ve resmî belgelere başvuruda bulunulan az sayıda eser ise Sovyet ideolojisi altında oluşturulmaya çalışılan Azerbaycan tarih bilimine ters düşmesi nedeniyle eleştiriye tabi tutulmuş ve yasaklanmıştır. Ancak 1991’de bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Azerbaycan tarih yazımında bir öze dönüş süreci yaşanmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik sorunlarının incelenmesine ve bu konuda objektif eserler yazılmaya başlanmıştır.

Çalışmamız; önsöz, giriş, üç bölüm, sonuç ve eklerden ibarettir. Girişte; tezin konusu, amacı, önemi, sınırları, metodolojisi ve aynı zamanda tezin kaynakları hakkında bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde; Sovyet Rusya döneminde Azerbaycan Türklerinin karşılaştıkları dinî ve millî kimlik sorunlarının arkasında yatan nedenlerin daha iyi anlaşılması amacıyla Rusların Türk yurtlarına doğru ilerlemesi ve Rusların Kafkasya siyasetinde Azerbaycan faktöründen bahsedilmiştir.

İkinci bölümde; Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik bilincinin oluşum süreci, aynı zamanda bu süreci tetikleyen amiller ve bu amillerin bir mefkûreye dönüşmesi hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ana ve son bölümünü oluşturan üçüncü bölümde ise; Sovyet Rusya’da Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik sorunlarının temel etmenlerinden bahsedilmiştir. Yani Sovyet idari birimlerinin Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimliğini yok etmeye çalışması, buna karşılık millî aydınların Azerbaycan’ın bağımsızlığı

için ulusal mücadele başlatması ve bu mücadelenin sonuçları üzerinde durulmuştur. Genel bir değerlendirmeyle de çalışma sonlandırılmıştır. Azerbaycan devletçiliğinin temelini oluşturan şahsiyetlerin, millî kimliğin imha sürecinde hayatlarını kaybeden baskı siyaseti kurbanlarının ve Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel hayatında önemli izler bırakan tarihi yapıların resimleri ise ekler kısmında verilmiştir.

Çalışmanın ilk günlerinden itibaren teknik ve teorik bilgileriyle bende ufuk oluşturan, yolumu aydınlatan akademisyen hocam ve tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tez yazım esnasında birikim ve önerileriyle tezimize katkıda bulunan, ilim ve irfan sahibi çok değerli Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU'na; tez izleme komitesi üyelerinden sayın Prof. Dr. Ali KAYA ve Prof. Dr. Mefail HIZLI'ya; araştırmanın her safhasında tecrübelerinden azami istifade etmeye çalıştığım Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ ve Doç. Dr. Yunus AKYÜREK'e; dergi, makale, kitap vd. kaynakların temin edilmesinde yardımlarını esirgemeyen kütüphane çalışanlarına; maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda hazır bulunan aziz aileme, eşime ve bütün dostlarıma çok teşekkür ederim.

Tezimi, dinî ve millî değerler uğrunda mücadele eden ve bu uğurda canlarından geçen tüm vatan evlatlarının aziz ve pak ruhlarına armağan ediyorum.

Javid HAJIYEV

Bursa-2023

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSLARIN KAFKASLARA DOĞRU İLERLEMESİ: AZERBAYCAN'DA RUS EGEMENLİĞİ

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKLERİNDE DİNÎ VE MİLLÎ KİMLİK BİLİNCİNİN OLUŞUM SÜRECİ VE BU SÜRECİ TETİKLEYEN AMİLLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET RUSYA'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN DİNÎ VE MİLLÎ KİMLİK SORUNU (1920-1991)

KISALTMALAR

ADGK	Azerbaycan Devlet Güvenlik Komitesi
ADİB	Azerbaycan Din İşleri Bakanlığı
AC	Azerbaycan Cumhuriyeti
AGİK	Azerbaycan Geçici İnkılâp Komitesi
AİİHK DGİ	Azerbaycan İç İşleri Halk Komiserliği Devlet Güvenlik İdaresi
AK(B) P MK	Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi
a. mlf.	Aynı müellif
AMYK İK	Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi İdari Kurulu
Bkz.	Bakınız
ÇEKA	Çrezvıçaynaya Komissiya (Olağanüstü Hal Komisyonu/İstihbarat)
çev.	Çeviren
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
HMK	Halk Maarif Komiserliği
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	Tarihsiz
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve diğerleri

GİRİŞ

Kafkasya'da stratejik bir konumu bulunan Azerbaycan; kuzeyde Dağıstan (Rusya), kuzey batıda Gürcistan, batıda Ermenistan, güney batıda Türkiye, güneyde İran, doğuda ise Hazar Denizi'yle çevrilidir. Azerbaycan adının etimolojisi hakkında birbirinden farklı görüşler olsa da bu adın İranlı satrap Atropates'in adından geldiği söylenmektedir. Gaugamella yenilgisinden (M.Ö. 331) sonra Makedonyalı Büyük İskender'in hizmetine giren bu şahıs, önceleri İskender adına Medya'yı yönetmiştir. Ancak onun ölümünden sonra bu bölgede kendi adına izafetle Atropatene (Grekçe) adında bağımsız bir krallık kurmuştur. "Atropates'in ülkesi" anlamına gelen bu krallığın ismi Farsçada Aturpatakan, Süryanicede ise Azarbaygan şeklinde kullanılmıştır. Daha sonra Arapçada g/c değişiminden dolayı günümüzdeki gibi Azerbaycan şeklinde telaffuz edilmiştir[1].

Arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre Azerbaycan'ın tarihi çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Azerbaycan'da ilk insan izlerine Urmiya Gölü havzasında rastlanmıştır[2]. Azerbaycan'da kurulan ilk devlet Manna, ikincisi ise Atropatena'dır. Lakin bunların hiçbiri kalıcı olmamıştır. Zira M.S. 227'de İran'da kurulan Sasani İmparatorluğu Azerbaycan'ı tamamen kontrolü altına almış ve başşehri Erdebil olan bir eyalet haline getirmiştir. Ardından Sasaniler kendi dinlerini burada hâkim kılmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bu tarihten sonra Azerbaycan Zerdüşlüğün en önemli merkezlerinden birine dönüşmüştür[3].

Kafkasların eteğinde bulunan Azerbaycan gerek jeopolitik konumu gerekse de coğrafi özellikleri nedeniyle tarih boyunca farklı farklı milletleri içinde barındırmıştır. Bu milletlerden biri de hiç kuşkusuz göçebe Türklerdir[4]. Dünyanın en eski kavimlerinden biri olan Türklerin Azerbaycan'a gelişi hakkında tarihî kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler arasından doğru olanı bulmak çok zor olsa da tüm Türkleri ilgilendiren bir mevzu olması hasebiyle her zaman aktüelliğini korumuş ve araştırma

---

1 Ziya Bünyadov, "Azerbaycan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/317-318: *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX Asradek,* ed. Z. M. Bünyadov – Y. B. Yusifov (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994), 14-18.

2 Bünyadov, "Azerbaycan", 4/318.

3 Bünyadov, "Azerbaycan", 4/319.

4 Abdulvahid Soofizadeh, "Selçuklular Döneminde Türklerin Doğu Anadolu ve Azerbaycan Bölgelerine Yerleşmeleri", *Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey'e Armağan,* haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. (Ankara: Berikan Yayınları, 2018), 35.

konusu olmuştur. Zira hem Azerbaycan Türkleri hem de Anadolu Türkleri açısından ne zamandan beri bu coğrafyada yaşadıklarını teyit etmek oldukça mühim bir meseledir.

F. Mustafa, Azerbaycan'ın Türkleşmesi merhalesini anlatırken meşhur tarihçi Z. V. Togan'ın şu görüşünü paylaşmaktadır: M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Turan kavimleri tedrici bir şekilde Azerbaycan'a gelmiş ve burada Ari unsuruyla karışmışlardır. Bu sayede M.S. 11. yüzyıla kadar Türkler, Azerbaycan'da yerli halkla kaynaşmıştır. Bu durum, Azerbaycan'ın Türkleşmesi merhalesi üzerinde çok büyük bir önem arz etmiştir[5].

Saadettin Yağmur Gömeç'e göre, Türklerin Azerbaycan'ı yurt edinmesi M.Ö. 7. yüzyılda İskit-Saka çağından (Türk-Hun) itibaren çeşitli Türk kavimlerinin Derbent yoluyla Kafkasların Kuzeyinden Azerbaycan'a gelip yerleşmelerine kadar uzanmaktadır. Hatta bu sebeple Derbent'e "Türk Kapısı" adı verildiğine de dikkat çekmiştir. Bu yüzden günümüzde bile Azerbaycan'da Türk-Hunlara ait yer adlarını görmek ve Sabarlar gibi diğer Türk-Ogurlardan kalma bazı izlere rastlamak mümkündür[6].

A. Soofizadeh de Azerbaycan'ın yanı sıra Anadolu topraklarının Türkleşmesinde göçlerin önemine değinmekte ve konu ile ilgili aşağıdaki şu görüşü paylaşmaktadır: *"Azerbaycan ve Anadolu topraklarına göç etmeleri her ne kadar daha önce Batı Hunları ve Hazar Devletinin bu coğrafyaya hâkim olmalarıyla başlamış olsa da buranın bir Türk toprağı olarak kimlik kazanma süreci X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyılın başlarından itibaren Oğuz Türkmenlerinin bölgeye akınları ve göç etmeleriyle yoğunluk kazanmıştır. Oğuz Türkmenleri ilk başta Orta Asya'dan Horasan Bölgesine gelmiş, daha sonra ise yurt arayışı maksadıyla önce Gaznelilerle mücadele etmiş, ardından Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu topraklarına gelerek, gelecekte Türk Yurdu olarak anılacak ve Türkiye adı ile isimlendireceğimiz topraklara yeni bir kimlik kazandırmışlardır"*[7].

Azerbaycan Türklerinin İslam ile tanışma süreci ise 7. yüzyılın ortalarına tekabül etmektedir. Bilindiği gibi Azerbaycan, 642'de Hz. Ömer (634-644) döneminde fethedildi. Ancak Azerbaycan'ın İslamlaşma süreci düşünüldüğü kadar kolay gerçekleşmemiştir. Çünkü bu dönem dünya genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da da Hıristiyanlık, Yahudilik,

---

5 Fazil Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği ve Sahte Tarih Problemi* (Bakü: Nurlar Yayınları, 2014), 246-249.

6 Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınları, 8. Basım, 2018), 3.

7 Soofizadeh, "Türklerin Doğu Anadolu ve Azerbaycan Bölgelerine Yerleşmeleri", 35-36.

Putperestlik, Zerdüştlük, Şamanizm gibi dini inanışlar hâkimdi. Bu yüzden Azerbaycan'ın dini yapısı İslam'ı kabul etmeye henüz müsait değildi[8].

Hz. Ömer'den sonra halife seçilen Hz. Osman (644-656), İslam dinini Kafkasya'da daha da yaymak amacıyla yoğun bir çaba sarf etmiştir. Fakat Müslüman Arap ordularının Sasani sınırlarını aşması ve Hazar topraklarına kadar ilerlemesi taraflar arasında gerginliğin artmasına neden olmuştur. Nitekim Hazarlar, Müslüman askerleri Kafkaslardan uzak tutmak amacıyla sürekli akınlar tertip etmişlerdir. Bu yüzden Azerbaycan toprakları, 7. ve 8. yüzyıllarda Hazarlar ile Müslüman Araplar arasında gerçekleşen mücadelelere sahne olmuştur.

Müslüman Araplar ile Hazarlar arasında yaşanan Birinci Arap-Hazar Savaşı Müslümanlar açısından her ne kadar çok zor geçse de sonuç itibariyle Müslümanların lehine neticelendi[9]. Hz. Osman, Azerbaycan fethinin tamamlanmasıyla Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'a çok sayıda asker yerleştirdi[10]. Burada Müslüman askerlerin dini gereğince temsil ve tebliğ etmesinden yola çıkarak bölge halkının hızlı bir şekilde İslam'ı kabul etmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Tarihçi Z. Bünyadov'a göre Hz. Osman'dan sonra halife seçilen Hz. Ali'nin (656-661) Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays el-Kindi, Müslümanların daha rahat ibadet etmeleri için Erdebil'de bir cami yaptırmıştır[11].

Emevîler (661-750) döneminde Azerbaycan Kafkasya'daki fetih hareketinin merkezi olarak kullanılmaktaydı. Bu yüzden Hazarlar her fırsatta Müslüman Arapların ilerlemesini durdurmaya çalışmışlardır. Fakat Hazarlar, Abbasiler (750-1258) devrinde Peçenek akınlarına maruz kaldıkları için Müslüman Araplara karşı pek fazla direniş gösterememişlerdir. Hazarların zayıflamasından istifade eden Ruslar ise kısa süre sonra Hazarların varlığına son vermişlerdir (965)[12]. Böylece Azerbaycan'da İslam'ın yayılması önündeki en büyük manilerden biri ortadan kalkmış oldu.

Abbasiler döneminde Müslümanlar Hazarlar tehlikesini yeni atlatmalarına rağmen bu kez de Babek el-Hürremi (838) isyanı ile karşılaşmışlardır. Babek isyanı her ne kadar güçlükle bastırıldıysa da Abbasileri büyük ölçüde zayıflatmıştır.

---

[8] *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX Asradek,* 240-241.
[9] Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/117.
[10] Bünyadov, "Azerbaycan", 4/319.
[11] Bünyadov, "Azerbaycan", 4/319.
[12] Taşağıl, "Hazarlar", 18/118.

Abbasi hilafetinin zayıflamasıyla Azerbaycan'da; Şirvanşahlar (799-1656), Sacoğulları (879-930), Revvadîler (10. yüzyılın başları), Selarîler (916-1090), Şeddadîler (951-1075) ve Ahmedîliler (1108-1227) gibi mahalli hanedanlıklar kuruldu[13]. Bu hanedanlıkların yanı sıra Azerbaycan'ın Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında Kuman-Kıpçak Türkleri (11. yüzyıllar), İlhanlılar (1256-1353), Altun Orda (1241-1502), Tümürlüler (1370-1507), Karakoyunlu (1351-1469), Akkoyunlu (1340-1514), Safeviler (1501-1736) ve Osmanlı (1300-1922) gibi Türk topluluklarının da çok büyük bir rolü olmuştur[14].

Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik sorunu, esasında Sovyet ve Çarlık Rusya'sı döneminin öncesine hatta İslam'ın Azerbaycan'a gelişinin de ötesine gitmektedir. Bunun başlıca nedeni, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu coğrafyanın polietnik durumuyla ilgilidir. Bilindiği gibi Azerbaycan coğrafi olarak Güney Kafkasya'da bulunmaktadır. Kafkasya ise nispeten küçük bir alan olmasına rağmen etnik ve dinî farklılıkların birlikte yaşandığı çok uluslu ve kozmopolit bir yapıya sahiptir. Zira burada üç büyük ulustan biri olan Dağlılar/Dağıstanlılar, Gürcüler ve Azerbaycan Türkleri yaşamaktadır[*]. Adı geçen uluslar her ne kadar İslam'dan önce bölgede hâkim olan Hıristiyanlık, Putperestlik, Zerdüştlük ve kısmen de Şamanizm gibi ortak dinî inanca sahip olsalar da netice itibariyle farklı sınırlara sahip olan farklı uluslardı. Durum böyle olunca da her bir ulus, kendi sınırları içinde kendi millî kimliğini koruyup kollamanın mücadelesi içinde olmuştur. Bu durum büyük bir problem oluşturmamakla birlikte Azerbaycan Türklerinin etnik zeminde yaşamış oldukları millî kimlik sorunsalının ilk belirtilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Ancak 7. yüzyılın ortalarında İslam'ın Azerbaycan'a gelmesiyle (642), o zamana kadar toprak ve coğrafi zeminde yaşanan kimlik sorunu bu kez yerini dinî inanç esaslarına bırakmıştır. Şöyle ki, Azerbaycan Türkleri İslam'ı kabul etmekle şimdiye kadar Kafkasya'da hâkim ve egemen olan diğer dinlere karşı İslam'ı ayakta tutmanın ve bu din üzere hayatlarını idame ettirmenin mücadelesi içine girmişlerdir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu mücadelelerin hiçbiri, Çarlık, özellikle de Sovyet Rusya'sındaki kadar zor, tehlikeli

[13] Bünyadov, "Azerbaycan", 4/319; *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX Asradek,*259-264.
[14] Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 7-15.
[*] 7. yüzyılda (İslam'dan önce) Kafkasya'da her ne kadar sayıları az olmakla birlikte Ermeni nüfusu bulunsa da onların Kafkasya'da yoğun bir şekilde konumlanmaları 19. yüzyılın başlarına tekabül etmektedir. Zira bilindiği gibi Ermeniler, 1828-1829'lu yıllarda bilinçli bir şekilde Çarlık Rusya'sı tarafından bölgeye yerleştirilmişlerdir. Dolayısıyla Ermeniler söz konusu dönemin dışında kalmışlardır. Bu yüzden İslam'dan önce Kafkasya'da yaşayan büyük uluslar arasında Ermenilerin adını zikretmeyi doğru bulmadık.

ve bir o kadar da kalıcı olmamıştır. Çünkü 1828’de Çarlık Rusya’sının Azerbaycan’ı ele geçirmesiyle durum daha da değişmiştir. Takip eden süreçte Azerbaycan Türkleri ilk kez kendi harslarına (kültür/yaşam tarzı/düşünce yapısı) yabancı bir ulusun egemenliği altına girmenin sıkıntısıyla yüzleşmişlerdir. Bu sebeple ulusal bir mücadele başlatarak asimile edilen dinî ve millî kimliğin yeniden kazanılması için çok büyük ve ciddi adımlar atmış, dinî, siyasî, edebî ve kültürel yönde millî bilinci idame ettirmeye çalışmışlardır.

1917’de Bolşeviklerin Çarlık Rusya’sının varlığına son vermesiyle bu iş daha da ivme kazanmıştır. Bolşevikler, iktidarın pekiştirilmesi adına her ne kadar ilk başta her bir ulusa kendi kaderini tayin hakkı fırsatı tanısalar da ilerleyen süreçte yaptıkları uygulamalarla bu vaatlerini unutmuş, Çarlık Rusya’sının bir varisi olduklarını ispat etmekte geç kalmamışlardır. Çarlık Rusya’sının külleri üzerinde Sovyetler Birliği adıyla inşa edilen yeni yönetim, “ulusal güçler” adı verdikleri Azerbaycan millî aydınlarına karşı misli görülmemiş mücadele süreci başlatmış ve böylece Sovyetleştirme politikasına karşı çıkan aydınları çeşitli suçlarla itham ederek ortadan kaldırmışlardır. Bu sebeple daha Sovyetler Birliği’nin başlarından itibaren Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik bilinçlerinin muhafazasında lokomotif rolü oynayan mütefekkir aydınların bir çoğu hayatını kaybetmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, Çarlık Rusya’sında dinî ve millî kimliğin yaşanması veya yaşatılması bakımından her ne kadar kısıtlamalar olsa da en azından öldürme uygulaması yoktu. Bu durum, Azerbaycan Türklerinin gerek İslam’dan önce gerekse İslam’dan sonra yaşamış oldukları dinî ve millî kimlik sorunlarının, Sovyetler Birliği’ndeki kadar zor, tehlikeli ve bir o kadar da kalıcı olmadığını göstermektedir.

1. Tezin Konusu

Araştırma, Sovyet Rusya’da Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik sorunlarının ana parametrelerini ele almaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Sovyetler Birliği döneminde idarî birimlerin Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimliklerini yok etme çabalarını ve buna karşılık aydınların bağımsızlık mücadelelerini konu edinmektedir.

2. Tezin Amacı

Araştırmanın amacı, Sovyet Rusya’da Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik sorunlarını irdelemek, Sovyetlerin Ruslaştırma siyasetine maruz kalan Azerbaycan Türklerinin bu uygulama karşısında vermiş oldukları millî ve ulusal mücadeleyi tarihi

veriler ve pratik bilgiler ışığında incelemek, olayları sebep-sonuç ilişkisi bağlamında ele almak, bilimsel bakış açısıyla yorumlamak, konuyu objektif bir şekilde değerlendirmek ve böylece Azerbaycan Türklerinin millî mücadele sürecine ışık tutmaya çalışmaktır.

3. Tezin Önemi

Bu çalışmayı önemli kılan özelliklerden biri, Azerbaycan Türklerinin Sovyet Rusya döneminde karşılaştıkları dinî ve millî kimlik sorunlarını ana hatlarıyla ortaya koymasıdır. Sovyet döneminde tarih mevcut ideoloji direktifleri esasında yazıldığı için ülkede olup bitenleri olduğu gibi tüm çıplaklığıyla anlatmak mümkün değildi. Kamuoyuna yalnız Sovyet idari birimlerinin anlatılmasını istedikleri kadarı anlatılmıştır. Bütün bunlar ise neredeyse mevcut tarihin tek taraflı yani sübjektif veya çarpıtılarak anlatıldığı anlamına gelmektedir. Bu yüzden yıllarca tarihi gerçekler insanlardan saklı tutulmuştur. Ancak 1991'de Azerbaycan devletçiliğinin yeniden tesis edilmesiyle birlikte son yüz yıl tarihinin öğrenilmesi yönünde çok ciddi adımlar atılmış, böylece araştırmacılara uzun süredir gizli kapılar arkasında saklı tutulan bilgileri öğrenme imkânı oluşmuştur. Bu da 70 yıldan fazla tahrif edilen Azerbaycan tarihinin objektif bir şekilde öğrenilmesine olanak sağlamıştır. Bir başka ifadeyle 1920-1991 yılları arasında Azerbaycan Sovyet döneminin tüm yönleriyle öğrenilmesine, Azerbaycan Türk tarihine ait boşluğun doldurulmasına ve böylece bilgi birikiminin zenginleştirilmesine yardımcı olmuştur. Bununla birlikte Sovyetler Birliği döneminde tehlikeli olarak nitelendirilen ve uzun yıllar araştırılması yasaklanan bu konuların yeniden araştırılmasına bizzat devlet tarafından izin verilmesi ve hatta desteklenmesi, hâlâ güncelliğini koruması aynı zamanda yerli araştırmacıların yanı sıra yabancı araştırmacıların da bu konulara yoğun ilgi göstermesi konuyu daha da önemli kılmaktadır. Ayrıca günümüzdeki vakaların bile 20. yüzyılda yaşanan olaylarla doğrudan ilintili olduğu dikkate alınırsa, adı geçen dönemin tetkik edilmesi araştırmacılar önünde duran en önemli vazifelerden biri olarak kabul edilebilir.

Çalışmada tüm Sovyet genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da din adına her şeyin yasaklandığına, dinin, yerini hurafelere bıraktığına, özellikle de camilerin ibadete kapatıldığına, buna karşılık Ateizmin hâkim konuma getirilmesine de vurgu yapılmıştır. Bütün bunlar ise Müslümanlık adına dönemin dinî tablosunu gözler önüne sermesi bakımından çok manidardır. Nitekim çalışmada bu ve benzeri faktörlerin üzerinde -bazen

kısa bazen daha detaylı- durulması, böylece konuya aydınlık getirilmesi, tezimizi daha da önemli kılmaktadır.

Çalışmayı değerli kılan bir diğer husus ise Sovyet tarih konseptinde mevcut olan Nisan tezinin çürütülmesiyle ilgilidir. Zira bilindiği gibi Azerbaycan önce Çarlık, sonra ise onun bir devamı niteliğinde olan Sovyet Rusya'sı tarafından işgal edilmiştir. Bu bakımdan 27 Nisan 1920, Sovyet tarihçiliğinde olduğu gibi "sosyalistlerin zaferi" olarak değil, bilakis Azerbaycan Anayasa Bildirgesi'nde de belirtildiği gibi uluslararası hukuk normlarının bozulması, Rus askerî birliklerinin savaş ilan etmeksizin Azerbaycan'a girmesi, en önemlisi ise bağımsız Azerbaycan'ın varlığına son verilmesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca daha sonra üzerinde işlenerek durulan ve bütün dünyaya "köylü ve işçilerin kardeşlik ülkesi" olarak tanıtılan Sovyetler Birliği'nin hiç de anlatıldığı gibi olmadığı, bilakis "milletler hapishanesi"ne dönüştürüldüğü anlaşılmıştır. Rejime karşı toplumsal ayaklanmaların başlaması, buna mukabil on binlerce suçsuz insanın "vatan haini" ilan edilmesi, Pantürkist ve Panislamist suçlamalarıyla öldürülmesi veya sürgün edilmesi bu gerçeği bir kez daha gözler önüne sermektedir. Ayrıca bu dönemin Azerbaycan Türklerinin ulusal mücadele devri yani işgale karşı toplumsal direnişin zirve yaptığı tarihi bir dönem olarak bilinmesi, fikrimizi desteklemesi bakımından önem arzetmektedir.

Yapılan çalışma neticesinde Sovyet Bolşevik yönetiminin Azerbaycan Türklerinin kendi dil, din, kültür, gelenek ve görenek gibi asli medeniyetlerine zıt uygulamalarda bulunduğu, onları "medenileştirmek" adı altında Ruslaştırmaya çalıştıkları ve bu uğurda Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî değerlerini ayaklar altına aldıkları tespit edilmiştir. Ayrıca Sovyet yöneticilerinin Marksist-Leninist tarih yazımından hareketle Azerbaycan Türk toplumunu Türk tarihi kimliğinden koparmaya, Azerbaycan Türklerinin etnik adını tahrif etmeye ve böylece yapay bir millet ihdas etmeye çalıştıkları saptanmıştır.

Yapay millet kavramına göre Azerbaycan Türklerinin kökü, Manna'ya, Medlere, Albanlara, Atropatenaya en esası ise Farslara dayandırılmaya çalışılmıştır. Bu ise "Sovyet Halkı" yaratmak arzusunda olan Stalin'in milliyetler politikası olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Azerbaycan Türkleri Türk değil, "Azerbaycanlı"dırlar, dilleri ise Türk dili değil, "Azerbaycan dili"dir. Fars yönetiminin de bilinçli olarak bu işe müdahil olması sonucu Azerbaycan Türkleri için yeni bir tanımlama yapılmıştır ki bu da Azerbaycan Türklerinin "Aryan" kökenli bir kavim oldukları yönündedir.

Suni bir şekilde oluşturulan bu görüşe göre Azerbaycan Türkleri "Türk değil", "Azeri"dirler yani "Türkleşmiş İran milletidir". Bütün bunlar ise Stalin'in 1939'da üzerinde durduğu ve ortaya attığı "Medya-Atropatena" tezinden kaynaklanmaktadır. Bu teze göre M.Ö. 8-6 yüzyıllarda Medya Devleti'nde (Şimdiki Güney Azerbaycan'da/Kuzey İran'da) yaşayan İran dilli Atropatenalılar Orta Çağ'da Türklerin bölgeye gelmesiyle kendi ana dillerini zamanla terk etmiş ve böylece Türk dilinde konuşmaya başlamış daha sonra ise asimile olarak Türk halkına dönüşmüşlerdir[15].

Görüldüğü gibi burada bir asimilasyon olayı söz konusudur. Hatta Azerbaycan Türklerinin kökü "Atropatlara" daha net bir ifadeyle İran'da azınlığı teşkil eden "Azeri"lere dayatılmaktadır. Bu da yanlış bir tanım olmakla birlikte Azerbaycan'ın sonradan "Türkleştiği" tezine hizmet etmiştir. Oysaki F. Mustafa'nın da belirttiği gibi daha önceden de burada mevcut olan ve sonradan "buraya gelen Türkler asimile olmadan kendi varlıklarını direk coğrafyaya yansıtmış, sayı, kültürü ve dilleriyle de buranın egemen unsuru olma özelliğini kazanmışlardır"[16].

Bundan başka Türklerin bazı milletlerden farklı olarak tek katmanlı değil, "tüm dünyaya dağılan ve çok sayıda kolları olan çok katmanlı bir ırk"[17] olma özelliğine sahip olması fikrimizi ayrıca desteklemektedir.

4. Tezin Seçimi

"Sovyet Rusya'da Azerbaycan Türklerinin Dinî ve Millî Kimlik Sorunu" adlı tez konumuzla ilgili Azerbaycan'da ve Türkiye'de son zamanlar azımsanmayacak kadar benzeri çalışma yapılmış, özellikle de millî mücadele döneminden bahseden bir dizi monografi eser ve makale yazılmıştır. Ancak bu her şeyin söylendiğini veya anlaşıldığını göstermez. Çünkü her bir konu yeniden araştırılmaya ve ciddi bir şekilde tahkik edilmeye ihtiyaç duymaktadır. Nitekim birtakım sorunların çözülmesi ve giderilmesi ancak bu şekilde mümkündür. Bununla birlikte, dağınık halde bulunan bilgilerin bir araya getirilmesi ve böylece bir bütün oluşturulması, manzaranın tamamını görmemize daha çok yardımcı olacaktır. Ayrıca dinî ve millî kimlik sorunlarıyla ilgili çalışmaların toplum özbenliğinin

---

[15] Elnur Ağayev, "Azerbaycan'ın Etnik Yapısı", *Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı* 1/53 (Temmuz-Ağustos 2013), 1030-1031.

[16] F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği*, 26.

[17] Haleddin İbrahimli, "Azerbaycan'da Millî Kimlik Sorunu: Tarihi ve İdeolojik Açıdan Karşılaştırmalı Tahlil", *Yeni Türkiye (Azerbaycan Özel Sayısı I)* 107/25 (Mayıs-Haziran 2019), 100.

canlı tutulması bakımından müstesna yeri vardır. Bütün bunlar, bizi konu üzerinde durmaya özellikle teşvik etmiştir. Bu bakımdan tezimizin eksiksiz olduğunu iddia etmemekle birlikte alan araştırması yapacak olan akademisyenlere fayda sağlayacağı düşüncesindeyiz.

5. Tezin Metodolojisi

Çalışmanın yazım esnasında arama-tarama metodu kullanılarak tarihi olayların sebep-sonuç ilişkisi bağlamında incelenmesine özen gösterilmiştir. Özellikle sorunların ve olayların kapsamlı ve objektif bir şekilde değerlendirilmesine, kronolojik sırayla yazılmasına, art niyet beslemeden tarafsız bir şekilde aktarılmasına özen gösterilmiştir. Bununla birlikte hem metin içi akıcılığı sağlamak hem de anlaşılır olması bakımından mümkün olduğunca sade bir dil ile anlatılması tercih edilmiştir. Aynı zamanda bazı kavramların daha iyi anlaşılması amacıyla dipnot veya parantez içinde yer yer açıklamalar yapılmıştır.

6. Tezin Sınırları

Bilindiği gibi Azerbaycan toprakları, 1828'de Rusya ile İran arasında Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu sebeple de çalışma esnasında Rusya hâkimiyeti altında kalan Kuzey Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik sorunları ele alınmıştır. Güney'deki yani günümüz İran sınırlarında kalan Azerbaycan Türkleri ise çalışmanın dışında tutulmuştur. Ancak İran'da yaşayan kırk milyonu aşkın Azerbaycan Türkünün de dinî ve millî kimlik sorunlarının öğrenilmesi, günümüz açısından son derece önemlidir ve aynı zamanda araştırmacılar önünde duran esas görevlerden biridir. Çünkü Rusya hakimiyeti altında kalan Türkler Ruslaştırma, İran hakimiyeti altında kalan Türkler ise Farslaştırma siyasetiyle karşılaşmışlardır.

Çalışmamız her ne kadar 27 Nisan 1920'den 18 Ekim 1991'e kadar varlığını sürdüren Sovyet Rusya'daki Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik sorunlarını konu edinse de konunun daha da anlaşılır olması amacıyla Çarlık Rusya'sı dönemindeki Azerbaycan Türklerinin de sorunlarına değinilmiştir.

7. Tezin Kaynakları

Çalışmanın hazırlanmasında gerekli literatür taraması yapılmış ve bu manada yerli ve yabancı kaynaklar esas alınmıştır. Özellikle devlet üniversitelerinde ve merkezi

kütüphanelerde bulunan verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Kiril, Osmanlıca (Arap alfabesi) ve Latin alfabesiyle yazılan matbuat malzemeleri ve eserleri de çalışma kapsamına alınmıştır. Bundan başka konuyla ilgili resmî internet arşiv sitelerinden, ansiklopedi maddelerinden ve makalelerden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Ayrıca çalışmanın hazırlanmasında Azerbaycan milli aydınları tarafından Azerbaycan'da ve Azerbaycan dışında yazılan eserlere, neşredilen süreli yayınlara ve nutuklara da yer verilmiştir. Özellikle de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade'nin *"Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)"* ve yine onun dava arkadaşlarından biri olan Mirza Bala Mehmetzade'nin *"Millî Azerbaycan Hareketi"* vb. eserleri örnek gösterilebilir. Millî aydınlar tarafından yazılan eserlerin en belirgin özellikleri ise tarihi olayların bizzat iştirakçileri olmalarıdır.

Bundan başka 20. yüzyılın 90'lı yılları ve 21. yüzyılın başlarında yazılan eserler de mercek altına alınmıştır. Örneğin; Azerbaycan açısından, Ziya Bünyadov'un *"Kırmızı Terör"*, Nesib Nesibli'nin *"Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale (1918-1920)"*, Musa Kasımlı'nın *"Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi: 1920-1945"*, Süleyman Aliyarlı'nın *"Azerbaycan Tarihi: Uzak Geçmişten 1870-ci Yıllara Kadar"*, Kiyas Şükürov'un *"Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları"*, Vasif Kafarov'un *"Osmanlı-Rusya İlişkileri Bağlamında Bağımsız Azerbaycan (1917-1918)"*, İrade Mammedova'nın *"Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)"*, Ebülfez Süleymanlı'nın *"Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri"*, vd. gibi tarihçi ve sosyologların eserleri bunlardan sadece bir kaçıdır. Bu müelliflerin kaleminden sâdır olan eserler zengin arşiv belgeleri esasında hazırlandığı için Azerbaycan'da olup bitenleri tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Bu eserlerde Sovyet baskı siyaseti sonucu, bir başka ifadeyle "kırmızı terör" neticesinde Sibirya ölüm kamplarında hayatlarını kaybeden ve "hain" damgasıyla kurşuna dizilen yüzlerce Azerbaycan vatandaşının hayatı hakkında monografik bilgi verilmektedir. Söz konusu bu eserler aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin ulusallaşma sürecine de ışık tutmaktadır.

Çalışmada yararlanılan bütün eserler tüm tafsilatıyla birlikte önce dipnotlarda sonra kaynakça kısmında belirtilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
RUSLARIN KAFKASLARA DOĞRU İLERLEMESİ: AZERBAYCAN'DA RUS EGEMENLİĞİ

1.1. RUSYA ÇAR'I ALKSEYEVİÇ PETRO'NUN KAFKASLARA YAYILMA POLİTİKASI (1721-1725)

Rusların Kafkaslara ilk yayılma eğilimleri, Vareg-Rus devrine kadar, yani 9. yüzyılın sonu 10. yüzyılın başlarında kadar gitmektedir. M. Zülfügarlı'ya göre Ruslar, 909 yılında 16 gemi müfrezeyle Volga ve Hazar boyunca ilerleyerek Sara/Sârı adasını ve sahil mıntıkalarını yağmalamışlardır. Ancak Şirvanşahlar Devleti'nin karşı hücuma geçmesiyle Ruslar geri püskürtülmüştür[18]. Lakin Ruslar yeniden toparlanarak Kafkaslara yayılma mücadelesini devam ettirmişlerdir. Şöyle ki, Rus Devleti'nin kurucusu Rurik'in (860-879) oğlu İgor (912-945), 914'te Hazar Denizi'nin güney kıyılarına doğru büyük bir akın tertip ederek Bakü'yü yağmalamış, çok sayıda ganimet elde ederek geri dönmüştür. Bununla iktifa etmeyen Rus Knezi İgor, ömrünün sonlarına doğru yani 944 yılında 50 bin askerle birlikte Kafkasya üzerine ikinci bir akın tertip etmiştir. Knez İgor, Hazar kıyılarını tahrip ettikten sonra bu kez Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerlemiş ve Mübareki diye bilinen yerde konuşlanarak Arran'ın baş şehri olan Berda şehrini yağmalamıştır. Tarihi verilere göre Ruslar, burada 20 bine yakın insan katletmişlerdir[19]. Ancak Rusların sistematik bir şekilde doğu istikametinde Hazar Denizi ve Kafkaslara yayılma politikasının esası, İgor'un oğlu Svyatoslav (965-973) ile başlamış ve kendinden sonraki Rus hükümdarlarına örnek teşkil etmiştir. Svyatoslav'dan sonra bu görevi, oğlu I. Vladimir (980-1015) üstlenmiştir. I. Vladimir, 985 yılında gemilerle İdil Bulgarları üzerine[20], 987 yılında ise Derbend üzerine hücum etmiştir. Daha sonra bu misyonu, I. Vladimir'in oğlu I. Yaroslav Mudrıy (1019-1054) üstlenerek 1030'da 38 gemiyle, Kura ve Aras Nehirlerinin kavuştuğu bölgeler üzerine akınlar tertip etmiştir. 1032-1033 yıllarında ise Şemahı bölgesini talan ederek binlerce insanı kılıçtan geçirmiştir[21].

---

18 Meherrem Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* ed. Adalet Aliyev (Bakü, 2007), 31.
19 Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, 31.
20 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: TTK Yayınları, 1948), 22-26.
21 Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, 31.

11. ve 12. yüzyıldan farklı olarak 13. yüzyılda Rusların Kafkasları ele geçirme isteği Moğol istilası (1240) nedeniyle sekteye uğramıştır. Çünkü Moğol istilasıyla birlikte Rusya, Altın Orda Devleti (1240-1502)'nin müstemlekesi haline gelmiştir. Ancak tarihin farklı evrelerinde Avarlar ve Hazarlar gibi çeşitli Türk devletlerinin idaresi altında kalan Ruslar, 15. yüzyılın sonlarına doğru Altın Orda Devletinin de zayıflamasıyla bölgede nüfuz sahibi olmayı başarmış ve bağımsızlık eşiğine geçerek devletleşme merhalesine girmiştir[22]. Ancak Altın Orda Devleti'nin zayıflamasıyla bu kez Kazan, Kırım, Astrahan ve Sibirya gibi yeni yeni oluşan Türk hanlıkları, Rus Devleti üzerine korku salmıştır. Bu sebeple Avrasya'nın tüm alanına sahip olmak isteyen Ruslar, soğuk iklimin ve komşu hanların etkisinden kurtulmak ve aynı zamanda güneşe (sıcak denizlere) kavuşmak amacıyla doğu istikametinde Rus kolonzasyonunu hızlandırmış, Pasifik Okyanusu'ndan Tienşan dağlarına kadar ilerleyerek yol üzerinde bulunan Kazan (1552), Astrahan (1556), Sibirya (1598) Hanlıklarını ve Don Nehri'ni ele geçirmişlerdir[23]. Böylece Rusya tarihinde mahkûmiyet devri kapanmış ve yeni bir tahakküm devri başlamıştır.

Söz konusu Türk hanlıklarının ele geçirilmesinin Rusya tarihi ve emperyalizmi açısından çeşitli stratejik sonuçları olmuştur. Zira Türk hanlıklarının işgal edilmesi, Rusların Kafkaslara yayılmacılığının özünü teşkil etmektedir. Çünkü Ruslar, bizzat bu sayede Kafkaslara giden yolun kapısını büyük ölçüde açmayı başarmışlardır. Örneğin, Ruslar, Don Nehri'ni ele geçirmekle Hazar Denizi ve Aşağı Ural sahasına doğru hızlı bir şekilde ilerlemiş ve Türk illerinin büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir. Şöyle ki;

Ruslar, Kazan'ın düşmesiyle Osmanlı Devleti'yle sınırdaş oldukları gibi aynı zamanda Kafkaslara ve Hazar Denizi'ne doğru yayılma imkânı bulmuşlardır.

Astrahan'ın ele geçirilmesiyle, Doğu'da Türkistan yurdu istikametinde, Batı'da Baltık Kıyıları ve Ukrayna Ovaları boyunca ilerlemişlerdir.

Ural sahasının düşmesiyle de Doğu'da Büyük Sibirya Ormanlarına doğru Rus yayılmacılığına yönelik geniş imkânlar sağlanmıştır.

Rusya, Sibirya'nın düşmesiyle beş milyon metrekarelik toprak sahası elde etmiş ve böylece dünyanın en büyük kara sahasına hükmeden devlet haline gelmiştir. Ayrıca

---

22 Mesut Hakkı Caşın, *Novgorod Knezliği'nden XXI.Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi* (Ankara: Atlas Yayınları, 2. Basım, 2015), 20, 24.

23 George Vernadsky, *Naçertaniya Russkoy İstorii* (Moskova: Oçerki Russkoy Flosofii, Antologiya, 1996), 204, 215.

Sibirya'yı ele geçirmekle Rus imparatorluk stratejisinin odak noktasını teşkil etmiş ve Rusya'nın zamanla en büyük imparatorluk haline gelmesini sağlayacaktır[24].

Rus yayılmacılığı birçok tarihçi ve araştırmacılar tarafından farklı yorumlanıp değerlendirilmiştir. Örneğin, Rus tarihçilerine göre Rus yayılmacılığı; "ulusal görev" ve "toprakların bir araya getirilmesi" terimiyle rasyonalize edilmiştir. Ancak N. Davies bu fikre karşı çıkarak Rus yayılmacılığını farklı yorumlamıştır. Ona göre bu durum; Rus hükümdarlarının geleneksel militarizminden kaynaklanan toprak açlığı hastalığının belirtisidir. Çünkü hükümdarların sürekli büyüyen toprak parçasına ve insan kaynağına ihtiyaç duyması çok ironik bir durumdur. Hatta bu durumu, "bulimia politica" veya "canine hunger" (*kurt gibi acıkmak*) adlandırmış ve sürekli komşularını sömürmekten ibaret olan büyük toprak oburluğuyla nitelendirmiştir[25].

M. H. Caşın'a göre Rus yayılmacılığının temeli korkuya bağlı kıtasal ve savunucu yayılma tarihidir. Çünkü Ruslar, her zaman kimseye güvenmemeyi, sürekli tetikte bulunmayı, üstünlüğe sahip olmadığı yerde ise hile ve entrikaya başvurmayı kendisine düstur edinmiştir. Bu duyguların belirlenmesini tahrik eden duyguyu ise coğrafi durum ve doğal sınırın olmamasıyla ilişkilendirmiştir. Bu sebeple Rus yayılmacılığını "Güçlü Sınırlar" arama ve "Saha Oluşumları" olarak değerlendirmiştir[26].

16. yüzyıla gelindiğinde ise Rusların emperyalist yayılmacılıklarını daha da arttırarak devam ettirdiğine şahit olmaktayız. Sibirya üzerinden Çin'e, Türkistan üzerinden Hindistan'a, Kafkasya üzerinden İran'a, Karadeniz üzerinden ise Türkiye'ye ulaşmak isteyen Ruslar, karşılaştıkları birtakım direnişlere rağmen yine de Türk illeri aleyhindeki ilerlemelerini hızlı bir şekilde genişletmeye devam etmişlerdir[27]. Bu sebeple bölgede öteden beri devam eden Türk egemenliği sona ermiş ve böylece Ruslar, Kafkaslara kadar inme imkânına sahip olmuşlardır[28]. Zira Rusya, bin yılı aşkın tarihi boyunca Kafkaslara doğru yayılma politikasından ve stratejisinden asla vazgeçmemiştir. Nitekim 16. yüzyılda ilk Rusya Çar'ı olan IV. İvan zamanında artan yayılma hareketi, günümüze kadar değişmeden ve hiç duraksamadan biraz da modernleşerek daha da ivme kazanmıştır[29].

---

24 Caşın, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, 24-56.
25 Norman Davies, *Europe: A History* (New York: Oxford University Press, 1996), 655.
26 Caşın, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, 21.
27 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)* (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 4-5.
28 Vernadsky, *Naçertaniya Russkoy İstorii,* 206.
29 Caşın, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, 21.

IV. İvan'dan sonra Rusya'nın Türk yurtlarına özellikle Kafkasya istikametinde yayılmacı siyasetinin önde gelen isimlerinden biri de hiç kuşkusuz Rusya Çar'ı I. Petro Alekseyeviç (1689-1725)'tir[30]. Petro, hâkimiyeti boyunca Rusların denizlere açılması gerektiği fikrini savunmuştur. Bu vesileyle civar bölgedeki denizlere sahip olmak isteyen Petro, Avrupalı uzmanlar aracılığıyla gemicilik sektörünün geliştirilmesine önem vermiştir. Ancak Petro'nun denizlerle ilgili halletmesi gereken daha önemli bir mesele vardı. Bu da Rus yayılmacılığı karşısında büyük engel olarak gördüğü Osmanlı Devleti meselesiydi.

Hakimiyeti boyunca selefinin izinden gitmeyi kendine şiar edinen Petro, Osmanlı'yı ortadan kaldırmak amacıyla 1696'da Türklerin kırmızı çizgisi sayılan Karadeniz'e doğru yola çıktı. Sefer esnasında Azak Kalesini ele geçiren Petro, 1711'de gerçekleştirilen Prut Savaşı'nda Osmanlı Ordularına karşı yenildi. Böylece Karadeniz'e ulaşamayacağını anlayan Petro, Karadeniz sahilleri konusunu bir süreliğine de olsa askıya alarak yüzünü Avrupa'ya döndü[31].

Avrupa'da "Kuzey Savaşlarını" başarıyla bitiren Çar I. Petro, Rusya'yı Batı'da Baltık Denizi kıyılarına ulaştırmakla iktifa etmedi ve sıcak denizler ütopyasını öne atarak Rusya'yı klasik "Kara Devleti" olmaktan kurtarmaya karar verdi[32]. Bu sebeple İran ile Rusya arasında iktisadî önemi haiz olan Azerbaycan'ı ele geçirerek deniz ticaretinin önemli isimlerinden biri olan Hazar Denizi'ni kendi dâhili denizi haline getirmenin mücadelesi içine girdi. Hazar Denizi'nin ele geçirilmesi, Rusya açısından Batı ile Doğu arasında bulunan ipek yolunu kontrol altında tutmak, ülke çıkarlarını gözetmek, Azerbaycan'da ticaretle meşgul olan Hıristiyan tebaayı ve tacirleri himaye etmek anlamına gelmekteydi[33]. Planın gerçekleşmesi halinde Osmanlı tacirleri bölgeden uzaklaştırılmış olacaktı. Dolayısıyla ticaret yolu Rusların kontrolü altına girecekti. Aynı zamanda burada ticaretle meşgul olan tüccarlardan vergi alınacağı için yüklü miktarda kâr elde edilecekti[34].

Çar Petro'nun Kafkaslara yayılma siyasetinin özünü ekonomik ve ticari nedenler teşkil ettiği gibi aynı zamanda Rusya'nın coğrafi özelliğinin etkisi de unutulmamalıdır.

---

30 Reşid İsmailov, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Azerbaycan Halk Marif Komisarlığı Yayınları, 1923), 89.

31 Benedict Humphery Sumner, *Peter The Great and the Emergence of Russia*, ed. A. L. Rowse (London: English Universities Press LTD, 1950), 80.

32 Caşın, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, 52.

33 Vasili Aleksandroviç Potto, *Kavkazskoy Voyna: v Otdelnıh Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografiyah* (St. Petersburg: İzdaniya Knijnago Sklada, V. A. Berezovskogo, 1887), I/20; Fuad Aliyev, *Missiya Poslannika Russkogo Gosudarstva A. P. Volınskogo v Azerbaydjana* (Bakü: Elm Yayınları, 1979), 12.

34 Azerbaycan'da yapılan ticari alış-veriş faaliyetleri ve sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkz: V. P. Listsov, *Persidskiy Pohod Petra I. 1722-1723* (Moskova, 1951), 76.

Çünkü Rusya'nın Kuzeyi soğuk ve buzlarla kaplı olduğu için denizcilik bakımından verimli değildi. Güney yakasında ise her ne kadar denizcilik bakımından son derece uygun Karadeniz bulunsa da burası Osmanlı'nın sıkı denetimi altındaydı. Bu sebeple Rusya, kuzeyde buzlarla, güneyde ise Osmanlı Devleti arasında sıkışıp kalmıştı. Rusya topraklarının limana çıkış imkânının olmaması, Rusları dünyanın en ucuz taşımacılık sektörlerinden biri olan deniz ticaretinden mahrum bırakmıştı. Haliyle I. Petro, neredeyse dünya hâkimiyetine eş değer sayılan deniz ticaretinin ele geçirilmesi için ülkenin iktisadî açıdan gelişmesini ve bu hedef doğrultusunda sıcak denizlere açılmanın şart olduğunu kendine düstur edindi. Bu bakımdan I. Petro, Rusya tarihi açısından gerek selefleri gerekse halefleri arasında sıcak sulara inme zarureti bilincini pratiğe döken ilk kişi olarak değerlendirilmektedir.

I. Petro, tüm bu özelliklerin gerçekleştirilmesi için Müslümanların hamisi konumunda olan Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması gerektiğine inanıyordu. Bu sebeple ilk önce Osmanlı'nın bölge üzerindeki nüfuzunu azaltması gerekiyordu. Nitekim hâkimiyeti boyunca bu doğrultuda hedefine ulaşmak isteyen I. Petro, Osmanlı ile mücadeleye girmekten hiçbir zaman geri durmadı. Onun, Osmanlı'yı Hazar Denizi'nden uzak tutma ve güney'e (Kafkaslara ve sıcak sulara) inme politikası, halefleri tarafından da titizlikle takip edilecek ve yaklaşık bir asır içinde Güney Kafkasya'nın tamamı Rus İmparatorlarının eline geçecektir[35].

Batı tarzı yenilikleriyle bilinen I. Petro, ülke dâhilinde gerçekleştirdiği ıslahatlar sayesinde Rusya donanmasını ve sanayisini inkişaf ettirmeyi başardı. Fakat bu kez de ham madde ihtiyacı hasıl oldu. Azerbaycan'ı top yekûn ham madde deposu olarak gören I. Petro, bu maksatla ilk önce Hazar sahilinde yerleşen bölgeleri özellikle Bakü ve Şemahı şehirlerini ele geçirmeyi düşündü. Amacına ulaşmak için bu arazilere uzun yıllar boyunca tacir kılıflı temsilciler ve seyyahlar gönderdi ve böylece ülkenin siyasî ve iktisadî durumu ve tabii servetleriyle ilgili bilgiler edindi. Planın gerçekleşmesi için hiç şüphe yok ki, Ermeniler gibi Hıristiyan tebaanın da yardımından ustalıkla istifade etmeyi ihmal etmemiştir.

Keşif amaçlı bölgeye gönderilen tacir ve seyyahların vermiş oldukları rapor esasında hazırlanan ve 18. yüzyıl Azerbaycan tarihinin siyasî ve sosyal hadiselerini

[35] Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/46 (2009), 90.

aydınlatan monografi eserinin yazarı E. Karayev, bu konuya değinirken, Rusya: *"Hıristiyanları Müslümanların zulmünden kurtarmak"* bahanesiyle Azerbaycan'a girdi ifadesini kullanarak isabetli bir tespitte bulunmuştur[36]. Oysaki Rusların bu iddiaları, planın gerçekleşmesine hizmet ediyordu. Çünkü yer altı ve yer üstü doğal kaynaklara mâlik olan Azerbaycan, diğer ecnebi devletlerin olduğu gibi Rusya'nın da dikkatini çekmiştir. Bu sebeple Petro, Kafkasya'nın önemli isimlerinden biri olan Azerbaycan'ı ve Hazar Denizi'ni[*] bir an önce ele geçirmek için fırsat kollamıştır[37].

Azerbaycan, Rusya bütçesini doldurmak için vazgeçilmez bir değere sahipti. Bu yüzden Azerbaycan'ın ele geçirilmesi artık kaçınılmaz hale gelmişti. Endüstriyel üretimin artırılmasını isteyen Rusya'nın, yeni ham madde ihtiyacını doğal kaynaklar bakımından zengin olan Hazar Denizi aracılığıyla gidereceği herkese malumdu. Çünkü Rusya ekonomisi açısından hayati önem taşıyan mermer gibi inşaat malzemeleri, altın ve gümüş gibi değerli madenler ve hatta Hazar kıyılırından elde edilecek olan tuz, Rusya için olmazsa olmaz özelliklerden sadece birkaçı idi. Bunların yanı sıra yün, pamuk ve ipek ticareti de oldukça önem arz etmekteydi.

Çar Petro'nun Kafkasya ekseninde ilerlemesinin iktisadi ve siyasi nedenlerinden geniş bir şekilde bahseden E. Köse, ipeğin, *"Çar ve Rus aristokratları için tam anlamıyla*

---

[36] Elçin Karayev, *Azerbaycan XVIII Asır Rus ve Gerbi Avrupa Seyyahlarının Tasvirinde* (Bakü: ADPU Yayınları, 2005), 50-51; Okan Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde Rus Çar'ı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volınskiy'nin Kafkasya Raporu* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 9-14; Listsov, *Persidskiy Pohod Petra,* 77-80.

[*] Hazar Denizi, Avrupa ile Asya kıtaları arasında yerleşmektedir. Bu havzaya sahip olan güç, bölgede otoriteyi elinde bulundurabileceği gibi, Yakındoğu ile İç Asya'ya da kolaylıkla yerleşebilir. Bkz: Elemdar Şahverdiyev, "Cumhuriyet Döneminde Hazar Havzasının Jeopolitik Konumu (1918-1920)", *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920),* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 336; Dünyada "Hazar Denizi" adı ile bilinen bu deniz, esasında okyanuslara çıkışı olmaması nedeniyle dünyanın en büyük gölü olarak da bilinmektedir. Fakat hacminin büyüklüğüne göre kendisine deniz ismi verilmiştir. Birçok nehir sularının mansabı olan Hazar Denizi, birçok hayati özelliklere sahiptir. Şöyle ki, Volga ve Don nehirlerine eklenen kollar aracılığıyla Karadeniz ve Baltık Denizlerine kadar ulaşabilmektedir. Aynı zamanda suyunun tuzluğuna rağmen zengin balık türlerini de içinde barındırır. Hatta dünya havyar ihtiyacının %90'ı buradan temin edilmektedir. Hazar'ın biyolojik özelliğinin yanı sıra en belirgin özelliği ise, dünya çaplı petrol ve doğal gaz rezervine sahip olmasıdır. Hazar Denizini küresel güç mücadelesi haline getiren bir diğer önemli hususlardan bir diğeri ise, yolcu ve yük taşımacılığı açısından elverişli limanlara sahip olmasıdır. Bu ve benzeri hususlar dikkate alındığı zaman Rusya'nın aslında Azerbaycan'ı niçin ele geçirmek istediği daha iyi anlaşılacaktır. Bkz: Sırrı Erinç, "Hazar Denizi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/108-109; Dana Kaskabayeva, "Hazar Denizinin Hukuki Statüsü", Sahipkıran Stratejik Araştırmalar Merkezi (Erişim 11 Haziran 2020).

[37] Karayev, *Azerbaycan,* 51.

bir tutku olduğunu"[38] ifade etmektedir. Bu sebeple 1714-1725 yılları arasında Rusya nezdinde 7'si Moskova'da, 4'ü St. Petersburg'da, 3'ü ise diğer bölgelerde olmak üzere toplam 14 ipek fabrikası faaliyete başlamıştı. Ancak Rusya topraklarında üretilen ham ipek, gereken talebi yeterince karşılamadığı için her defasında Şirvan ve Gilan vilayetlerinden ham ipek almak zorunda kalıyorlardı. Bu işin çok masraflı olduğunun farkında olan I. Petro, Rus egemen sınıfının en önemli ihtiyaçlarından biri olan kahve, şeker, limon, şarap, biber, tarçın, karanfil, safran gibi baharat ve hububatlara olan ihtiyaçlarını karşılamak için İran ve Hindistan ticaret yolu üzerinde bulunan Azerbaycan'ı ele geçirmek arzusu taşıyordu[39]. Bunu başaracağı takdirde Avrupa'ya götürülen ham ipek ve hububatı, Hazar Denizi ve Volga Nehri aracılığıyla önce Rusya'ya buradan da Avrupa'ya götürmek kolay olacaktı. En önemlisi ticaret üssünün Osmanlı'dan Rusya'ya kaymasını sağlamış olacaktı. Netice olarak Çar I. Petro, ticaretten elde edilen gelir ile ülke ekonomisini kalkındırırken, Osmanlı Doğu ile Batı arasında transit önemi haiz olan merkezi konumunu kaybedecekti.

I. Petro'nun ekonomik, idari ve askerî alanlarda yaptığı reformlar ve takip ettiği aktif dış politika doğal olarak ülke bütçesini bir hayli zayıflatmıştı. Bu durumda hazineye yeni gelir kapıları aramak zorunda kalan Çar I. Petro, gelişmekte olan Rusya sanayisinin hammadde ihtiyacını gidermek için Kafkasların, İran'ın özellikle de Azerbaycan'ın tabii servetleri hakkında bilgi edinme zarureti duymaya başladı. Bu yüzden İran'a, din adamı ve tüccar gibi "masum" görünümlü çok sayıda elçiler gönderdi. Çar'ın Kafkasya ve Hazar Denizi stratejisinin ana parametrelerinin oluşmasında ve bu misyonun gerçekleşmesinde 1715'te İran'a elçi olarak gönderilmesine karar verilen Yarbay Artemiy Volınskiy'in yoğun çabaları olmuştur[40].

Çar, A. Volınskiy'i İran'a gönderirken, kendisine keşif amaçlı bazı görevler vermişti. En önemli görevlerden biri, Safevi ve Osmanlı'nın Kafkasya ile ilgili tutumunu öğrenmek ve onları bölgeden uzaklaştırmak için nelere dikkat edilmesi gerektiğini öğrenmesiydi. Bundan başka Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya giden ipek ticareti güzergâhının Kafkaslar üzerinden Rusya'ya yönlendirilmesini sağlamalıydı. Aynı zamanda

---

[38] Ensar Köse, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi-1724 İstanbul Antlaşması* (İstanbul: Büyüyen Ay, 2017), 55-56; Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde,* 160.

[39] http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XVIII/1720-1740/Pochod_petr_pers/text1.htm (Erişim 20 Mayıs 2020); Köse, *Kafkasların Taksimi*, 56.

[40] Fatih Ünal, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburga)* (Ankara: Yason Yayınları, 2014), 40; F. Aliyev, *Missiya Poslannika*, 4-5, 19-21; Sumner, *Peter The Great*, 175.

bütün bu işlerin gerçekleşmesi için bölgedeki gayrimüslim tebaayı Rusya tarafına çekmeli ve konu ile ilgili sık sık kendisine bilgi vermeliydi[41].

1716'da elçilik göreviyle İran'a gönderilen Artemiy Volinskiy,[42] Şemahı ve Gilan'da sadece ipek satışından yılda bir milyon ruble gelir elde edildiğini öğrendi. 1724'te Rusya'nın toplam devlet gelirinin 8.500.000 ruble olduğunu düşündüğümüz zaman sadece ipekten elde edilen paranın ne kadar büyük bir meblağ olduğunu tahmin etmek o kadar da zor olmasa gerek[43]. Rusya, böylesi bir gelir kaynağını asla elden çıkarmak istemezdi. Ancak, Sultan III. Ahmed, A. Voliskiy'in dört yıl boyunca I. Petro'ya bölge ile ilgili şifreli mektuplar gönderdiğinden haberdar olduğu için Rusya'nın bölgede yapmış olduğu siyasî faaliyetleri çok dikkatli bir şekilde takip etmiştir. Hatta karşı hamleye geçerek Dürri Ahmet Efendi'yi istihbarat için Azerbaycan'a elçi olarak göndermişti. Ahmet Efendi ise altı ay zarfında Safeviler ile ilgili elde ettiği bütün bilgileri Sefaret-name adı altında Sultan III. Ahmed Han'a takdim etmiştir[44]. Bunun üzerine Osmanlı, Avrupa savaşlarına ara vererek Kafkasya siyasetine daha çok yönelmiştir. Bu sebeple Rusya için düşünüleni gerçekleştirmek bir o kadar kolay olmadı. Ancak çok geçmeden Azerbaycan'da mevcut statüko Çar I. Petro'nun lehine değişecek ve böylece Kafkasya'da çok önemli gelişmeler yaşanacaktır.

1720'li yılların başlarında siyasî hadiseler neticesinde Afganistan'da ortaya çıkan isyanlar, 1721'de Şirvan bölgesine de sıçradı[45]. İran Şahı'na karşı isyanlar o kadar büyüdü ki Şah fermanının merkezi vilayetler dışında hükmü kalmamıştı. A. Voliniskiy, bu konuda Petro'ya mektup yazarak: "Şah'ın hâkimiyeti ancak onun titulunda (unvan/statü) kalmıştı" cümlesini kullanmıştır[46]. Haddizatında isyanlar nedeniyle Safevi Devleti'nin Şirvan

---

41 Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde,* 60-68: A. Volınskiy'in İran seferi hakkında Çar'a sunduğu 628 sayfalık rapor tutanağı, 17. yüzyılın başlarında Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi açısından çok büyük bir önem arzetmektedir. Bkz: F. Aliyev, *Missiya Poslannika,* 4-5, 12.

42 Ş. A. Meshia - Y. Z. Tsintsadze, *İz İstorii Russko-Gruzinskih Vzaimootnoşeniy X-XVIII vv.* (Tibilisi: İzdatelstvo Soyuza Pisateey Gruzii, Zarya Vostoka, 1958), 93.

43 Köse, *Kafkasların Taksimi,* 56.

44 Doğan Yörük - Elvin Veliyev, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)", *SUTAD* 40 (Güz, 2016), 19.

45 Fuad Aliyev, "Şirvan İsyanı. 1722-1735'li yıllarda Azerbaycan'ın Hazarboyu Eyaletlerinin Rusya Tarafından İşgal Olunması", *Azerbaycan Tarihi: Yeddi Ciltte (XIII-XVIII Asrlar),* ed. Oktay Efendiyev (Bakü: Elm Yayınları, 2007), III/389; Abdulakim Abdulkerimoviç Butayev, *Narodno-Osvoboditelnoe Dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod Rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (Pervaya tret XVIII veka)* (Mahaçkala: İzdatelstvo Mavel, 2006), 79.

46 Hasan Ali Delili, *Azerbaycan'ın Cenub Hanlıkları: XVIII Asrın İkinci Yarısında* (Bakü: Elm Yayınları, 1979), 10.

üzerinde otoritesi kalmadığını iyi anlayan Rusya için tarihi bir fırsat oluştu[47]. Şöyle ki, Azerbaycan'da Şii İran hâkimiyetine karşı Sünni Lezgi devleti kurmak arzusunda olan Hacı Davut Bey, 21 Ağustos 1721'de Sünni tebaanın da yardımıyla Safevi hâkiminin bulunduğu Şirvan üzerine hücum etti. Hücum esnasında Şiilerle birlikte Rus tüccarları da öldürüldü ve birçoğunun malı yağmalandı[48]. Rusların, bu eylemi cevapsız bırakmayacağının farkında olan Hacı Davut Bey, siyasî manevra yaparak Müslüman Osmanlılardan ziyade Hıristiyan Ruslar'dan himaye talebinde bulundu. Lakin bölge üzerinde kimsenin varlığına tahammül etmeyen I. Petro, Hacı Davud Bey'in asıl amacını anladığı için bu teklifi kabul etmedi. Bu durumda Rusya'dan himmet ummanın kendisine hiçbir yarar sağlamayacağını anlayan Hacı Davud Bey, bölgede güçlü bir himayenin ancak Osmanlı Devleti aracılığıyla mümkün olacağı kanaatine vardı. Bu sebeple Dağıstan ileri gelenlerinden Gazikumuk'lu Surhay Han ile birlikte Kırım Hanı'nın da aracılığıyla Osmanlı Devleti'nden himaye talebinde bulundu[49]. Ancak Osmanlı tarafı, Ruslarla daha önce akdetmiş oldukları ebedi barış antlaşması gereği bu talebi kabul etmekte önce tereddüt etti. Daha sonra Rusların Şirvan üzerine hücum edeceği haberi duyulunca, Sultan III. Ahmed'in (1673-1736) talimatıyla Sadrazam Damad İbrahim Paşa, Hazar kıyılarına kadar uzanan Rus yayılmacılığını önlemek ve Müslüman Lezgi halkını korumak için diplomatik bir hamle yaptı. Buna göre himaye teklifi memnuniyetle kabul edildi. Hatta zaman kaybetmeksizin, Hacı Davud'un Şirvan Han'ı tayin edildiğini tescil etmek için Derviş Mehmed Ağa aracılığıyla İstanbul'dan Şirvan'a "berât-ı şerif" (hanlık menşuru) gönderildi[50]. Bununla yetinmeyen Devleti Aliye, Ruslar'ı da bu durumdan haberdar etmek

---

47 Sergey Mihailoviç Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen,* (St. Ptersburg: İzdaniye Vıysoçayşe Utveridennavo Tovarisestvo - Obsestvennava Polza, 2. Basım, 1895-1896), 18/47.

48 Hacı Davud Bey'in hayatı ve siyasî mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Yaşar Baş, "Şirvan Han'ı Hacı Davud, Siyasî Mücadelesi, Sürgün Hayatı ve Ailesi", *Ekev Akademi Dergisi* 18/58 (Kış 2014), 634; *İsoriya Narodov Severnogo Kavkaza c Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII v.,* ed., B. B. Piotrovskiy (Moskova: Akademiya Nauk SSSR, 1988), 411; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2014), 43.

49 Yörük - Veliyev, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti", 18-19; Baş, "Şirvan Han'ı Hacı Davud", 635; Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri,* 40-47; Karayev, *Azerbaycan,* 49-51.

50 S. O. Çaycıoğlu, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", *Vakanüvist-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/Kafkasya Özel Sayısı (2017), 126-127; Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri,* 57; Baron Joseph Von Purgstall-Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi,* çev. Vecdi Bürün (İstanbul: Üçdal Hikmet Neşriyatı, y.y.), 7/294-295; Osmanlı Sultanı, Davut Bey'i, himayesine aldığı gibi aynı zamanda Derbendin idaresini de kendisine vermiştir. Ancak 1728 yılında Davut Bey çeşitli (Osmanlı mensupları Hacı Davud Bey'e bir hümayun göndererek, antlaşma gereği Ruslara bırakılan bölgelere saldırı yapmamaları konusunda uyarıda bulunmuşlardır) suçlarla itham edilerek görevden alınmış ve hapsedilmiştir. Onun yerine ise Surhay Han getirilmiştir. Bkz: Baş, "Şirvan Han'ı Hacı Davud", 636.

amacıyla 1722 yılının sonlarına doğru Kapucubaşı Nişli Mehmed Ağa'yı Rusya'ya elçi olarak gönderdi. Rusya'da Aleksey İvanoviç Daşkov tarafından karşılanan elçi, dinleri gereği Lezgiler'i himaye altına aldıklarını ve Rusların da bu hususa dikkat etmeleri gerektiğini, aksi takdirde 1700'de gerçekleşen *"Ebedi Barış"* (İstanbul Antlaşması) antlaşmasına aykırı davranmış olacaklarını bildirdi[51].

1721'de Nystad Antlaşmasıyla İsveç muharebesini tamamlayan Rusya'nın Kafkasya dosyasını tam da açacağı bir zamanda, Osmanlı'nın bu şekilde oyuna dâhil edilmesi Rusya açısından hiç de iyi olmadı. Fakat I. Petro, her şeye rağmen Hacı Davud ve Surhay Hanlar'ın Şabran, Kudat, Bakü, Derbent ve Şemahı'ya hücumları esnasında şehirde bulunan Rus tüccarlarının mallarının yağmalanmasını bahane ederek Güney Kafkasya'ya askerî müdahale için hazırlıklarını daha da hızlandırdı[52]. Zira Ruslar, Kafkasya ve ötesine uzanan yayılma planını gerçekleştirmek için kararını çoktan vermiş ve icraata başlamış bulunuyorlardı. Çünkü İran'da ortaya çıkan isyan zaten Safevi Devleti'ni zayıf düşürmüş, istila için yeterince fırsat bulabilmişlerdi. Şemahı olayı ise bu işin hayata geçirilmesi için çoktandır aranan bahanenin habercisiydi. E. Köse'nin ifadesiyle: *"Çar, aslında bu hadise meydana gelmemiş olsaydı da büyük ihtimalle, Kafkaslara saldırmak için başka bir bahane bulacaktı"*[53].

Uzun zamandan beri Volinskiy aracılığıyla ülkenin siyasî ve iktisadî durumu ile ilgili derinlemesine araştırma yapan I. Petro, durumu iyi değerlendirerek bu bölgede yaşayan Ermeni ve Gürcü halklarının da haklarını savunma bahanesiyle, 15 Mayıs 1722'de Moskova Nehri'nden hareket ederek Oka (Volga) Nehri ile 26 Mayıs günü Nijnie Novgorod şehrine geldi. 4 gün burada kaldıktan sonra doğum gününü de kutlayarak 30 Mayıs günü Astarhan üzerinden ilerleyerek Azerbaycan'a doğru yola çıktı. Bununla da I. Petro'nun, tarihte "İran Yürüyüşü" veya "Derbent Seferi" adı ile meşhur olan yolculuğu böylece başlamış oldu[54]. Bir ay sonra 27 Haziran 1722'de 284 gemiyle birlikte Astrahan'a vardı. R. İsmailov, Çar'ın Kafkasya'ya gelişini büyük facianın küçük habercisi olarak

---

51 Ünal, *Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev*, 48; Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti", 127.
52 Listsov, *Persidskiy Pohod Petra*, 120; http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Borba_arm_az_voss_ross_1722_1724/frametext.htm (Erişim 2 Mayıs 2019); Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 420.
53 Köse, *Kafkasların Taksimi*, 68.
54 Ünal, *Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev*, 43; Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, 110-111; I. Petro'nun Astrahan ve İran seferiyle ilgili detaylı bilgi için bkz: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Petr_I_Astrachan/text2.htm, (Erişim 20 Mayıs 2020).

değerlendirdiği için Petro'nun Dağıstan'a ayak basmasını, "Kafkasya için fevkalade mühim bir gün olarak" nitelendirmiştir[55].

Gemiden açılan top ateşi sebebiyle Dağıstanlılar fazla direnemeden teslim olmak zorunda kaldılar[56]. Bunun üzerine Çar I. Petro, Hazar sahilindeki bölgelere askerî müdahalesini gerektiren durum ile ilgili bir manifesto yazarak Azerbaycan'a gelme nedenini açıkladı. Rus, Fars ve Türk dillerine tercüme edilen Manifestoda Azerbaycan'a geliş meramı şu şekilde bildirilmiştir: *"Rus orduları, Sultan I. Hüseyin'e yardıma gelmiştir, Hacı Davud ve Surhay Han, Şah'a karşı geldiklerine, Şemahı'yı ele geçirdiklerine ve 300 Rus tacirinin 4 milyon ruble'lik mallarını yağmaladıklarına göre cezalandırılacaklardır"*[57].

Çar'ın Azerbaycan'a doğru geldiğini haber alan bazı Rus yanlısı şehir ayanları, Rus ordularının Bakü'yü ele geçirmesini istedikleri için Çar'a mektup yazarak Rusya himayesinden medet umduklarını ifade etiler[58]. Bunun üzerine Petro, mektup yazarak Teğmen Osip Lunin'i Bakü'ye gönderdi. Bakü hâkimi Mehmed Hüseyin Bey ve onun taraftarları Lunin'in mektubunu kabul ettiler. Ancak mektubun satır altı manasını iyi anlayan yerli sakinler, Rusya'nın himaye bahanesiyle Bakü'ye gireceğini ve bir daha da çıkmayacakları görüşünü ileri sürerek kıyamcılara (Hacı Davud ve yandaşları) karşı dışarıdan yardıma ihtiyaç duymadıklarını belirttiler. Planın işlemediğini gören Çar Petro bu durumda diplomatik usullere başvurdu. Matyuşkin'in telkiniyle İran elçisi İsmail Bey'e mektup yazdırarak Bakü'yü teslim etmelerini istedi. Redaktörlüğünü S. Aliyarlı'nın yaptığı "Azerbaycan Tarihi" adlı eserden edindiğimiz özet bilgiye göre; *"Matyuşkin'in talebi ile*

---

55 R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 90-91.

56 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/17201740/Borba_arm_az_voss_ross_1722_1724/frametext.htm, (Erişim 20 Mayıs 2019).

57 Karayev, *Azerbaycan,* 52-53; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu*, 418; Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti", 119; Rusya'nın İran ve Türkiye diplomatik işlerinde Şark dilleri mütercimliği yapan Abbaskulu Ağa Bakühanov, Azerbaycan, Şirvan ve Dağıstan tarihi ile ilgili kaleme aldığı nam eserde, Lezgiler'in Şemahı'yı 1712 yılında ele geçirdiklerini belirtmektedir. A. A. Bakühanov, *Gülistan-i İrem* (Bakü: Azerbaycan Tetkik ve Tetbi Cemiyeti Yayınları, 4. Basım, 1926), 103-104; Konu ile ilgili tartışmaların tafsilatı hakkında detaylı bilgi için bkz: Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri,* 43, 47; I. Petro'nun Azerbaycan ve İran'ın Hazar sahilindeki vilayetlere gönderdiği Manifestonun Arap alfabesinden Kiril alfabesine çevrilmiş hali için bkz: Hasan Ali Delili, *Azerbaycan-Rusiya Münasibetleri Fars ve Azerbaycan Dilli Senedlerde (1722)* (Bakü: Elm Yayınları, 1976), 31-38; Manifestonun Kiril alfabesinden Latin alfabesine çevrilmiş hali için bkz: Şahin Doğan, "I. Petro'nun Hazar Seferi ve 18. yüzyıl Rus-Azerbaycan İlişkilerine Dair Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları* 204 (Haziran, 2013), 105, 115.

58 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/17201740/Borba_arm_az_voss_ross_1722_1724/frametext.htm, (Erişim 20 Mayıs 2019); Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti", 122; Mektup için bkz: Delili, *Azerbaycan-Rusya Münasebetleri,* 39-40.

Heşterhan (Astarhan)'a getirilmiş İran elçisi İsmayıl Bey kalenin Ruslara verilmesi için Bakü Sultanı Mehmed Hüseyin Bey'e mektup yazdı. 6 Temmuz'da donanma ile Bakü limanına varan Matyuşkin, bu mektubu Binbaşı Neçayev'e verip unvanına getirmeyi (mektubu sahibine teslim etme görevini icra etmesini) *emretti. Sonra Rusya İmparatorunun bir ferman ile kıyamçılardan koruması için şehri almak azminde olduğunu ve bunu Sultan Mehmed Hüseyin Bey'e de bildirmesini tevdi etti. Lakin sultan yine de binbaşıyı kaleye bırakmadı*[59].

Yine S. Aliyarlı'nın, A. Bakühanlı, P. Butkov ve F. Soymonov'a istinaden elde ettiği bilgilere göre, Bakü hâkimi Mehmet Hüseyin Han, onu sadece kaleden içeri bırakmamakla yetinmemiş hatta iki saat gemi köprüsünde bekletmiş ve şifahi (sözlü/yazıya dökülmeksizin) olarak geri dönmesini emretmiştir. Buna göre;

"Şah hazretlerinin sadık tebaaları olan Bakü sakinleri artık dört yıldır ki, kıyamcı Davud'a karşı durmuşlar ve gelecekte bu kıyamçı ne kadar yaşamış olsa ve ne kadar güç kazansa da onlar ondan korkmuyorlar, buna göre de (dışarıdan) yardım için ne bir asker, ne bir batman erzak almak istiyorlar. Elçi mektubuna geldikte ise, bu mektup Rusya'da yazılmıştır, bundan başka onlar İsmayıl Bey'in ne gösterişine ne de talimatlarına uymaya borçlu değillerdir"[60].

Bakü sakinlerinin cevabi mektubundan da anlaşıldığı gibi, Çar'ın Bakü'ye gelişi hiç de iyi niyetli değildi. Çünkü Çar, himaye bahanesiyle liman ve petrol şehri olan Bakü'yü ele geçirmek niyetindeydi. Ancak elde olmayan sebeplerle arzusuna nail olamadı. Çünkü bu kez talih, kuzey rüzgârının büyük sıkıntılarıyla yüz yüze kalan güney sakinlerinden yana idi. Şöyle ki, güçlü Bakü rüzgârı neticesinde içi erzakla dolu Rus gemileri suyun dibine battı. Ardından askerler arasında salgın bir hastalık çıktı. Bu durumdan haberdar olan Çar'ın arzusu da an itibariyle sekteye uğradı. Bu sebeple şimdilik, Derbendin işgali ve yol üzerinde bulunan birkaç bölgenin zaptıyla yetindi. Çar I. Petro, Bakü sakinlerinin "yardım" talebini kabul etmemesi ve donanmanın uğramış olduğu felaket nedeniyle Kafkasya seferini iptal etmek zorunda kaldı[61]. Lakin güneye (sıcak sulara) inmek isteğinden asla vazgeçmedi.

---

59 Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi: Uzak Geçmişten 1870-ci Yıllara Kadar* (Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1996), 476.
60 Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 476; Karayev, *Azerbaycan*, 53-54.
61 Karayev, *Azerbaycan,* 54; Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti", 123.

Kafkasya seferine çıkan I. Petro, olumsuz hava koşulları nedeniyle 23 Ağustos 1722'de Rusya'ya geri dönmek zorunda kaldı. Nihayetinde Derbent Naibi İmam Kulu Bey tarafından kendisine teslim edilen Derbent'in gümüş anahtarlarını da yanına alarak 5 Eylül 1722'de Kafkaslardan ayrıldı ve Moskova'ya geri döndü[62].

Bakü, Hazar Denizi ve etrafını işgal edemeden geri dönen Petro, zahiren bu seferden mağlup ayrılmış gibi gözükse de sadece Derbend'in işgal edilmesi Rusya tarihi açısından I. Petro başkanlığında 20 yıllık yoğun mücadelenin zaferi olarak nitelendirilmektedir. Çünkü bu başarı sayesinde Rusya, bölgede otoriter bir devlet haline gelmiştir. Diğer yandan bu coğrafyada söz sahibi olan Safevi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına rağmen Rusya Çarı'nın Derbendi ele geçirmesi, Hazar Denizi sahillerine kadar ayak basması, burada bir dizi askerî tedbirler alması ve bölgede büyük miktarda asker bırakması hem askerî hem de diplomasi açısından başlı başına büyük bir başarıdır[63].

Rusların Hazar kıyılarında gözükmesi her ne kadar kendi iç sorunlarıyla uğraşmakta olan İran'ı harekete geçirmediyse de Osmanlı Devleti bu duruma sessiz kalmadı ve Kafkasya'da konumunu güçlendirme yollarına başvurarak askerî hareketliliği daha da canlandırdı. En önemlisi Rusya'yı bir an önce Kafkasları terk etmesi konusunda uyardı. Ayrıca kendilerinden himaye talebinde bulunan Müslüman Lezgiler'in haklarını koruyacaklarını da bildirdi. Bunun üzerine Osmanlı ordularını Hazar'a yakın bölgelerden mümkün olduğu kadar uzak tutmaya çalışan Rusya Çarı I. Petro, devlet menfaatini de göz önünde bulundurarak Osmanlı aleyhinde karşı atağa geçerek başından beri gizlemekte olduğu nihai hedefini açık bir şekilde beyan etmekten kaçınmadı. Zira Hazar Denizi'nde Rus egemenliğinden başkasına hiçbir şekilde müsamaha göster(e)meyeceğini ifade ederek Rus askerî birliklerinin bulunduğu Derbend konusuna da değindi. Derbent halkının durumuyla ilgili görüşünü açıklarken bölge halkının kendi rızasıyla/gönüllü olarak himaye altına alındıklarını söyledi[64].

---

[62] *İsoriya Narodov Severnogo Kavkaza c Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII v.,* s. 414; Bakühanov, *Gülistan-i İrem,* 105; Ünal, *Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev,* 47; İmam Kulu Bey savaşmadan Ruslar'a teslim olduğu için, I. Petro kendisine General-Mayor unvanı, (Han tutulu) vermiştir. Bkz: Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 31; R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 93.

[63] Köse, *Kafkasların Taksimi,* 97-100.

[64] Köse, *Kafkasların Taksimi,* 165.

Sıcak gelişmelerin ardından Rusya ile Osmanlı arasında savaş artık kaçınılmaz hale gelmişti. Ancak Rusya, bu esnada siyasî bir manevra yaparak Osmanlı askerî çıkartmasına karşılık Gürcistan konusuna vurgu yaptı; Eğer Gürcüler, Osmanlı'ya karşı Rusya'dan himaye talep ederlerse Gürcü halkının bu çağırışına sessiz kalamayacağını ve onları yalnız bırakmayacağını söyledi. E. Köse, Fransa'nın Rusya'daki elçisi Jacgues de Campredon'un yine Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Marguis de Bonnac'a yazdığı mektuptan yola çıkarak Rusya'nın bu hamle ile Osmanlı güçlerini Hazar kıyılarından uzak tutmayı hedeflediğini belirtmektedir. Aynı zamanda Kafkasya'da yeni bir güç belirdiğini iletmek istemiş olabileceklerine de dikkat çekmiştir. Şöyle ki, Rusya, Osmanlı'yı Bakü dışında İran topraklarına yönlendirmeye çalışıyordu. Fransa elçisinin başından beri ima etmeye çalıştığı gibi *"Hazara yaklaşma ve İran'da işine bak"*[65].

18. yüzyılda Rusya'nın Türk yurdu ile ilgili politikaları hakkında detaylı bilgi veren F. Ünal'a göre, Rus-Türk barışının bozulmamasını temenni eden Çar I. Petro, hatta bu fikri alenen ve yakinen iletmek için tebdili kıyafet görüşmelerden birine katılarak burada İran seferiyle ilgili haritayı bizzat kendisi masaya yatırmıştır. Sonrasında Acem sınırlarına işaret ederek Osmanlı'nın Rusya'daki elçisi Nişli Mehmet Ağa'ya önce Karadeniz'i göstermiş ve *"İşte burası Karadeniz. Bunun kenarında bir yabancı padişah gelip bir şey yapıp adamlarını yerleştirirse Osmanlı bundan memnun olur mu?* diye retorik bir soru sormuştur. Bu soru karşısında Osmanlı elçisi *"Yok yok. Oraya kimse el uzatamaz"* diye cevap vermiştir. Çar I. Petro ise bu cevap üzerine, *"İşte biz de buraya kimsenin gelmesini istemeyiz"*[66] diyerek Hazar sahilleri konusunda asıl maksadını ve kararlılığını böylece dile getirmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen, Osmanlı siyasî yetkilileri, Rusya'nın Kafkaslardaki bu denli ilerlemesinin gelecek açısından doğuracağı sonuçları önceden sezmekte idi. Bu sebeple de Ruslara karşı girişmiş olduğu Kafkasya mücadelesinde konumunu daha da güçlendirmek ve bir an önce Rus yayılmacığına son vermek istiyordu. Stratejik kararlar alarak siyasî ve askerî hamleleri daha da artırma yoluna koyuldu. Fakat mevcut durumu iyi değerlendirerek Osmanlı'yı İran taraflarına göndermeyi başaran Ruslar gerek Osmanlı gerekse İran Safevi Devleti'nin varlığına rağmen Bakü ve havzasını ele geçirdi. Böylece uzun ve istikrarlı mücadelenin sonunda Hazar Denizi'nde hâkimiyet kurarak "Hazarın Efendisi" olmuşlardır.

---

65 Köse, *Kafkasların Taksimi,* 173.

66 Ünal, *Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev,* 49.

1.1.1. Liman ve Petrol Şehri Bakü'nün Düşmesi

1721'yılında Kuzey savaşını başarıyla tamamlayan Rusya Çar'ı I. Petro, Osmanlı askerî birliklerinin bölgeyi sıkı kontrol altında tutması sebebiyle Karadeniz'e inemeyeceğini anlayınca bu kez Güney Batı dümenini kırarak Doğu'yu hedef aldı[67]. Zira bu sayede hem sıcak denizlere inmek hem Hindistan ile ticari ilişkileri geliştirmek hem de Rusya ticaretinin kapısını Doğu'ya (Türkistan, Çin), Güney'e (Kafkaslar, İran, Hindistan) ve Batı'ya (Avrupa'ya) açma imkânı bulacaktı. Fakat tüm bunların gerçekleşmesi için her şeyden önce Kafkasların özellikle de Bakü ve çevresinin ele geçirilmesi elzemdi. Bu sebeple Çar Petro, çok geçmeden hammaddeye olan ihtiyacın giderilmesi, yol üzerinde bulunan ticari noktaların ele geçirilmesi ve buraların kendi topraklarına katılması amacıyla Hazar Denizi ve kıyılarına doğru yöneldi. Nitekim 23 Ağustos 1722'de durak noktası olan Derbent'i ele geçirdikten sonra bu kez daha emin adımlarla rüzgârlar şehri olan Bakü'ye yöneldi. Ancak hesaba katmadığı rüzgâr bu kez ters yönden esince gemiler suya battı. Bu durumda geri dönmek zorunda kalan Petro, Bakü ve Reşt şehirlerini ele geçirmek amacıyla Polkovnik Yunger'in önderliğinde bölgede özel bir birlik bıraktı. Nitekim bu ordu 1722'yılının Aralık ayında Reşt şehrini işgal ederek I. Petro'nun hayalini kurduğu planın ilk merhalesini hayata geçirdi[68].

Reşt zaferinin ardından bu kez sıra Bakü'ye geldi. Uzun süren hazırlıklardan sonra, Polkovnik Yunger'in, Bakü'ye hücum edecek olan orduya General-mayor M. A. Matyuşkin'i komutan tayin etti. O, 20 Haziran 1723'te aldığı talimat üzerine Astarhan'dan yola çıkarak aynı yıl 6 Temmuz'da Bakü yakınlarına kamp kurdu ve kaleyi muhasara altına aldı.

Hazar Denizi'nde durum böyleyken kendi varlığını korumaya çalışan İran Şah'ı II. Tahmasb, Osmanlı tehlikesinin önlenmesi, saltanatına ortak olan diğer iktidar adaylarının ortadan kaldırılması ve ülkedeki asayişin temin edilmesi konusunda Rusya'ya elçi göndererek bu konuda İran'a askerî yardımda bulunmalarını istedi.

İsmail Bey Reşt'e varınca Şah, Hazar kıyılarının Ruslar tarafından ele geçirildiğini haber aldı. Bunun üzerine Şah, İsmail Bey'i geri döndürmek için peşinden başka bir elçi gönderdi. Ancak ikinci elçinin yardım talebinden vazgeçmek amacıyla gönderildiğini

---

[67] Caşın, *Rus İmparatorluk Stratejisi* 51.

[68] Sumner, *Peter The Great,* 178; Butayev, *Narodno-Osvoboditelnoe Dvijenie,* 104; Karayev, *Azerbaycan,* 55; Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde,* 11-13, 47-49; Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti", 123.

anlayan Konsolos Avramov, elçiyi uzun süre oyalayarak St. Petersburg'a doğru giden İsmail Bey'in kendilerinden tamamen uzaklaşmasını sağladı. Etrafında dönen oyunlardan habersiz olan İran elçisi İsmail Bey ise Astrahan'a doğru giderken yine etrafındakilerin de telkiniyle Bakü sakinlerine şehri Ruslar'a teslim etmeleri gerektiği hususunda mektup gönderdi. M. A. Matyuşkin, İsmail Bey'in mektubunu mayor Naçayev aracılığıyla şehir halkına ilettiyse de Bakü sakinleri, mektubun Rusların yanında yazılmış olmasından yola çıkarak teslim olma emrini reddettiler[69].

Yerli ahalinin sert tepkisiyle karşılaşan Matyuşkin, denizden ve karadan olmak üzere toplam iki istikamette kale üzerine hücum emri verdi. Yaklaşık bir hafta boyunca karşılıklı devam eden top ateşinden sonra Bakü halkı, güçlü silahlarla teçhiz edilmiş Rus ordusu karşısında teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Bu surette 26 Temmuz 1723'te Bakü kalesi Ruslar tarafından işgal edildi. Bakü'nün ardından Kura Nehri sahilinde yerleşen Salyan şehri ele geçirildi. Doğu ve Batı arasında stratejik konumu haiz olan Bakü ve Salyan'ın işgal edilmesini sevinçle karşılayan Ruslar, direniş önderlerini cezalandırmayı da unutmadılar[70].

Çar orduları, Bakü'nün işgalini askerî güçler aracılığıyla gerçekleştirirken Rusya Çar'ı I. Petro da hiç boş durmuyor, bilakis bu işgalin uluslararası arenada tanınmasını diplomatik yolla tescil etmeye çalışıyordu. Nitekim aranan fırsat çok geçmeden ayağına kadar geldi. Şöyle ki, İran elçisi İsmail Bey Rusya'ya varınca efendisinin müşkülünü gidermesi için kendilerinden medet ummağa geldiğini haber verdi. Bu fırsatı iyi değerlendiren I. Petro, bu haber üzerine kendisiyle 12 Eylül 1723 yılında antlaşma imzaladı[71].

Şah'ın yardım talebi üzerine İran elçisi İsmail Bey ve Rusya Çar'ı I. Petro arasında imzalanan tarihi antlaşma hiç şüphesiz ki karşılıksız olamazdı. Bilindiği gibi bu tür durumlarda karşı tarafa ya para tazminatı ödenilmeli ya da ele geçirilen bölgeler için taviz verilmelidir. E. Köse'ye göre: *"Bu durum, İsmail Bey açısından Bakü'nün Rusların eline geçmesinin herhangi bir problem oluşturmayacağı, bilakis anlaşmayı kolaylaştıracağı bir*

---

69 Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi,* 476; R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 96.

70 R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 96; Karayev, *Azerbaycan,* 57-58; Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 32; Doğan, "I. Petro'nun Hazar Seferi", 113; Köse, *Kafkasların Taksimi,* 217; F. Aliyev, *Şirvan İsyanı,* 397; Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti", 126.

71 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XVIII/1720-1740/Pochod_petr_pers/text2.htm; Bakühanov, *Gülistan-i İrem,* 109, 110; Köse, *Kafkasların Taksimi,* 218.

unsur olarak görüldüğünün işaretidir". Aynı zamanda J. Hanway'dan naklen şu ifadeyi kullanmıştır: *"Bu işgal, İsmail Bey'in müzakeresinde zorluk yaratmadı, efendisinin içinde bulunduğu zor durumun farkındaydı ve daha iyi şartlarda herhangi bir başarı elde edemeyeceğini de biliyordu"*. Yine E. Köse, Osmanlı Sultanı III. Ahmed tarafından Rusya Çar'ı I. Petro'ya verilen Ahitname-i Hümayun'dan naklen şu bilgileri de paylaşmaktadır: *"Tahmasb ile aralarında yaptıkları birkaç maddeden oluşan antlaşma şartlarında, Şirvan eyaletinde zikrolunan Derbend ve Bakü, eskiden olduğu gibi yine Çar'ın tasarrufunda kalıp, Hazar Denizi sahillerinde Acem'le alakalı olan yerler ve Gilan, Mazendaran ve Esterabad memleketleri, bundan sora da Çar'ın tasarrufunda kalmak, buna karşılık Çar da Tahmasb'a yardım etmek ve askeriyle Acem memleketine musallat olan Mir Mahmud'un elinden almak suretiyle idaresinde istikrar sağlamıştır"*[72].

Bu bilgilerden yola çıkarak Bakü'nün Rusların eline geçmesinde Şah'ın iradesi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü İran Şah'ı II. Tahmasb'ın bu konuda izni ve talimatı olmasaydı İsmail Bey bu kadar önemli bir işe imza atmazdı. Dolayısıyla İsmail Bey'in bu kadar önemli bir işe kalkışmasının nedeni, mevcut durumda herhangi bir alternatif bulamaması gibi nitelendirilebilir.

E. Karayev ise bu konuda farklı düşünmektedir. Onun görüşüne göre antlaşmanın yapılmasında ve Bakü'nün düşmesinde hiçbir şekilde Şah'ın rızası olmamıştır. Hatta İsmail Bey bu antlaşmayı baskı altındayken imzalamıştır. Onun ifadesiyle: *"Sankt-Petersburg'a gelen İsmail Bey, Rus hâkimi dairelerinin tazyiki ile 12 Eylül 1723'te Rusya ile "Petersburg Mukabelesi"*ni imzalamıştır. Verdiği bilgilerin devamında ise antlaşma metninin Şah nazarında geçerli olmadığını ve bu hususta İsmail Bey'in Şah tarafından ihanetle suçlandığını belirtmektedir. Aynı zamanda: *"Şah II. Tahmasb 'Petersburg Mukabelesi'den haber tuttu, lakin onu tasdik etmedi. İhanetle itham olunan İsmail Bey bir daha vatana dönmedi"* ifadesini kullanmaktadır[73]. Bu olaydan sonra İsmail Bey'in bir daha İran'a geri dönmediği göz önünde bulundurulursa Şah'ın bu ahitnameyi kabul etmediği ve İsmail Bey'i ihanetle suçladığı kanaatine varılabilir.

S. O. Çaycıoğlu da bu konuya değinirken, İsmail Bey'in görevden alındığından habersiz olduğunu, dolayısıyla Şah'ın izni olmadan bu işe kalkıştığını belirtmektedir. Onun ifadesiyle: *"I. Petro, İran Elçisi İsmail Bey'den Derbend'ten Gilan'a kadar olan*

---

72 Köse, *Kafkasların Taksimi*, 217, 315.
73 Karayev, *Azerbaycan*, 59-60.

toprakların Rusya'ya verilmesini istedi. Şah Hüseyin'in kendisini görevden aldığından haberi olmayan İsmail Bey, İran'dan icazet almadan 12 Eylül 1723'te Petersburg'da Rusya ile belirtilen şartlar üzerinde anlaşma imzaladı. Hukuki olarak hiçbir geçerliliği olmayan bu antlaşmayı imzaladığı için, İsmail Bey İran'da vatan haini ilan edildi ve ömrünün sonuna kadar da Rusya'da yaşamak zorunda kaldı"[74].

İsmail Bey'in I. Petro ile aralarında yaptıkları St. Petersburg antlaşmasının şartlarından haberdar olan İran bürokratlarının, İsmail Bey'i ihanetle suçlamaları ve bunun üzerine İsmail Bey'in Rusya'dan güvence talep etmesi ve ömrünün sonuna kadar Rusya'da yaşamak zorunda kalması[75] göz önünde bulundurulursa, bu işin gerçekleşmesinde Şah iradesinin olmadığı kanaatine varılabilir. Bu durum aynı zamanda Şah'ın, İran'da otoritesinin kalmadığını veya büyük ölçekte sarsıldığını da göstermektedir.

Her halükârda beş maddeden oluşan "St. Petersburg Anlaşması"nın şartlarına göre her iki devlet arasında hukuki olmamakla birlikte sözde olsa bile "ebedi dostluk ve ittifak" antlaşması yapıldı. Karşılıklı savunma ittifakı neticesinde ise Safevi hâkimiyeti altında bulunan Derbent, Bakü, Gilan, Mazenderan ve Esterabad vilayetleri Rusya'ya teslim edildi[76]. Bu ise liman ve petrol şehri Bakü'nün, ister kasıtlı isterse kasıtsız bir şekilde Rusların insiyatifine terk edilmesi demekti.

Rusların Türk yurtlarına doğru yayılma politikası gereği bu durumu fırsat bilen I. Petro, Bakü işgalinin "kahraman" isimlerinden biri olan General Matyuşkin'e mektup yazarak bölge üzerinde yaşayan yerli Müslüman nüfusun sayını azaltmasını karşılığında Hıristiyan nüfusun sayını artırmasını emretti. Bunun üzerine M. A. Matyuşkin, Mayıs 1724'te işi daha da hızlandırmak ve bir an önce bölgede Rus egemenliğini sağlamak için Hazar'ın kıyısına Ermeni ve gayri etnik milletleri yerleştirdi. Yerli Müslüman ahali ise Bakü'den uzaklaştırıldı. Bununla da Bakü'de yerli Türk nüfusu azalırken, Hıristiyan nüfusunun sayında artış müşahede edildi[77]. Gelecek bölümlerde de görüleceği gibi Rusların iskân politikası, Türkmençay Antlaşmasıyla daha da ivme kazanacaktır.

Sonuç itibariyle bu başlıkta Osmanlı'ya karşı İran-Rus yaklaşımı incelenmiş oldu. Neticesinde Bakü şehri, Ruslara teslim edildi. Bir sonraki bölümde İran'a karşı Osmanlı-

---

74 Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti", 126.

75 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XVIII/1720-1740/Pochod_petr_pers/text2.htm; Çaycıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Lezgilerle İlişkileri,* 59.

76 Bakühanov, *Gülistan-i İrem,* 109, 110; Köse, *Kafkasların Taksimi,* 218.

77 Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti", 126; Doğan, "I. Petro'nun Hazar Seferi", 113.

Rus yaklaşımı incelenecektir. Bu kez, 1724 İstanbul Antlaşması gereği Kafkasya bölgesi İran'a karşı Ruslarla Türkler arasında taksim edilecektir. İlerleyen süreçte ise, Azerbaycan toprakları 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları gereği Osmanlı'ya karşı Ruslarla-İran arasında bölüştürülecektir. Hiç şüphe yok ki, bu işten kârlı çıkan sadece Rus tarafı olacaktır. Zira her halükârda yeni topraklar elde ettikleri gibi aynı zamanda yeni ticari kazanç kaynakları da elde edeceklerdir. En önemlisi Ruslar, peş peşe gelen bu başarılar sayesinde uzun süre Kafkasya'da en önemli figür olma özelliğini koruyacaktır.

1.2. BÜYÜK DEVLETLERİN AZERBAYCAN UĞRUNDA HAKİMİYET MÜCADELESİ (1725-1747)

1720'li yılların başlangıcında Safevi Devleti, meşru İran hâkimi Şah Hüseyin'in varisi II. Şah Tahmasb ile Mir Üveys oğlu Mahmud'un girişmiş olduğu saltanat mücadelesine sahne oldu. Bu durumda İran Safevi Devleti her geçen gün biraz daha zayıflamaya başlandı. İran'ın tenezzül etmesiyle de Osmanlı ve Rusya için bölgede iktidar mücadelesi artık kaçınılmaz hale geldi. İran'ın içinde bulunduğu buhrandan istifade eden Rusya'nın Azerbaycan'da yaptığı işler Osmanlı'nın gözünden kaçmıyor, bilakis siyasî gelişmeleri titizlikle takip ediyordu. Bundan dolayı Rusların Kafkaslara kadar ilerlemesi, Osmanlı'yı bir hayli rahatsız etmekteydi. Bu sebeple Osmanlı, Azerbaycan'a askerî müdahalede bulunma kararı aldı. Aksi takdirde Azerbaycan'ın Batı'sında bulunan Revan ve Kuzey Batısında bulunan Gürcistan bölgeleri Rusların eline geçebilirdi. Tüm olasılıkları göze alan Osmanlı askerî birlikleri, Ekim 1722'de ilk önce Gürcistan'ın bir kısmını (Tiflis'i) ele geçirdi. Ardından başta Gence şehri olmakla Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de hücum etti. Ancak bu dönemde İran Safevi Devleti'ne karşı gerek halk gerekse idareciler arasında Osmanlı yanlısı bazı insanlar bulunsa da halk genel olarak kendilerini İran Safevi Devleti'nin mensubu addetmekteydi. Bu sebeple yerli halk, Osmanlı'nın askerî müdahalesine karşı direnç gösterdi. Dolayısıyla Osmanlı açısından Azerbaycan bölgelerinin ele geçirilmesi düşünüldüğü gibi pek de kolay olmadı. Fakat uzun süren mücadelenin ardından başarı sağlanınca Osmanlı ordusu bu kez güneye doğru yönelerek İran taraflarına hücum etti.

Osmanlı ordusunun Hoy şehrini ele geçirmesinden bir hayli rahatsız olan Rusya, bölgede her geçen gün biraz daha nüfuzu artan Osmanlı ile aralarında tampon bir bölge olmaksızın direk komşu olacaklarından endişe duymaya başladı ve Osmanlıların

Azerbaycan'da bu denli ilerlemesini önlemeyi kararlaştırdı. Bu sebeple Osmanlı'ya karşı savaşmaktan ziyade barışçıl bir tutum takınmayı tercih etti. Neticede Azerbaycan için ortaya çıkan anlaşmazlıkları aradan kaldırmak ve her iki ülke arasında sınır tespitinde bulunmak maksadıyla -Fransız arabulucu Bonnac'ın da yardımıyla- Osmanlı ile antlaşma yapmak istediğini bildirdi[78].

Osmanlı tarafının bu teklife olumlu karşılık vermesi üzerine, 16 Ocak 1724'te Fransız arabulucu kendisiyle birlikte getirdiği haritayı açarak, Osmanlı mensuplarının nabzını denercesine Tiflis'ten Bağdada kadar uzanan bir düz hat çizdi. Osmanlı mensupları bu çizimi kabul etmeyince elçi Bonnac, Hazar Denizi'ne dokunulmadığı sürece istedikleri gibi geniş bir sınır çizebileceklerini söyledi. Bunun üzerine Osmanlı murahhası Hacı Mustafa, Şemahı da dâhil olmak üzere Osmanlı birliklerinin bulunduğu Hemedan ve Kirmanşah'a doğru bir sınır çizmek istediğini bildirdi. Ancak elçi, bu durumun Fransa ve Rusya menfaatlerine ters düştüğünü belirterek yakın komşuluktan kaçınmak adına Hacı Davud başkanlığında Şemahı'ya (Şirvan'a) iç işlerinde özerklik hakkı verilmek şartıyla, aralarında tampon bir bölge olarak kalmasını önerdi[79].

İstanbul'da uzun süren müzakereler sonucu Bonnac'ın teklifi üzerinde nihai karar verildi ve bu konuda mutabakat sağlandı. Bunun üzerine, 24 Haziran 1724'te Rusya ile Osmanlı arasında "İstanbul Antlaşması" imzalandı. Antlaşmayı, Rusya adına Elçi İvan Nepluyev, Osmanlı adına ise Sadrazam İbrahim Paşa imzaladı. Rusya Çar'ı I. Petro ve Osmanlı Sultanı III. Ahmed'in bu ahitnameyi onaylamasıyla da Azerbaycan'ın taksimiyle neticelenen İstanbul antlaşması böylece tamamlanmış oldu[80].

Rusya ve Osmanlı arasında İstanbul muahedesinin imzalanmasıyla, üçüncü bir devlete mahsus Azerbaycan toprakları iki devlet arasında ilk kez kâğıt üzerinde resmen bölüştürüldü. Rusya açısından hayati önem taşıyan Bakü, Hazar Denizi ve kıyıları Gilan'a kadar Ruslara bırakılırken Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ve Gürcistan (Tiflis) Osmanlı idaresinde kaldı. Her ne kadar başta İran Şah'ı II. Tahmasb ve yerli halk antlaşma şartlarını kabul etmedilerse de 1727 yılının başlarında ülke sınırları toprak üzerinde pratik olarak tespit ve tasdik edilerek tanındı[81].

---

78 Solovyev, *İstoriya Rossii,* 18/700-701.
79 Doğan, "I. Petro'nun Hazar Seferi", 114.
80 Ünal, *Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev,* 64; Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940), 18; *Muahedat Mecmuası* (Ankara: TTK Yayınları, 2008), III/237.
81 Karayev, *Azerbaycan,* 61, 66; Köse, *Kafkasların Taksimi,* 250, 334.

Sultan III. Ahmed, İstanbul Antlaşmasıyla farkında olmaksızın Petro'nun konumunu güçlendirmiş ve neredeyse kendisiyle eşit statüye yükselmesini sağlamıştır. Oysaki eskiden Osmanlı Sultanları, Rusları kendilerine muhatap görmez, onları hafife alır ve sözlerini Kırım hanları üzerinden iletmelerini söylerlerdi[82]. Ancak 18. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde artık devran değişmişti. Osmanlı, şimdiye kadar hafife aldığı ve konuşmak için muhatap görmediği Ruslarla, barış antlaşması için müzakere masasına oturmayı kabul etmek zorunda kalmıştı.

Rusya'nın savaştan ziyade diplomatik yola başvurmayı tercih etmesi, Rusya savaş tarihi açısından çok büyük bir başarı olarak değerlendirilmektedir. Şayet yeni yeni güçlenmekte olan Rusya Devleti, Osmanlı gibi büyük ve köklü bir devlet ile savaşa girmiş olsaydı büyük olasılıkla hezimete uğrayacaktı. Dolayısıyla Osmanlı ile aralarında barış akdetmekle büyük bir hüsrandan kurtuldukları gibi aynı zamanda Azerbaycan'da yeni topraklar da elde etmiş oldular. En önemlisi, Osmanlı bölgeden uzak kaldığı gibi Rusya'nın ele geçirdiği bölgeleri resmen tescil etmek zorunda kalmıştır. Bununla Rusya, Osmanlı'ya karşı savaşla elde etmesi müphem olan başarıyı diplomatik yolla elde ederek savaşın masa başındaki kazananı haline geldi.

Her iki ülke arasında teati edilen barış antlaşmasının getirdiği sonuçlar aynı zamanda Osmanlı Devleti için de geçerli sayılmaktadır. Çünkü bu dönem Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın da etkisiyle savaştan ziyade barışın tercih edildiği bir devir (Lale Devri) idi[83]. Bu sebeple Osmanlı'nın her geçen gün askerî açıdan daha da güçlenmekte olan Rusya'ya karşı savaş yoluyla zafer kazanacağı meçhuldü. E. Köse, barış müzakereleri esnasında Osmanlı delegesi Hacı Mustafa'nın, Bonnac'tan naklen esas itibariyle şöyle dediğini ifade eder: *"… Eğer barış teati edilmiş olmasaydı aksi takdirde acımasız bir savaşa girilecekti ve her iki tarafın toprakları asker kanlarıyla sulanacaktı"*[84]. Ancak burada dikkat çeken husus, "akacak kan, damarda durmaz"[85] ifadesinin unutulmasıdır. Çünkü Osmanlı sadece 1722-1775 yılları arasında dindaşı olduğu Azerbaycan ve İran topraklarını ele geçirmek için binlerce askerini bu yolda kurban vermiştir[86]. Belirtmek

---

82 Nahide Şimşir, *Rus Devleti Tarihi: XVI-XX. Yüzyıllar* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 46-48.

83 M. Münir Aktepe, "Damad İbrahim Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/441.

84 Köse *Kafkasların Taksimi*, 302.

85 İsmail Hami Danişmend, *"Türkler"*, haz. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2007), 167.

86 Ermeni kaynaklarına ve Gence halkının ileri gelenlerinin I. Pyotr'a yazmış oldukları mektuplara bakılırsa, sadece 1723 yılında Gence-Karabağ vilayetinin ele geçirilmesi esnasında Osmanlı ordusu 40 bin ile 80

gerekir ki, İran topraklarının ele geçirilmesi için harcanan enerji, Hazar'ın kıyısına kadar ayak basmaya cüret eden Ruslara karşı kullanılmış olsaydı, belki de Azerbaycan -Türkistan yurdu- Rus işgali altında kalmayacaktı. En önemlisi ise Türkmençay (1828) Antlaşmasıyla Rusya ile İran arasında ikiye bölünmekten de kurtulmuş olacaktı.

Burada dikkat çeken en önemli paradokslardan biri ise Osmanlı aynı dinî inanca sahip olduğu Gilan, Bakü, Derbend vd. gibi Müslüman beldeleri, Hristiyan Ruslara barış yoluyla teslim ederken, Gürcistan (Tiflis) gibi Hıristiyan bir beldeyi savaş yoluyla ele geçirmesidir[87]. Dolayısıyla İran ve Osmanlı gibi İslamî bir kimlik taşıyan Müslüman devlet mensupları, kendi aralarında savaşarak birbirlerinin canına kasdetmişlerdir. Haliyle de bu durumdan müteessir olan Müslümanlar üzülmüş, gayrimüslimler ise çok sevinmiş olmalıdırlar.

Gayrimüslim tebaanın sevincine sevinç katan bir diğer önemli husus ise, antlaşma sırasında milliyetler faktörünün gözetilmemesidir. Çünkü sözde tarafsız olduğunu iddia eden, uygulamada Rusya ve Fransa çıkarları için çalışan Marguis de Bonnac, Azerbaycan topraklarını bölüştürürken din ve kimlik unsuruna dikkat etmemiş ve Müslüman ulusların Rus hâkimiyeti altına geçmesinde hiçbir beis görmemiştir[88]. Nitekim ülke sınırlarının belirlenmesi esnasında Müslüman ve Hıristiyan ayrımı gözetilmediği için, bu uygulamanın acı sonuçları, günümüzde bile hissedilmektedir. Çünkü Müslüman Azerbaycan Türkleri, Lezgiler vd. İslam mensupları, Hristiyan Rusların hâkimiyeti altına girerken, Gürcü vd. Hıristiyan nüfus ise Müslüman Osmanlı Türklerinin hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu ve benzeri bölünmeler esnasında etnik kimliklerin gözetilmediği bir diğer antlaşma ise Türkmençay antlaşmasıdır. Söz konusu bu durum, gelecek bölümde de görüleceği gibi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması esnasında milliyetler sorunu olarak daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkacaktır.

bin arasında asker kaybetmiştir. Ancak bu rakamların abartılı ola bileceği yüksek ihtimal dâhilindedir. Aynı zamanda Erzurum Valisi Vezir Mustafa Paşa'nın 25 Temmuz 1725'te 40 bin kişiden oluşan askerî birlikle Gence Kalesini kuşatmasından yola çıkarak, bu rakamın, ölen askerlerden ziyade, ordudaki askerlerin toplam sayını ifade etmek amacıyla da kullanılmış olabileceğini düşüne biliriz. Bkz: Yörük - Veliyev, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti", 20.

87 Köse, *Kafkasların Taksimi,* 338; Aktepe, "Damad İbrahim Paşa", 8/442.

88 Köse, *Kafkasların Taksimi,* s. 250.

1.3. AZERBAYCAN HANLIKLAR DEVRİ (1747-1804)

10. yüzyıldan itibaren Ruslara miras kalan Kafkaslara yayılma siyaseti daha önce de bahsedildiği gibi 1720'li yılların başında (1721-1722) Rusya Çar'ı I. Petro tarafından eksiksiz olarak devam ettirilmiştir. Bilindiği üzere bu devirde İran'a karşı Afganistan'da ayaklanmalar olduğu için, emir komuta bakımından halk ile yönetim arasında otorite boşluğu vardı. Azerbaycan'daki otorite boşluğunu fırsat bilen I. Petro, doğal servetlerle zengin olan Azerbaycan topraklarını ve Hazar Denizini ele geçirmek amacıyla emperyalizmin gereğini savunmasız bulduğu Azerbaycan'da uygulamaya çalışmıştır[89]. Hatta Azerbaycan Türkleri üzerinde Rus baskısı, I. Petro'dan sonra I. Katerina (1725-1727) döneminde de devam ettirilmiştir. Bu sebeple 1726'da Bakü ve Salyan ahalisi Rus yönetimine karşı isyan etmiştir. 1731'de Anna İvanovna (1730-1740) dönemine kadar devam eden halk ayaklanmaları en sonunda askerler aracılığıyla bastırılmıştır. Bu duruma siyasî ve askerî açıdan müdahale edemeyen II. Tahmasb ve İran bürokratları düşmana karşı birleşmenin zaruretini anlamış ve iç sorunları halletmek, düşmana daha fazla fırsat vermemek için Nadir Bey'in (daha sonra Şah unvanıyla anılacaktır) (1688-1747) komutanlığı altında birleşmişlerdir[90].

İran orduları komutanlığına yeni atanan Nadir Bey, göreve gelirken ilk iş olarak uzun yıllar boyunca ülkeyi içten yıpratan Afgan sorununu halletti. Bununla da ülke dâhili istikrarı temin eden Nadir Bey, Kafkasya dosyasını açmaya yeni karar vermişti ki aranan fırsat ayağına kadar geldi. 1730'da İstanbul'da ortaya çıkan Patrona Halil İsyanını fırsat bilerek harekete geçti ve Hemedan ve Tebriz başta olmakla Irak-ı Acem yurdunu ve Osmanlıların elinde bulunan Azerbaycan'a mahsus diğer bölgeleri geri aldı.

Nadir Bey Osmanlı üzerinde sağlamış olduğu bu başarıdan güç alarak Doğu istikametinde ilerlemeye karar verdi. Ancak iki sene sonra yani 1732'de toparlanan Osmanlı orduları, Doğu Seraskeri Ahmed Paşa komutasında Revan yakınlarında II. Tahmasb ile savaşarak Gence, Tiflis, Revan, Şirvan ve Dağıstan'ı yeniden ele geçirdi ve Osmanlı topraklarına kattı. Nadir Bey, II. Tahmasb'ın mağlup olduğunu haberini alınca buna çok kızdı ve kendisini tahttan indirerek yerine, onun henüz birkaç aylık olan oğlu

---

89 Delili, *Azerbaycan-Rusiya Münasibetleri,* 18-19.
90 İ. Parmaksızoğlu, "Nadir Ali Şah" (Ankara: *Türk Ansiklopedisi,* 1977), 25/66.

Abbas Mirza'yı III. Abbas adıyla Şah ilan etti. Kendisi ise "vekilü'd-devle" veya "naibü's-saltana" adıyla yönetime hâkim oldu[91].

Azerbaycan topraklarının Osmanlılara bırakılmasına rıza göstermeyen Nadir Bey, kaybedilen toprakların yeniden kazanılması için, 1733 yılında Osmanlı ile yeniden savaşa girdi. Bu savaşta Nadir Bey her ne kadar yaralandıysa da savaş sonuç itibariyle İran lehine sonuçlandı. Osmanlı son on yıl içinde elde ettiği Azerbaycan topraklarını İran'a geri vermek zorunda kaldı. Ancak Nadir Bey Safevi sınırlarını yeniden elde etmekle de iktifa etmedi. 1734'te Şiraz'ı da ele geçirerek, Osmanlı'ya karşı daha ağır bir darbe indirmek amacıyla Ruslarla bir ittifak antlaşması teklif etti. Rusya ise "düşmanımın düşmanı dostumdur" gereği bu teklifi tereddütsüz kabul etti. Bu sebeple Nadir Bey, Rus askerlerinin de yardımıyla, 9 Temmuz 1735'te Gence, 12 Ağustos'ta Tiflis, 3 Ekim tarihinde ise Revan şehirlerini Osmanlıların elinden geri aldı[92].

Rus ordularının yardımıyla hedefine ulaşan Nadir Bey, Azerbaycan'ın Güney'inde Osmanlı varlığına son verdikten sonra Rusları Hazar kıyılarından uzaklaştırma kararına vardı. 1735'te uzun süren müzakereler sonunda Rusya ile İran arasında "Gence" antlaşması imzalandı. Antlaşma şartları gereğince Ruslar, ordularını geri çekerek, Hazar sahillerini terk etmek zorunda kaldılar[93].

18. yüzyılın ilk yarsında İran yönetimini ele alarak, Osmanlı ve Rus askerî birliklerini Azerbaycan'dan çıkarmaya muvaffak olan Nadir Bey, 1736 yılında Muğan'da yapılan kurultayda, devlet eşrafı tarafından Şah unvanıyla hükümdarlık makamına getirildi[94]. Bununla İran'da Safeviler hanedanı sayfası kapandı ve Afşar Türkleri sülalesi sayfası açıldı. Bununla birlikte Nadir Bey, bu tarihten itibaren Şah olarak taltif edilmenin yanı sıra Osmanlı ve Rusya'ya İran Devleti'nin varlığını da kabul ettirmiş oldu.

İran ve Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Nadir Bey'in kendisini Şah ilan etmek suretiyle tahta çıkması, bazı aşiretlerce birtakım sorunlar oluşturdu. Bu sebeple Nadir Şah, mevcut sorunları gidermek amacıyla sert tedbirler almak zorunda kaldı. Onun, ülke bütünlüğünün ve istikararının sağlanması amacıyla uyguladığı tedbirler halkın itirazına neden oldu. Bu da ülkede yeniden istikrarın bozulması demekti. Durum böyle olunca halk

---

[91] Azmi Özcan, "Nadir Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2006), 32/276.
[92] Özcan, "Nadir Şah", 32/276.
[93] E. S. Zevakin, *Prikaspiyskie Oblasti v Epohu Russkoy Okkupaçii XVIII v.,* Bakü, 1927, s. 125; Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, 28.
[94] Özcan, "Nadir Şah", 32/276; R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 73.

artık Nadir Şah'ın gitmesi gerektiğine karar verdi. Neticede 19 Haziran 1747 yılında Fethabad'da kendi kumandanları tarafından çadırındayken bir baskın sonucu öldürüldü[95].

V. Minorsky, Nadir Şah'ın ölümünü tetikleyen amiller arasında, Afganistan'dan Hindistan'a, Hindistan'dan Osmanlı'ya, Osmanlı'dan Rusya'ya varan savaşların beraberinde getirmiş olduğu askerî ve ekonomik sıkıntıları zikretmekle birlikte yerli beyler arasındaki geçimsizlik ve iktidar mücadelelerinin de büyük etkisi olduğunu vurgulamaktadır[96]. İktidar mücadelesi için yerli beylerden yükselen ses aynı zamanda Nadir Şah'ın uzun mücadele sonucu yeniden kurduğu devletin çok yakında çökeceğinin habercisi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim merkezi otoriteden yoksun Azerbaycan beyleri, kendi aralarında tek çatı altında birleşmekten ziyade ait oldukları bölgenin bağımsız han'ı olmayı tercih etmişlerdir. Bu sebeple 1747'de Azerbaycan'da merkezi devlet anlayışı ortadan kalktı. Neticede Azerbaycan'da hanlıklar sistemi kuruldu[97]. Bununla Azerbaycan yeni bir dönüm noktasına girdi.

Azerbaycan hanlıklar sisteminin kurulmasında pek çok siyasî ve ekonomik etkenler vardır. Bunlardan ilki, Safevi Devleti'nin sukut etmesiyle ülkeyi kasıp kavuran isyanların ülke ekonomisini tamamen felç etmesiyle karakterize edilir. Çünkü 17. yüzyılın sonu 18. yüzyılın başlarında İran'da ortaya çıkan feodal yapı iktisadî yükselişin önünde duran en büyük engellerden biriydi.

İkincisi, merkezi otoritenin zayıflaması ve yetki alanının kısıtlanmasıdır. Nitekim bu dönemde Şah'ın emirleri merkez dışındaki bölgelerde umursanmaz hale gelmişti.

Üçüncüsü ise, ticaretin sekteye uğramasıyla devlet geliri azaldığı halde isyanların bastırılması için askeriyeye külli miktarda para ayrılması gösterilebilir. Ülkeyi iktisadî ve siyasî açıdan zayıf düşüren bu durum, Azerbaycan hanlarını merkezi devlet yapısından ayrılmaya ve kendi beyliklerini hanlık statüsüyle idare etmeye sevk etmiştir. Bizzat bu ve benzeri sebeplerle merkezi devlet sistemi parçalara ayrılmış, böylece bir takım hanlıklar kurulmuştur[98].

---

95 Özcan, "Nadir Şah", 32/277; R. İsmailov'un görüşüne göre Nadir Şah, 1739 yılında öldürülmüştür. Bkz: R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, 77.

96 Vladimir Minorsky, "Nadir", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1964), 9/27.

97 Delili, *Azerbaycan'ın Cenub Hanlıkları,* 3; Caferoğlu, *Azerbaycan,* 18.

98 Delili, *Azerbaycan'ın Cenub Hanlıkları,* 11.

18. yüzyılın ortalarına doğru yani 1747 yılında Azerbaycan beylerinin gerek İran yönetimine karşı gerekse kendi aralarında mücadele ederek özgür ve bağımsız bir yönetim sistemini benimsemeleri neticesinde Azerbaycan'ın güney'inde ve kuzey'inde Urmiya hanlığı da dâhil olmak üzere toplam yirmi hanlık oluştu. Bu hanlıklardan 12'si Azerbaycan'ın kuzeyinde, 8'i ise güney'inde yer almıştır[99].

1.3.1. Kuzey Hanlıkları[*]

Bakü (1747-1806) Mirza Mehmed Han

Salyan (1747-1782) İbrahim Rüdbari Han

Cavad (1747-1768) Kıyas Han

Derbend (1747-1806) Mehmed Hasan Han

Gence (1747-1804) Şahverdi Han Ziyadoğlu

İrevan (1747-1828) Mir Mehdi Han

Lenkeran/Talış (1747-1828) Seyit Abbas Bey[**]

Nahcıvan (1747-1834) Haydar Kulu Han

Karabağ (1747-1763) Penah Ali Han

Kuba (1747-1806) Hüseyin Ali Han

Şirvan (1747-182) Hacı Mehmed Ali Han

Şeki (1747-1806) Hacı Çelebi

---

99 Güntekin Guliyeva, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasî Münasebetleri (XVIII. Asrın II. Yarısı)* (Bakü: Nurlan Yayınları, 2002), 14; M. Zülfükarlı'ya göre, Azerbaycan'da Urmiya Hanlığı dışında toplam 19 hanlık vardır. Bkz: Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, 26.

* Azerbaycan Kuzey hanlıklarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz: Vidadi Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali ve Müstemlekecilik Aleyhine Mübareze (1801-1828),* (Bakü: Elm Yayınları, 2004), 16-27; Azerbaycan Kuzey hanlıkları 1844 yılında Ruslar tarafından ortadan kaldırılacaktır. Dağıstan'daki Müslüman Torku hanlığı ise 1860 yılına kadar varlığını koruya bilmiştir. Bkz: Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı: 1905-1920,* çev. Nuray Mert (İstanbul: Bağlam Yayınları), 1988, 29.

** Azerbaycan Kuzey hanlıklarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz: Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 16-27; Azerbaycan Kuzey hanlıkları 1844 yılında Ruslar tarafından ortadan kaldırılacaktır. Dağıstan'daki Müslüman Torku hanlığı ise 1860 yılına kadar varlığını koruya bilmiştir. Bkz: Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 29.

1.3.2. Güney Hanlıkları*

Erdebil (1747-1783) Nazar Ali Han

Marağa (1747-1750) Ali Kulu Han Mukaddem

Maku (1747-1778) Ahmet Han

Karadağ (1748-1752) Kazım Han[100]

18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan toprakları üzerinde yukarıda isimleri sayılan hanlıklar dışında, Kutkaşen, Kabala, Araş, İlisu, Kazah-Şemseddil, Borçalı, Şoragil ve Pembek Sultanlıkları ve Car-Balaken gibi özgür topluluklar da vardı. Bununla birlikte Karabağ hanlığı arazisinde beş meliklik mevcuttu. M. Zülfükarlı'ya göre, söz konusu hanlıkların menşei ve ortaya çıkma nedenleri objektif olarak tetkik edilirse, günümüz literatüründe mevcut olan Sovyet doktrinin yanlışları ortadan kaldırılabilir[101].

18. yüzyılın ikinci yarsında Azerbaycan'ın İran'dan koparak bağımsızlığını ilan etmesiyle yeni kurulan hanlıklar, her ne kadar birbirinden ayrı hüküm sürseler de genel itibariyle siyasî yapıları birbirine çok benziyordu. Her bir hanlık, belirli bir araziye sahip küçük bir feodal devlet karakteri taşıyordu. Hanlar ise veraset (ocaklık) yoluyla yani atadan oğul'a geçen yönetim anlayışıyla iktidara gelmekteydi. Yönetime gelen her bir han, ait olduğu hanlığın mutlak hâkimi ve başkomutanıydı. Devlet idaresinde ise hanlara en çok naibler, mahal beyleri ve yüzbaşıları yardım ediyorlardı[102].

Hanlığın güvenlik ve posta hizmetleri "çapar" adı verilen süvarilere verilmişti. Sosyal düzen, şeriat ve yöresel töre üzerine kurulu idi. Hanlığın adli işleri şeriat mahkemelerinde hükmeden kadılar aracılığıyla yapılıyordu. Devlet işleri ise, "Divanhane" adı verilen saray odasından yürütülürdü[103].

---

* Biz burada tez konumuz gereği Kuzey Azerbaycan hanlıkları üzerinde duracağız. Azerbaycan Güney hanlıklarıyla ilgili detaylı bilgi için şuraya bakılabilir: Delili, *Azerbaycan Cenub Hanlıkları,* 20-26.

100 Azerbaycan Güney ve Kuzey hanlıkları listesi, J. Hajıyev'in "Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi" adlı Yüksek Lisans tezinden alıntılanmıştır. Ancak söz konusu tezde, beylerbeylikler dönemi, hanlıklar döneminin başlangıç tarihi gibi gösterildiğinden, liste üzerinde değişiklik yaptık ve hanlıkların yaranma tarihini bizzat 1747 yılı olarak vermeyi tercih ettik. Bkz: Javid Hajıyev, *Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 39-40.

101 Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 26; Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 16.

102 Aron Şmuleviç Milman, *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana v XIX Naçale XX v.,* (Bakü: Azerneşr, 1966), 45.

103 Dadaş Mutallimov, "Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı ile Siyasî İlişkileri", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015), 159.

Her bir hanlığın başkenti aynı zamanda ticaret merkezi sayıldığı için her hanlığın kendine özgü ölçü ve para birimi vardı. Bununla birlikte Bakü, Gence, Şuşa, Şemahı, Derbend ve Revan gibi hanlıklarda darphaneler de vardı. Hanlığın askerî görevini ise han orduları, bey birlikleri, köy gönüllüleri, süvariler ve paralı kıtalar oluşturmaktaydı[104].

1.3.3. Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgali (1804-1813)

Hanların teşkil etmiş olduğu devlet mekanizması sayesinde hanlıklar bir süre iç istikrarı temin etseler de son zamanlarda hanlar arasında ilişkilerin bozulması ve dış güçlerin saldırıları neticesinde devlet mekanizması neredeyse çalışamaz hale gelmiştir. Bu sebeple hanlıklar devrinin ülke bütünlüğünü temin etmemek ve devleti tek çatı altında birleştir(e)memek gibi bazı olumsuz özellikleri vardı. Bu bakımdan Azerbaycan hanlıklar devrinin ideal bir idari sisteme sahip olduğu pek söylenemez. Özellikle hanlıklar arası sınırların çizilmesi ve ülke dâhilinde bir hanlığın arazisinden diğer hanlığın arazisine rahat bir şekilde geçiş imkânının olmaması halk tarafından hoş karşılanmayan durumların başında gelmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan hanlıklar devri, Azerbaycan tarihinin genel itibariyle askerî ve siyasî açıdan durgunluk devri olarak nitelendirilmiştir[105]. Hatta R. İsmailov, Azerbaycan hanlarının saltanat dönemini, Azerbaycan tarihinin en kara (siyah) ve dehşetli sayfası olarak değerlendirmiştir[106]. E. Süleymanlı ise bu konuda, *"hanlıklar arasında derin siyasî bölünmeler ve çatışmalar, millet bilincinin gelişmesi karşısında önemli bir engel teşkil etmekteydi"* ifadesini kullanmaktadır[107]. Z. Türkmen'e göre Azerbaycan hanlarının birleşememesinin nedeni, Rusların Kafkasya uğrunda İran ile başlatmış olduğu hâkimiyet mücadelesidir. Zira *"Rus Çarlığının Kafkaslar bölgesinde hâkim olmak için başlattıkları faaliyetler, hanlıkların birleşmesine engel olmuştur*[108].

19. ve 20. yüzyıllarda bir kısım Azerbaycan ve Rusya tarihçileri, Azerbaycan hanlıklarının birleşememesinden ve bir takım diğer olumsuz özelliklerinden dolayı kendi eserlerinde Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edilmesini veya ortadan kaldırılmasını takdirle karşılamışlardır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, yazılan eserlerin

---

104 Milman, *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana,* 45.
105 Mutallimov, "Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı ile Siyasî İlişkileri", 159.
106 R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 89.
107 Ebülfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006), 43.
108 Zekeriya Türkmen, "XIX Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", *Sosyal Bilimler Dergisi,* (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri), 1 (2003), Ankara ATESE Başkanlığı Yayınları, 11.

sansürlenmesi veya yönetimin kontrolünden geçirilmesidir[109]. Bu bakımdan Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgalini takdir etmek, Sovyet tarih yazımına hizmet etmek anlamına gelebilir. Çünkü her ne olursa olsun, herhangi bir devletin Azerbaycan topraklarını işgal etmesi kesinlikle kabul edilemez.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi yeni kurulan hanlıklar nedeniyle Azerbaycan'da siyasî birliğin olmaması, Rusya'nın bölgedeki emperyalist emellerini daha rahat bir şekilde gerçekleştirmesi için büyük ve kaçınılmaz bir olanak sağlamıştır[110]. Bu sebeple Azerbaycan'ın en kudretli hanlarından biri olan Kuba Hanı Hüseyin Ali Han'ın oğlu Feth Ali Han (1758-1789), Azerbaycan hanlıklarını Kuba hanlığı etrafında birleştirme siyaseti uygulamaya çalışmıştır. Ancak onun çağrışına diğer hanlar olumlu cevap vermemişlerdir. Bu yüzden sözlü siyaseti bırakıp fiili siyaset tarzı uygulamak zorunda kalmıştır. İlk önce Samur Nehri'nin sağ sahilinde kalan Müşkür, Niyazabad ve Şabran'ı, 1759'da Derbend'i, 1767'de Bakü'yü, 1768'de ise Şemahı (Şirvan) ve Cavad hanlıklarını ele geçirerek kendisine tabi etti. Fakat kuzeydoğu'da Feth Ali Han başkanlığında Kuba hanlığının merkezleşmiş devlet gibi güçlenmesi, güneybatı ve kuzeybatı'da Karabağ, Gence, Şeki ve Dağıstan hanlıklarını rahatsız ediyordu. Haddizatında 1774'te Karabağ, Şeki hanları ve Derbend hâkimleri Hudat yakınlığında Feth Ali Han'a çok ağır bir darbe indirdiler. Gavduşan çölünde mağlup olan Kuba Hanı Feth Ali Han, rakiplerine karşı Rusya ile diplomatik girişimlere başvurarak yardım talebinde bulundu. Rusların yardım etmesi sayesinde Feth Ali Han, 1775'te yeniden Kuba hanlığının başına geçti.

Feth Ali Han, Rusya'nın Güney Kafkasya'da yayılmacı politika izlediğini ve Azerbaycan'ı ele geçirmek arzusunda olduğunu iyi bildiği için Rusya Çariçesi II. Katerina (1762-1796)'ya mektup göndererek bağımsızlığını korumak şartıyla Rusya'nın himayesine geçmek istediğini bildirdi. Fakat II. Katerina, Feth Ali Han'ın çevre hanlıklarını ele geçirerek hâkimiyet alanını her geçen gün biraz daha genişletmesinden endişelenmekteydi. Bu sebeple "himaye" teklifini kabul etmedi. Zira Feth Ali Han'ın himayeden asıl maksadı, Rusya'nın gücünü arkasına alarak Kuba'yı, Gürcistan ve Kırım ile eşit statüye yükseltmekti[111].

---

[109] Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2. Basım, 2015), 51

[110] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 40.

[111] Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 28-29.

Kuba Han'ı diplomatik girişimlerden sonuç elde edemeyince, 1780-1781 yıllarında Karabağ Hanlığı üzerine hücum etti. Lakin burada başarı sağlayamayınca geri döndü. Hızlı bir şekilde ilerlemenin çok riskli olduğunu bildiğinden Rusya ile ticari antlaşma yaparak kendisini bir nevi Rusya'nın himayesi altına almış oldu.

Rusya'nın desteğini arkasında hisseden Feth Ali Han, 1784 yılında Güney istikametinde ilerledi. Uzun süren mücadelenin ardından Ağustos 1784'te Erdebil ve Meşkin arazilerini de ele geçirerek etkisini daha da artırdı. Diğer hanlıkların da ele geçirilmesi sürecini daha da hızlandırmak amacıyla 1788'de Gürcü Çarı II. Irakli ile anlaşma yaptı. Lakin 1789'da şaibeli bir şekilde (muhtemelen Gence'de kendi şerefine verilen ziyafette zehirlenmiştir) öldüğü için bu plan yarım kaldı[112].

Sovyet tarih yazıcılığına baktığımız zaman Kuba'lı Feth Ali Han'ın üzerinde özellikle durulmuş ve ülkenin birleştirilmesi yönünde azimli bir şekilde savaştığına dikkat çekilmiştir[113]. Kanaatimizce, Sovyet tarihçiliğinde Feth Ali Han'ın ülkeyi birleştirme girişimlerinin Sovyetler tarafından takdirle karşılanmasının nedeni, birleştirme esnasında Ruslardan yardım talebinde bulunmasıdır. Zira Feth Ali Han'ın Ruslardan gelecek olan yardımla kendi soydaşlarına karşı savaşmak istemesi, Sovyetleri pek memnun etmiş olmalıdır. Ancak kendi soydaşlarına karşı herhangi bir devletten yardım talebinde bulunmak hoş bir davranış değildir. Çünkü Ruslardan yardım talebinde bulunanların bu kadar üzerinde durulması, Ruslarla savaşan Cevad Han'ın ise perde arkasında saklanması ve üzerinin gölgelenmesi fikrimizi destekler mahiyettedir. Bu bakımdan yabancı güçlerin takdir ettiği ve onayladığı meselelerin Azerbaycan millî harsına tezat teşkil edip etmediğini titizlikle incelemekte fayda vardır. Çünkü Çarlık Rusya'sı ve Sovyet Rusya'sı döneminde tarihçiler genelde meseleleri Rus ideolojisine uygun olarak yazmak zorundaydılar. Bu yüzden de mevcut görüşün dışına çıkamamışlardır[114].

Bir başka husus ise Feth Ali Han, her ne kadar ömrünü Azerbaycan hanlarını tek çatı altında birleştirmeye adadıysa da Ruslardan ve Gürcülerden yardım talebinde bulunmakla (Azerbaycan'a davet etmekle), farkında olmaksızın Rusların Azerbaycan'ı ele

---

112 Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 29.
113 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 21.
114 Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 5.

geçirme sürecini daha da hızlandırmış oldu* (Gerçi Ruslar, "davetiye" olmadan da Azerbaycan'a geleceklerdi. Hatta bu plan çoktan hazırlanmıştı). Aynı zamanda Müslüman dindaşlarına karşı Hıristiyanlara sığınmakla dinen de uygun tutum sergilediği söylenemez (Bu durum, Feth Ali Han timsalinde aynı hataya düşen diğer hanlar için de geçerlidir. Ancak buradan hareketle her han'ın Rus yanlısı olduğu kanaatine varılmamalıdır. Çünkü bu geçici bir tutumdu. Ayrıca 1816'da Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından ortadan kaldırılması arifesinde Kafkasya kumandanı A. P. Yermelov'un (Milliyetçe Ermenidir), hanların birçoğunu İran'daki Türk hükümdarlarının devamcıları olarak görmesi, Azerbaycan hanlarının top yekûn Rus yanlısı olmadığını göstermektedir)[115]. Müslümanların Hristiyanlardan yardım talebinde bulunmasının uygun olmaması, Rusya'nın İran'daki sefiri tarafından da açıkça ifade edilmiştir. Şöyle ki, Rusya Kafkasya'da amacına ulaşmak için her ne kadar Azerbaycan hanlarına çeşitli hediyeler göndererek kendilerine gereken desteği sağlayacaklarını ve koruyacaklarını bildirse de Rusya'nın İran'daki sefiri Skibnevski, Knorring'e mektup yazarak, *"Azerbaycan Müslüman bir beldedir ve onlar Hıristiyanlardan korunma alınmasının günah olduğunun bilincindedirler…"*[116] diye cevap vermiştir.

Azerbaycan hanlarının sırf saltanatını korumak için Ruslardan yardım talebinde bulunmasının kerih bir davranış olduğunu Şeki hanı Selim Han da çok ağır bir dilde ifade emiştir. V. Umudlu, tarihçi Dubrovin'den naklen Selim Han'ın Karyagin'e şöyle bir mektup yazdığını nakletmektedir: "*Size malumdur ki, İbrahim han ve ben şerefsizlik ederek öz dindaşımız olan hükümdardan yüz çevirip Rusya'nın himayesine girdik. Bunu ona göre yaptık ki, gerektiğinde bize yardım edesiniz, sakin bir şekilde yaşayalım. Öncelikle bildirmek isteriz ki, böyle bir yardım olmadı, ikincisi ise İbrahim Han'a teşekkür etmek yerine onu katlettiniz*[**], *…benim ablamı* (İbrahim Han'ın eşi) *öldürdünüz*[117].

* Rusların, Kuba'lı Feth Ali Han'a yardımı hakkında detaylı bilgi için bkz: Gasi Bekhbudoviç Abdullaev, *İz İstorii Severo-Vostoçnovo Azerbaydjana v 60-80 g. XVIII v.* (Bakü: Akademia Nauk Azerbaydjanskoy SSR), 1958.

115 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 29.

116 Hajıyev, *Gence Hanlığı,* 56.

** İbrahim Han, İran ordularına karşı Ruslarla iş birliği içindeydi. Ancak Rusların İran ordularıyla baş edemeyeceğini anlayınca İran'la iyi ilişkiler kurmuştur. Lakin aralarında geçen konuşmaları Rus orduları komutanlarından biri olan Lisaneviç'e de haber veriyordu. Fakat İbrahim Han'ın İran'la iyi ilişkiler kurması Ruslar tarafından ihanet olarak addedilmiş ve aile efradıyla birlikte öldürülmüştür. Bkz: Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali*, 69.

117 Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 73.

Selim Han'ın mektubundan da anlaşıldığı gibi Rusya'dan medet ummak hiçbir şekilde Azerbaycan hanlarına hayır getirmemiştir. Aksine hem otoritelerini zayıflatmış hem de eleştirilerin hedef noktası haline gelmişlerdir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Feth Ali Han'ın timsalinde "dış güçlere karşı" bağımsızlığını korumaya çalışan hanların Rusya'dan yardım talebinde bulunması, Rusya'nın doğu'da Azerbaycan'la ilgili planlarını hayata geçirmeye uygun zemin hazırlamıştır. Bu sebeple Ruslar, "himaye" talebinde bulunan hanlara karşı çeşitli yollarla istiklallerini koruyacağına dair "güvence" veriyordu[118]. Esasında bu durum, Rusların Azerbaycan'da uzun süreliğine kalmasını sağlamak için gönderilmiş "davetiye mektubu"ndan başka bir şey değildi. Çünkü bizzat bu "davetiyeler" yüzünden Rus emperyalizmi iki asır boyunca Azerbaycan'da kök salmıştır. Buna binaen Osmanlı ile 1787-1792 savaşlarını bitiren Ruslar, II. Katerina komutasında yeniden Kafkasya planını gerçekleştirme fırsatı yakalamışlardır[119].

II. Katerina, Haziran 1796'da V. Zubov önderliğinde Derbend, Kuba, Bakü ve Gence üzerine askerî birlik göndererek yılın sonuna doğru Bakü'nün yeniden ele geçirilmesini sağladı[120]. Lakin II. Katerina'dan sonra hâkimiyete gelen I. Pavel (1796-1801), ordu masrafı, işgal altında bulunan bölgelerin kontrolü meselesi ve İran'da güçlenmekte olan Ağa Mehmed Şah Gacar sebebiyle Rus Orduları'nı Kafkasya'dan (Azerbaycan'dan) geri çağırdı.

M. Zülfükarlı'ya göre Rus Orduları'nın Azerbaycan'dan çıkarılmasının bir diğer nedeni ise Zubov'un, Müslüman Türk ahaliye karşı Hıristiyan kayırmacılığı yapması ve Azerbaycan'da Ermenilerden müteşekkil güçlü bir Hıristiyan devleti yaratmak istemesidir. Bu plan sayesinde yerli halkın Rus ordularına karşı nefreti daha da artmıştır. Halk ayaklanmaları neticesinde Ruslar, 1797'nin bahar aylarında Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır[121]. Ancak II. Katerina ile başlayan bu misyon her ne kadar I. Pavel ile sekteye uğrasa da I. Aleksandr (1801-1825) ile yeniden ivme kazanacaktır.

---

[118] Delili, *Azerbaycan'ın Cenub Hanlıkları,* 19.

[119] II. Katerina zamanında baş veren Osmanlı-Rus Savaşı, I. Petr'nun yarım bıraktığı hedeflerin tamamlanması için başlatılmıştır. Katerina, Osmanlı Devleti'ni tamamen ortadan kaldırarak, Karadeniz'i bir "Rus Gölü" haline getirmek istiyordu. Bununla da yeniden İstanbul' da Bizans İmparatorluğu tahtına oturmayı hedeflemiştir. Bkz: N. Şimşir, *Rus Devleti Tarihi,* 95.

[120] Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 32; Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 18.

[121] Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 32.

I. Pavel'den sonra hâkimiyete geçen I. Aleksandr* II. Katerina'dan yarım kalan görevi tamamlamak amacıyla yeniden harekete geçti. Bu manada ilk olarak Rus ordularını revize eden I. Aleksandr, 16 Şubat 1801'de Hristiyanları "himaye" bahanesi adı altında ilk önce Gürcistan'ı (Kartli-Kahetya Çarlığı) Rusya'ya ilhak etti**. Bununla da Rusya, Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmek için ilk işgalcilik adımını atmış oldu. İ. Memmedova'nın ifadesiyle, *"Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgalinin temeli atıldı"*[122].

İ. Memmedova'yı bu kanıya sevk eden başlıca amil, 1801'de Kartli-Kahetiya Çarlığı'nın kaldırılmasıyla nüfusunun çoğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu Pembek, Gazah, Borçalı ve Şemseddil sultanlıklarının da Gürcistanla birlikte Rusya'ya birleştirilmesi faktörüdür[123].

Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakıyla biten süreci daha detaylı bir şekilde ele alan N. Davies, *"1801'den itibaren Kafkasların altmış yıllık fethi* (Kafkasların Ruslar tarafından tamamen işgal edilmesi süreci) *Gürcistan'ın alınmasıyla başlandı"*[124] ifadesini kullanmaktadır.

Yine aynı konuya değinen V. Umudlu, *"Kafkas'ın ve Zakafkasya'nın kati işgali Gürcistan'ın* (Rusya ile) *birleştirilmesinden sonra başlandı"* [125] demekte ve bu konuya daha da aydınlık getirmektedir.

Görüldüğü gibi Gürcistan'ın ilhakıyla başlayan gelişmeler, Rusların Kafkaslara yayılması açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Z. Türkmen'in ifadesiyle, *"Ruslar, Gürcistan'ı kendi topraklarına katmak suretiyle Kafkasya'da bir sömürge yönetiminin de temellerini atmış oldular*"[126].

---

* Çar I. Aleksandr'ın Azerbyacan siyaseti hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Ramin Sadıgov, "Çar I. Aleksandr Döneminde Rusya'nın Azerbyacan'da İşgalcilik Siyaseti", *Karadeniz Araştırmaları* XV/59 (Güz 2018), 48-82.

** Gürcüler, ilk başta himaye bahanesine inansalar da, daha sonra işgale maruz kaldıklarının farkına varacak ve bu manada Rus müstemlekesine karşı mücadele edeceklerdir. Bkz: Nebi Gümüş, "II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (2006), 105-118.

122 İrade Memmedova, "Rusya ve İran'ın 19. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları", *Yeni Türkiye* 81 (2015), 553.

123 Memmedova, "Rusya ve İran'ın 19. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları", 560.

124 Davies, *Europe*, 740.

125 Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali*, 27-28.

126 Türkmen, "Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", 10.

Gürcü topraklarının Rusya'ya ilhak edilmesi neticesinde Azerbaycan hanları Gürcü ve Ruslardan müteşekkil güçlü ve bir o kadar da büyük bir imparatorluk ordusuyla yüzleşmek zorunda kaldılar. Bu bakımdan Gürcistan'ın Rusya'ya ilhak edilmesi Rusya açısından bir dönüm noktası teşkil ederken Azerbaycan açısından bir kırılma noktası sayılmıştır. Lakin bütün bunlara rağmen Azerbaycan hanları yine de kendi aralarındaki husumeti terk ederek tek çatı altında birleşemediler. Bir başka ifadeyle potansiyel tehlikeye karşı birleşemediler.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, Azerbaycan hanları her ne kadar kendi aralarında fikir ayrılığı içinde olsalar da taht değişimi zamanı İran'da bulunan Türk asıllı Kaçar Şahlarının onayını alıyorlardı. Bu ise onların başsız veya sahipsiz olmadıklarını göstermektedir. E. Süleymanlı'nın ifadesiyle, *"Rus işgali altında bile olsa Güney Kafkasya'daki Türk toplumu ile İran'daki Türkler arasında idari, kültürel ve dinsel anlamda sarsılmaz bağlar vardı"*[127].

Buna rağmen, Azerbaycan hanları ortak düşmana karşı birlikte hareket edemedikleri için Rus müstemlekesinden kurtulamayacaklardır. Çünkü Rusya gerek İran yönetiminin gerekse de Azerbaycan hanlarının ferdi olarak sadece kendi dertlerine düşmesinden istifadeyle "böl ve yönet" politikasını daha rahat uygulama imkânı bulacak ve bu manada Azerbaycan hanlıklarını tek tek ele geçirecektir.

Gürcistan'ın Rusya'ya ilhak edilmesiyle Gürcü sınırlarında yerleşen Pembek, Kazak, Borçalı ve Şemseddil Sultanlıkları da kendiliğinden Rusya'ya birleştirilmiş oldu. Azerbaycan topraklarının dolaylı yolla da olsa Rusya'ya bağlanması, Gence, Revan ve Nahcivan hanlarının itirazına neden oldu. Bu duruma özellikle rahatsız olan Gence hanı Cevad Han, Rus orduları komutanı Lazerev'e mektup yazarak Şemseddil'den çıkmalarını istedi. Ancak Cevad Han'ın bu talebine aldırış etmeyen Lazerev, Cevad Han'ı Şemsedil'in iç işlerine karışmakla suçladı. Hatta bununla da yetinmeyen Lazarev, 24 Mayıs 1802'de Tiflis'ten hareket ederek Şemseddil'i kuşatma altına aldı. Bunun üzerine Cevad Han, tekrar mektup yazarak bildirdi ki; *"Bu topraklara zorla sahiplenmek istiyorsanız, biliniz ki, ben yaşadığım müddetçe bu asla mümkün olmayacaktır"*[128].

---

[127] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 40.
[128] Hajıyev, *Gence Hanlığı*, 53-56.

Cevad Han tarafından yazılan bu mektup, şimdiye kadar diğer hanlar tarafından açıktan ifade edilmese de Azerbaycan hanlarının Rusya'ya karşı tutumunu ifade etmesi bakımından çok manidardır.

Lakin Lazerev, Cevad Han'ın mektubuna rağmen yine de Azerbaycan'a mahsus bölgeleri ele geçirerek yerli halkı ağır vergiye tabi tuttu. Lazerev bununla da yetinmeyerek burayı Azerbaycan'a karşı askerî bir üs gibi kullandı.

Doğu ve Batı denizlerinin gözde isimlerinden biri olan Hazar ve Karadeniz'i "Rus Gölü" haline getirmek isteyen I. Aleksandr, Gürcistan'dan sonra sömürge siyasetinin daha da hızlandırılması amacıyla 1802'de milliyetçe Gürcü asıllı Pavel Dmitriyeviç Sisianov (1754-1806)'u Kafkas Orduları Başkumandanlığına atadı[129]. Sisianov'un Rus İmparatoru I. Aleksandr'dan aldığı talimata göre "Hazar Denizinde yalnız Rusya'nın bayrağı dalgalanmalıydı"[130].

Sisianov'un, aldığı talimatı harfiyen uygulamaya çalışması neticesinde Rusların güneye doğru ilerleme merhalesi daha da ivme kazandı. Zira Azerbaycan hanlıklarının işgali, General Sisianov'un adıyla ilintilidir. Çünkü Sisianov da Rusya çarları gibi Rusya sınırlarını Kür (Kura) ve Aras Nehirlerine ulaştırmak arzusu taşıyordu. Hatta o, bununla da yetinmeyerek ele geçirilen bölgeleri İran'da ve Türkiye'de yaşayan Ermenilerle doldurmak istiyordu. Nitekim bu plan daha sonra Türkmençay antlaşmasıyla gerçekleştirilecek ve Azerbaycan ile Osmanlı (Türkiye) arasında tampon bir bölge olarak sahte "Ermenistan Devleti" kurulacaktır[131]. Bununla da M. B. Mehmetzade'nin de ifade ettiği gibi *"Rus İmparatoru I. Petro'nun, Hindistan'ı ve İstanbul'u zapt edenin dünyaya hâkim olacağını telkin ve tespit eden maruf vasiyetnamesi tahakkuk ettirilmiş olacaktır"*[132].

Kafkasya Başkomutanı General Sisianov'un, Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmezden önce halletmesi gereken daha önemli bir mesele vardı. Çünkü Gence

---

[129] Aleksis Sidney Krausse, *Russi in Asia. A Record and a Study: 1558-1899* (London, 1899), 110.

[130] Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali*, 34; Hajıyev, *Gence Hanlığı*, 56.

[131] Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali*, 18, 60.

[132] Mirza Bala Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, haz. Ahmet Karaca (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991), 31; A. N. Kurat'a göre, I. Petro'dan sonra Rusya Çarları onun çizdiği yoldan giderek, Rusya'da emperyalist bir düzen kurmuşlardır. Bu sebeple de Rusya tarihinde "Büyük Petro'nun siyasî vasiyetnamesi" ifadesi geniş vuslat almıştır. *"Bu 'vasiyetname'ye göre: Rusya'nın Osmanlı İmparatoruğu zararına genişlemesi, İstanbul'u ele geçirmesi, Lehistan'ı zaptetmesi gibi, sonraki yüzyıllarda Rusların tahakkuk ettirmek istedikleri maddelerin Büyük Petro tarafından, birer tesbit edilmiş ve kendisinden sonraki rus çarlarına bunu gerçekleştirmeleri için temennide bulunduğuı iddia edilmiştir. Fakat böyle bir 'vasiyetname'nin sıhhati tarihen tevsik edilmiş değildir".* Bkz: Kurat, *Rusya Tarihi*, 272.

hanlığını işgal etmek için ilk önce yol üzerinde bulunan Dağıstan ve Car-Balaken hanlıklarını ortadan kaldırması gerekiyordu. Fakat şimdilik Dağıstan'la baş edemezdi. Bu yüzden 1803'te önce Car-Balaken hanlığı üzerine hücum etti. Car-Balaken hanlığını ele geçirdikten sonra Gence hanlığı üzerine yürümeye karar verdi[133]. Zira Gence kalesinin düşmesi, diğer kalelerin teminatı anlamına geliyordu. Bundan başka Sisianov'un, Kafkasya, İran ve Asya eyaletlerine stratejik yönden anahtar kabul edilen Gence'yi alması oldukça önem arz ediyordu[134]. Bu sebeple Gence hanı Cevad Han'a teslim olması için mektup yazdı. Ancak bu teklifi kabul etmeyen Cevad Han, cevabi mektubunda, "Gence şehrinin anahtarlarını size vermektense ölmeyi tercih ederim. Gence'yi almak için benim ve evlatlarımın cesetleri üzerinden geçmeniz gerekir" diyerek teslim teklifini reddetti. Bu mektup üzerine 3 Ocak 1804'te Sisianov, Ramazan Bayramı günü Gence üzerine hücum etti. Savaş esnasında Cevad Han ve evlatları Gence kalesinin savunması esnasında kahramanca savaşarak şehit düştüler[135]. Azerbaycan şehirlerinin kilit noktası sayılan Gence'nin düşmesi, diğer hanları manen sarstığı için kalabalık ve bir o kadar da modern silahlarla teçhiz edilmiş Rus orduları karşısında fazla direniş gösteremediler. Bu yüzden kısa süre zarfında diğer hanlıkların işgal süreci peş peşe geldi.

Bakü han'ı Hüseyin Kulu Han, bir gün sıranın kendisine de geleceğini fark ettiği için Sisianov'un, Azerbaycan hanlıklarını tek tek ele geçirmesinden bir hayli rahatsız oldu. Bu sebeple Sisianov'la ilgili birtakım planlar kurmaya başladı. Bu sırada Sisianov, çok ağır şartlar altında Hüseyin Kulu Han'ı teslim olmaya davet etti. Hüseyin Kulu Han ise antlaşma şartlarını kabul edeceğini bildirerek kendisiyle hileli bir görüş tertipledi. Plana göre Sisianov'un görüş esnasında ölmesi gerekiyordu. Nihayet 8 Şubat 1806'da Bakü anahtarlarının teslim merasimi sırasında han'ın en yakın akrabası olan İbrahim Bey[*], plan doğrultusunda tabanca ile ateş açarak Sisianov'u öldürdü[136]. Bununla telaşa düşen Ruslar

---

[133] Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 18; İ. P. Petruşevskiy, *Djar-Bolokanski Volnıe Obhestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya* (Tiflis, 1934), 3.

[134] N. Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.,* (St. Petersburg, 1866), 235.

[135] Krausse, *Russi in Asia,* 110; R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 111; Hajıyev, *Gence Hanlığı,* 57, 97-100; M. Zülfükarlı'ya göre Sisianov'un ordusu Cevad Han'ın ordusundan yaklaşık iki defa daha çoktu. Ancak buna rağmen Cevad Han, özgürlük mücadelesi uğrunda 20 bin kişilik Rus ordusuna karşı kahramanca savaşmayı tercih etmiş ve inandığı doğrultular esasında şehit düşmüştür. Bkz: Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 37.

[*] O. Yeşilot'un "Azerbaycan Tarihi (En Kadim Devirlerden XX. Asrın Evvellerine Kadar)"ne istinaden verdiği bilgiye göre, Sisianov, Hamza Bey tarafından öldürülmüştür. Bkz: Okan Yeşilot, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", *Türkler* 18 (2002), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 936.

[136] O. Yeşilot'un G. İlkinden naklen aktardığına göre, "*Sisianov'un mezarı 1811'de Kafkas Başkomutanı Markiz Pauliççi tarafından kemikleri alınarak Tiflis'teki Sion Kilisesinin bahçesinde gömülmüştür". 1846*

ve şehri denizden kuşatan Zavalşin orduları Sara adasına çekilerek geçici süreliğine de olsa Bakü'yü terk etmek zorunda kaldılar[137].

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Kafkasya Başkomutanı General Sisianov'un ölümüyle, Rusya'nın Kafkasya siyasetinde Azerbaycan faktörü bir süreliğine askıya alınsa da sıcak denizlere inmek arzusundan asla vazgeçmediler. Ruslar, yeniden toparlanarak geleneksel Kafkasya yürüyüşüne -bu kez kalıcı olmak şartıyla- başlayacaklardır. Zira Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarıyla çoktandır hayalini kurdukları Azerbaycan topraklarının güney kısmını ele geçirecek ve 1918'e kadar burada hâkimiyet kuracaklardır.

1.3.3.1. Azerbaycan'ı İkiye Bölen Antlaşmalar

Bakü hanı Hüseyin Kulu Han'ın 8 Şubat 1806'da Kafkasya Ordularının Başkumandanı Sisianov'u öldürmesiyle Rus Orduları geri çekilmek zorunda kaldı. Bu hadise Azerbaycan hanlarını bir nebze de olsa rahatlatmıştır. Hatta Azerbaycan hanları, Sisisanov'la yapılan antlaşmaların artık hiçbir hükmü kalmadığını düşünmeye başlamışlardı. Ancak Ruslar, henüz Azerbaycan'la ilgili vizyonun gerçekleşmesi için yayılmacı emellerinden vazgeçmemişlerdi. Bilakis, sınırların bir an önce genişletilerek Kura (Kür) ve Aras nehirlerine kavuşması için tüm hızıyla harekete geçmişlerdi. Bu sebeple Çar, Tiflis'e yeni Rus askerî birlikleri gönderdi. Hatta Çarlığın işgal planının bir an önce gerçekleşmesi için Kürekçay sahilinde dayanan Karyagin ve Kafkasya'daki Rus Ordularının komutanı görevini icra eden Nesvetayev, Sâra adasındaki Rus Ordularını Astarhan'da toplayarak yeni bir hücuma başlamak için talimat verdi. Talimatın esas amacı Bakü hanı Hüseyin Kulu Han'ın cezalandırılması ve diğer hanlıkların ele geçirilmesini temin etmekti.

1806 yılına gelindiğinde Rusya İmparatoru I. Aleksandr, Bakü'nün işgali için suikast neticesinde öldürülen Sisianov'un yerine General Zavalşin'i atama kararı aldı. Ancak o da Bakü hanlığını ele geçiremediği için görevden alındı. Onun yerine Ermeni

yılında Bakü'nün Ermeni zenginlerinden Tomas Elyazov kendi parasıyla Sisianov'un öldürüldüğü yere, onun bir heykelini diktirmiştir. Piramit şeklinde olan bu heykelin üzerinde ucu aşağı doğru bakan silah ve hançer resmi vardır. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarına kadar muhafaza edilen heykel, buraya Mirza Ali Ekber Sabir'in heykeli yapılırken yıkılmıştır". Bkz: Yeşilot, "Ateş Çemberinde Azerbaycan", 43.

[137] Bakühanov, *Gülistan-i İrem,* 154-155; R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 120.

asıllı V. Gudoviç atandı. Gudoviç'in Kafkasya'ya Başkomutan olarak atanması üzerine bu plan daha da hızlandırıldı[138].

Azerbaycan hanları ise bu durumda bile kendi aralarındaki iç çekişmeyi gündeme taşıdılar. Nitekim hanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, halkı iktisadî ve sosyal yönden olumsuz etkiliyordu. Bu sebeple gerek Ruslar aleyhinde gerekse hanlara karşı sürekli halk ayaklanmaları müşahede edilmekteydi.

Azerbaycan'da durum böyleyken Haziran ayında Kafkasya'ya atanan Gudoviç, fırsattan istifade ederek 22 Haziran 1806'da Derbendi ele geçirdi. Ardından, İran'ın anahtarı olarak gördüğü Azerbaycan'a girmeye çalıştı. Bu duruma sessiz kalamayan Abbas Mirza, Azerbaycan'a sık sık saldırı düzenleyen Ruslar'ı geri püskürtmek amacıyla 20 bin kişilik orduyla doğu (Aksu) ve batı (Şuşa/Karabağ) istikametinde hücuma geçti. Bununla Rusya-İran savaşının birinci merhalesi başlamış oldu[139].

1806'lı yıllarda eskiye göre Rusya'dan umudunu kesip İran'a meyleden Karabağ hanı İbrahim Han, Mir Ahur adlı bir Gürcü tarafından Lisaneviç'e Rusya'ya karşı ihanet ediyor gerekçesiyle şikâyette bulundu. Bu istihbarat üzerine Lisaneviç, 200 Rus askeriyle Karabağ üzerine hücum etti ve böyleece İbrahim Han'ı öldürdü.

Yine aynı yıl 5 Eylül'de bu kez General Bulgakov'un ekibi Bakü üzerine yürüdü ve 3 Ekim 1806'da Bakü'yü ele geçirdi. Bununla Bakü hanlığı ortadan kaldırıldı. Ardından 22 Ekim 1806'da Şeki'ye yönelerek Şeki hanlığını ortadan kaldırdı[140]. 1807'de ise Revan'ı almak için Karabağ yoluyla Nahcivan'a yürüdü. Ancak burada İran Orduları Başkumandanı Abbas Mirza'nın ordusuyla karşılaşan Ruslar, hezimete uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Lakin yeniden toparlanan Ruslar, 1808'de Kuba üzerine hücum ederek Kuba'yı da ele geçirdiler.

1809'da İran Şah'ı Feth Ali Han (1797-1834), Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart (1804-1814)'ın tahrikiyle Rus Ordularını Gürcistan'dan çıkarmak için Azerbaycan'a askerî birlik gönderdiyse de hiçbir sonuç alamadı. 1810'da ise sadece Kazıkumuk'un Ruslardan geri alınmasıyla yetindi[141].

138 Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 66-67.
139 Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 45.
140 Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 46.
141 R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 124-127.

Bu arada Rusların Kafkaslara hâkim olmak için başlatmış oldukları askerî ve siyasî faaliyetleri durdurmak amacıyla Fransa İmparatoru Napolyon'un devreye girdiği görülmektedir. Şöyle ki, Avrupa'da hâkimiyet kurmak isteyen Napolyon, Rusya'ya askerî sefer düzenlemeden önce Osmanlı'yı Rusya ile savaşa sevketti. Neticede 1806'da Rusya ile Osmanlı arasında Balkanlar ve Kafkasya cephesinde savaş başladı. Uzun süren savaş, ilk başta Osmanlı'nın lehine devam ettiyse de Osmanlı'nın sınır boyu valileri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık yüzünden Ruslar yeniden üstünlük elde ettiler. Böylece Rusların Kafkasya'da Osmanlı'ya karşı hâkimiyeti perçinlenmeye başlandı. En önemlisi Kafkaslarda ele geçirilen bölgelerin Ruslar'a ait olduğu benimsenmiş oldu[142].

1810'da İran ve Osmanlı elçileri bir araya gelerek Ruslar'a karşı bir ittifak kararı aldılar. Ancak her iki devletin sınır boyundaki komutanlarının anlaşmazlığı yüzünden Ruslar'a karşı birlikte hareket etme planı yarım kaldı. Bu sebeple Osmanlı yeniden tek başına kuzey'e yönelmek zorunda kaldı.

Osmanlı ile yapılan savaşların Rusya'yı yıprattığının farkına varan Napolyon, Rusya'nın yorgun halini fırsat bilerek Ruslar'a karşı hücuma başlandı. Rus Ordularının Fransa ile mücadele etiğini bilen İran tarafı ise Kafkaslar'ın kuzeyine doğru ilerleme kararı aldı[143].

1812'de ise Lenkeran hanı Mir Mustafa Han, Rusya ile iş birliği yaparak İran aleyhine savaş başlattı. Ancak İran'lı Abbas Mirza, Rusları mağlup etti. Hal böyleyken Rusya'nın imdadına İngilizler yetişti ve her iki devlet arasında antlaşma yapmak amacıyla tarafları sulh müzakerelerine davet etti[144]. Nitekim taraflar arasında çoğu kez anlaşmazlığa yol açan bu süreç, haddizatında Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasıyla neticelenecektir.

Sonuç itibariyle belirtmek gerekir ki, Rusların Kafkasya'da özellikle de İran Orduları karşısında başarısız oluşunun en büyük nedenlerinden biri, Rusya'nın bu dönemde Fransa sorunuyla karşılaşması gösterilebilir. Çünkü Fransız Orduları Rusya'nın içlerine kadar ilerleyerek Moskova'yı tarumar etmişti. Dolayısıyla Çar I. Aleksandr, Kafkasya'daki ordularının esas kısmını Fransa ile savaşması için Rusya'ya geri çağırmıştı. Çok az bir kısmını ise Azerbaycan meselesiyle ilgilenmeleri için Kafkasya'da bırakmıştı. Ancak ordunun ikiye ayrılması ve askerî gücün paylaştırılması sebebiyle Rusya

---

142 Türkmen, "Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", 15-16.
143 Türkmen, "Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", 16-17.
144 R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 124-127.

Kafkasya'da büyük ölçüde başarı sağlayamamıştır. Bu durumu tetikleyen bir diğer önemli husus ise halkın Ruslar'a karşı ayaklanması ve savaşın getirdiği kıtlık nedeniyle ordunun iaşe bakımından zorluk yaşamasıdır. Zira Rus istilası sebebiyle ülkeyi saran kaos, ülke ekonomisini çökertmişti. Ziraat neredeyse durmuş, çiftçiler ise savaş nedeniyle bir şey yapamaz hale gelmişlerdi. Bu yüzden siyasilerin faturasını halk ödemek zorunda kalmıştır.

1.3.3.1.1. Gülistan Antlaşması (1813)

Askerî açıdan İran ile baş edemeyeceğini anlayan I. Aleksandr, 1812'de Abbas Mirzayla antlaşma yapmak zorunda kaldı. Ancak I. Aleksandr'ın talimatıyla hareket eden Ptişev, Abbas Mirzayla Aras Nehri kenarında sulha dair müzakerelere başlandıysa da bir sonuç alamadı. Bu sebeple Koltyarevski'yi iki bin askerle burada (Ağaoğlan'da) bırakarak kendisi Tiflis'e gitti. Abbas Mirza ise Cafer Kulu Ağa'yı burada bırakarak topçu birliklerini de yanına aldı ve Aslandüz'e gitti. Bu durumdan istifade eden Kotlyarevski geceleyin ansızın baskın vererek Şah ordularına karşı taarruza geçti. Bir sonraki gece ise Abbas Mirza'nın ordularını takip ederek üzerlerine baskın verdi ve böylece onları da bozguna uğrattı.

Bu durum, Napolyon orduları tarafından hezimete uğratılmış olan Rus İmparatoru I. Aleksandr'ı ve onun timsalinde bütün Ruslar'ı sevindirirken, İran Şah'ı Feth Ali Han'ı ve halkını çok üzmüştür. Hatta bu zafer Rusları o kadar sevindirmiş olmalı ki, Napolyon orduları karşısında mağlup iken, teslim olmaktan son anda vazgeçmişlerdir[145]. Rusların teslim olmamasının bir diğer nedeni soğuk iklimde bulunmalarıdır. Nitekim Ruslar, kimsenin Kuzey soğuklarına daha fazla dayanamayacağını bildikleri için genel itibariyle savaşların kış aylarına denk gelmesini tercih ederler. Tarihe baktığımız zaman Napolyon yenilgisi, Sarıkamış vakası gibi bu tezin birçok örneklerini görmek mümkündür[146].

I. Aleksandr, Moskova'da Napolyon tehlikesini atlattıktan sonra Mayıs 1812'de Osmanlı ile Bükreş Antlaşması imzaladı. Böylece Türk tehlikesini de garanti altına alarak yeniden toparlanmaya başlandı. Asker gücünü yeniden revize eden Rusya, İran'a sarsıcı darbe indirmenin mücadelesi içine girdi[147]. Nitekim 1813'te Lenkeran'ın işgaliyle

---

[145] R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 126-127.
[146] Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye, Tertib-i Cedid, İkinci Tab'ı, 1309), 10/68; Moskovayı hezimete uğratan Napaleon'un galip iken son anda mağlup duruma düşmesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Davies, *Europe,* 744.
[147] Türkmen, "Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", 16.

sonuçlanacak olan bu girişimler neticesiz kalmayacaktır[148]. Zira 1813 yılının Rusya tarihi açısından çok önemli ve bir o kadar da olumlu gelişmelerin yaşanmasıyla karakterize edebiliriz. Çünkü elde edilen yeni zaferler sayesinde General Kotlyarevski, 1812'den 1813 yılına geçen gece (Aşure gecesi sabaha doğru saat 5 gibi) Lenkeran üzerine hücum etmiş ve böylece Lenkeran kalesi de ele geçirilmiştir[149].

Lenkeran yenilgisinin öcünü almak isteyen Abbas Mirza, kalabalık bir orduyla Mayıs 1813'te Muğan ovasına doğru hareket etti ve karşı tarafa elçi göndererek askerî hareketliliği durdurmasını istedi. Ancak ne var ki, Feth Ali Han'ın Abbas Mirza gibi düşünmediği görülür. Çünkü Lenkeran kalesi düştükten sonra İngilizler, Rusların bölgedeki askerî-siyasî faaliyetlerinden ve bu gidişle İran içlerine doğru ilerleyeceklerinden rahatsızlık duymaktaydılar. Bu yüzden Feth Ali Şah'ı Rusya ile barış antlaşması yapmaya sevk etmişlerdir. Feth Ali Han ise, Abbas Mirza'nın yeniden Rus orduları karşısında mağlup olacağını düşünerek bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır[150].

Kaybedilen Azerbaycan topraklarını geri almaya umudu kalmayan Feth Ali Han, en azından sahip olduğu toprakları kurtarmak amacıyla 12 Ekim 1813'te Karabağ'ın Gülistan köyünde (Zeyve Nehri yakınlarında) Rusya ile Gülistan Antlaşması imzaladı[151]. Antlaşmayı İran Devleti adına Mirza Ebülhasan Han Şirazi, Rusya Devleti adına ise Serdar I. Nikolay Rtişşev imzaladı. 11 maddeden[*] ibaret olan tarihi antlaşmanın şartlarına göre İran, Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları dışında Azerbaycan'ın diğer kuzey hanlıklarını Rusya'ya teslim etmeli idi[152]. Bununla birlikte Karabağ, Gence Lenkeran (Talış), Şeki, Şirvan Bakü, Kuba, Derbend, Dağıstan ve Gürcistan üzerinde Rus egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştı. Rusya Çar'ı bunun mukabilinde Feth Ali Han'ın hâkimiyetini

---

148 Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 105.

149 R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 128-129; Arşiv vesikaları esasında hazırlanmış Lenkeran hanlığı tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz: İrade Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı),* akt. Sebahattin Şimşir, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2011), 91-106.

150 İ. Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan,*107-108.

151 Mahmud İsmail, *İstoriya Azerbaydjana (Kratkiy Obzor s Drevneyşih Vremen do 1920 g.)* (Bakü: Azerneşr Yayınları, 1995), 43.

* V. Umudlu, konu hakkında bilgi verirken, Gülistan Antlaşması için 27 Eylül 1813'te başlatılan diplomatik danışıkların 22 Ekim'de "II maddelik" mukabele ile tamamlandığını bildirmektedir. Gülistan Antlaşmasının 11 maddeden ibaret olduğunu (Gülistan Antlaşmasının maddeleri ve şartları hakkında detaylı bilgi için bkz: http://virtualkarabakh.az/tr/post-item/32/116/gulustan-anlasmasi.html, (Erişim 26 Temmuz 2020); Dadaş Mutallimov, "Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşmaları" (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 50-51; Krausse, *Russi in Asia,* 332-335) esas alacak olursak, burada "II madde" ifadesinin sadece teknik bir yazım hatası olduğunu düşünebiliriz. Bkz: Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 105.

152 Bakühanov, *Gülistan-i İrem,* 162.

tanıyacağı gibi kendisinden sonra gelecek olan haleflerini de tanıyacağını ve kendilerine yardım edeceğini bildirdi[153]. Bununla da Rusya ile İran arasında uzun süredir devam eden düellonun ilk merhalesi sona erdi[154]. Başka bir ifadeyle, ilk Rus-İran Savaşı (1804-1813)'nın birinci perdesi Azerbaycan aleyhine bitti. İkinci perde ise daha sonra da görüleceği gibi Türkmençay Antlaşması'yla sonuçlanacaktır.

1.3.3.1.2. Türkmençay Antlaşması (1828)

Rusya, Gülistan Antlaşması'yla Azerbaycan'da yeni topraklar elde etse de esasında antlaşma şartlarından pek de memnun değildi. Çünkü Rusya, Azerbaycan'ın sadece yarısına sahip olmayı değil, bilakis tümüne sahip olmayı hedeflemişti. Bir başka ifadeyle, Güney Kafkasya'da gücünün yettiği kadar ilerlemek istiyordu. Gülistan Antlaşması'nın şartlarından haliyle İran da memnun değildi[155]. Zira Gülistan Antlaşması'nın şartları İran Devleti açısından çok ağır olduğu için İran'da itirazların artmasına neden oldu. Antlaşma şartları Feth Ali Şah tarafından da kabul edilmediğinden Gülistan antlaşması hemen yürürlüğe gir(e)medi. Hatta İran'daki ayaklanmalar nedeniyle bu antlaşma uzun süre bekletildikten sonra 1818'de ilan edilmiştir[156]. Dolayısıyla antlaşma şartları 1828'de Türkmençay Antlaşması'yla kesin olarak uygulanmış ve yürürlülüğe girmiştir. Bu yüzden 1813'te yapılan Gülistan Antlaşması'nın 1828'e kadar kâğıt üzerinde kaldığı/bekletildiği kanaatine varabiliriz. Bu bakımdan "Gülistan Antlaşması'yla Azerbaycan ikiye bölündü" ifadesinden ziyade "Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinin ilk adımı/temeli atıldı" ifadesi daha doğrudur. Nitekim Kafkasya'nın özellikle de Lenkeran ve Karabağ hanlıklarının Ruslar tarafından işgal edilmesini kabullenemeyen Feth Ali Şah'ın Ruslar'la ikinci bir savaşa girişmek istemesi bu görüşü destekler mahiyettedir[157].

İran'ın Rusya ile yeniden savaşa girmek istemesi İngiltere ve Osmanlı'nın da işine gelmekteydi. Çünkü Rusların Kafkasya'da konumunu güçlendirmesi gelecek açısından Osmanlı ve İngiltere'yi de bir hayli rahatsız ediyordu. Bu sebeple İngiltere daha önce

---

153 Bakühanov, *Gülistan-i İrem,* 162.
154 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 24.
155 Louıse Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movemente: The Development of Armenian Political Parties Thrugh The Nineteenth Century* (London: University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 3. Basım, 1975), 24.
156 İ. Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan,*109.
157 Eldar İsmailov, *Oçerki po İstorii Azerbaydjana,* Moskova, İzdatelstvo "Flinta", 2010, 121; Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 106.

İran'la yapmış olduğu ittifak antlaşması gereği Tebriz ve diğer şehirlerde silah yapımı için fabrikaların kurulmasına yardımcı oldu.

1825'te Rusya'da meydana gelen Dekabiristler/Zadegânlar İsyanı'nı[*] fırsat bilen Feth Ali Şah, İngiltere ve Osmanlı'nın desteğiyle askerî girişimlerde bulundu. 1826'da ise İran Âli Müslüman Ruhanileri, Ruslar'a karşı cihat çağırısında bulunarak "mukaddes muharebeye" başlamak hakkında karar verdi.

Cihat çağrısı karşısında Azerbaycan hanlarının her zamankinden farklı olarak bu kez Rusya'ya karşı birleşmeye başladıkları görülmüştür. V. Umudlu bu birleşmenin siyasî ve millî karakter taşıdığını vurgulamaktadır[158]. Şöyle ki, 13 Temmuz 1826'da Abbas Mirza'nın 60 bin kişilik ordusu, Cevad Han'ın oğlu Uğurlu Han, Bakü'lü Hüseyin Kulu Han, Karabağlı Mehdi Kulu Han, Şeki'li Selim Han'ın oğlu Hüseyin Han, Şirvan'lı Mustafa Han ve diğer hanlar ile birlik olup Aras Nehri'nin kuzeyi'nde Ruslar'la şiddetli muharebeye başladılar. Bu esnada yerli halk Ruslar'a karşı "Umum Müslüman İsyanı" başlattı. Böylece Rusların işi daha da zorlaştı.

Uzun süre devam eden mücadelenin ardından Yermelov'un orduları hezimete uğratıldı. Akabinde Mustafa Han Şirvan'da, Mir Hasan Han Lenkeran'da, Ahmed Han Kuba'da, Hüseyin Han ise Şeki'de yeniden hâkimiyetlerini tesis ettiler[159]. Lakin Azerbaycan'daki halk ayaklanmasından haberdar olan yeni Rusya Çar'ı I. Nikolay Pavloviç (1825-1855), çok geçmeden Yermolov'a askerî destek gönderdi.

Yermolov'un merkezden destek alması sayesinde Rus Orduları üstünlüğü ele aldı. Bununla kaybedilen Azerbaycan toprakları yeniden Ruslar tarafından geri alındı. Malları ve mülkleri müsadere edilen hanlar, İran'a geri dönmek zorunda kaldılar. Yakalanan esirler ise hapsedildi. Fakat bununla da yetinmeyen Ruslar, 1827'nin sonlarına doğru İrevan ve Nahcivan hanlıklarını da ele geçirip Araz Nehri'nin güney tarafına hücum ettiler. Rus Orduları karşısında yine başarısız olduğunu anlayan İran Şah'ı, Ruslar'la yeniden sulh antlaşması yapmaya karar verdi. Müzakereler neticesinde 10 Şubat 1828'de Rusya ile İran arasında Tebriz şehrinde Türkmençay Antlaşması imzalandı[160].

---

[*] Zadeganlar isyanı Aralık/Dekabr ayında patlak verdiği için ismini buradan almıştır.

[158] E. İsmailov, *Oçerki po İstorii Azerbaydjana,* 121; Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 141.

[159] Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 49.

[160] Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış,* 49-50; Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali,* 170; R. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi,* 131; E. İsmailov, *Oçerki po İstorii*

29 Temmuz 1828'de antlaşmanın gerçekleşmesi amacıyla protokol hazırlandı. Antlaşmayı, Rusya adına Paskeyeviç ve Griboyedov, İran'ı temsilen Mirza Cafer Bey imzaladı[161]. 16 maddeden[162] ibaret olan tarihi antlaşmanın üçüncü maddesine göre Nahcivan ve İrevan hanlıkları Ruslar'a bırakıldı. Dördüncü maddede her iki devlet arasında Aras Nehri'nin sınır tespit edilmesi kararlaştırıldı. Buna göre Aras Nehri'nin güney'i İran'a, kuzey'i ise Ruslar'a bırakıldı. Antlaşma şartlarının sekizinci maddesine göre ise Hazar Denizi'nde sadece Rusya'ya mahsus harp gemilerinin bulunmasına izin verildi[163]. Bununla da I. Aleksandr'ın Hazar Denizi'ni "Rus Gölü"ne dönüştürme arzusu tahakkuk etti. Aynı zamanda "Hazar Denizi'nde sadece Rusya'nın bayrağı dalgalanmalıdır" ifadesi de hakikatteki yerini bulmuş oldu. Bunla birlikte II. İran-Rus Savaşı (1826-1828) sona erdiği gibi tarihi Azerbaycan topraklarının parçalanması merhalesi de sona erdi. Fakat etkileri günümüze kadar devam eden bu süreç sonucunda Azerbaycan Türk kimliğinden koparılacak ve böylece Slav Rus uygulamalarının odak noktası haline gelecektir[164].

Kafkasya araştırmaları uzmanı Yeşilot'a göre Azerbaycan'ı ikiye bölen antlaşmanın en ilginç tarafı: *"üzerinde antlaşma yapılan Azerbaycan Türklerinin hiçbir söz hakkının bulunmamasıdır. İran ve Rusya hiçbir hakkaniyet göstermeden bir milletin kaderiyle oynamışlardır. Bu oynama öyle bir trajediye sebep olmuştur ki, bugün hala bu problem, bütün acısıyla ve karmaşıklığıyla devam etmektedir. Kendilerine sorulmadan, fikirleri alınmadan Azerbaycan Türklerine ait topraklar, ikiye bölünmüştür"*[165].

Sonuç itibariyle Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları neticesinde Azerbaycan tarihçiliğinde yeni ve siyah bir sayfa açılmış oldu. Çünkü bu antlaşmanın Azerbaycan'ı olumsuz yönde etkileyen birçok yönü vardır. Bu özelliklerden biri Hazar Denizi'yle

---

Azerbaydjana, 122; Yeşilot, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", 541-542; Türkmençay Antlaşması, 9 Şubat'ı 10 Şubat'a bağlayan gece (saat 12 sularında) Tebriz'in Güneyinde yerleşen Meyane şehri civarındaki Türkmençay kasabasında (Meşhedi Muhammed'in evinde) imzalanmıştır. Bkz: Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36 (Erzurum, 2008), 189.

161 M. İsmail, *İstoriya Azerbaydjana,* 43; Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 47; Türkmençay Antlaşmanın canlı şahitlerinden biri de Azerbaycan'ın meşhur tarihçisi Abbaskulu Ağa Bakühanov'dur. O, Rus ve Doğu (Arap, Fars ve Türk) dillerine hâkim olduğu için, 1827-1829 yılları arasında İran, Türkiye ve Rusya arasında diplomatik görüşmelerde aracı hakkında görevi yapmıştır. Türkmen, "Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", 19.

162 Türkmençay Antlaşmasının maddeleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Krausse, *Russi in Asia,* 336-341; Mutallimov, "Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşmaları", 54-56.

163 Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali*,170.

164 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 33.

165 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 48.

birlikte Azerbaycan topraklarının bir kısmının Rusya topraklarına katılmasıdır. Hazar Denizi'nin Rusların eline geçmesiyle de Ruslar siyasî ve iktisadî açıdan Kafkasya'da çok önemli bir dayanak noktası elde ettiler. Hatta Ruslar, bu başarı sayesinde sıcak denizlere çıkma isteklerini yerine yetirdikleri gibi burada donanma bulundurma hakkına da sahip oldular[166].

İkincisi ve en önemlisi, bizzat bu antlaşma gereği Azerbaycan Kuzey ve Güney olmakla ikiye bölünmüştür.

Konunun dışına çıkmamak kaydıyla burada bir hususa değinmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz. Çünkü ister akademik camiada isterse sivil toplum arasında Gülistan Antlaşması'nın sonuçları ile Türkmençay Antlaşması'nın sonuçları bazen karıştırılmaktadır. Maalesef bu durum gerek Sovyet tarihçiliğinde gerekse de bağımsızlıktan sonra yazılan eserlerde de görülmektedir. Söz konusu mevcut algı, Azerbaycan'ın Gülistan ve Türkmençay Antlaşması sonucu Rusya ile İran arasında ikiye bölünmesi yönündedir. Daha önce Gülistan Antlaşması konusuna değinildiği için burada sadece Türkmençay Antlaşması gereği Azerbaycan'ın Rusya ile İran arsında ikiye bölünmesinden bahsedilmesi planlanmıştır.

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, Azerbaycan toprakları gerçekten de Türkmençay Antlaşması sonucu Rusya ile İran arasında fiili olarak ikiye bölünmüştür. Bu bakımdan Sovyet tarih yazıcılığında hâkim olan ideolojiyi yani "Azerbaycan, Türkmençay Antlaşması'yla Rusya ile İran arasında ikiye bölünmüştür" ifadesi doğrudur. Ancak konuya hâkim olan müverrihlerin görüşüne istinaden bu ifadenin altında yatan gizli manayı kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Türkmençay Antlaşması her ne kadar İran ile Rusya arasında karşılıklı olarak imzalansa da bu ahitname İran'ın iradesi dışında, başka bir ifadeyle Rusya'nın İran'a dayatması sonucu imzalanmıştır. Hatta belirtmek gerekir ki, bizzat bu sebeple İran siyasî tarihinde Türkmençay Antlaşması'yla başlayan süreç, *"tek taraflı antlaşmaların imzalandığı"* bir dönem olarak nitelendirilmektedir[167].

Bu konuya değinen E. Şıhalıyev de Azerbaycan'ın bizzat Türkmençay Antlaşması'yla Rusya ve İran arasında ikiye bölündüğü gerçeğini kabul ettiğini belirtmektedir. Ancak o, İran'ın Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinde esas rol oynadığını,

---

[166] İ. Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan,* 110; Şahverdiyev, *Cumhuriyet Döneminde Hazar Havzası,* 336.
[167] Yeşilot, *Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları,* 194.

başka bir ifadeyle, isteyerek veya kasıtlı olarak bu işe kalkıştığını ifade ve iddia etmenin haklı olarak doğru olmadığını savunmaktadır. Çünkü eski Sasani İmparatorluğu'nun külleri üzerinde kurulan, günümüzde ise İran* adı verilen devlet, söz konusu devirde Türk Kacar Devleti idi. Azerbaycan'da yaşayan halkların da genel itibariyle Türk olduklarını göz önünde bulunduracak olursak, Türk Kacar Devleti mensuplarının kendi din ve ırkdaşlarını Rusya gibi yabancı din ve ırkdaşa kendi rızasıyla teslim etmiş olabileceğini düşünemeyiz. Aynı zamanda bir devletin kendisine mahsus herhangi bir toprağı kasıtlı olarak başka bir devlete vermek istemiş olması, devlet geleneği bakımından da kabul edilemez bir durumdur. Bu yüzden tarihi Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesine neden olan Türkmençay Antlaşması, Rusya'nın direktifiyle meydana gelen yani tek taraflı dikte sonucu ortaya çıkan antlaşma olarak değerlendirilmelidir[168]. Nitekim M. Zülfükarlı da, "Azerbaycan, İran ile Rusya arasında ikiye bölündü" ifadesini kullanmanın doğru olmadığı kanaatindedir. Onun görüşüne göre Azerbaycan İran tarafından değil, Rusya tarafından ikiye bölünmüştür. Çünkü bu devirde Azerbaycan İran sınırları dâhilinde idi. Bu bakımdan İran'ın kendi topraklarını Rusya ile gönüllü olarak bölüştürmek istemesi anlamsızdır. Bu yüzden Türkmençay Antlaşması'yla "Azerbaycan, İran ile Rusya arasında ikiye bölüştürüldü" doktrinini Sovyet yaklaşımı olarak değerlendirmiştir. Sovyet tarihçiliğinde böyle bir ifadenin ihdas edilmesinin sebebi ise İran'ın işgalcilik ve taksirat bakımından Rusya ile aynı kefede tartılmak istenmesiyle ilintilidir. Yani Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin sorumluluğu İran ile yarı yarıya paylaştırılmıştır[169].

Üçüncü özellik ise, Azerbaycan'ı ikiye bölen antlaşmalar neticesinde Azerbaycan tarih edebiyatında ilk defa Kuzey ve Güney Azerbaycan diye yeni bir terim oluşmuştur[170]. Zira daha önce de gördüğümüz gibi Türkmençay Antlaşması'yla Aras Nehri'nin güney kısmı Güney Azerbaycan, kuzey kısmı ise Kuzey Azerbaycan adını almıştır.

Dördüncüsü ve tezimiz açısından en önemlisi, Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası hakimiyeti altına girmesiyle Azerbaycan Türkleri hâkim millet olmaktan çıkıp mahkûm

---

* Günümüzde İran adı verilen coğrafya'da Sasani İmparatorluğu'ndan sonra sırasıyla Safevi, Afşar ve Kacar sülaleleri gibi Türk urukları hâkim olmuşlardır. Lakin 20. yüzyılın ilk yarısında (1920-1930'lu yıllarda) İngilizlerin yoğun çabaları neticesinde bölgede yaşayan Farslar en üstün konuma getirilmişlerdir. Netice olarak Fars asıllı Pehlevi Devleti meydana gelmiştir. Bu bakımdan Farsların yönetimde söz sahibi olduğu çağdaş İran Devleti, tarihteki Türk devletlerinin bir varisidir. Bkz: Emin Şıhaliyev, "Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni İddialarının Mitolojik Boyutu", *Yeni Türkiye* 20/63 (Eylül-Aralık, 2014), 8.

168 Şıhaliyev, "Ermeni İddialarının Mitolojik Boyutu", 8.

169 Zülfükarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, 49.

170 İ. Memmedova, *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan,* 109.

millet durumuna düşmüş ve böylece kendi dil, din, kültür ve geleneklerine yabancı bir devlet ve milletin etkisi altında kalmışlardır[171]. Çünkü Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sı esaretinin başlamasıyla birlikte Azerbaycan millî varlığına darbe indirilmiş ve böylece Azerbaycan'da müthiş bir huzursuzluk yaşanmıştır. Hatta daha sonra da göreceğimiz gibi inanç esaslarına müdahale edilmesi, mukaddes varlıkların itibarsızlaştırılması, halk nazarında hiçbir manevi ağırlığı olmayan din hocalarının bir memur gibi yukarıdan atanması, vakıf topraklarının müsadere edilmesi vb. uygulamalar neticesinde Azerbaycan Türkleri siyasî, iktisadî, sosyal özellikle de dinî ve millî alanda aşırı bir şekilde haksızlığa uğrayacaklardır[172].

[171] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)* (İstanbul: Millî Azerbaycan Neşriyatı, Şehzadebaşı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923), 10; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, 26.

[172] Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* (İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları, Gençlik Basımevi, 1975), 138-139.

İKİNCİ BÖLÜM
AZERBAYCAN TÜRKLERİNDE DİNİ VE MİLLİ KİMLİK BİLİNCİNİN OLUŞUM SÜRECİ VE BU SÜRECİ TETİKLEYEN AMİLLER

2.1. ÇARLIK RUSYASI'NIN RUSLAŞTIRMA POLİTİKALARI

Çarlık Rusya'sı Slavcılığın vermiş olduğu milliyetçi bir duyguyla işgal ettiği topraklarda aşırı Ruslaştırma politikası yürütmüştür. Şöyle ki, elde edilen topraklarda ülkenin özgün yapısı ve kurumları ortadan kaldırılmış, yerel diller yasaklanmış, Rusça zorunlu eğitim ve öğretim dili haline getirilmiş, bürokrasi sınıfı yalnızca Ruslar'dan seçilmiş, görevde yükselme şansı ise yalnızca Rus kültürünü benimseyenlere ve Rus kadınlarla evlenenlere verilmiştir. Bununla birlikte aşağıda da göreceğimiz gibi yeni işgal edilen yerleşim birimlerinin yerel adları değiştirilecek yerine hanedan mensuplarının, Rusların veya Hıristiyan önde gelenlerinin isimleri verilecektir. Bu bakımdan Çarlık Rusya'sının uygulamaya çalıştığı sömürge politikaları, onun, devrinin büyük ve sömürge imaparatorluklarından biri olan Büyük Britanya ve Fransa'nın yaptıklarına benzemektedir. Onlar arasındaki *"tek fark ise, Rusya coğrafyasının kesintisiz ve tek parça olmasıdır"*[173].

Rusya, doğu'da Türk illerine doğru hızla ilerlerken Osmanlı, Avrupa ekseninde ilerlemeyi yeğlemekteydi[174]. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan uluslar güvendeyken, İmparatorluk dışındaki Türkler ise Rusların ağına düşmekteydiler. Haliyle Rusya, Osmanlı'nın yeteri kadar ilgilenemediği Orta Asya'yı ve Kafkasları ele geçirerek Azerbaycan Türkleri de dâhil olmakla Müslüman ve Türk toplumlarını müsadere altına almışlardır. Osmanlı işin farkına vardığında çok geç kalınmıştı. Çünkü Rusya artık knezlik statüsünden çıkmış, Avrupa tekniğiyle teçhiz edilmiş ve baş edilmesi zor bir imparatorluk haline gelmişti. Belki de Osmanlı, birtakım nedenlerle –Avrupa tehlikesi- bu duruma müdahale edememiştir veya N. Devletin ifadesiyle, *"Osmanlı Rusya'nın bu derece gelişerek bir gün başına bela olacağını kestirememişti"*[175].

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı ele geçirmesi neticesinde Azerbaycan'da dinî ve millî kimlik sorunu açısından izlenimleri neredeyse günümüze

---

[173] Hasan Kanbolat, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Yer Adlarında Değişim Süreci (Siyasî Tarih Açısından)" (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enistitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 4-5.

[174] Türkmen, "Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", 12.

[175] Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi* (İstanbul: Başlık Yayınları, 2011), 15-16.

kadar devam eden yeni bir dönem başlamıştır. Şöyle ki, Ruslar resmî tarih anlayışı gereği Azerbaycan Türklerinin geçmişle olan bağlarının zayıflatılmasına, böylece millî kimlik bilinçlerinin köreltilmesine çalışmışlardır[176]. Bu bakımdan Rus işgaliyle birlikte Azerbaycan Türklerinin kendi diline, dinine, âdetine, kültür ve geleneğine zıt uygulamalarla karşılaştıkları söylenebilir[177].

Çarlık yönetimi, ülkede kendi nüfuzunu ve hâkimiyetini kesinleştirmek amacıyla çok yönlü sömürge, iskân ve asimile gibi millî kültüre zıt, çeşitli politikalar izlemiştir. Yeni yönetimin bu uygulamayı gerçekleştirmesinde birçok etkili faktörler vardır ki, bunlardan en önemlisi, Azerbaycan'ın denizi ve toprağıyla ham madde kaynağı teşkil etmesidir. Zira Azerbaycan, her zaman Rusya açısından tarıma elverişsiz bölgelerde yaşayan halkların bölgeye iskân edilmesi için müsait ve stratejik önemi haiz bir koloni görünümü vermiştir. Bu sebeple Çarlık yönetimi, hâkimiyetin pekişmesi amacıyla takip edilen yıllarda bölgeye Rus ve Rus yanlısı kesimlerin göç ettirilmesine yönelik bir politika izlemiştir.

2.1.1. Demografik İskân Politikası

I. Nikolay Pavloviç'in talimatıyla hareket eden General Paskeviç (1782-1856)[*], 1828'de hem Azerbaycan'da Müslümanlara karşı Hıristiyan nüfusun üstünlüğünü sağlamak hem Osmanlı ile Kafkasya sınırları arasında tampon bir bölge oluşturmak hem de İran Türkleriyle Azerbaycan Türklerini birbirilerinden ayırmak amacıyla İran ve Osmanlı tebaası Ermenileri Azerbaycan'ın Revan, Nahçıvan ve kısmen de Karabağ bölgesine yerleştirmiştir.

Ruslar, İran'ın Azerbaycan üzerindeki etkisini kırmak amacıyla Azerbaycan Türkleriyle İran Türkleri arasına etten duvar örerken, diğer taraftan da yerli ahaliyi zorla göçe tabi tutmaktaydı. Sadece 1829-1830'lu yıllarda İran'dan 40 bin, Osmanlı'dan ise 84 bin Ermeni tebaasının Azerbaycan topraklarına yerleştirildiği belirtilmektedir[178]. İstatistiksel verilere göre 1826 yılında Revan ve Nahcivan'da Ermeni nüfusu %20'ye yakınken, 1832'de göçler sayesinde bu rakam hızla artarak %50'ye kadar yükselmiştir.

---

176 H. İbrahimli, "Azerbaycan'da Millî Kimlik Sorunu", 98-99, 103.

177 M. E. Resulzade, *Millî Tesanüd* (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları/Kardeş Matbaası, 1978), 97-142.

* General Paskeviç'in Kafkasya siyaseti hakkında detaylı bilgi için bkz: Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)" (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

178 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 33.

1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası Anadolu'daki Ermenilerin toplu şekilde bu bölgelere göç ettirilmeleri neticesinde artık Ermeni nüfusu çoğunluk teşkil etmeye başlamıştır[179]. Fakat Çarlık yönetimi daha sonra da göreceğimiz gibi, demografik iskân politikasının tam anlamıyla gerçekleşmesi için bununla da yetinmeyecektir.

Rus yönetimi bölgenin dinî ve millî çehresini değiştirmek amacıyla bölgeye Ermenilerin yanı sıra Rusları da göç ettirmiştir. İşgalin ilk yıllarında Rusya'dan Azerbaycan'a getirilen insanlar sadece devlet görevinde çalıştırılacakları için sayıları çok azdı. Fakat ilerleyen süreçte Rusya'da yaşayan sivil halkın da toplu şekilde Azerbaycan'a yerleştirildiği görülmektedir. Hatta ilk gelenler görev icabı vilayet merkezlerinde yaşarlarken, daha sonrakiler uç/sınır bölgelere yerleştirilmişlerdir[180]. Belirtmek gerekir ki, Rusya'dan Azerbaycan'a getirilen sivillerin çoğu; yönetime muhalif, ordudan atılmış subay ve erler, Hıristiyanlığı veya Ortodoksluğu kabullenmekte zorluk çıkaran, dinî reformlara kapalı, aşırı dindarlığıyla bilinen ve tarikatçılıkla itham edilen, "itibarsız unsur" olarak nitelendirilen ve aynı zamanda 1833'te alınan bir kararla serflikten (toprak köleliğinden) azat edilen Rus köylüleriydi[181].

Ermenilere paralel olarak artan Rus nüfusu sayesinde 1912'de Azerbaycan genelinde Ruslara ait 136 yerleşim birimi teşkil edilmiştir. Rusların iskân politikasıyla ilgili dikkat çeken özelliklerden bir diğeri Müslümanlara kendi dindaş ve soydaşlarını sınırdaş edinmelerinin siyasî nedenlerle yasaklanması, Ermeni ve Rusların ise Osmanlı ve İran'la sınır olan bölgelere yerleştirilmeleridir[182].

2.1.2. Rus Komendant/Askerî İdare Usulü

Azerbaycan'ın Kuzey hanlıkları Rusların eline geçtikten sonra Azerbaycan'da Bakü, Derbend, Şeki, Karabağ, Şirvan ve Lenkeran vilayetleri kuruldu. Bunların başına ise "naçalnik" adı verilen askerî kumandanlar duruyordu. Yeni idare usulünün çalışma mekanizmasına baktığımız zaman yöneticilerin güçlerini kötüye kullandıkları ve başına

---

179 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Trancaucasia (1917-1921)* (New York: Philosopical Library 1951), 16.
180 Behram Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri, Rus İşgali ve Sovyet Politikaları Çerçevesinde Azerbaycan'da Din", *Azerbaycan'da Din ve Kimlik,* ed. Sevinç Alkan - Vügar İmanbeyli (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 103.
181 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 34-35.
182 Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 103.

buyruk davrandıkları anlaşılmaktadır. Bu konuda en açıklayıcı bilgiyi, 1830'da Senatör E. I. Meçnikov ve P. I. Kutaisov'un Kafkasya'da yapmış olduğu bir teftiş gezisi esnasında merkeze yani Adliye Nazırı Daşkov'a sunduğu rapordan elde etmekteyiz. Raporda; vasıfsız ve gayri adil idareciler yüzünden Müslümanların zulüm ve işkence çekmelerinden bahsedilmektedir[183].

Kumandanların keyfi uygulamaları neticesinde verimli topraklar yabancılara verilmiş, harp masraflarının karşılanması için halka çok ağır vergiler yüklenmiştir. Bu durumu kabullenemeyen yerli halk, haklı olarak itiraz seslerini yükseltmeye başladı. Lakin alınan sert tedbirlere rağmen ülkedeki dâhili huzursuzluklar izale edilemedi. Bu sebeple askerî komendant idare usulü beklentileri karşılamıyor gerekçesiyle 10 Nisan 1840 tarihinde ortadan kaldırıldı[184]. Bunun yerine Baron P. V. Hahn'ın 1841'de yapmış olduğu yeni reform -tek tip sivil idare sistemi- benimsendi. Yerli halkın idarede söz sahibi olmadığı ve etnik kimliklerin gözetilmediği bu yeni reformun asıl amacı Ruslaştırma siyasetinin hızlandırılmasına hizmet etmekten ibaretti. Çünkü bu sisteme göre önceki sınırlar dikkate alınmaksızın vilayetler "uezd"lere (ilçe) dönüştürüldü. Bununla birlikte yerleşik aşiret birimleri olan "mahal"ler ortadan kaldırılarak onun yerine daha küçük birimler olan "uçastek"ler (kaza) getirildi. Böylelikle Azerbaycan'ın daha önceden var olan tarihi bölünme şekilleri ortadan kaldırıldı. Yerel yöneticiler ise görevlerinden uzaklaştırıldılar. Bununla da yetinmeyen Rusya yönetimi, Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısında çok ciddi değişikliklere giderek bey ve ağalara mahsus "tül" topraklarını bölgeye yeni yerleştirilen Rus göçmenlerine verilmek amacıyla kamulaştırdı. Bundan dolayı gerek yerli bürokratlar gerekse de halk ayaklanarak bu reforma karşı çıktılar. Neticede Kafkasya genel valiliğinin oluşturulması şeklinde yeni bir düzenlemeye gidildi. 1845'te bütün yetki merkezi hükümet dairelerinin elinden alınarak direk Çar'ın kendisine bağlı olan genel valiliğe devredildi. Bu sebeple Kafkasya Genel Valiliği görevine siyasî ve idari tecrübeye sahip olan Kont Mihail Vorontsov getirildi.

Vorontsov, halk ayaklanmalarını da dikkate alarak bir önceki reforma göre daha ılımlı bir tutum sergiledi. Onun esas prensibi yeni elde edilen bölgelerin Rusya'ya katılmasından veya Ruslaştırılmasından ziyade yerel seçkinlerle iş birliği yapılması ve

---

183 *Kolonialnaya Politika Rossiyiskovo Tsarizma v Azerbaydjane v 20-60 gg. XIX v.* (Feodalnıe Otnoşeniya i Kolonalnıy Rejim 1843-1868 gg.), ed. N. G. Bogdanova, M. Pritkin (Moskova- Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1936), 1/232.

184 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 11.

beylerin durumunun düzeltilmesi yönündeydi[185]. Nitekim 1865'te Vorontsov'un emekliye ayrılmasına kadar bu uygulamayı başarılı bir şekilde devam ettirdiğini görmekteyiz.

1859'da ise Azerbaycan eyaletinin merkezi olan Şemahı'nın bir deprem sonucu yıkılması nedeniyle eyalet merkezi Bakü'ye taşındı. 1867'de Bakü, İrevan ve Tiflis eyaletlerinin parçalarından oluşan Elizavetpol eyaleti oluşturuldu. Bununla da Azerbaycan topraklarının büyük kısmı iki eyalet içine alındı. Bunlardan biri Doğu Transkafkasya adı verilen Bakü, diğeri ise Elizavetpol guberniyasıdır.

Elizavetpol guberniyasının kurulmasıyla "uezd"ler "uçastek"lere bölünmüştür. Bununla da yerel personel, bürokrasinin en alt katmanlarına itilmiş, en önemli mevkilere ise Ruslar veya Rus yanlısı olan idareciler getirilmiştir. Bu durum aynı zamanda Rus merkeziyetçilik siyasetinin tipik bir örneği olarak değerlendirilmektedir. Bu ve benzeri durum, III. Aleksandr (1881-1894)'ın hâkimiyete gelmesiyle daha da genişlediği için genel valilik ortadan kaldırıldı. Aynı zamanda Tarnskafkasya'nın özel statüsüne de son verildiği gibi merkezi hâkimiyet dairelerinin Transkafkasya'da yerel işler üzerindeki otoriteleri de sağlamlaştırıldı[186].

2.1.3. Köylü Islahatları ve Toprak Reformu

Rusya Çar'ı I. Nikolay, Azerbaycan'da yeni yönetime karşı ortaya çıkan ayaklanmaları bir nebze de olsa yumuşatmak amacıyla Aralık 1846'da hanlara, beylere ve ağalara özel muamele yaparak üst tabakaya yönelik bir ferman imzaladı. Bu fermana göre bey ve ağaların toprakları veraset yoluyla babadan oğula geçen özel mülk sayıldı. Bununla da beylerin ellerinde bulundurdukları topraklar üzerinde onlara tasarruf hakkı tanındığı gibi istedikleri zaman alıp satmaları da kanunen tasdik edilmiş oldu[187]. Ancak bu fermanın yetersiz kalması üzerine 20 Nisan ve 28 Kasım 1847'de yeni bir ferman imzalandı.

1847'de imzalanan "Köylü Kanunnamesine" göre 15 yaşın üzerindeki erkeklere topraktan pay verilmesi kararlaştırıldı. Karşılığında ise toprak sahibine vergi ödeme zorunluluğu getirildi[188]. Ancak yönetmeliğin kişisel bağımlılığın ortadan kaldırılmasına göre vermiş olduğu bu fermana rağmen köylüler toprak alacak durumda değillerdi.

---

185 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 30-31; İdari mahaller çizelgesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Perviz Ağalarov - Niyameddin Guliyev vd., *İstoriya Azerbaydjana: Po Predmetu İstoriya Azerbaydjana dlya 11-go klassa Obşeobrazovatelnıh Şkol* (Bakü: Şerg-Garb Yayınları, 2018), 22.
186 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 31-34.
187 V. G. Polotniski, *Azerbaycan'da Toprak Meselesi* (Bakü: İşçi Yayınları, 1926), 15-16.
188 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 12.

Bununla birlikte devlet tarafından toprak alımı için ayrılan bütçenin sadece merkezdekilere verilmesi, bu fermanın Azerbaycan köylüsü için geçerli olmadığını göstermektedir. Bu durum çarlık politikasının milliyetçi-sömürgeci siyasetinin bir başka örneklerinden biri sayılmaktadır. Nitekim yönetim, Azerbaycan köylüsünün mülkiyet için toprak satın almaya ihtiyaç duymadığını düşünmekteydi[189].

I. Nikolay'dan sonra hâkimiyete gelen II. Aleksandr (1855-1881), daha önce yapılan reformların yetersiz kaldığını görünce, 1856'da Moskova'da devlet erkânıyla bir toplantı yaptı. Burada "Köylüler aşağıdan değil, yukarıdan azat olunmalıdır" diyerek köylülerin zor durumda olduğunu ve hükümetin kendi köylülerini serbest bırakması gerektiğini bildirdi[190]. 28 Ocak 1861'de Devlet Konsülünde yaptığı bir başka konuşmasında da bu konuya yeniden değinerek serfliğin sorun arz ettiğini tekrar hatırlattı ve ortadan kaldırılmasına karar verdi. 19 Şubat 1861'de ise meselenin kesin çözüme ulaşması için köylülerin serflikten kurtulduklarına dair manifesto imzaladı. Esasında bu manifesto gereği bütün köylülerin özgürlüğe kavuşması gerekiyordu. Ancak köylünün toprak elde etmesi için eski toprak sahibine ya para ödemesi ya da işçi olarak çalışması gerekçesi şart vardı. Bu yüzden köylülerin hepsi toprak sahibi olamadıkları gibi fazlasıyla çalışmak zorunda kalmışlardı. Dolayısıyla da bu ferman, yine de köylüler açısından faydalı sayılamazdı[191]. Çünkü köylüler, her ne kadar serbestlik kazansalar da arazilerin "pomeşçik" (Çar yardımcıları) sınıfının elinde olması nedeniyle yeteri derecede toprak sahibi olamamışlardı. A. N. Kurat, 1861 köylü serfliğiyle ilgili şu görüşü paylaşmaktadır:

"1861 yılı kanunu gereğince köylüler, müşterek arazide olmak üzere bir cemaat (Mir) teşkil etmişler ve 'Mir' içinde, müteselsil kefalet esaslarında hükümete karşı birtakım mükellefiyetlere tabi tutulmuşlardı. Arazi 'Mir'e giren bütün köylülerin müşterek malı addedildiğinden, kimse kendi hissesini satmak veya başkasına devretmek hakkını haiz değildi. Bu kabil teşkilat ekonomik bakımdan da çok mahzurlu idi; gayet iptidai ziraat usullerine dayanan ve dağınık tarla sistemi tatbik edilen bu Rus köylerinde mahsul az olur, köylü ahali daimî bir sıkıntıdan kurtulmazdı"[192].

[189] M. İsmail, *İstoriya Azerbaydjana*, 45.
[190] Polotniski, *Azerbaycan'da Toprak Meselesi* 16.
[191] Ali Gökdül, "1861 Rus Toprak Reformu ve Etkileri", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (Ankara, 2017), 4-5.
[192] Kurat, *Rusya Tarihi*, 398.

1861 kararnamesinin en önemli hususlarından biri köylülerin toprak sahipleri tarafından diledikleri gibi alınıp satılamamasıdır. Bu sayede köylüler kendi hürriyetlerine kavuşmuşlardır[193]. Ancak A. Gökdül'e göre hükümetin, köylülere toprak alımı için ağır şartlar yüklemesinden hareketle bu reformun köylülere özgürlükten ziyade özerklik getirdiğini vurgulamaktadır[194].

14 Mayıs 1870 yılına gelindiğinde yeni bir kararname daha imzalandı. Ancak bu kararname Azerbaycan köylüleri ile Rus köylüleri arasında ayrımcılığa neden olmuştur. Şöyle ki, Azerbaycan köylüsüne kendisi için toprak almaya izin verildiyse de Rus köylüsüne verilen kredi, Azerbaycan köylüsüne verilmemiştir.

1870 ıslahatları genel itibariyle tacirleri ve beyleri kapsadığı için köylülerin yalnızca beşte biri bu ıslahatlardan yararlanabildi. Diğer köylüler ise sadece devlet topraklarından istifade etmekle iktifa ediyorlardı. Bununla birlikte 1870 ıslahatlarının Azerbaycan'da yedi yıl sonra uygulandığını görmekteyiz (1877'de Kuba'da, 1913'te Zakatala'da). Bu uygulamanın köylüler açısından en iyi tarafı, daha önce bir bey'in yanında çalışan köylünün başka bir yerde çalışması belirli şartlara bağlıyken, şimdiyse bu şartlar ortadan kaldırılmıştır[195].

2.1.4. Kaçak Harekâtı

19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'ı ele geçiren Çarlık Rusya'sı yerel yönetimde sık sık insan kaynağı sorunu yaşamış ve bu eksikliği kendileri açısından güvenilir saydıkları Ermeni ve Gürcüler aracılığıyla telafi etmeye çalışmışlardır. Bu sebeple de Ermenilerden müteşekkil Rusya Devlet memurları, İran-Rus Savaşı esnasında orduda olduğu gibi yerel yönetimde de hükümete "yardımcı" olmuşlardır[196]. Bu yüzden de Azerbaycan Türklerinin mukadderatı, geniş salahiyetlerle donatılmış olan Rus ve Ermeni memurları tarafından tayin edilir hale gelmiştir[197]. Dolayısıyla Rus ve Ermeni eline teslim edilen Azerbaycan Türkleri, uzun müddet zor şartlar altında yüksek meblağda vergi vermeye mecbur bırakılmışlardır.

---

193 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 12.
194 Gökdül, "1861 Rus Toprak Reformu ve Etkileri", 6.
195 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 12-13.
196 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 24.
197 Polotniski, *Azerbaycan'da Toprak Meselesi,* 13.

Rus memurlarının başına buyruk uygulamalarından bîzâr olan halk, köy ekonomisinin yetersizliği nedeniyle devlete olan vergi borcunu ödeyemez hale gelmişti. Bu sebeple haksızlıklara daha fazla tahammül edemeyen halk, Rus müstemleke rejimine karşı yeniden ayaklanarak silaha sarıldı. Bu infial neticesinde Azerbaycan'da köylülerden müteşekkil gruplar aracılığıyla "Kaçak Harekâtı"[*] patlak verdi[198].

1890'lı yıllarda ortaya çıkan kaçak harekâtının başında Kaçak Adıgözel (? - 1840), Kaçak Zahid (? - ?), Kaçak Nebi (1854-1895), Kaçak Kerem (1860-1909) vd. gibi yerli direnişçiler geliyordu. Bunlardan en meşhuru ise Kaçak Nebi idi. Zira onun önderliğinde başlatılan kaçak harekâtı, zamanla millî bir direniş haline geldiği için çok kısa sürede Azerbaycan'ın her tarafına yayıldı[199]. Belirtmek gerekir ki, kaçakların Rus işgaline karşı başlattıkları bu mücadele, Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık hislerinin ve milliyetçilik bilinçlerinin yeniden şekillenmesine yardımcı olmuştur.

Kaçak harekâtı'nın başlıca amacı devlet memurlarının ve yerli beylerin zoraki faaliyetlerini durdurmak ve köylülerin gasp edilen haklarını savunmaktı. Genelde ise halkın sömürülmesi neticesinde zenginleşen memurların mallarını ellerinden alıp sahibine geri iade etmeye çalışıyorlardı. Bir başka deyişle zenginlerden (başına buyruk memurdan) alıp, fakirlere (baskı altında ezilen köylülere) veriyorlardı. Bu sayede sosyal eşitliği ve adaleti temin etmeyi kendilerine prensip edinmişlerdi. Maksim Gorki'nin de takdirini kazanan[*] ve yönetime karşı devam eden bu meşhur ayaklanma 25 sene devam etmiştir. Lakin Azerbaycan'ın kuzeyine ve güneyine taşan halk direnişi İran ve Rusya tarafının birlikte faaliyeti neticesinde amansız bir şekilde bastırılmıştır[200]. Şunu da belirtmek gerekir ki, 19. yüzyılda Azerbaycan'da müşahede edilen Rus işgali, gayri demografik iskân politikası, dindar kesime karşı yapılan despot uygulamalar, askerî idare usulü, beklentiyi karşılamayan köylü ıslahatları, toprak reformları, ağır vergi mükellefiyetleri ve diğer

---

[*] Kaçak Hareketi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: "Kaçak Harekâtı", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*. ed. C. B. Kuluyev (Bakü: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, 1979), 3/104-105.

[198] Aysun Demirez Güneri, "Azerbaycan Edebiyatında Kaçak Harekâtı ve Samuhlu Memmedkasım", *Tarihten Günümüze Elâzığ Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı* (Atatürk Araştırma Merkezi, 2019), 1/211; M. İsmail, *İstoriya Azerbaydjana,* 46.

[199] "Kaçak Nebi", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi,* 3/104; Güneri, "Azerbaycan Edebiyatında Kaçak Harekâtı", 211.

[*] Meşhur Rus yazıcısı M. Gorki, 1892'nin yaz ayında Gürcistan'ın Başkenti Tiflis'te kaleme aldığı "Kafkas'ta Kaçaklar" adlı makalesinde kaçak hareketine rağbet beslediğini ifade etmiştir. Bkz: Hakani Mehmetov, *Azerbaycan Halkının Millî İstiklal Mübarezesi (XIX. Yüzyılın Sonları-XX. Yüzyılın Evvelleri)* (Bakü: Elm Yayınları, 2005), 12-13.

[200] "Kaçak Harekâtı", 3/104-105; Güneri, "Azerbaycan Edebiyatında Kaçak Harekâtı", 211; M. İsmail, *İstoriya Azerbaydjana,* 46.

Ruslaştırma politikaları, Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığa olan iştiyakını kıramamıştır. Bilakis, bu durum Azerbaycan Türklerinin millî ve manevi duygularının artmasını sağlamıştır[201]. Bu sebeple fiziksel olarak devam ettirilen "Kaçak Harekâtı" bir sonraki bölümlerde de göreceğimiz gibi zihinsel olarak ilim erbapları özellikle de romantik ve realist* yazarlar tarafından devam ettirilecektir.

2.2. PETROL ENDÜSTRİ SEKTÖRÜNÜN İNKİŞAFI VE MİLLİ BURJUVAZİ SINIFININ OLUŞUMU

18. ve 19. yüzyılda gerçekleşen "Rus-İran" ve "Osmanlı-Rus" Savaşları neticesinde Hazar havzasına giren Çarlık Rusya'sı, coğrafi bakımdan geniş bir alana yayılmayı başardıysa da endüstri açısından hâlâ tipik bir köylü ülkesini anımsatıyordu. Ayrıca Rusya'nın endüstri devrimini tamamlayamaması[202], Azerbaycanı da etkilediği için 19. yüzyılın 60'lı yılları Azerbaycan'da feodal sosyo-ekonomik ilişkilerin çöküşü ile karakterize edilmiştir. Aynı zamanda uzun süredir devam eden feodal ilişkiler, üretici güçlerin ve kapitalizmin gelişmesine de ciddi bir engel oluşturmaktaydı[203]. Bu sebeple sanayi bakımından Avrupa'ya göre az gelişen Rusya, bir an önce Avrupa'ya ayak uydurmak amacıyla buharlı makineler üretmeye karar verdi. II. Aleksandr'ın inkişaf yolunda bu tür tutum sergilemesi, Rusya'yı doğal olarak reformlar yapmaya sevk etti. İlk olarak 19 Şubat 1861 manifestosuyla serflik* sistemi ortadan kaldırıldı. Ancak buna rağmen köylüler bu ferman ile ilk başta toprak meselesini halledemediler. Fakat kısa süre sonra köylülere özgürlük verildikten sonra Rusya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da zirai ve sanayi üretiminin yükseliş merhalesi başladı[204]. Bu ise feodal üretim sisteminin kapitalist sistem ile değiştirileceği anlamına geliyordu. Zira kapitalist

---

201 H. Mehmetov, *Azerbaycan Halkının Millî İstiklal Mübarezesi,* 12-13; "The Kachak Movement in Azerbaydzhan", *Central Asian Review* 10/1 (1962), 16-17; Milman, *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana*, 246.

* *"Romantikler, toplumun yarasını okşayarak iyi etmeye çalışıyorlardı. Realistler ise, toplumun yarasının üzerine doğrudan doğruya neşteri batırıyor ve akan irini (cerahati) temizleyerek, toplumun yarasınnı iyileştirmeye bakıyorlardı".* Bkz: Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi,* 191.

202 Şahverdiyev, *Cumhuriyet Döneminde Hazar Havzası,* 336.

203 M. İsmail, *İstoriya Azerbaydjana*, 45.

* 1857'de toprağa ve çiftlik sahiplerine bağlı köylülerin devlete karşı ayaklanmaları neticesinde devlet, bu işin bir an önce halledilmesi için memurlara talimat verdi. Bunun üzerine komisyon kuruldu ve tasarılar hazırlandı. Nihayetinde ise dört yıl süren hazırlıklardan sonra 19 Şubat 1861'de II. Aleksandr tarafından köylülerin serflikten (toprak köleliğinden) kurtulduklarına dair manifesto (ferman) ilan edildi. Detaylı bilgi için bkz: Kurat, *Rusya Tarihi,* 338-340.

204 Kurat, *Rusya Tarihi,* 340.

sisteme geçiş süreci, petrol sektöründe de gözle görülür inkişaf sürecini beraberinde getirecektir[205].

Bilindiği gibi 1861 yılında iltizam/serflik sistemi ortadan kaldırılmadan önce toprak üzerinde mülkiyet sahibi olmak mümkün değilken şimdi ise devletin kendisi sermayedarların çekimser tutumunu kırmaya çalışıyordu. Bu sebeple de 1872 yılında petrol arazilerinin satışına izin verildi. Petrol yataklarının bulunduğu toprakların tekelcilerin elinden arındırılarak özel şahısların teşebbüsüne sunulmasıyla[206] petrol yataklarının bulunduğu topraklar, sermayedarlar tarafından rahatlıkla alınıp-satılır hale geldi. Müzayede (açık arttırma) yolu ile satın alınan kuyuların temel ağırlığını ise Rus ve Ermenilerin yanı sıra İngiliz, Fransız, Alman ve kısmen de Azerbaycanlı sermayedarlar (zenginler) teşkil ediyordu[207].

Azerbaycanlı petrol hissedarlarından; Musa Nagıyev, Şemsi Asadullayev, Murtuza Muhtarov, Ağabala Guluyev ve hayır işleriyle meşhur olan Hacı Zeynalabidin Tagıyev'in adları zekredilebilir. Yabancı hissedarlar arasından ise Nobel ve Siemens Kardeşleri, Dmitri Mendeleyev, Lev Gurviç, Konon Lisenko vd. örnek teşkil etmektedirler[208].

Bu devirde petrol endüstri sektörüyle birlikte taşımacılık sektörü de gelişmeye başlamıştır. Bu vesileyle 1883 yılında yapımına karar verilen Bakü-Tiflis demir yolu hattı işletmeciliği 1900'de kullanıma açıldı. Ucuz nakliyat aracılarından biri olan demir yolu hattı ile Azerbaycan petrol ve ziraat mahsullerinin adı geçen hat aracılığıyla dünya pazarlarına ihraç edilmesi planlaştırılmıştı.

Demir yolu hattının istifadeye sunulması sayesinde Azerbaycan ekonomisi gelişmeye başladı. Bununla birlikte kapitalist sanayi de her geçen gün biraz daha gelişmekteydi. Bütün bunlar, halk refahının yükselmesini, maddi ve manevi inkişafı ve

---

205 M. İsmail, *İstoriya Azerbaydjana*, 45.

206 İsmail, *İstoriya Azerbaydjana*, 45; Manaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim* (Bakü: Kanun Neşriyatı, 2012), 67; İlkin Mecidov, *Sovyetler Birliği Öncesinde ve Sonrasında Azerbaycan'da Kapitalist Yapının Oluşum Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 156; Ali Guliyev, *Azerbaycan'ın Enerji Politikası ve Türkiye* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 36.

207 E. N. Guliyev - E. İ. Memmedov, *Azerbaycan Tarihi: 7-8'ci Sınıflar için* (Bakü: Azertedrisneşr, 1964), 125, 132.

208 Guliyev, *Azerbaycan'ın Enerji Politikası,* 32, 36; Nesib Nesibli, "Hasan Bey Zerdabi (1842-1907)", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri,* ed. Nesib Nesibli, çev. Orhan Uravelli - Selçuk Alkın (Ankara: Berikan Yayınları, 2017), 29.

sosyal ve kültürel canlanmayı beraberinde getirdi. Bu yüzden kapitalizmin gelişmesiyle Azerbaycan'da iktisadî ve ticari açıdan gözle görülür bir canlanma yaşandı[209].

Petrolün inkişafı ise aynı zamanda diğer sanayi dallarının da oluşmasını ve gelişmesini beraberinde getiriyordu. Petrol endüstrisinin inkişafı sayesinde makine mühendisliği, kazan tesisleri üretimi, metal halatlar gibi ağır sanayi fabrikaları kurulmuştu. Daha sonra bu fabrikalarda üretilen mahsullerin taşınması için Hazar deniz taşımacılığı sektörü de faaliyete başladı[210].

Bakü ve etrafında yaşanan bütün bu ve benzeri gelişmeler aynı zamanda Bakü'nün demografik çehresini de değiştirmiştir. Tren ve buharlı gemi ulaşımının kullanılmaya başlaması gibi ekonomik modernleşme, on binlerce tarım dışı işçiye iş imkânı sağladığı için Bakü bir metropol şehri haline gelmişti. Zira "petrol devrimi"nin koloni koşullarının ortaya çıkmasına olanak verdiği unutulmamalıdır. Çünkü Rusya, petrol sektörünün inkişafıyla Azerbaycan Türklerinin refah seviyesini yükseltmekten ziyade Rusya'nın hammaddeye olan ihtiyacını karşılamayı hedeflemiştir[211].

Bakü petrol rafinelerinin artmasıyla Bakü'de yerli ve yabancı sermayedarlar çoğalmış, ülke yapısının bünyesi kökten değişmiş, yerel halk arasında medeni ilişkiler güçlenmiş, ticari ilişkiler daha da canlanmış ve aynı zamanda nüfus sayısında gözle görülür artış müşahede edilmiştir.

Bir metropol şehri görünümü veren Bakü'nün sanayi şehrine dönüşmesiyle[212] Azerbaycan'da zadegânlarından ibaret burjuvazi ve köylü sınıfı hâsıl olmuştur. Lakin Azerbaycan millî burjuvazisi, Ruslar tarafından Ermeniler aracılığıyla sıkıştırılarak devre dışı bırakılmaya çalışılmıştır[213]. Müstemleke rejimi yerli burjuvazinin gelişmesi önünde engel teşkil ettiği gibi ülke iktisadiyatının bağımsız olarak gelişmesine de mâni olmaktaydı. Örneğin; 1870'te Bakü Petrolünün %88'i yerel burjuvazinin elinde iken 1872'de bu rakam %13'e kadar inmiştir. Yine Bakü'deki 167 petrol şirketinden 49'u yerel

---

209 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 27-28; M. İsmail, *İstoriya Azerbaydjana*, 46; Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)", *Yeni Türkiye* 75 (2015), 516, 520.

210 M. İsmail, *İstoriya Azerbaydjana*, 46.

211 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 39.

212 Z. İbragimov, *Revolyutsiya 1905-1907 g. v Azerbaydjane* (Bakü, 1955), 33.

213 Azerbaycan sermayedarlarının elinde bulunan petrol rafinelerinin benimsenmesi amacıyla Bakü'ye getirilen Ermeni nüfusunun sayısı hakkında detaylı bilgi için bkz: Kazemzadeh, *The Struggle for Trancaucasia,* 16.

burjuvaziye ait iken, 55'i Ermenilere aitti. Diğer 115 sanayi şirketinin de %18'i yerel burjuvaziye, %29'u ise Ermenilere mahsustu[214].

1872'den itibaren Petrol sektöründe müşahede edilen gayri safi paylaşım neticesinde Azerbaycanlı zenginler, Rus, Ermeni ve Batı Avrupalılar karşısında yerel endüstrinin sadece az bir kısmını kontrol etse de Tagıyev, Nagıyev, Esedulllayev, Muhtarov ve Sultanov gibi sosyal kişiler, Azerbaycan burjuvazisinin özünü teşkil etmekteydiler. Bu şahıslar millî burjuvazi sınıfının ortaya çıkmasını temin ettikleri gibi aynı zamanda ilk Azerbaycan Türk ulusal burjuvazisi olarak kabul edilmektedirler.

Türk burjuvazisinin temel taşları sayılan millî burjuvazi üyelerinin bir kısmı aynı zamanda ulusal kültürel hareketleri madden desteklemekle ulusallaşma sürecine çok büyük bir katkıda bulunmuşlardır. Bu şahıslardan biri de hiç kuşkusuz Hacı Zeynalabidin Tagiyev'dir. Petrol endüstrisi dışında Azerbaycan'da ilk pamuk imalathanesini kuran ve diğer alanlara büyük miktarda yatırımlar yapan Tagiyev, eğitim alanına da mali destekte bulunarak en önemli düşünce yayınlarını finanse etmiştir. Örneğin; Hayat, Füyuzat gibi gazete ve dergiler onun katkılarıyla faaliyet göstermiştir. Bununla birlikte 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın politik, toplumsal ve ilmî yaşantısına damga vuran aydınlar, bizzat Tagıyev'in sağlamış olduğu burs imkânlarıyla Avrupa ve Rusya üniversitelerinde eğitim alarak Azerbaycan Türklerinin uluslaşma sürecini hızlandırmışlardır[215].

---

214 H. Mehmetov, *Azerbaycan Halkının Millî İstiklal Mübarezesi,* 14.

215 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 45-47; H. Zeynalabidin Tagıyev'in vermiş olduğu burslarla okuyanlar arasında; Ali Merdan Bey Topçubaşı, Nesib Bey Yusufbeyli, Feth Ali Han Hoylu, Aslan Bey Sefikurdski, Halil Bey Hasmehmetov, İsmayıl Bey Ziyadhanlı, Neriman Nerimanov, Hasan Bey Ağayev, Sultn Mecit Genizade, Abdullah Şaik, Hanife Hanım Melikova, Şerife Hanım Efendiyev vd. gibi meşhur şahsiyetler vardır. Tagıyev'in Azerbaycan siyasî ve kültür hayatına yön veren gençleri okutması ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Okan Yeşilot, *Hacı Zeynalabidin Tagıyev: Azerbaycan İçin Birçok İlki Gerçekleştirmiş Efsanevi Petrol Kralının Hazin Sonu (Şöhreti, Serveti ev Hayırseverliği)* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 68.

2.3. ULUSLAŞMA SÜRECİNDE AZERBAYCAN AYDINLARININ İLMÎ FAALİYETLERİ

Çarlık yönetiminin Azerbaycan'da hâkim olmasıyla zor şartlar altında istiklal çığırı açan öncül aydınlar, demokratik özgürlük kazanmak için Türk-Müslüman halkları birliği kurmanın yanı sıra ulusal ve kültürel özerklik ve bağımsızlık adına da mücadele etmişlerdir. Türkçe akademik yayınlar yaparak millî ideoloji ve idelerle istiklal bilincinin belirgin aşamalarını gerçekleştirmişlerdir[216].

Millî kimlik inşası sürecinde siyasetten ekonomiye, sanattan kültüre varan milliyetçi tavrın veya millî aydınların var oluşunun başlangıç noktası her şeyden önce Azerbaycan toplumunun Çarlık Rusya'sı tarafından sömürüldüklerini fark etmesiyle başlamıştır. Zira bu farkındalığın bilincinde olan insanlar, kendi kaynaklarına sahip çıkma düşüncesi içinde olmuşlardır. Dolayısıyla *"Kapitalizmin gelişmesi, toplumun sınıfları arasında ortaya çıkmış olan değişiklikler, Azerbaycan'ın çeşitli bölgeleri arasında ekonomik birliğin ortaya çıkması, ekonomik ve kültürel merkezlerin yükselmesi gibi etkenler, tek dili, kültürü, arazisi, ekonomisi ve manevi hayatı olan Azerbaycan halkının aydın zümresinin ortaya çıkmasına neden oldu"*[217].

Azerbaycan'da Rus egemenliği tesis edildikten sonra Rusça eğitim alan Azerbaycan Türkleri, Rus dili ve edebiyatı aracılığıyla Avrupa medeniyetine, hürriyetçi düşüncelere, ulusçuluk ve halkçılık ideolojisine daha yakından aşina oldukları için yeni nesil aydın zümresinin yetişmesine ve zamanla Çarlık Rusya'dan ayrılmaya muvaffak olmuşlardır. Aynı zamanda halkın cehaletten kurtulmasına, kendi kendini yönetmesine ve yüksek medenî kültür seviyesine mâlik olmasına öncüllük etmişlerdir[218]. Fakat Batı düşüncesi, dinî ve millî düşüncelerle çeliştiği için herkes bu düşünceyi benimsememiştir. Bir kısım aydınlar dinî ve millî idelerle örtüşmeyen düşünceleri reddetmiş, yanlış gördüğü düşünce sistemini millî görüşe zıt olan düşünce sisteminden ayıklamış ve sadece olumlu kısmını benimsemişlerdir[*]. Bazı aydınlar ise Batı medeniyeti ve düşünce sistemini olduğu

---

216 Kemale Necefova, "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı", *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920),* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 1.

217 Ali Erol, "İlk Dönem Çağdaş Azerbaycan Şiiri'nde 'Halk' ve 'Millet' Kavramları", *Journal Smart* 4/14 (Aralık/December, 2018), 1213.

218 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 55-56; Caferoğlu, *Azerbaycan,* 23.

* Yeniliğe açık olanlara "müterakki"ciler, kapalı olanlar ise, "mürteci"ler de denilmiştir. A. Erol'un ifadesine göre "mürtece" sözcüğü "gerici" anlamına geldiği için Kamal Talıbzade, 1966'da yazdığı

gibi direk kabul etmişlerdir. Ancak Çarlık yönetimi yine de Türk aydınlara güvenmediği için onları yerel ve merkezi yönetimden uzak tutmaya çalışmıştır[219]. Çarlık politikasının temelini oluşturan bu tutuma bakmaksızın Azerbaycan Türkleri, eğitim düzeyinin yükselmesi ve aydınlar sınıfı sayısının artması için ellerinden gelen azami gayreti sergilemişlerdir[220].

Tarihçi Kemale Hanım Necefova, millî kimlik bilincinin oluşum sürecinde ön plana çıkan aydınları üç dönem içinde incelemiştir. Müellife göre birinci dönem aydın kuşaklar; 1830 ve 1840'lı yıllarda geleneksel medrese eğitim sisteminden farklı olarak Avrupa tarzı eğitim sistemini benimseyen Abbaskulu Ağa Bakühanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmail Bey Kutkaşınlı ve Kasım Bey Zakir gibi ileri görüşlü aydınlarıdır. İkinci kuşak; 1870'li yıllarda millî değerlerle Azerbaycan edebi hayatında ciddi dönüşümler yaratan ve yazar olmaları hasebiyle devrin sosyal problemlerine değinen Mirza Feth Ali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Mehmet Taki Sıdki ve Sutan Mecid Ganizade gibi öncül aydınlardır. Üçüncü kuşak aydınlar ise; 1890'lı yıllarda toplumsal gelişime katkıda bulunarak sosyo-politik yaşamı etkileyen Ali Bey Hüseyinzade, Ali Merdan Bey Topçubaşı[221*], Mehmet Emin Resulzade, Nesib Bey Yusufbeyli, Hasan Bey Ağayev ve Ahmed Ağaoğlu gibi şahsiyetlerdir. Müslüman Türkler arasında siyasî birliğin sağlanması ve siyasî partilerin oluşumu da bizzat bu aydınlar sayesinde hayata geçmiştir[222].

Azerbaycan aydınları listesinde kendine münhasır yeri olan diğer isimler arasında Cemalettin Afgani, Hasan Ağayev, Mirza Bala Mehmetzade, Ceyhun Hacıbeyli, Üzeyir Hacıbeyli gibi düşünce adamlarının da müstesna yeri vardır. Çünkü millî ideolojinin tarihi genel anlamda bu şahsiyetlerin adıyla bağlıdır. Konjonktürel durum göz önünde bulundurulduğu zaman bahsettiğimiz devirde millî düşüncenin canlı tutulmasının bir o kadar da kolay olmadığını bilakis çok zor olduğunu görmekteyiz. Çünkü ister Çarlık

---

"Azbaycan Edebi Tenkidi" adlı çalışmasında dönemin şartlarına uygun olarak bu ideyi olduğu gibi kullanmak zorunda kalmıştır. Ancak 1984 yınında ise, nispeten daha rahat hareket etme imkânı bulduğu için "mürtece" ifadesini "muhafazakâr" ifadesiyle değişmiştir. Bkz: Erol, "İlk Dönem Çağdaş Azerbaycan Şiiri", 1214.

219 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 43.

220 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 64-65.

* 1920'li yılların sonuna kadar Topçubaşov soyadını taşıyan dahi politikacı, bu tarihten itibaren soyadının sonundaki Ruslardan kalma "ov" ekini çıkararak bütün belgeleri "Topçubaşı" soyadıyla imzalamıştır. Bkz: Cemil Hasanlı, "Ali Merdan Topçubaşı (1863-1934)", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri,* ed. Nesib Nesibli, çev. Orhan Uravelli - Selçuk Alkın (Ankara: Berikan Yayınları, 2017) 47.

221 Necefova, "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeni", 1.

222 Necefova, "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeni", 1.

Rusya'sı isterse de Sovyetler Birliği zamanında bu aydınlar bin bir türlü meşakkat çekmişlerdir. Ancak yine de halkın, millet ve devlet teorileriyle tanışmalarında yakından iştirak etmeyi başarmışlardır[223].

2.3.1. Millî Matbuatın Oluşumu

Azerbaycan'da müşahede edilen Rus eğitim sistemi sonucu kimileri yeni Rus kültür ve edebiyat eğitim sistemini benimserken kimileri de buna karşılık revançta olan ve şeriat fenni esasında tedris edilen Fars kültür sistemini benimsemekteydi. Lakin Fars kanadının temsilcilerine göre Rus eğitim sistemi modernizm'i (dinsizliği), Rus ekolü mensuplarına göre ise Fars eğitim sistemi gericiliği (dindarlığı) temsil etmiştir. M. E. Resulzade, dindarlığın geri kalmışlığı temsil etmesinin sebebini açıklarken, dindar şahısların inkişaf ve terakki yolunda yeni yeni fikirleri İslam'a aykırı bularak karşı çıkmalarıyla analiz etmiştir[224]. M. E. Resulzade'ye göre, Müslümanları geri koyan bir diğer amil ise eğitimli düşünürlerin yani "uçitel" ve "mirzalar"ın[*], yabancı yönetime karşı birleşememelerinden kaynaklanmaktadır. İran yanlısı mirzalar ile Rus yanlısı uçitellerin mevcut tehlikeye karşı birbirlerini anlayamaması, halkın sosyo kültürel açıdan geri kalmasına yol açmıştır[225].

Ülke çapında ulusal birliğin bozulması, aydın insanları derin bir şekilde düşünmeye sevk etmiştir. Zira bu ikilem karşısında ulus inşasının bir an önce onarılması gerektiği yönünde önlemler alınması elzemdi. Bu sebeple Azerbaycan aydınları, gelişen süreç içinde Rus ve Fars dili etkisini kırmak amacıyla ana dilinde eğitim sistemini geliştirmeye çalıştılar. Bu manada maarif sahasında da matbuat faaliyetlerini hızlandırarak toplumun milletleşme şuurunu aktifleştirmeye özen gösterdiler.

Milletleşme ve ulus bilinci sürecinin ilmi temellerinin ancak basın, yayın ve matbuu faaliyetler sonucu hâsıl olacağını iyi anlayan Hasan Bey Zerdabi/Melikov (1842-1907)[226], 1865'te "sansür hakkında kabul edilen kati kanuna" rağmen 1873 yılından itibaren resmî mercilere gazete neşri için üç sene boyunca çeşitli müracaatlarda bulundu. Nihayet Bakü

---

[223] N. Nesibli, "Azerbaycan'ın Millet ve Devlet Kurucuları", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri,* ed. Nesib Nesibli, çev. Orhan Uravelli - Selçuk Alkın (Ankara: Berikan Yayınları, 2017), 5-8.

[224] M. E. Resulzade, "Yedi Beyza", *Basiret Gazetesi*, No:9, Y. 1, 7 Haziran 1914, 1.

[*] Uçitel-Rus ekolünü temsil ederken, Mirza ise Fars ekolünü temsil etmekte idi. Bkz: Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 21.

[225] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 21.

[226] Hasan Bey Zerdabi'nin doğum tarihi her ne kadar ilmi materyallerde 1842 senesi olarak kaydedilse de, mezkûr şahsın eşi Hanife Hanım Melikova (Abayeva) ise kendi hatıralarında Zerdabi'nin doğum tarihi olarak 12 Kasım 1837 yılını belirtmektedir. Bkz: Akif Aşırlı, *Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920)* (Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 2009), 14.

Valisi D. S. Staroselski, müracaata olumlu yanıt verdi. Böylece zor şartlar altında "Ekinci" gazetesi kuruldu ve 22 Temmuz 1875'te gazetenin ilk nüshası neşredildi.

Azerbaycan millî matbuatının temelini atmaya muvaffak olan Zerdabi, gazete adının Ekinci olmasının nedenini açıklarken bu adın daha kolay izin almak için bilinçli bir şekilde seçildiğini vurgulamıştır. Böylece gazetenin amacıyla Çarlık ideolojisi birbirine karşı tezat teşkil ettiği için asıl maksat perdelenmiştir. Bu sayede gazeteye sadece çiftçilerden bahsediyormuş gibi görüntü verilmiştir. Ardından kendi çizgileri doğrultusunda yol alarak halkı, ilim, tahsil ve mâriflendirme konusunda girişimlere başlamış ve millî bilinci idame etmeye çalışmıştır[227].

Matbuatın önemine vurgu yapan Zerdabi, 28 Aralık 1905'te *Hayat* Gazetesi'nde "Rusya'da Evvelinci Türk Gazetesi" adlı makalesinde şöyle yazacaktır: "Her kimi çağırıyorsam gelmiyor, gösteriyorum görmüyor, söylüyorum anlamıyor. En son gördüm ki, gazete çıkararak onlara hitap etmekten ve ortalığı çınlatmaktan başka çarem yoktur"[228].

Ekinci gazetesinin en belirgin özelliği, Azerbaycan Türklerinin Rusya'da çıkarmış oldukları ilk millî ve Türkçe gazete olmasıdır. Aynı zamanda medeni hayatın inkişafının mihenk taşı niteliğindedir[229]. Gazete, halkın maarifçilik mefkûresinin gelişimine katkı sağladığı kadar, müterakki ziyalıların yetişmesini de kendisine prensip edinmekteydi. Mazlumların sesi olarak bilinen bu gazete, kadın haklarını savunduğu gibi ezilen ve istismar edilen köy halkının (çiftçiler) ağır koşullar altında yaşadıklarını ve ağaların başına buyruk hareketlerine son vermeleri gerektiği hususunu da belirtilmekteydi.

Zerdabi, dinî deyimleriyle de Müslümanları gaflet rüyasından uyandırmak ve İslam'la bağdaşlaşmayan amellerden uzak tutmaya çalışmıştır. Müslümanların, İslam'ı cahilane bir şekilde yaşamalarına hiçbir şekilde razı olmayan edip, insanları batıl inançlardan uzak durmaya davet etmiştir. Örnek vermek gerekirse, İslam öncesi Arap cahiliye adetlerinin İslam sonrası yeni şeklini oluşturan Aşure günü kendini rencide etmek, baş yarmak ve kan akıtmak gibi batıl inanç, hurafe ve geleneklere karşı çıkmış ve bu âmal

---

227 Aşırlı, *Azerbaycan Matbuatı Tarihi,* 16-17; Caferoğlu *Azerbaycan,* 29.

228 Hasan Bey Zerdabi, "Rusya'da Evvelinci Türk Gazetesi", *Hayat Gazetesi,* No:129, 28 Aralık 1905, 3.

229 Veli Memmedov, *Ekinci Gazetenin Göstericisi* (Bakü: Azerbaycan SSR Nazirler Sovyet'inin Ali ve Orta İhtisas Tehsili Komitesi, 1963), 3; Solmaz Sadıgova, "'Ekinçi' Gazeti Azerbaycan'ın ilk Millî Dövri Metbuatı Gibi", *Kitaphanaşünaslık ve Biblografiya: Elmi-Nezeri, Metodik ve Tecrübî Jurdnal* 2(3) (1998), 95-96; a. mlf., "Azerbaycan Dövri Matbuatının Umumi Karakterli Bibliyografik Menbeleri", *Kitaphanaşünaslık ve Bibliyografya* 1 (2000), 115; a. mlf., "Azerbaycan Dövri Matbuatına Dair Retrosspektiv Bibliyografk İnforrmasiya Neşrleri", *Kitaphanaşünaslık ve Bibliyografiya* 1 (2007), 83,87.

uğruna gerekeni yapmıştır. Bu ve benzeri diğer konulara da değinen mütefekkir, dinî vecibeler yerine getirilirken Kur'an'a ve sünnete muvafık olunması gerektiğini, bu çizginin dışına çıkmanın tehlikeli ve zararlı olacağını savunmuştur[230]. Lakin çok geçmeden halkın matbuat aracılığıyla dinî ve millî konularda bilinçlendirildiğini gören yönetim, sözün hikmetinden ve bu hikmetin büyük kitlelere ulaşmasından endişelenmeye başlamış ve aydınlatma harekâtına sansür uygulayarak matbu faaliyetleri durdurmuştur. Çarlık sansürü nedeniyle faaliyetini daha fazla devam ettiremeyen gazete, iki sene sonra (üçüncü yılındayken) 1877'de kapatılmıştır[231].

1877'de Ekinci gazetesi kapatıldıktan sonra, onun ideolojik devamı olarak birçok değişik adlarla yeniden gazeteler çıkarılmaya başlandı. Dönemin güncel problemleri üzerine yoğunlaşan ve toplumsal birlik ve beraberlik görüşlerini tebliğ eden Ziya (1879-1881)[232], Ziya-i Kafkasya (1881-1884), Keşkül (1884-1891) ve Mehmet Ağa Şahtahtlı (1846-1931) tarafından Tiflis'te Türk dilinde yayımlanan Şark-i Rus (1903-1905) gazeteleri çıkarılmıştır. Lakin millî motifler üzerine temellendirilen bu gazeteler siyasî ve sosyal meseleleri özellikle de hürriyet ve millî birlik ilkelerini çağrıştırdığı için çok geçmeden yönetim tarafından kapatılmıştır[233].

Editörlüğünü Sait Ünizade'nin yaptığı Ziya ve Ziya-i Kafkasya dergileri, Ekinci gazetesinden sonra Rusya'da Türk dilinde neşredilen ikinci gazetedir. Bu gazeteler kapatıldıktan sonra Celal Ünizade'nin başkanlığında Keşkül gazetesi çıkarılmaya başlandı. Her iki gazetenin ana gayesi dinî konuların yanı sıra Azerbaycan Türk şivesini Osmanlı şivesi ile daha da içselleştirmek ve böylece birbirlerine yakınlığını sağlamaktı. Bu nedenle Sait ve Celal Kardeşleri, Çar istihbarat güçleri tarafından takibata maruz kalmışlardı. Nihayetinde Türkiye'ye hicret etmişlerdir[234].

Keşkül gazetesinin bir diğer mühim özelliklerinden biri ise Azerbaycan kimliği veçhesiyle formalaşan Azerbaycan Türk kimliği bilincinin yazılı örneğini ortaya

---

230 Aşırlı, *Azerbaycan Matbuatı Tarihi,* 19; M. Süleymanov, *İşittiklerim,* 187.

231 A. Abdullayeva vd., *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Hesen Bey Zerdabi-170* (Bakü: M. F. Ahundov Adına Azerbaycan Millî Kütüphanesi, 2012), 6, 8; İrfan Murat Yıldırım, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 2/2 (2013), 147.

232 Gazetenin bütün nüshaları Gürcistan Devlet Arşivi, f. 114, d. 330'da bulunmaktadır. Bkz: Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 76-77.

233 Selcuk Türkyılmaz, "Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası", *Tük Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 18 (Haziran 2010), 125.

234 http://kiriminsesigazetesi.com/celal-unizadenin-ulusdaki-matem-haberi/, (Erişim 07 Ocak 2020).

koymasıdır. Gazetenin izlemiş olduğu Türkçülük prensibi sayesinde halk öz benliğini araştırma zarureti hissetmiştir. Bu sayede milliyet kavramı bakımından millî kimlik ve dinî kimlik teriminin birbirinden farklı kavram olduğu anlaşılmıştır. Gazetenin edebi faaliyetleri sonucunda dinî ve millî mensubiyet özellikle de ulus kavramı her geçen gün daha da yaygın hale gelmiştir[235].

2.3.2. Usul-i Cedit Okulları ve Ceditçilik/Yenileşme Harekâtı

19. yüzyılın başlarında dünyanın ulusallaşma sürecine girmesiyle Rusya'da Romanovlar hanedanının devletçilik açısından izlemiş olduğu "Bizans" ve "Aşırı Rus Milliyetçiliği" gibi ideolojik olgular tüm Rusya Türklerinde olduğu gibi Azerbaycan Türklerinin de kendi devletlerinin siyasal varlığını ortaya koyma zaruretini doğurmuştur[236]. Bu sebeple Azerbaycan Türkleri kendi toplumlarının ulusal değerlerini ve ideolojik tanımlarını biçimlendirmeye başlamışlardır. Azerbaycan'da ulus inşa sürecinde ceditçilik akımının fikri temelleri Bakü Hanlarından II. Mirza Mehmet Han'ın oğlu Abbas Kulu Ağa Bakühanov, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Feth Ali Ahundov, Mehmet Ali Mirza Kazım Bey, Kasım Bey Zakir, Hasan Bey Zerdabi, Ali Merdan Bey Topçubaşı, M. E. Resulzade gibi reformistler tarafından atılmıştır[237]. İsimleri zikredilen düşünce adamları dünyanın gelişmiş ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da yeni standartlara cevap verebilen okulların yapılmasını ve eğitim müfredatının yenilenmesini talep ediyorlardı. Onların esas amaçları Arapçaya dayalı eğitim dilinin Türkçeleştirilmesi, cehaletle mücadele, Rusya Müslümanlarını içinde bulundukları gerilikten kurtarmak, İslamî çerçevede muasırlaşmak ve eğitim düzeyini yükseltmekti. En önemlisi ise kültür seviyesinin yükseltilmesi için eski usul ve metotların terk edilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Bu düşünce ile ıslah çalışmalarına ilk önce ilkokullardan başlamak gerekiyordu. Akabinde mektepler medreselerden ayırmalıydı[238]. Ancak mevcut koşullar altında şu saydıklarımızı hayata geçirmek kolay olmayacaktı. Çünkü Rusya Türkleri arasında birliğin, sadece İslam Birliği

---

[235] Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 51-52.
[236] Resulzade, *Azbaycan Cumhuriyeti* (1990), 32.
[237] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 54-55; Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi* (İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993), 40.
[238] Marcel Erdal, "Doğu Türkistan'da Sovyet İhtilalı Öncesi ve Sonrası Ceditçilik ve Komünizm", *100. Yılında Sovyet İhtilalı ve Türk Dünyası,* ed. Yunus Koç - Mikail Cengiz (Ankara, Türkiyat Araştırmaları Yayınları, Bizim Büro Matbaası, 2018), 185; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 54-55; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 59.

sayesinde sağlanacağına inanan muhafazakâr kesim yenileşme harekâtını halkın Ruslaşmasına giden yol olarak görüyordu[239].

Esasında ceditçilik akımı Avrupai bir görünüm tarzı arz ettiği için ilk başta halk arasında pek rağbet görmemiştir. Daha sonra yeni tarz okullardan mezun olan öğrencilerin din, dil, kültür, düşünce ve millet birliği etrafında kenetlendikleri görülünce halk üzerinde etkisini artırmayı başardı ve böylece birçok insanın rağbetini kazandı. Bu sebeple Azerbaycan aydınları 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında gereken tedbirleri alarak hızlandırılmış bir şekilde eğitim seviyesinin yükseltilmesine çalıştılar.

Usul-i Cedit okullarının gelişmesinde Azerbaycan ceditçilerinden ve Hayriyecilerinden biri olan Hacı Zeynalabidin Tagıyev'in faaliyetlerini özellikle zikretmek gerekir. Eğitime en büyük maddi ve manevi destek veren Tagıyev, Müslüman kadınların eğitim düzeyini yükseltmek amacıyla 7 Ekim 1901'de "Necip Kızlar Mektebi" adıyla bilinen bir okul açtırdı. Azerbaycan'da kadınlar için ilk defa açılan bu okul sayesinde Azerbaycan kadınlarının modern hayata geçişi sağlanmış oldu[240].

2.4. AZERBAYCAN AYDINLARININ SİYASİ FAALİYETLERİ

2.4.1. Azerbaycan Millî Harekâtının İlk Nüvesi: Difai Teşkilatı

Rusya, Türkmençay Antlaşması gereği Nahçıvan ve Revan'ı ele geçirdikten sonra bu bölgelerde sahte Ermeni devleti kurmak ve böylece Osmanlı, İran ve Azerbaycan sınırlarını kontrol altına almak istemiştir. Hatta bölgede Ermeni gücünün artırılması amacıyla doğrudan onları destekleyerek teşkilatlanmalarını sağlamıştır[241]. Nitekim bu gaye ile Ağustos 1887'de İsviçre'nin Cenevre şehrinde bir grup Ermeni öğrenci tarafından "Hınçak" adında örnek bir siyasî parti kurulmuştur. 1890'da ise Tiflis'te yeni bir Ermeni devrimci "Taşnaksütyun" partisi kuruldu[242]. Lakin radikal milliyetçiliği temsil eden her iki partinin de esas gayesi, Ermenileri Türk ve Rus idaresinden kurtarmak ve bir an önce Anadolu'da veya Azerbaycan'da bağımsız bir "Ermenistan" devleti kurmaktı[243]. Bu gaye

---

[239] Taha Akyol, "Ceditcilik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/212; Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 121.

[240] Yeşilot, *Hacı Zeynalabidin Tagıyev,* 61.

[241] Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 32.

[242] Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movemente,* 104, 151: Hınçak ve Taşnaksütyun Partilerinin programları hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz: Nalbandian, *The Armenian,*108-113, 155-165.

[243] Leonard Ramsden Hartıll, *Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları: 1918-1922* (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1. Basım, 1990), 90; P. Goleyşvili-Karibi, *Ermeni İddialarına Yanıt: Gürcü Devletin'nin*

ile her türlü yolu deneyen Taşnak temsilcileri, gerektiğinde Osmanlı ve Azerbaycan'da terör estirmekten geri durmamışlardır. Ancak ne var ki Ermeniler, Osmanlı toprakları üzerinde devlet kuramayacaklarını iyice anladıktan sonra direk Azerbaycan'ı hedef almış ve bütün güçlerini buraya yönlendirmişlerdir. Bunun neticesi olarak 1900'lü yılların başlarından itibaren Ermenilerin Azerbaycan üzerinde çeşitli şekilde terör estirdikleri görülmeye başlandı[244]. 1905 Rus ihtilalinden sonra bu süreç daha da yaygınlaşacaktır. Şöyle ki, Ermeniler üzerinde kendisini adli ve idari güç bakımından yetki sahibi zanneden Taşnaklar, Azerbaycanlılarla mücadele için halktan para toplayarak külli miktarda silah satın almışlardır[245]. İyice silahlanan Taşnaklar, ilk olarak 2 Şubat 1905'te Bakü'de Ağa Rıza adlı bir Azerbaycan Türkünü katlettiler. Dört gün sonra (6 Şubat) Azerbaycan halkının bu olaya karşılık vermesiyle ortam daha da gerildi.

Tarihte *"Müslüman-Ermeni"* veya *"Tatar! -Ermeni"*[*] çatışması olarak da bilinen bu çatışma karşısında Rus asker ve polislerinin olaya karşı hareketsiz kaldıkları görülmektedir[246]. Bu ise taraflar arasındaki çatışmalarda Rusya'nın da menfaati olduğunu göstermektedir. Zira Azerbaycan'ın ele geçirilmesinde ve Ermenilerin teşkilatlanmasında Rusya'nın çıkarları göz ardı edilmemelidir.

Silaha sarılan Ermeniler, Azerbaycan'ın Revan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakü ve Şirvan gibi bölgelerinde silahsız ve dinç ahaliye karşı feci bir katliam yaptılar[247]. Oysaki bu tarihe kadar Güney Kafkasya halkları barış içinde yaşamaktaydılar. Ancak Ermeni devrim kadrolarının temsilcisi olan Taşnakların ulusal nefret duygularını körüklemesiyle Ermeni-Türk boğazlaşması yaşanmıştır[248].

Kırmızı Kitap'ı (Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı-6) (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2007), 44.

244 *Krasnıy Arhiv: İstoriçeskiy Jurnal* (Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Tsentralnıy Arhiv RSFSR, 1929), 3(34)/184-185.

245 *Krasnıy Arhiv*, 3(34) /192; Hartıll, *Azerbaycan Olayları,* 91.

* Çar Rusya döneminde Rusya Türkleri için hiçbir zaman "Türk" adı kullanılmamıştır. Türk veya Müslümanları ifade etmek amacıyla genelde "Tatar" ifadesi kullanılmıştır. Maalesef bu yanlış tanımlama Azerbaycan Türklerine de şamil edilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, aslında Tatarlar da Türktür. Ancak, Rusya sınırları içinde yaşayan Türk halklarına Türk kelimesinden ziyade Tatar denilmesi kasıtlı bir eylemdi. Zira Türklerin Tatar adlandırılmasının gizlindeki manası, Türk etnik kimliğinin saptırılması ve unutturlmasından ibaret idi. Bkz: Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 89.

246 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 113, Swietoçhowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, 69.

247 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 32; Karibi, *Ermeni İddialarına Yanıt*, 44-47.

248 Karibi, *Ermeni İddialarına Yanıt*, 46.

1905'li yıllarda Azerbaycan'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen terör hadiseleri* bir taraftan Ermenilerin kendi devletlerini kurması için uygun zemin hazırlarken, diğer taraftan da Azerbaycan'ın Osmanlı ile siyasî ve sosyal ilişkilerinin kesilmesine neden oluyordu. Bu yüzden Rusya'dan ziyade Osmanlı'dan yardım talebinde bulunan Azerbaycanlıların Ermeniler aracılığıyla cezalandırılması Rusya'nın işine geliyordu. Zira bu durumu Gence valisi General Alftan'ın Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı P. A. Stolipin'e yazdığı gizli mektupta da dile getirilmiştir. Mektupta genel olarak şöyle belirtilmektedir: Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında meydana gelen kanlı çatışmanın bizim lehimize tezahür ettiği unutulmamalıdır. Çünkü Rusya aleyhtarı insanların Ermeniler tarafından bertaraf edilmesiyle çok büyük bir sorumluluğu üzerimizden atmış olduk[249].

Rusya'nın Müslümanlar aleyhinde bu denli tutum sergilemesi, Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'un siyasetinde de bariz bir şekilde müşahede edilmiştir. "Böl ve yönet" prensipini kendine şiar edinen Vorontsov-Daşkov, Ermenilerle dostluk kurmanın Rus geleneksel politikasına ve gelecekte kurulması tasarlanan özerk Ermenistan için kesintisiz toprak parçası oluşturma politikasına hizmet etmek anlamına geldiğini belirterek

---

* 1905-1906 yılları arasında Ermeni terörizmi neticesinde toplam 10 bine yakın insanın hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Ermeni katliamı neticesinde Azerbaycan'da ölen ve yaralananların sayı hakkında detaylı bilgi için bkz: *Krasnıy Arhiv,* 3(34) /221.

249 *Krasnıy Arhiv,* 3(34) /221; Çar yönetiminin Ermenilerin katliam yapmasına sessiz kalışı, 20 Şubat-6 Mart 1906 tarihleri arasında Tiflis'te Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov başkanlığında yapılan uzlaşma kongresinde bizzat Azerbaycan Türkleri tarafından da dile getirilmiş ve sert bir şekilde protesto edilmiştir. Şöyle ki, Azerbaycanlı delegeler A. M. Topçubaşı, A. Ağaoğlu vd. çarlık yetkililerini Ermenileri Müslümanlara karşı katliama ve isyana teşvik etmekle suçlamışlardır. Azerbaycanlı delegelerden Adilhan Ziyadhanov ise, Taşnaksütyun partisini kastederek, silahlı birliklerin dağıtılmaması halinde Müslümanların da kendi birliklerini kuracağını ve bununla da gelişen olaylar neticesinde Kafkasya'nın yeniden kan gölüne dönüşeceğini söyledi. Bkz: İrade Bağırova, *Politiçeskie Partii i Organizatsii Azerbaydjana v Naçale XX veka: 1900-1917* (Bakü: Elm Yayınları, 1997), 165-166, Nesib Nesibli, "Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri,* ed. Nesib Nesibli, çev. Orhan Uravelli - Selçuk Alkın (Ankara: Berikan Yayınları, 2017), 165; Söz konusu bu durum, L. R. Hartıll tarafından da dile getirilmiştir. Ancak bir farkla; Ona göre Rusların, Türkler aleyhine Ermenilere yardım etmesi, Ermeni hayranlığından veya sevgisinden kaynaklanmamaktadır. Bilakis Rusların, Türkiye'ye (İstanbul'a) giden yolun üzerinde bağımsız bir Ermeni devleti görmek istememesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla da Ruslar, tarih boyunca Türk dünyasına karşı Ermenileri desteklemekle, esasında kendi çıkarlarını düşünmüşlerdir. Örneğin, Rusların Ermeniler için yapmış olduğu kara ve demir yolları Rus cömertliği veya "Ermenistan"ın modernleştirilmesi sebebiyle değil, Rusya'nın askerî ihtiyaçlarının karşılanması ve Türkiye hududuna doğru Rus uzantısını temin etmek amacıyladır. Dolayısıyla Amerikalı yazar L. R. Hartıll'ın da vurguladığı gibi, *"Aslında çarlık idaresi altındaki Ermenistan, emperyalist sömürünün diğer bir kurbanından başka bir şey değildi".* Ancak Ermeniler bunu anlamamakla birlikte, Rusya'nın Ermeniler için yaptığı "hizmetleri" de Ermenilerin faydasına zannetmiş ve hiçbir zaman kullanıldıklarının farkına var(a)mamışlardır. Nitekim yine Hartıll'ın, *"Ermeni görüş açısına göre Rus Ermenistan'ı Ruslar tarafından kötü bir şekilde yönetiliyordu. Memleketi ekonomik ve sosyal yönlerden geri bırakmak ve halkın cahil kalmasını sağlamak Rus Politikasına uyuyordu"* ifadesi söz konusu bu durumu tasdikler mahiyettedir. Bkz: Hartıll, *Azerbaycan Olayları,* 90-91.

Ermeni-Azerbaycan çatışmasında Ermenilerin tarafını tuttuğunu beyan etmiştir. Zira Rusya açısından Ermenilerle dostane ilişkiler içinde olmak, Rusya'nın Kafkasya'da Osmanlı ve Azerbaycan Türklerine karşı savaşacağı zaman Ermenilerin öncü kuvvet olarak kullanılacağı anlamına geliyordu. Nitekim Vorontsov-Daşkov, I. Petro döneminden itibaren Rus-Türk savaşları esnasında Rusların yanında yer alan Ermenileri her zaman Rusya'nın Kafkasya'daki dayanak noktası olarak görmüştür. Hatta II. Nikolay'a yazdığı mektupta şöyle bir tavsiyede bulunmayı da ihmal etmemiştir: *...Ermenilerin savunulması konusunda tavır takınmalıyız, özellikle böyle bir zamanda, askerî müdahalemize kolaylıkla sahne olabilecek bölgelerde yaşayan halkların dostça duygularını köreltmek yerine* (onları yani Ermenileri) *desteklemeliyiz"*[250].

Azerbaycan'da Ermeni geriliminin bu yönde artması, halkın müdafaa-i nefis şuurunu uyandırmakla birlikte millî mevcudiyeti korumak için siyasî bir teşkilat etrafında birleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple de 1905'te Bakü'de Ahmet Ağaoğlu'nun başkanlığında savunma veya fedai anlamına gelen gizli bir "Difai"[*] partisi kurulmuştur[251]. Bununla da Yusuf Akçura'nın da belirttiği gibi, Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yapmış olduğu katliamın önü bir nebze de olsa alındı[252]. T. Swietoçhowsi, Difai partisinin kurulmasıyla Gence şehrinin, Azerbaycan ulusal harekâtının merkezi haline geldiğini belirtmiştir[253].

Difai partisinin faaliyetlerine bakıldığı zaman sadece Ermeni saldırılarına karşı bir teşkilatlanma olmadığını aynı zamanda Ruslaştırmaya karşı da mücadele ettiğini görmekteyiz. Zira E. Süleymanlı, konuyla ilgili T. Sümbül'den naklen şu ibareyi kullanmaktadır: *"Ermeni-Türk savaşının bir ürünü olan Difai, öncelikle Rusya'ya karşı tavır alarak, Şeyh Şamil'den bu yana Ruslara karşı hareketsiz kalan Kafkasya Müslümanlarının suskunluğunu bozmuştur"*[254].

---

250 Swietoçhowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 71; Karibi, *Ermeni İddialarına Yanıt,* 47.

* Difai sözcüğü Arapça bir kelimedir. *"Defedici"* veya *"müdafaaya yönelik"* anlamları taşımaktadır. Bkz: Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 114: Rusça ise, müdafaa veya savunma anlamına gelen *"Zaşita"* şeklinde tercüme edilmektedir. Bkz: İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 165; Difai teşkilatının faaliyetleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz: Audrey Altsdat, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under ussian Rule* (Stanford-Caliornia: Hoover Institution Press, 1992), 67-68.

251 Yusuf Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928* (İstanbul: Türk Ocakları Merkezi Heyeti Tarafından Neşrolunmuştur, 1928), 431; TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, http://hdl.handle.ne/11543/508, (Erişim 07 Ağustos 2020); Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 33; İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 165, 167; Nesibli, *Ahmet Ağaoğlu,* 164.

252 Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928,* 431.

253 Swietoçhowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 72.

254 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 114-115.

Ağaoğlu, Ermenilerle çatışma esnasında her zaman haklı olarak Azerbaycan Türklerinin menfaatini koruduğunu bildirmiştir. Difai partisi tarafından yayınlanan bir beyannamede Ermenilere yönelik şöyle bir ültimatom yer almaktadır: "… (Ermeniler) *Karabağ'da olduğu gibi, Müslümanların üstüne hain ve gaddarcasına hücumlarında devam ederse, bizden layıklı cevabını alır ve Kafkasya bitmez tükenmez kanlı bir sahne haline dönüşür. 'Taşnak' fırkası emin olsun ki, hiçbir vakit biz öz milletimizin harabezarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzeranlık kurmasına yol vermeyiz"*[255].

Azerbaycan Türklerinin müdafaası için kurulmuş olan Difai partisinin faaliyetlerini[256], aynı zamanda Azerbaycanlıların Rus ve Ermeni mezalimine karşı suskunluğun kırılma noktası olarak da değerlendirebiliriz. Bununla birlikte Difai partisinin söylem ve eylemlerine baktığımız zaman dinî bir özellik taşıdığı görülmektedir. Zira konuşmalarında sık sık Kafkasya Müslümanları veya Müslümanlar gibi ifadeler kullanan Ağaoğlu, İslam dinini, bölgedeki Müslümanları Rus ve Ermeni güçlerine karşı birleştirici güç olarak görmüştür. Bu bakımdan E. Süleymanlı, *"Difai, sadece Türklere değil, bütün Kafkasya Müslümanlarına hitap etmekteydi"* ifadesini kullanmaktadır[257]. Nitekim M. B. Mehmetzade de Ahmet Ağaoğlu'ndan naklen, onun: *"Fırkamızın başlıca maksadı: ayrı ayrı Kafkasya halkları arasında samimi kardeşlik ve birlik yaratmaktır"*[258] dediğini aktarmıştır.

1905'li yıllarda Azerbaycan siyasî hayatında müstesna yeri olan Ahmet Ağaoğlu, bir taraftan Ermeni çetecileriyle aktif bir şekilde mücadele ederken diğer yandan da Azerbaycan Türk milletinin uyanması ve Ruslarla eşit haklara sahip olması için yoğun bir şekilde mücadele vermekteydi. Haliyle de bu durum, Çar yetkililerinin dikkatini üzerine çekmesine neden oldu. Dolayısıyla da Rus yetkilileri, Ağaoğlu'nun ismini tehlikeli ve şüpheli (zararlı) şahıslar listesine eklediler. 1908'den itibaren Ağaoğlu'nun faaliyetlerini "Pantürkist" veya "Panislamist" adlandırarak çalışmalarına yasak getirildi. Difai partisi ise savaş partisi damgasıyla kapatıldı. Bu sebeple gerek Ahmet Ağaoğlu gerekse de arkadaşları Çar memurlarının takibine maruz kaldılar. Artık Bakü'de tutunamayacağını

---

255 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 33-34; Nesibli, *Ahmet Ağaoğlu,* 166.
256 Difai Partisinin faaliyet programı hakkında detaylı bilgi için bkz: İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 175-184.
257 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 114.
258 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 34.

anlayan Ağaoğlu, 1908’de Azerbaycan’ı terk ederek Osmanlı’ya sığındı[259]. Bu tarihten sonra millî mücadeleyi diğer Azerbaycanlı münevverlerle birlikte Türkiye’den devam ettirecektir.

2.4.2. Millî Mücadele Döneminde Mehmet Emin Resulzade Fenomeni ve Musavat Partisi

Difai partisi faaliyetini durdurduktan sonra onun yerini toplumsal örgütlenmelerden biri olan Sosyal-Demokratik Himmet Partisi aldı. Ancak parti mensuplarının uzun süre Rus-Sosyal Demokratlarla iş birliği içinde bulunmasına bakmayarak Balkan savaşı esnasında Rusların Türk ve Müslüman karşıtı tavırlarından dolayı Himmetçi Türk sosyalistler, Ruslardan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu sebeple de Bakü ve İstanbul’daki Difai ve Himmet Parti mensupları, özellikle Mehmet Ali Rasuloğlu, Abbas Kulu Kazımzade, Tağı Nağıoğlu, Veli Mikayılov, Mihailzade Korbolay ve M. E. Resulzade (1884-1955) gibi Azerbaycan Türk önderleri 1911’de gizli bir şekilde örgütlenerek Arapça “eşitlik” (Rusça Ravenstvo) manasına gelen “Müsavat” Partisini kurdular[260].

Bu dönem partinin Bakü’de faaliyet göstermesine bakmayarak M. E. Resulzade, parti nezdinde siyasî faaliyetlerini İstanbul’dan[*] devam ettirmiştir. 1913’te ise partide göstermiş olduğu aktif faalliğe göre parti başkanlığına getirilecektir.

---

[259] İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 186-187; Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928,* 432-434: A. Ağaoğlu’nun Vorontsov-Daşkov mensuplarınca takibe alınması ve Azerbaycan’ı terk etmesi hakkında kendi itirafı vardır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928,* 433-434; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 115-116.

[260] Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade: Hayatı ve Şahsiyeti* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2012), 25-26; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 113, 116-117; İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 187; T. Swietoçhowski, Azerbaycan’ın en büyük milliyetçi ve siyasal örgütlerinden biri olan Müsavat Partisinin 1912 yılında kurulduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte o, Ratgauzer gibi Sovyet tarihçilerinin belge yetersizliği nedeniyle Müsavat Partisinin 1917’den önce faaliyet gösterip göstermediğine dair kuşkuyla yanaşan tarihçilerin varlığından da bahsetmektedir. Ancak Ratgauzer’in kendi meslektaşlarının bu görüşe şiddetle karşı çıkması (bkz. Swietoçhowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 108) ve M. B. Mehmetzade’nin “1911’den bugüne kadar geçen devrin Azerbaycan tarihini ‘Müsavat’ tarihinden ayırmak zordur” ifadelerini kullanması, Müsavat partisinin 1911’de faaliyete başladığını söylememize esas vermektedir. Bkz: Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 36.

[*] 1908’de Jön Türlerin Osmanlı’da iktidarı ele geçirmesinden cesaretlenen İran halkı, bu darbeden cesaret alarak 1909’da Tebriz’de şah’a karşı ihtilala kalkışmışlardı. Bununla birlikte ihtilal gerçekleşeceği takdirde Azerbaycan’la sınırda yani Kuzey İran’da yeni bir Türk devleti kurma düşüncesi de ortaya çıkmıştır. T. Swietoçhowski, Mehmed Cafer’den naklen, Resulzade timsalinde Azerbaycanlı aydınların İran’daki etkin faaliyetini yorumlarken: “Darbe sonucu İran halkı Şah’ın despot uygulamalarından kurtulacağı gibi, Türkmençay Antlaşması gereği yeni çizilen sınırlar ortadan kaldırılacak ve Güney Azerbaycan İran idaresinden kurtularak bağımsızlığına kavuşacaktı” ifadesini kullanmaktadır. Bkz: Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 101: Resulzade’nin İran’la ilgili siyasî tutumu ise ilk defa 20 Şubat, 1906’da *İrşad* Gazetesi’nde “Yaşasın İran’da hürriyet! Yaşasın İran’da kanuni esasi!” sözleriyle müşahede edilmiştir. Bkz: Resulzade, “Kara Pul”, *İrşad,* No:48, 16 Şubat 1906: M. E.

Partilerin ve örgütlerin baskı altında tutulduğu ve kapatıldığı bir dönemde Müsavat Partisinin hangi koşullar altında faaliyet gösterdiğini tahmin etmek zor olmasa gerek. Ancak Rus yönetiminin millî uyanış aleyhine yapmış olduğu her türlü baskıya rağmen Azerbaycan ulusal harekâtının ulu önderleri yine de yılmadan mücadeleye devam etmişlerdir. İ. Bağırova konuyla ilgili görüşünü belirtirken *"Rus gizli teşkilatının yasaklamaya çalıştığı dil, din, matbuat vd. özgürlükler, Azerbaycan ulusal kurtuluş harekâtının başlangıcını durduramamıştır, yalnızca onu yer altına sürüklemiştir"*[261] ifadesini kullanmaktadır.

Resulzade önderliğinde kurulan Müsavat Partisi tüm milletleri kendi mukadderatını temin etmeye kadir olduklarına inandırmayı, Ruslar gibi Müslümanlara da eşit yaşama hukukunun verilmesini ve bütün İslam âleminin özgürlüğünü temin etmeyi kendisine prensip edinmişti. Bu bakımdan eşitlik anlamına gelen "Müsavat" adının benimsenmesi hiç de tesadüfî değildir. M. E. Resulzade, *Açık Söz*[*] Gazetesi'nde Müsavat'ın esas mahiyetini şöyle açıklamıştır: *"'Müsavat' Kafkasya'da, Azerbaycan Türklerinden müteşekkil siyasî bir fırka olup, muhkem ve metin bir programa sahiptir. Merkezi Bakü'de, şubeleri ise Rusya vd. memleketlerdedir"*[262].

M. B. Mehmetzade, Müsavat Partisi hakkında: *"'Müsavat' fırkasının seyri, Azerbaycan heyeti içtimaiyesinin fikri tekâmül tarihidir"* veciz cümlesini kullanmaktadır. Partinin esas kurucusu M. E. Resulzade hakkında ise *"Müsavat fırkasının gerek ideoloji bakımından tekâmülünde gerekse bu ideolojinin muntazam bir program şeklini alıp teşkilat*

Resulzade'de 1909 yılında ise, Tahran'da Türk milliyetçileriyle birleşmiş ve İran-i Nov (Yeni İran) adlı günlük gazete çıkarmıştır. İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 34: Dolayısıyla da 1911 yılına kadar siyasal hayatına buradan devam etmiştir (Gazetenin faaliyeti ve meramı hakkında detaylı bilgi için bkz: Resulzade, "Bizim Meramımız", *İran-i Nov,* No:1, 23 Ağustos 1909). Lakin yönetime karşı sert tutumundan dolayı, Rus elçilik heyetinin teşebbüsüyle İran'ı terk ederek, 1911'de İstanbul'a muhaceret etmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten itibaren siyasî faaliyetlerini "Türk Ocakları" dernekleri aracılığıyla yürütmüştür. Bkz: Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 101, 103: Resulzade, İran'ın genelde Fars ve Şii olması hasebiyleTürk dünyası nazarından uzak kalmasından yakınmış ve bu yüzden İran'da genel nüfusun yaklaşık üçte birinin Türk olduğuna dikkat çekmek istemiş ve dünya Türklerinin İran Türkleriyle de yakından ilgilenmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Bu bakımdan İran'da yaşayan Türklerin dünyaya tanıtılmasında eşsiz rolü olan Resulzade'nin, İran'daki aktif faaliyetleri ve "İran Türkleri" hakkında yazmış olduğu örnek makaleler için bkz: M. E. Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları),* haz. Yavuz Akpınar vd., (Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993); M. E. Resulzade, "İran Türkleri", *Türk Yurdu,* ed. Yusuf Akçura, 1. C. (1-2), Y, 1, S, 4, (29 Kanunievvel 1327-11 Ocak 1912), (Ankara: Tutibay Yayınları, 1998), 66-68.

261 İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 187.

* Bkz: Ek 1.

262 M. E. Resulzade, "İcmali-Ehval", *Açık Söz,* No:671, 2 Şubat 1918.

itibariyle taazzuv etmesinde ve devlet kuracak bir fırka şekline gelmesinde en büyük ve başlıca rolü oynayan Resulzade Mehmed Emin Bey olmuştur"[263] demektedir.

İ. Bağırova da zor şartlar altında kurulan partinin varlığını takdir etmiş ve *"birçok yazarın, Müsavat Partisi liderlerini ulusal kurtuluş harekâtının kahramanları olarak gördüğünü zikretmiştir"*[264].

E. Süleymanlı ise *"Müsavat Partisinin kuruluşunu, Türklük düşüncesinin fikri anlamda siyasî zemine geçmesi olarak nitelendirmiştir"*[265].

"*Resulzade'nin kişiliğinde, siyasal olarak deneyimli ve düşünsel olarak yetkin bir öndere kavuşan"* Müsavat Partisi aynı zamanda ümmet bilinci çerçevesinde şekillenmeğe çalışmıştır[266]. Müsavat'ın ilk başta Pan-Türkçü hislerden ziyade Pan-İslamcı hislere hitap etmesi parti bildirilerine de yansımıştır. M. B. Mehmetzade, 1911'de Müsavat fırkasının teşekkülünü bildiren Beyannamede şöyle yazıldığını nakletmektedir:

"Bir zamanlar necip İslam milleti bir eliyle Pekin'e dayanmış, diğer eliyle de Avrupa'nın sonunda Alhamra sarayları inşa ediyordu. Asya'nın ve Afrika'nın böyle büyük bir kıtalarında hâkim bulunan İslam, halı hazırda küçük hisselere parçalanmış ve İslam devletleri ecnebiler elinde oyuncak şekline düşmüş, milletimiz ise onların nüfuz ve tahakkümünde inlemektedir".

"Bu yüzden, Kuran'ın, elde bütün vasıtalarla düşmanı defetmeği emreden ayet-i mucibince, 'Müsavat' fırkası teşekkül olunup ve bütün Müslüman dünyasının dağılmış kuvvetlerini birleştirmek ve Müslümanların millî ve insanî haklarını müdafaa etmek maksadıyla açık meydanı mübarezeye atılmıştır. Azalarının mahalli dillerinde programı yapmaya başlayan bu fırka, milliyet ve mezhep farkı nazara almadan Müslümanların bütün manevi ve maddi kuvvetlerini birleştirmeğe şuru' etmiştir"[267].

Görüldüğü gibi Müsavat Partisi İslam birliğini önemsemekle birlikte İslam'ın zayıf düşmesinden endişe duymaktadır. Bu yüzden aynı yıl içerisinde siyasal hareketlerine temel olması açısından yukarıdaki programa ek olarak yeni bir program beyannamesi yayınladı:

1. Milliyet ve Mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanları birleştirmek

---

[263] Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 36, 42.
[264] İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 35.
[265] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 117.
[266] Swietoçhowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, 107-108.
[267] Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 38, İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 188.

2. İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden müstakil olmalarına çalışmak

3. İstiklallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak

4. Müslüman milletlerinin ve memleketlerinin savunma ve taarruz kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek

5. Bu fikirlerin yayılmasına mâni olan bütün engelleri yıkmak

6. Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan bütün partilerle bağlantı kurmak

7. İnsanlığın refahı ve ilerlemesi için çalışan yabancı partilerle gerek görüldüğünde irtibatta ve fikir alışverişinde bulunmak

8. Müslümanların yaşaması için gerekli olan ticari, sınaî ve ekonomik hayatı kuvvetlendirmek için her türlü aracı kullanmak[268].

Müsavatın, *ticari, sınaî ve ekonomik* gelişmeyi de kendisine şiar edinmesinin sebebi ise dünya Müslümanlarına ve Rusya mahkûmu Türklere, öğrencilere, tüccarlara ve iş adamlarına velhasıl geniş bir kitleye daha iyi hitap etmeyi hedeflemesiyle ilişkilendirilmektedir[269].

İstanbul'da bulunduğu sürece Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Ziya Gökalp gibi Türkçülerle daha yakından hemhal olan Resulzade'nin Azerbaycan'a geri döndükten sonra söylem ve eylemlerinde önemli değişiklikler yaşandığı görülmüştür[270]. Şöyle ki, daha önce İslam Milliyetçiliği ile öne çıkan parti, siyasî tutumunu değişerek Azerbaycan Türklerinin millî şuurunu ve siyasal canlanmasını tanzim etmeye çalışmış ve bu manada halkı milletleşmeye, Türk milliyetçiliği konusunda bilinçlenmeğe ve Azerbaycan istiklalciliğinin temin edilmesine davet etmiştir[271]. Bir başka ifadeyle, tüm dünyanın ulusallaştığını gören Resulzade, artık milletçiliğe geçiş sürecinin geldiği kanaatine varmıştır. Mütefekkir A. Balayev'e göre, *"Türkçülük fikirlerinin oluşumu, Rusya İmparatorluğu'nun mahkûm Türk halklarının millî gelişme ve kültürel kalkınma yoluna*

---

268 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 38-39; İ. Bağırova, *Politiçeskie Partii,* 188; Swietoçhowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, 107.

269 Swietoçhowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 108.

270 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 121.

271 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 36.

çıkmak isteğinin belirmesiydi"[272]. Ancak Resulzade'nin, millî kimlik inşasında dinî kimliği hiçe saydığı veya önemsemediği anlaşılmamalıdır. Çünkü Resulzade, *Açık Söz* Gazetesi'nde millî kimlik inşasında dinin önemine binaen şöyle demektedir: *"Her bir milletin özgürce yaşaması ve terakki etmesi için şu üç esasa istinat etmesi elzemdir: dil, din ve zaman… Biz dince-Müslümanız…"*[273].

Görüldüğü gibi Resulzade, millî kimlik inşasında dinin rolünü inkâr etmemekle birlikte İslam dinini, kimliğimizin temelini oluşturan esaslı ve sağlam bir öğe olarak görmektedir. Hatta daha sonra formüle edilecek olan Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak mefkûresi de bu ideolojinin bir ürünü olarak tezahür edecek ve Azerbaycan'ın üç renkli bayrağında kendi yerini bulacaktır.

Resulzade'yi, milliyetçiliğe özellikle de Türk milliyetçiliğine yani Türkçülüğe sevk eden bir diğer önemli şahıs ise doğu'da İslam'ın inhitat nedeniyle bozulmasından yankılanan ve bu inhitat ve zeval nedeniyle bozulmaya yüz tutan İslam'ın yeniden düzeltilmesi için çareler arayan Şeyh Cemalleddin Afgani'dir. Şöyle ki, M. E. Resulzade, Büyük İslam âlimi Şeyh Cemalleddin Afgani'nin Hindistan'da "Makalat-i Cemaliyye" adıyla Farsça neşrettiği "Mecmua-i Makale"sinde "Vahdet-i Cinsiyye (Irkiye/Milliye)" felsefesi ve "İttihad-ı Lisan'ın Mahiyet-i Hakikiyesi" adlı makalelerinden etkilenmiştir. Resulzade'yi en çok etkileyen husus ise Afgani'nin Fars, Hindu, Türk, Arap vd. Müslümanlar arasında fark gözetmeden bütün Müslüman kavimlerini yabancı güçler tarafından erozyona uğramamak için kendi millet ve milliyetlerinin aslını bilmeye ve bu bilinci korumaya önem vermeye teşvik etmesidir. Bu teze göre İslam âleminin yaşaması ve inkişaf etmesi Müslüman kavimlerin şuurlu ve milliyetçi olmalarıyla yakından ilintilidir. Bir başka deyişle, inhitattan kurtulmanın yolu, diğer milletler gibi Müslümanların da inkişaf ve terakki etmesine bağlıdır[274]. Bu manada Resulzade, milliyet mefkûresine işaret ederek *Açık Söz* Gazetesi'nin ilk sayısında neşrettiği "Tutacağımız Yol" adlı makalede bu konuya değinmiş ve 20. yüzyılı milliyet asrı olarak adlandırmıştır[275].

Resulzade, hatta Afgani'nin yukarıda bahsettiğimiz "Vahdet-i Cinsiyye Felsefesi"nden o kadar etkilenmiştir ki, onun nazariyelerini Fars dilinden Türkçeye

---

272 Aydın Balayev, "Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri,* ed. Nesib Nesibli (Ankara: Berikan Yayınları, 2017), 179.
273 Mehmet Emin Resulzade, "Tutacağımız Yol", *Açık Söz,* 1/1, 2 Ekim 1915, 1.
274 Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928,* 332.
275 *Açık Söz,* No:1, 2 Ekim 1915.

tercüme ederek *Türk Yurdu* Mecmuası'nda neşretmiştir[276]. M. B. Mehetzade'ye göre Müsavat Partisi, milliyetçilik ve Türkçülük görüşlerine önem vermekle esasında Azerbaycan toplumunu "Ümmetçilikten" "Milliyetçiliğe" ve "İslamcılıktan" "Türkçülüğe" geçirmek için uygun zemin hazırlamıştır. Bir başka ifadeyle, ümmetçilikten milliyetçiliğe geçiş arifesinde "ümmetçilik" devri kapanmış, "Türk milliyetçiliği" devri başlamıştır[277].

Ümmet kelimesiyle ilgili kısaca bilgi vermek gerekirse, ümmet: "Hz. Muhammed (s.a.v)'e iman edip tâbi olan kitleler" demektir[278]. Bu yüzden "ümmetçilikten milliyetçiliğe geçiş" ifadesinden yola çıkarak Resulzade'nin, artık Hz. Muhammed (s.a.v)'e iktiba etmekten kaçındığı anlaşılmamalıdır. Zira İslam'ı kendine şiar edinmiş ve bunu üç renkli Azerbaycan bayrağına yansıtmayı başarmış bir önderin böyle bir düşünceye kapılmış olabileceğini düşünmek doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü o, Arapların, Türklerin veya diğer Müslümanların siyasi ve sosyo kültürel nedenlerle biraraya gelemeyeceklerini iyi anlamış ve bu doğrultuda hareket ederek her bir milletin kendi varlığını ortaya koyması gerektiği tezini önemsemiştir. Belki de bizzat bu yüzden H. Mehmetov, *"millî harekâtın karakteri, İslamcılık mahiyetinden tedrici olarak Türkçülük mahiyetine geçmiştir"*[279] ifadesini kullanmıştır. Her hâlükârda Azerbaycan Türkleri, Resulzade'nin timsalinde ulusallaşmanın eşiğine girerek istiklale doğru metin adımlarla yürümeye başlamıştır.

2.5. 1905 RUS İHTİLALİNİN AZERBAYCAN TÜRKLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1904-1905'te Çarlık Rusyası'nın Japonlar karşısındaki beklenmedik yenilgisi, Rusya'nın yenilmezlik algısı üzerine gölge düşürdüğü gibi II. Nikola hükümetini de zor duruma düşürmüştür. Hatta bu durum hürriyet talep eden ihtilalcileri de aktif hale getirdiği için Sosyalist ihtilalin de alt yapısını oluşturmuştur.

Rusya'nın savaşta yenik düşmesini fırsat bilen Rus sosyalistleri, özellikle de Gürcü asıllı İosif (Yusuf-Jozef) Vissarionoviç Stalin (Çugaşvili) (1879-1953), Ocak 1904'te Bakü'de petrol işçilerini kışkırtarak onları grev yapmaya sevk etti. Diğer yandan Rusya'daki sosyalistler, üniversite öğrencilerini ve Petersburg'daki demir yolu işçilerini teşkilatlandırarak Çarlık Rusya'sı aleyhinde mücadeleye sürüklemişlerdir. Buna karşılık

---

276 Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928,* 332.
277 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 42, 46.
278 Halil İbrahim Bulut, "Ümmet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/308.
279 H. Mehmetov, *Azerbaycan Halkının Millî İstiklal Mübarezesi,* 162.

Çar Hükümeti, Emniyet Teşkilatı (Ohranka) aracılığıyla işçi/amele sınıfının gönlünü alma yoluna başvurdu. Önce Zubatov başkanlığında işçilere yönelik bir teşkilat kurulması yönünde emir verdi. Ardından bu işe Rahip Georgi Gabon'u atayarak "Petersburg Fabrikaları Ameleleri Derneği"ni tesis etti. Ancak 1905'te Petersburg'daki Plutov lokomotif fabrikasının dört ameleyi işten çıkarması üzerine bütün işçiler genel bir greve gittiler. 8 Ocak 1905'te Petersburg'daki greve 150 bin işçinin katıldığını gören Gabon, grevin siyasî mahiyet almasını önlemek amacıyla işçilerin maddi ve manevi açıdan zor durumda olduğunu ibraz eden bir dilekçe yazılmasını ve Çar II. Nikola'ya sunmasını teklif etti[280] ve aşağıdaki şu mektubu yazdı:

"Efendim! Siz bakanlara inanmayınız. Onlar devletin hakiki/gerçek durumunu göstermeyerek sizi aldatıyorlar. Halk size inanıyor. Yarın saat ikide Kış Sarayı önünde dileklerini size arz etmeye karar verdiler… Hiçbir şeyden korkmayınız. Halkın karşısına çıkarak masum dileklerini kabul ediniz. İşçilerin ve arkadaşlarımın temsilcisi olarak ben, şahsınıza dokunulmayacağı hakkında teminat veriyorum"[281].

İşçilerin durumunu anlatan mektup Çar'a gönderildikten sonra 9 (22) Ocak 1905'te[*] pazar günü işçiler toplanarak millî marş ve ilahiler eşliğinde Çar'ın bulunduğu Kış Sarayına doğru yürüyüşe başladılar. Polis ve jandarma'nın dur emrine rağmen işçilerin Saraya sokulması neticesinde nümayişçiler polis ateşine maruz kaldılar. Binden fazla insanın öldürülmesi neticesinde işçilerin çoğu panik yaparak kaçıp dağıldı. Bu hadise Rus efkâr-ı umumiyesi üzerinde derin bir etki yaptı. A. N. Kurat, *"Kurbanların çokluğu dolayısıyla bu nümayişe, ameleler arasında 'Kanlı Pazar' adı verildi"*[282] demektedir. Bu bakımdan Rahip Gabon'un Çar yanlısı gözükmesine rağmen Sosyalistlerle de iş birliği içinde bulunması yüksek olasılık dâhilindedir. Ayrıca Rahip Gabon'un halk ile Çar'ın arasını bulması gerekirken kanlı olaylara sebebiyet vermesi ve ihtilal sürecini hızlandırması da dikkate alınmalıdır[283].

11 Ocak 1905'te Moskova fabrikaları işçileri, 440 bin kişinin katılımıyla genel bir greve başladılar. Bu sebeple de ihtilalcileri sakinleştirmeye çalışan Çar II. Nikola, mutlak

---

[280] Kurat, *Rusya Tarihi*, 379-380.
[281] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 87.
[*] Günümüzde Rusya'da her ne kadar Miladi takvim kullanılsa da 1917 Bolşevik ihtilaline kadar güneş yılını esas alan Rumi takvimi kullanılmıştır. Ancak bu takvim, günümüz Miladi takviminden 13 gün geride kaldığından yeni tarih parantez içinde belirtilmiştir.
[282] Kurat, *Rusya Tarihi*, 380-381.
[283] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 87.

rejimi biraz daha yumuşatmaya çalıştı. 6 (19) Ağustos 1905'te istişari meclis (Duma/Parlamento/Meclis)* tesis edeceğine dair ferman verdi. Ancak bir süre sonra Çar'ın bu konuda isteksiz davrandığı anlaşılınca yeniden öğrenciler ve işçiler arasında grevler başladı.

1905'in sonlarına doğru yapılan geniş çaplı grevlerden biri de 19 Eylül (2 Ekim) Moskova matbaacıları tarafından yapılan umumi grevdir. Moskova matbaacılarının grevi, âdete çorap söküğü gibi birbirini takip eden zincirin ilk halkasını oluşturmuştur. Çünkü kalem erbabı/matbaacılar grevini bu kez fırıncılar grevi izlemiştir. Grevi bastırmak isteyen Polislerin sert müdahalesi neticesinde grevler daha da yaygın bir hale geldi. Yine aynı yıl 7 (20) Ekim'de bu kez grevlere Moskova-Kazan demiryolu işçileri de katıldı. Bir gün sonra yani ertesi gün 8 (21) Ekim'de bütün Rusya demiryolları işçilerinin grevi başladı. 11 (24) Ekim'de ise bu grevler diğer fabrikalara da sirayet etti. Grevlerin diğer fabrika ve müesseselere de sirayet etmesi neticesinde grevler umumi bir şekil aldı. Bu sebeple fabrikalarla birlikte bu kez posta-telgraf ve mektepler de faaliyetlerini durdurdular. Bu durumda Çar II. Nikola, Rusya'nın her tarafında esmekte olan ihtilal havasını bastırmak amacıyla asker ve polis gücüne başvurdu. İhtilalin bastırılması amacıyla ortaya çıkan arbede neticesinde nümayişçilerden 147 kişi hayatını kaybetti. Bunun üzerine Petersburg Üniversitesi öğrencileri Çarlık rejimine karşı çok büyük bir nümayiş tertiplediler. Rusya'nın her tarafını saran ihtilal rüzgârı, artık II. Nikola'yı da çarpacak hale geldi. Böyle bir durumda olaya müdâhil olan sabık Maliye Bakanı Kont Witte, halkı tatmin etmek amacıyla Çar'ı, "Duma"yı açmaya teşvik etti. Duma'nın ilanından başka halkı hiçbir şekilde razı etmenin mümkün olmayacağını iyi anlayan Çar II. Nikola, nihayet yönetim karşıtı hareketlerin önünü almak amacıyla 17 (30) Ekim 1905'te teşri mahiyeti haiz olan "Duma"nın açılacağına dair Manifesto (Hürriyet Beyannamesi) ilan etmek zorunda kaldı. Buna göre Rusya sınırları içinde yaşayan herkese açık söz, matbuat azatlığı, maarif faaliyetleri özgürlüğü, birlik kurmak hürriyeti, serbest toplantılar düzenlemek ve seçim hakkının genişletilmesine dair serbestlik verilecekti. Fakat Çar'a göre bu meclis, sadece istişari mahiyet taşımalı ve kanun çıkarmaktan mahrum edilmeliydi. Bu sebeple Meclis, halkın beklentilerini karşılamaktan ziyade görüntü mahiyeti taşıyordu[284].

---

* Rusça "Duma" sözcüğü "fikir" anlamına gelmektedir. Bu bakımdan Duma, fikir üretilen yer veya fikir alışverişinde bulunulan istişari meclis anlamına gelir.

[284] Kurat, *Rusya Tarihi,* 381-386.

17 Ekim 1905 ihtilali neticesinde Çar Manifestosunun yayınlanmasıyla Rusya genelinde geçici süreliğine de olsa bir rahatlık dönemi müşahede edildi. Bu rahatlık neticesinde Petersburg'daki işçiler arasında çeşitli teşkilatlar kurulmaya başlandı. Bu teşkilatlardan biri de "Amele Mümessilleri Sovyeti" dir (Parti Başkanı Khrustalev, Muavin Trotski). Sovyet'in asıl amacı ise işçiler arasından "Duma"ya temsilciler seçmek, işçilerin durumuyla yakından ilgilenmek, iş yerlerinde çalışma saatlerini kontrol etmek ve matbu faaliyetlerde bulunarak gazete çıkarmaktan ibaretti. Daha sonra Moskova ve Odessa'da da "Sovyet"lerin çeşitli şubeleri kuruldu.

1905 İhtilali arifesinde Rus sosyalistleri arasında umumi atmosfer böyleyken Rusya Türkleri arasında da rejim aleyhtarı mücadeleler devam etmekteydi. Hatta rejim aleyhtarı millî ve siyasî harekâtlar 1905'in başlarından itibaren daha da müteşekkil bir hal almıştır. Bu bakımdan 1905 ihtilali Rusya Türkleri açısından da çok önem arz etmektedir.

Ekim ihtilalinin Rusya Türkleri üzerindeki en önemli etkilerinden biri de millî, medeni ve ekonomik gelişmelerin müşahede edilmesidir. Aynı zamanda Türkçe gazetelerin neşredilmesi gibi haller de ilmî ve kültürel sahada müşahede edilen önemli gelişmeler arasında zikrolunmaktadır. Bununla birlikte Müslümanların bir araya gelerek kendi aralarında "Müslüman İttifakı" kurmaları da ayrı bir başarıdır. Nitekim bu manada Rusya Türkleri sık sık bir araya gelerek ilk defa Rusya Müslümanlarının birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü (genel kongre) toplantısını (kongre) gerçekleştireceklerdir[285].

2.5.1. Rusya Müslümanları Kongreleri

1905 Rus ihtilalinden yararlanmaya çalışan Rusya Türkleri, kısmi yumuşama dönemini fırsat bilerek durumu iyi değerlendirmeye çalışmış ve bu manada birlik kurmanın yollarını aramışlardır. Şöyle ki, millî harekâtın önderleri, Türk halklarının millî kültürlerinin geliştirilmesi ve halkların bilinçlendirilmesi yönünde bir sıra sosyal ve siyasî faaliyetler yürüterek Türk halklarının hak ve hukuklarının temin edilmesi amacıyla Başbakan Kont Witte'ye dilekçe göndermişlerdir. Bununla birlikte Yusuf Akçura, İsmail Gaspralı ve Ali Merdan Bey Topçubaşı gibi aydınlar, 8 Nisan 1905'te Rusya'nın Petersburg şehrinde buluşarak Rusya Müslümanları umumi kongresini toplamaya karar verdiler. Buna göre kongre, aynı yıl 15 Ağustos tarihinde Volga (Oka) nehri üzeride

[285] Kurat, *Rusya Tarihi,* 387-390.

yerleşen Nijni Novgorod şehrinin “Makarya” (Mekerce) Panayırında (Fuarında) gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı[286].

10-15 Nisan 1905’te Müftü Muhammedyar Sultan(ov) başkanlığında Ufa’da “Kurultay” adı verilen mühim bir toplantı gerçekleştirildi. Rusya Müslümanlarının (Ulema Cemiyetinin) bir araya gelerek gerçekleştirdikleri bu toplantıda bir sıra güncel meselelere değinildi. Müzakere edilen konulardan biri de Müslümanların yönetim tarafından rencide edilmemesi ve Hıristiyan halkla Müslüman halkın, Hıristiyan Papazla da Müslüman İmam’ın eşit haklara sahip olması idi. Bununla birlikte yine Hristiyan bir askerle Müslüman bir askerin eşit haklara sahip olması gibi önemli meselelere değinilmiştir. 5 gün süren kurultay’ın diğer oturumunda ise İslam dininin hor görülmemesi, “Kreşinler”e (Zorla Hıristiyanlaştırılmış Türkler’e) yeniden İslam’a dönme hakkının verilmesi, sansürün aradan kaldırılması, özgür yayın faaliyeti hakkının tanınması, yeni okulların açılması ve yurt dışında eğitim alma serbestiyeti verilmesi gibi önemli konular müzakere edildi. 18-20 Nisan 1905’te ise komusyon tarafından uygun görülen maddeler 19 bölüm ve 90 madde halinde iki gün içinde derlenerek Rusça’ya çevrildi ve Muhammedyar Sultan(ov)’a takdim edildi. Müftü Sultan(ov) ise dinî siyasî ve içtimai mevzuları ihtiva eden bu kanun taslağını, 12 Mayıs 1905 tarih ve 268 numara ile Kont Witte’ye gönderdi.

Bu tarihten itibaren Ağustos ayına kadar Müslüman Türkler yer yer birkaç defa bir araya gelerek dinî meselelerle birlikte eğitim konularını da müzakere ettiler ve eğitim alanında mevcut olan eksikliklerin giderilmesine çalıştılar. Ağustosun 8’inde ise Nijni Novgorod valisinden toplantı için izin istendiyse de Vali, örfi idareyi bahane ederek -ihtilal endişesinden dolayı- toplantıya izin vermedi. Ancak buna rağmen 10 Ağustos’ta Rusya Türkleri arasından siyasî ve sosyal hayatın çok önemli temsilcileri yine de bir araya gelerek Makarya Panayırı etrafında toplanmaya başladılar.

Aynı yıl 14 Ağustos’ta Ufalı Ebu Suud Ahtem(ov) toplantı için yeniden Vali’ye müracaat etti. Lakin yine reddedildi. Bunun üzerine Reşid İbrahim, bir gemi kiralanmasını ve kongreyi gezinti esnasında düzenlemeyi teklif etti. Teklifin kabul edilmesi üzerine 15 Ağustos 1905’te sabah erkenden (saat 9 sularında) Makarya Panayırında toplanmak amacıyla bir araya gelen davetiyeli temsilciler, “Gustav Struve” adlı gemide bir araya

[286] Kurat, *Rusya Tarihi*, 390.

gelerek Rusya Müslümanları ilk Kurultayı'nı gerçekleştirmiş oldular[287]. Bu minval ile Rusya Türkleri ayrı ayrı tarihlerde toplam üç Kongre düzenleyeceklerdir. Esasında toplantı yapılmasına izin verilmemesine rağmen yine de Kongrenin gerçekleştirilmesi, şimdiye kadar siyasî birlikten mahrum bırakılmış Rusya Müslümanları açısından çok büyük bir başarı olmakla birlikte bir o kadar da riskli ve tehlikeli sayılmıştır. Ancak buna rağmen Rusya Türkleri her türlü zorluğun uhdesinden gelerek gayri resmî de olsa Rusya Müslümanları Birinci Kongresini gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Hatta çok kısa bir süre sonra ikinci kongre toplantısını da gerçekleştireceklerdir.

Transkafkasya imamı Şakir Sadık Rahmankul'un Kur'an-ı Kerim okuyarak açılışını yaptığı kongrenin başkanlığını İsmail Bey Gaspıralı yürütmekteydi. Onun konuşmasının hemen ardından söz alan Ali Merdan Bey Topçubaşı ve Ebu Suud Ahtem, bir konuşma yaparak Müslümanların menfaatini korumak için bir birlik (ittifak) kurulması gerektiğinin zaruriliğini dile getirdiler. Nitekim bu teklif, kongre bittikten sonra Reşid İbrahim, Ali Merdan Bey Topçubaşı ve Ahmed Ağaoğlu tarafından işlenecek ve gayri resmî de olsa siyasî parti hüviyetinde "Müslüman İttifakı" (kısa adı "İttifak") adını alacaktır.

120'den fazla kişinin katıldığı bu kongrede alınan karara göre Rusya Müslümanları 16 şubeye bölünecek ve her şube merkez komutasından gelen talimat esasında idare olunacaktı. Toplantıda alınan kararın bir diğer özelliği ise Rusya Müslümanlarının dinî, medenî, ilmî, siyasî ve sosyal işlerde birleşmeleri gerektiği yönündeydi. Bununla birlikte Rus münevverleriyle aynı görüşte olmak, Ruslarla her açıdan eşit statüye sahip olmak, devletin alacağı pozisyona göre hareket istikameti çizmek ve kültürel faaliyetlerde bulunulmak gerekiyordu[288].

Rusya Çar'ı II. Nikola'nın 15 Ağustos 1905 Manifestosuyla Rusya'da yaşayan halklara bir takım hürriyet hakkı tanıdığını beyan etmesiyle Rusya Müslümanları, Birinci Kongre'nin ardından 15 Ocak 1906'da ikinci bir kongre için Petersburg'ta toplanmaya karar verdiler. Ancak Müftü Adil Giray, Mirza Karaşay(ski), Damolla Alimcan Barudi, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmed Mirza Müftüzade'den müteşekkil bir heyetin İçişleri Bakanlığına toplantı için başvuruda bulunmalarına rağmen yine de izin alınamadı. Bu sebeple de resmî olarak izin alamayacaklarına kanaat getiren 20'ye yakın delege gayri resmî olarak Hasan Habibullah'ın evinde toplanmaya karar verdiler. Bu toplantıda Ali

[287] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 95-103.
[288] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 103-105.

Merdan Bey Topçubaşı'nın Rusça hazırladığı 23 maddelik "İttifak" nizamnamesi ve 79 maddelik program projesi okunarak konu üzerinde fikir alışverişi yapıldı. Uzun süren fikir teatisinden sonra toplantıya bir süreliğine ara verildi. Ancak 22 Ocak'ta gazetede çıkan "her türlü toplantıya izin var" haberi üzerine Müslüman vekiller Hasan Habibullah'ın evinde toplandılar. Reşid Bey İbrahim'in hürmeten başkanlık görevini İsmail Bey Gaspıralı'ya vermesi hasebiyle ikinci toplantı İsmail Bey Gaspıralı'nın açılış konuşmasıyla devam etti (daha sonra bu görev Ali Merdan Bey Topçubaşı'ya verilecektir). Ancak İsmail Bey Gaspıralı'nın sarf ettiği "Bu ancak bir toplantıdır, kongre olamaz" sözü üzerine müzakereler daha da uzadı ve gece saat bir sularına kadar devam etti. Ertesi sabah (23 Ocak 1906) 50'den fazla vekil bu kez Muhammed Âlim Maksud'un evinde toplandı. Burada Kur'an-ı Kerim'e el basarak "Müslüman İttifakı" nizamnamesinin şartları oy birliğiyle kabul edildi. Buna göre her bölgede mahalli "meclisler" kurulacak, Meclis üyeleri ise o bölgede toplanan kongre tarafından seçilecekti. Bölgedeki meclis temsilcileri ise "Genel Kongreye" faaliyet raporu sunacaklardı. Bununla birlikte "Genel Kongreler", her yılın 15 Ağustos tarihinde 16 merkezden birinde yapılacaktı.

23 Ocak toplantısının (gayri resmî kongresinde) "İttifak" nizamnamesi oy birliğiyle kabul edildikten sonra "Devlet Duması" ve danışma meclisine seçilecek olan mümessiller ve onların sayıları konusu ele alındı. Ardından Türk-Tatar öğrencileri adına söz alan Fatih Emirhan, ilmi ve kültürel mevzular üzerinde durarak Müslümanlara mahsus eğitim, basın-yayın, mektep (okul) ve medreselerin ıslahı konusuna değindi. Peşin sıra Mustafa Lütfü Şirvani ("Burhan-ı Terakki gazetesi muhabiri), yukarıda sayılan ıslahatlara dinî idarelerin de ıslahı meselesini ekleyerek dinî konuların da müzakere edilmesinin zaruriliğini vurguladı. Bununla da 5 saat süren yoğun toplantı Alimcan Barudi'nin duasıyla kapatıldı. Daha sonra toplantıda alınan kararlar Rusçaya tercüme edilerek dilekçe halinde hükümete takdim edildi[289].

Rusya Müslümanları İkinci Toplantısında (Kongresinde) yarım kalan konulara aydınlık getirilmesi amacıyla 15 Ağustos 1906'da yeniden buluşmayı taahhüt ettiler. Toplantı için yine Nijni Novgord'da yerleşen Makarya Panayırı seçildi. Ancak bu kongre, geç izin alındığı için 16 Ağustos'ta gerçekleşti. Bu üçüncü kongreyi ilk iki kongreden farklı kılan en önemli husus ise kongrenin geç bile olsa izin alınarak gerçekleştirilmesidir. Fakat şurada dikkat çeken bir mesele daha vardır ki o da yönetimden izin alma esnasında

[289] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 106-108.

tatbik edilen taktik yöntemle ilgilidir. Şöyle ki, izin alma görevi Mirza Seyid Geray Alk(in)'e verilmiş, fakat onun izin alamaması üzerine Kadı Reşid İbrahim, Âlim Maksud(ov) ve Lütfullah İshak(ov) devriyeye girerek İçişlerine Âlim Maksud(ov) imzalı bir dilekçe göndermişlerdir. Bu dilekçenin önemli tarafı ise sansürlü olmasıdır. Çünkü bu üçlü zât, asıl meramlarını söyleyecekleri halde izin alamayacaklarını iyi biliyorlardı. Bu yüzden İçişleri Bakanı'nı ikna etmek amacıyla toplantının siyasî hüviyetten uzak olduğunu (Siyasî meselelerden uzak durulacağı ve sadece kültürel/medeni konuların ele alınacağı belirtilmişti) bildirmişlerdi. Nitekim toplantıya "gericiler toplantısı" süsü verilmesi sayesinde izin almaya muvaffak oldular. Burada "İttifak" üyeleri her ne kadar ilk başta "gericiler toplantısı" görüşüne karşı çıktıysalar da daha sonra toplantının asıl amacını anlayınca toplantıya katılmaya karar verdiler. Tarihçi N. Devlet, İsmail Bey Gaspıralı, Mirza Seyid Geray Alk(in), Ali Merdan Bey Topçubaşı vd. meşhur önderlerin bu adla toplantı düzenlenmesine gösterdikleri itirazı değerlendirirken, *"bu tepki Müslüman kongre üyelerinin ileri görüşlü ve liberal kimseler olduğunun ispatıdır"*[290] demektedir.

16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında gerçekleştirilen Rusya Müslümanları Üçüncü Kongresi Başkanlığına Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın tayin edilmesine rağmen hükümetten alınan izin doğrultusunda siyasî konulara bir o kadar da değinilmemiştir. Bu yüzden "İttifak" üyeleri Reşid İbrahim tarafından hazırlanan müzakere taslağına siyasî mahiyette herhangi bir maddenin konulmamasına itiraz etmekle birlikte programı kabul ettiklerini bildirdiler. Ardından İdilli Ayaz İshaki, Müslümanların her bir "sınıfı" için ayrı bir parti kurulması fikrini ileri sürdü. Ancak bu teklifin müzakeresi esnasında ikili fikir ayrılığı yaşandığı görülmektedir. Şöyle ki, Reşid İbrahim, sadece 20 milyonluk Rusya Müslümanlarının değil, 300 milyonluk bütün dünya Müslümanlarının birleştirilmesi gerektiğini söyledi. Yusuf Akçura ise buna karşılık "İttifak"ın gayesinin bütün dünya Müslümanlarının değil, sadece Rusya'da yaşayan Müslümaları bir araya getirerek siyasî parti kurmak olduğunu belirtti. Fikrini desteklemek için Bulgar Müslümanlarını örnek vererek kendi partilerini kurduklarını ve bu sayede dinî ve millî menfaatlerini nasıl savunduklarını vurguladı.

Kongrede müzakere edilen bir diğer önemli mesele eğitim konusu idi. Çünkü kongre mensupları doğal olarak inkişaf ve terakkinin yani ilerleme ve uyanmanın en etken araçlarından birinin bizzat eğitimle mümkün olacağının farkındaydılar. Bu sebeple de

[290] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 108-109.

eğitim konularının müzakeresi için 15 kişilik komisyon kuruldu. Abdullah Apanay(ev) başkanlığında kurulan komisyonda Rusya Müslümanlarının maarif hayatını ilgilendiren (bir nevi kültür politikası sadedinde) bir rapor hazırlandı. Bu rapora göre ortak Türkçenin sağlanması amacıyla tek bir eğitim sistemi benimsenecek ve Rusya Müslümanları arasında mahalli (yerel) şive ile birlikte edebi Türkçe (Anadolu Türkçesi) okutulacaktı.

Rusya Müslümanlarının kongre esnasında eğitim konusuna değinmesi hiç de tesadüfî değildi. Çünkü kongrenin gerçekleştiği tarihten birkaç ay önce yani 31 Mart 1906'da Rusya Eğitim Bakanlığı, ilahiyatçı ve şarkiyatçı misyoner Nikolay İvanoviç İlminski'nin Rusya Müslümanlarını Ruslaştırmak için ileri sürdüğü bir layihayı beğenmiş ve yürürlülüğe almıştı. Rus olmayan milletlerin eğitimiyle ilgili hazırlanan bu 37 maddelik projenin asıl amacı ise dil devrimi yapmak ve Rus olmayan milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmalarını sağlamaktı. Bu sebeple Rusya Müslümanları haklı olarak İlminski'nin "eğitim" uygulamalarını tenkit ve protesto etmiş ve eğitimdeki mevcut problemlerin çözüm yollarını aramışlardır.

Rusya Müslümanları son kongreden sonra "31 Mart kurallarını" sadece protesto etmekle yetinmemiş hatta Ekim 1906'da Başbakan Witte ile birlikte toplam üç defa (30'dan fazla muhafazakâr Rus'tan müteşekkil bir heyetle) komisyon toplantısı gerçekleştirmişlerdir. Ancak bu toplantıların hiçbirinde herhangi bir olumlu gelişme yaşanmamıştır. Bu durumda Rusya Müslümanları arasından birçok nüfuzlu şahıs devlet erkânına mektup ve telgraflar göndererek Müslüman mekteplerine yönelik kanunların yeniden gözden geçirilmesi talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine ülke genelindeki huzursuzluğun giderilmesi amacıyla çeşitli önlemler alındı. Lakin bu tedbirlerin yetersiz kaldığı anlaşılınca Müslümanlar yeniden harekete geçerek transkripsiyondan (*Rus harflerini kullanmak mecburiyetinden*) vaz geçilmesi talebinde bulundular. Ancak buna rağmen yine de olumlu bir sonuç alınamadı. Örneğin, 3 Aralık 1906'da Orenburg Müftüsü Muhammedyar Sulan(ov) İçişleri Bakan Kaufmann'a mektup göndermişti. Kaufmann ise aynı yıl 28 Aralık tarihinde (26621 No:lu) cevabi mektubunda bu uygulamanın asıl amacı: *"…Rus olmayan gençlerin Rusça öğrenmelerini kolaylaştırmayı göz önünde bulundurmaktır"*[291] diyerek Ruslaştırma siyasetini perdelemiştir.

---

291 Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 109-113.

Kaufmann'ın cevabi mektubundan da aydın olduğu gibi transkripsiyondan vaz geçilmeyeceği ve yakın tarihte Rus politikasının eğitimle ilgili tutumunda herhangi bir değişiklik yaşanmayacağı dolaylı yolla ifade edilmiştir. Nitekim Rusya'nın eğitim aracılığıyla Rus olmayan milletleri Ruslaştırma politikası Çarlık Rusya'sı döneminde olduğu gibi Sovyetler Birliği döneminde de devam ettirilecektir.

Rusya Müslümanları Üçüncü Kurultayında ele alınan konulardan biri de "Dinî kurumların ıslahı" meselesiydi. Bu vesileyle Kazanlı müderris Alimcan Barudî başkanlığında bir komisyon kuruldu. 19 Ağustos tarihinde kurulan komisyonda 13 maddeden ibaret bir rapor tutanağı müzakere edildi. Müzakere esnasında Rusya ruhanilerinin maddi ve manevi durumunun yetersizliği konusuna değinilerek hukuken Rus papazlarıyla eşit statüye sahip olmaları gerektiğinin altı çizildi. Bununla birlikte Müslüman dinî kurumlarına ait kanun ve hükümlerin değiştirilmesi gerektiği belirtilerek Rusya'daki müftülerin bizzat Müslümanlar tarafından seçilmesi gerektiği fikrini savundular. Bu komisyonda müzakere edilen konular arasında dikkat çeken en önemli hususlardan birisi de komisyon başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın ileri sürdüğü tekliftir. Buna göre mezhep ayrı seçkiliğinden dolayı Kafkasya'da ortaya çıkan Sünni ve Şii ayrımı, teşkilat meselesinde hiçbir rol oynamayacak ve mezhep ayrımından dolayı Müslümanların parçalanmasına ve birlikten yoksun bırakılmasına hiçbir şekilde müsaade edilmeyecekti.

Üçüncü kongrenin son aşamasına doğru Ali Merdan Bey Topçubaşı, 79 maddeden ibaret "İttifak" programı ile nizamname taslağını ileri sürerek müzakereye sundu. Müzakere esnasında programın 18. maddesi (kadınların seçme ve seçilme hakkı konusu) herkesin dikkatini çekti ve tartışmaya sebep oldu. Ancak din adamları kadınların sosyal hayata bu denli karışmasına karşı çıksalar da netice itibariyle kadınların seçme ve seçilme hakkı kabul edildi.

Programın 33. 34. ve 35. maddeleri (muhtariyetle ilgili) de oldukça dikkat çekidir. Buna göre Rusya Müslümanlarına muhtariyet verilmesi gerektiği öne sürülse de İsmail Bey Gaspıralı ve Yusuf Akçura, bu teklifi gerçekçi bulmamış ve böyle bir uygulamanın İngiltere'de bile olmadığını dile getirerek bu fikre karşı çıkmışlardır[292]. Oysa 1905-1906 yılları arasında gerçekleştirilen her üç kongrede (toplantıda) müzakere edilen ilkelerin hayata geçirilmesi için yeni bir devletin kurulması elzemdi. Çünkü bağımsızlık elde

292 Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 114.

edilmediği takdirde, özgürce siyaset yürütülemezdi. DolayIsıyla da iddia edilen hedeflere ulaşılamazdı. Ancak kongrenin şimdiye kadarki müzakerelerine baktığımız zaman bağımsız ve özerk bir devlet kurmaktan bahsedilmediği görülmektedir. En iyi halde ise muhtariyet fikri öne sürülmüştür. Ancak buna rağmen yine de bu teklife olumlu karşılık verilmemiştir. Bu ise kongre mensuplarının ya sadece kültürel özerklikten yana olduklarını ya da ilk aşamada siyasî bir ifadeyi dile getirerek dikkat çekmek istemediklerinden kaynaklanmış olabileceğini göstermektedir. Zira 16-21 Ağustos 1906 tarihinde yapılan Rusya Müslümanları Üçüncü Kurultayı da ihtilalci karakterde değildi. Nitekim kongre programında rejimi devirmek gibi bir madde de yoktu. Kabul edilen maddeler kültürel muhtariyetin ve eşit hakların temin edilmesi yönündeydi. Bu bakımdan Rusya Türklerinin millî ve medenî konulara eğilmesi, Türkler arasında kültürel faaliyetlerin hızlanmasına neden olmuştur. Ancak hükümetin "Müslüman İttifakı"na karşı sert tedbirler alması neticesinde Müslümanlar siyasî faaliyetlerini yürütemedikleri gibi medenî ve kültürel faaliyetlerini de yürütmekte birtakım zorluklar yaşamışlardır. Fakat buna rağmen şimdiye kadar bahsettiğimiz ve Rusya'da gerçekleştirilen her üç kongrenin, Müslümanların siyasî hayatında başarılı bir rol oynadığı unutulmamalıdır. Çünkü bizzat bu sayede Müslümanlardan müteşekkil olan "İttifak", resmî ve siyasî bir parti hüviyeti kazanmıştır[293]. Bu bakımdan Kongrelerin Rusya Müslümanları üzerinde çok büyük bir etkisi olmuştur diyebiliriz. Hatta bu başarılar sayesinde Rusya Müslümanları sadece kongre toplantılarıyla yetinmemiş aynı zamanda siyasî faaliyetlerine Rusya Devlet Duması'ndan devam etmişlerdir.

2.5.2. Azerbaycan Türkleri Rusya Devlet Dumasında

1905 Rus ihtilaliyle Rusya'da hâkim olan geçici "hürriyet" havası neticesinde Rusya liberal demokratları ve Müslümanları arasında çok kuvvetli millî - medeni partiler kurulmuştur. Rusya halklarının siyasî arenada bu denli söz sahibi olmaları sonucu Rusya Çar'ı II. Nikola, istemeyerek de olsa 11 (24) Aralık 1905 tarihinde Başbakan Witte tarafından hazırlanan seçim kanunnamesini yayınlamak zorunda kalmış ve böylece meşruti meclis faaliyete başlamıştır. Bu yüzden Azerbaycan Türkleri de dâhil olmakla tüm Rusya Türkleri, temsil ettikleri halkın hak ve hukuklarını talep etmek amacıyla ilk defa Duma'da iştirak etme hakkı kazanmışlardı. Ancak Rusya Devlet Duma'sına (Rusça

293 Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 115.

Gasudarstvennaya Duma) seçilecek mebusların (milletvekilleri) sayısı kısıtlanmıştı. Ayrıca herkese seçme ve seçilme hakkı verilmemişti. Çar'ın isteksiz olarak ilan ettiği "Duma"ya sadece %43 köylü, %34 çiftlik sahibi, %23 ise tüccar (burjuvazi) ve amele/işçi katılabilirdi. Seçimler ise direk olmayıp birkaç merhaleden ibaretti. Bu ise işi daha da zorlaştırıyordu. Bununla birlikte kanun layihaları Duma'da müzakere edildikten sonra Devlet Şûrâsı'na gidecek ve burada kabul edildikten sonra kanun mahiyetini alması için Çar'a gönderilecekti. Yani Duma'da alınan herhangi bir kanunun kuvveye binmesi için çok uzun bir merhaleden geçmesi gerekiyordu. Ayrıca Çar, Parlamentoda alınan kararların kabul edilmesi veya feshedilmesi bakımından da çok büyük bir imtiyaza sahipti. Çar, bu kararı almakla esasında kendisini yeni bir ihtilale karşı sigortalama yöntemine başvurmuş oluyordu. Bununla beraber, hâkimiyeti tehdit edecek herhangi bir teşebbüsü de önlemiş sayılırdı. Bu ise mebusların sık sık Çar'a karşı isyan etmesine sebebiyet vermekteydi. Çünkü Çar, 17 Ekim 1905 Manifestosunu ilan ederken Duma'nın "teşri bir müessese" olacağını vadetmişti. Lakin verilen vadler göz önünde bulundurulmaksızın 27 Nisan (10 Mayıs) 1906'da Petersburg'da yerleşen "Taurida Sarayı"nda 524 mebustan müteşekkil olan Rusya I. Devlet Duma'sı açıldı. En kuvvetli parti 190 mebus'tan ibaret olan "Kadet"lerdi. Müslümanlardan ise sadece 25 mebus vardı. Müslüman Fraksiyonunun başkanlığını ise Ali Merdan Bey Topçubaşı üstlenmişti[294].

Belirtmek gerekir ki Duma'ya giren her parti, Duma'dan farklı bir beklenti içindeydi. Bu sebeple de partiler arası ahenk ve birlik sağlanamamıştı. Şöyle ki köylü mebuslar, siyasî meselelerden ziyade arazi ıslah'ı meselesine eğilmişlerdi. Kadetler, liberal-demokrasi sistemine dayanan bir Meşruti Monarşi sisteminin kurulmasını, arazilerin çiftlik sahiplerinden satın alınarak köylülere verilmesini ve sosyal hayatta birtakım yeniliklerin yapılmasını talep ediyorlardı[295]. Müslüman mebuslar ise bir araya gelememişlerdi (25 mebustan sadece 12'si açılış Duma'sında iştirak etmiştir. Hatta Tatar mebuslardan bazıları "Kadet" Partisine yazılmıştı)[296].

Duma'nın kurulmasına ve faaliyete başlamasına rağmen Çar'ın bu konuda isteksiz oluşu, Duma ile Hükümet arasında iletişim kopukluğuna da sebebiyet vermekteydi. Bu

---

294 Kurat, *Rusya Tarihi,* 391-392; Dilare Seidzade, *Azerbaydjanskie Deputatı v Gosudarstvennoy Dume v Rossii* (Bakü: Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1991), 41-42; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 116.
295 Kurat, *Rusya Tarihi*, 393.
296 Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 117.

sebeple Duma, devlet ile iş birliği yapamamıştır. Dolayısıyla da Çar II. Nikola, öne sürülen teklifleri imkânsız bularak reform taleplerine şiddetle karşı çıkmış ve on hafta sonra (yaklaşık 9 (22) Temmuz 1906'da) Duma'yı feshetmiştir. A. N. Kurat, bu konuyu değerlendirirken Duma'nın dağıtılması meselesini yukarıda bahsedilen Çar salahiyetleri perspektifleri açısından değerlendirmiştir. Ancak Duma'nın dağıtılmasını "Devlet Esas Kanunları" açısından doğru bulmasına rağmen Meşrutiyet prensipleri açısından uygun görmemiştir[297].

Çar II. Nikola'nın salahiyet hakkını kullanarak Duma'yı dağıtması hadisesi mebuslar arasında tepkiye neden oldu. Bu sebeple de sosyalist mebuslardan 200'ü aşkın bir grup Finlandiya'nın Viborg şehrine giderek Çar'ı protesto eden bir deklarasyon (beyanname/bildiri) imzaladılar. Viborg bidirisine göre hükümet ikinci Duma'yı açmazsa mebuslar halkı "pasif direnişe" (vergi vermemeye ve askere gitmemeye) çağıracaklardır. Bu tehdit üzerine Çar, Viborg bildirisini imzalayanları yakalattırarak hapsettirdi[298]. Yakalananlar arasında 6 Müslüman mebustan biri de Ali Merdan Bey Topçubaşı idi[299].

Çar II. Nikola, her ne kadar Duma'yı kapattıysa da esasında büsbütün ortadan kaldırmak niyetinde değildi. Sadece kendi arzusuna uygun olarak daha yumuşak/uysal bir meclisten yana idi. Bu sebeple de Çar'ın gösterişiyle yeni seçimlere gidildi ve 20 Şubat 1907'de II. Duma açıldı. Fakat I. Duma'dan farklı olarak II. Duma'ya Müslüman mebuslardan Yusuf Akçura ve Ali Merdan Bey Topçubaşı gibi mühim şahsiyetlerin (Viberg beyannamesini imzalamaları gerekçesiyle) katılmasına izin verilmedi. Ancak bununla birlikte Müslümanlar 35 mebus çıkarabilmişlerdi. Kadetler Partisi bir öncekine göre (198 mebus) %50 fire vererek (gerileyerek) sadece 98 mebus çıkarmışlardı. Muhafazak Oktyabiristler (Ekim ihtilalcileri) %50 artış göstererek 44'ten 80'e yükselmişlerdir. Seçime yeni katılan ve Lenin'e bağlı olan Rusya Sosyal Demokrat İşçileri Partisi (kısaca RSDRP) 65 mebus çıkarmaya muvaffak olmuştu. İş Grubu (Trudovnik) ve Es Erler ise 157 mebusla temsil edilmişlerdir.

II. Duma'nın açılmasıyla Müslümanlar açısından bir takım siyasî gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu gelişmelerden en önemlisi A. M. Topçubaşı'nın başkanlığında "Müslüman Fraksiyonu"nun kurulması ve Topçubaşı'nın mebus gibi olmasa bile eski lider

---

297 Kurat, *Rusya Tarihi,* 393.
298 Kurat, *Rusya Tarihi,* 393.
299 Diğer beş Müslüman ise Seyid Gerey Alk(in), Selim Geray Ganturin, Ebu Suud Ahtem, Bükeyhanov ve İ. Ziyadhanov'dur. Bkz: Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 117.

vasfıyla toplantıya katılmasıdır. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise 6 Müslüman mebusun Ruslardan müteşekkil “Trudoviki” gurubuna katılması ve burada kendileri için “Müslüman Hizmet Taifesi” adlı yeni bir grup kurmasıdır. Daha sonra bu grup “Duma” adıyla bir gazete de çıkarmış ve bu sebeple kendilerine “Dumacılar” diye hitap edilmiştir.

“Müslüman Hizmet Taifesi” programına bakıldığı zaman millî medeni meselelerde “Müslüman İttifakı” Partisinin programına uyduğu görülmektedir. Aynı zamanda “Trudoviki”ler gibi toprağın çiftlik sahipleri tekelinden arındırılması ve köylülere dağıtılması fikrini desteklemişlerdir. Bu fikre ufak değişikliklerle “Müslüman Fraksiyonu” da katılmıştır. Ali Merdan Bey Topçubaşı, bu konuda toprağın çiftçiler eliyle fakat uzun vadeli süreyle satılması görüşünü savunmuştur.

II. Duma’da müzakere edilen konuların bir önceki Duma’dan daha çok sol eğilimli olduğu anlaşılmaktadır. Mebusların genel olarak müzakere ettikleri konuların başında yukarıda da görüldüğü gibi toprak reformu meselesi duruyordu. Bununla birlikte yer yer medenî ve siyasî ihtiyaçların giderilmesi konusuna da eğilmişlerdir. Burada dikkat çeken en önemli husus ise Lenin’in teşvikiyle sosyalistlerin II. Duma’da daha aktif rol üstlenmesi ve Müslümanlarla iş birliği içinde olmalarıdır. Bu sebeple Çar hükümeti, Müslümanların, sosyalistlerle birleşmesinden ve etken unsura çevrilerek kendi ağırlığını ortaya koymasından endişe duymuştur. Bu durumda Duma nedeniyle devletin taviz vermek zorunda kalacağını anlayan Stolipin (Başbakan Witte’nin yerine yeni göreve tayin edilen şahıs) Çar’a bir takım tavsiyede bulunarak Duma’nın devlet programı açısından tehlike arz ettiğini, dolayısıyla kapatılması gerektiğini söyledi. Bu tavsiyelerden sonra Çar II. Nikola, 3 (16) Haziran 1907’de yeni bir fermanla Duma’yı dağıttığını ilan etti. Bununla da Rus liberal demokratları gibi Rusya Müslümanları da dinî, millî ve medenî bir takım hak ve hukuklarını talep etmekten mahrum kaldılar[300]. Hak ve hukuklarının temin edilmesi için Duma’ya umut besleyen mebusların bu duruma yeniden itiraz etmeleri neticesinde Başbakan Stolipin, yeni bir ihtilal teşebbüsünü önlemek amacıyla ekonomik ve idari açıdan birtakım yeniliklerin yapılması gerektiğine kanaat getirdi ve bu sebeple Çar’a, Duma’nın yeniden açılmasının zaruriliğini bildirdi. Bu tavsiyeleri dikkate alan Çar II. Nikola, 1907’nin sonlarına doğru büyük değişikliklerle III. Duma’nın açılmasına dair ferman verdi. Bu kez Duma’ya sosyalistlerden ziyade aşırı Rus milliyetçilerinin ve muhafazakârların katılımı sağlandı. Bu ise III. Duma’da “sağcı”ların üstünlük tekil edeceği anlamına

[300] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 117-119.

geliyordu. A. N. Kurat'ın ifadesiyle, "reaksiyoner" (mürteci) bir siyasetin takip edileceği aşikârdı"[301].

III. Duma seçimleri şartlarına göre her 230 Çiftlik sahibine (pomeşçik), 1.000 (bin) şehirliye, 60 bin köylüye ve 125 bin işçiye sadece birer mebus seçilecekti. Böylece Başbakan Stolipin'in kararıyla hazırlanmış olan seçimlerde Rusya Türklerinin seçim hakları kısıtlanmış oldu. III. Duma'ya yapılan seçimlerde Aşırı Sağcılar 52, Rus Nasyonalistleri (milliyetçileri) 93, Oktyabiristler (Ekim) 133, Prograssiv (inkişaf/terakki) Partisi 39, Kadetler 53, İş Grubu 14, Sosyal Demokratlar (Bolşevik ve Menşevik'ler birlikte) 14, Leh ve Baltık eyaleti halkı 17, hiçbir gruba ve partiye dâhil olmayanlar 10, Türkler (Müslümanar) ise sadece 10 mebus[*] çıkardılar.

Yukarıda da belirtildiği gibi Duma'nın aşırı muhafazakârlardan ve Rus milliyetçilerinden müteşekkil olması sebebiyle çok geçmeden Rus olmayan milletlere karşı baskıların şiddetlendiği görülmüştür. Şöyle ki, bahsettiğimiz her iki grup bir araya gelerek öncelikle 1905 İhtilali neticesinde Türklere verilen geçici hürriyetin/serbestiyetinin bir an önce ortadan kaldırılmasını talep ettiler. Ardından Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılması gerektiğini vurgulayarak Müslüman/Türk okullarının ve Hayriye cemiyetlerinin kapatılması gerektiği konusunda devletin tedbir almasını talep ettiler. Bu talepler her ne kadar Stolipin'in işine gelse de konjonktür açısından bu taleplerin hepsini aynı anda yerine getiremedi. Ancak kendisinin de liberal-konservatif rejim taraftarı olması hasebiyle Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılması politikası üzerinde yoğunlaşmaya başladığı görülmüştür. Bu bakımdan ilk icraat olarak Rus dilinin herkes için zorunlu bir dil haline getirilmesi şartını gündeme taşıdı[302].

Stolipin'in Rus olmayan milletleri Ruslaştırmaya çalışması (Rus-Türk ayrımına bu tür yaklaşımı) Rusya Türkleri tarafından bir sıra itiraza neden oldu. Örneğin, Duma üyesi Sadri Maksudi'nin bu konuda yapmış olduğu itiraz muhteva bakımından çok manidardır. Çünkü o, Rusya'da 20 milyon Müslüman yaşadığını vurgulamış ve tüm bunların aynı dil ailesi grubuna mensup olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda Rusçanın zorunlu hale getirilmesine karşı çıkarak Rusya Türklerine kendi ana dillerinde konuşma ve dilekçe

---

301 Kurat, *Rusya Tarihi,* 395, 397.

* On Müslüman mebustan biri, Azerbaycanlı H. Hasmehmetov'dur. Bkz: Seidzade, *Azerbaydjanskie Deputatı,* 94; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 120.

302 Kurat, *Rusya Tarihi,* 397-398.

verme yetkisi verilmesi talebinde de bulunmuştur[303]. Lakin Ruslar, bu talebi dikkate almadılar. 31 Mart 1907'de yeni bir uygulamaya giderek ilkokul tahsilini mecbur kılan bir eğitim sistemi projesi hazırladılar. Eğitim Bakanı Tolstoy tarafından hazırlanan bu projeye göre Rus olmayan mahalli okullarda da zorunlu olarak Rusça dersleri tedris edilecekti. Bu ise Müslümanların haklı olarak tepkisine neden oldu. Fakat III. Duma'da Müslümanlar azınlıkta olduğu için gereken merci ve kurumlara seslerini ulaştıramadılar. N. Devlet'in ifadesiyle, *"Zaten 442 üyelik III. Duma'da yer alan 10 temsilciden de fazla bir şey beklenemezdi"*[304].

Bu gaye ile III. Devlet Duma'sı 1912'ye kadar devam etti. Ancak 9 Haziran 1912'de Çar'ın emriyle Duma'nın kapatılmasına karar verildi. Ardından IV. Duma (15 Kasım 1912-1917) için seçimlere gidildi.

IV. Duma'da da bir önceki Duma'da olduğu gibi yine çoğunluğu Rus milliyetçileri teşkil etmekteydi. Müslüman mebusların sayısı ise daha da azalarak 7'ye inmişti. Bu bakımdan Müslüman mebuslar yine azınlıkta kaldıkları için gereği kadar seslerini duyuramamışlardır. Ancak buna rağmen daha önceki Duma'larda olduğu gibi bu Duma'da da "Müslüman Fraksiyonu"nu ve bürosunu teşkil etmeyi başardılar[305]. Bu bakımdan azınlıkta olan Rusya Müslümanlarının, Rusya Devlet Duması'nda iştirak etmesi devletçilik bakımından ilk siyasî başarılardan biri olarak değerlendirilmiştir.

2.6. 1917 EKİM DEVRİMİ VE SELF-DETERMİNASYON MANİFESTOSU

1905 İhtilalini takip eden süreçte Rusya'nın I. Dünya Harbine katılması sebebiyle ülkede asayiş daha da bozulmuş ve bunun neticesi olarak da işçi grevleri başlamış, fabrikalar kapanmış, karaborsacılık ve enflasyon artmıştı. Bu ve benzeri konuların müzakere edilmesi amacıyla Çar II. Nikola, 1 Kasım 1916'da Duma'yı toplantıya çağırdı. Lakin bu toplantıda hükümet mensupları mebusların eleştiri ve tenkit ateşine tutuldu. Bu sebeple Çar II. Nikola, 6 (19) Aralık 1916'da Duma için tatil ilan etti. Fakat bu karar Rusya'yı daha da kritik bir sürece sürükledi. Bu yüzden Moskova ve Petrograd'da Rusya tarihinin en önemli grevlerinden biri yaşandı.

303 Seidzade, *Azerbaydjanskie Deputatı*,78.
304 Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 121.
305 Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 122- 123.

25 Şubat (10 Mart) 1917'de Rusya'da grevler hat safhaya ulaşmıştı. 26 Şubat (11 Mart)'ta ise Duma reisi halkın durumunu Çar'a anlatan bir telgraf gönderdi. Bu zaman Puskov'da bulunan Çar II. Nikola, Duma'yı kapattığını söyledi. Bu durumda Duma üyeleri toplantıların yapıldığı Tavrida sarayına toplandılar. Bunun üzerine Çar, ihtialcileri darp etmek amacıyla Petrograd'a askerî birlik gönderdi. Ancak askerlerin birçoğu ihtilalcilerin safına geçti. Bununla da 27 Şubat (12 Mart) 1917'de Petrograd'da ihtilalciler yönetime karşı üstünlüğü ele geçirdiler. Böylece 1905'ten, 1917 Ekim devrimine kadar ikinci bir ihtilal daha gerçekleşmiş oldu[306]. 1917 Ekim devrimiyle de Rusya'da Çarlık yönetim sistemi tamamen ortadan kaldırılacak ve onun yerine "Sosyalist" bir yönetim sistemi kurulacaktı.

2 (15) Mart 1917 tarihinde ihtilalcilerin, Petrograd şehrinden sonra Moskova'yı ele geçirmesiyle Çar II. Nikola, yerine kardeşi Mihail'i tayin ederek tahttan feragat ettiğini ilan etti (Çar II. Nikola, yönetimden uzaklaştıktan sonra ailesiyle birlikte katledilmiştir). Fakat Mihail, diğerleri gibi taht sevdalısı olmadığını vurgulayarak anayasayı hazırlamakla yükümlü olan Kurucu Meclis (Rusça Uçreditelni Sobraniye) toplanana kadar Rusya'nın "Geçici Hükümet" tarafından idare olunması gerektiğini bildirdi. Çar II. Nikola'dan sonra Mihal'in de tahtan vazgeçmesiyle üç asırdan fazla (350 yıl) ömür süren Romanovlar sülalesi saltanatı sona erdi[307].

1917 Şubat ihtilali neticesinde Duma Başkanı Rodzyanko ilk iş olarak geçici bir komite kurdu. Ardından 2 (15) Mart tarihinde Knez L'vov'un başkanlığı altında "Geçici Hükümet" teşkil edildi. Kısa bir aradan sonra Duma'daki işçi grubu üyelerinden müteşekkil olan deste "İşçi ve Asker Mümessillerinin Sovyeti"ni kurdu.

1917 Şubat devriminden sonra Knez L'vov başkanlığında Geçici Hükümet işbaşına geldi. Böylece geçici de olsa Rusya'da genel bir demokrasi havası esmeye başladı. Hatta Geçici Hükümet göreve başlar başlamaz halka, basın, yayın ve konuşma özgürlüğü vermenin yanı sıra, siyasî mahpusları da serbest bırakarak polis teşkilatını ilga etti. 20 Mart (2 Nisan) 1917'de ise "Rusya'daki bütün vatandaşların eşit olduğu" hususunda karar çıkardı. Bu karar, kısa sürede sosyal ve siyasî açıdan Kafkasya ve Türkistan genelinde

306 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 41-42.
307 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 42.

kendi etkisini göstermeye başladı. Neticede Rusya Türkleri kendi haklarını aramak için seferber oldular[308].

Ekim ayına gelindiğinde hem daha önce bahsettiğimiz serbestiyet sonucu hem de grevler nedeniyle Rusya'da otorite boşluğu daha çok hissedilmeye başladı. Bu sebeple Geçici Hükümet ile İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti arasında iktidar mücadelesi başladı. Almanya ise bundan istifade ederek yurtdışındaki ihtilalcileri (19'u Bolşevik olmak üzere 32 kişi'yi) İsviçre yoluyla Rusya'ya sokmaya çalıştı. Bunlar arasında 1917 Ekim deviminin meşhur simalarından biri olan Vladimir Ulyanov (Lenin)'da vardı. Lakin Lenin de diğer sosyalistler gibi savaşın aleyhineydi. Zira savaşın getirmiş olduğu felaketin zararlarına daha fazla tahammül edemeyen halk da bu konuda Lenin'den yana tavır almıştı. Bu sebeple Lenin'e mahsus olan sendikalara 1 milyon 326 bin işçi üyelik kaydı oluşturmuştu.

Lenin'in kısa sürede elde ettiği başarı Moskova Şehir Duma'sı seçimlerinde de kendisini göstermeye başladı. Şöyle ki 18 Haziran 1917'de yapılan seçimlerde sadece %11 oy alan Bolşevikler, aynı yıl 5 Eylül'de gerçekleştirilen oylamada yüksek artış göstererek %51 oy almayı başarmışlardır. Ancak bu başarıların ardından çok geçmemişti ki Lenin'in Almanya'dan ihtilal için para aldığını tescil eden belgeler ele geçirildi. Bu sebeple halk Bolşevik Partisinden yüz çevirdi.

1917'nin ortalarında Rusya'da siyasî durum bu denli karışık iken Temmuz ayında yeniden hükümet değişikliği yaşandı. Bu kez Kerenski Başbakanlık görevine getirildi. Ancak Bolşeviklerin ordu içindeki propaganda eylemleri neticesinde Kerenski hükümeti de etkisiz hale geldi. Kerenski hükümetinin çalışamaz hale gelmesinden istifade eden Lenin, Trotskiy'le[*] birlikte bu kez kesin bir şekilde hâkimiyeti ele geçirmeye karar verdi. Bu sebeple Çarlığın ve büyük toprak ağalarının baskısı altında ezilen işçi ve köylülerin hakkını aramaya koyuldu. Lenin, bu minval ile 24 Ekim (6 Kasım)'de başkent Petrograd'a doğru harekete geçti ve bu doğrultuda silahlı ayaklanma başlattı. Kendisine bağlı olan güçler ise stratejik önemi haiz olan devlet idare binalarını ele geçirdiler. Bolşeviklerin ayaklanması neticesinde 26 Ekim (7 Kasım) 1917'de beklenen ihtilal nihayet gerçekleşti. Bununla da

308 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 42-43.

* Trotskiy ilk başta devrim konusunda Lenin'le hemfikir olsa da, daha sonra savaş konusunda kendisiyle fikir ayrılığına düşmüştür. Hatta Lenin bu sebeple Trotskiy'i ihanetle suçlamıştır. Bkz: *Troçki, Stalin ve Kızıl Ordu-SSCB'de Sivil Savaş,* çev. Ahmet Erdoğan (Allianca ML: Y.Y.), 10-12.

hâkimiyet Lenin'in önderliğinde Bolşeviklerin eline geçmiş oldu[309]. Böylece Rusya, sosyalist bir düzene geçerek tarihte 70 küsür yıl sürecek olan yeni bir sürece girdi.

26 Ekim ihtilalinden sonra yönetimi ele alan Lenin, "Rus halkı üzerinde dinî ve millî geleneklere dayalı kısıtlamaları kaldırmak" için bir sıra teşebbüslerde bulundu[310]. Ancak kurduğu yeni sistemin toplumun her tabakası tarafından cazip görülmesi ve kolaylıkla benimsenmesi gerekiyordu. Bu yüzden daha önce hazırlamış olduğu "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" formülünü[*] 2 Kasım 1917'de "Rusya Halklarının Hakları Bildirisi" manifestosu adıyla halka duyurdu[311]. Selfdeterminasyon adı verilen bu manifestonun şartlarına göre Rusya'da yaşayan milletlerin her biri özgür ve Ruslarla eşit haklara sahip olacaktı. Yani Rusya, Rus olmayan milletlerin egemenliğini tanıyor ve onlara her türlü özgürlük bahşediyordu. Ayrıca her bir millet, kendi kaderini tayin etme ve kendi devletini kurma hakkına sahipti. Bu bakımdan Rusya, her türlü etnik ve dinsel ayrıcalıklara karşı geliyor ve Rusya çatısı altında yaşayan etnik gruplara "özgürlük" vadediyordu[312].

1918 yılına gelindiğinde ise yeni kurulan Bolşevik hükümetinin yukarıdaki deklarasyonla yetinmediği ve buna ek olarak 16 Ocak 1918'de "Emekçi ve Sömürülen Halkın Hakları Deklarasyonu'nu imzaladı. F. Armaoğlu'na göre Deklarasyonun 1. kısmının 2. maddesinde: *"Rus Sovyet Cumhuriyeti, millî Sovyet cumhuriyetlerinin bir federasyonu olarak, özgür Miletlerin özgür birliği üzerine kurulmuştur"*[313] diye bir ibare

---

309 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 77-78.

310 Elçin Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 310.

* Lenin'in, Çarlık Rusya'sının ortadan kaldırılması için ileri attığı milliyetler nazariyesi, 1900'lü yılların başlarından itibaren benimsemiş bir ideolojinin ürünüdür. Bu ideolojinin oluşum süreci üç başlık altında tasnif edilmektedir. Birinci safha: 1897-1913 yılları arasında Marksist görüşlerden esinlendiği safhadır. İkinci safha: 1913-1917'li yıllarda Rusya içinde ve dışındaki millî azınlıklardan kendi hedefleri doğrultusunda faydalanmak hususunda planlar geliştirdiği ve kendilerini harekete geçirdiği safhadır. Üçüncüsü ise: 1917-1923 yılları arasında eski politikayı bıraktığı ve tecrübeye dayanarak yeni bir politika geliştirmeye başladığı safhadır. Ancak Lenin'in Selfdetermnasyon meselesini ele alması ve işlemesi 1903'te Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin 2. Kongresinde gerçekleşmiştir. Bkz: Fahri Armaoğlu, "Bolşevik İhtilali ve 'Self-Determinasyon'", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* 17/02 (Şubat 1962), 222.

311 https://lenin.rusarchives.ru/dokumenty/deklaraciya-prav-narodov-rossii, "Deklarasiya Prav Narodov Rossii", 2 (15) Noyabr 1917 g., (Erişim 21 Nisan 2021).

312 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 46; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1990), 29-30, 36; *Dokumentı Vneşney Politiki SSR,* (Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1959), 1/14-15; James H. Meisel - Edward S. Kozera, *Materials fort the Study of the Soviet System* (Ann Arbor (Michigan): the George Wahr Publishing Co., 1953), 25-26; Her ulusun kendi kaderini tayin hakkı, her ne kadar Rusya mahkûmu milletlerde bağımsız devlet oluşturma fikrini oluştursa da, bunu gerçekleştirmek bir o kadar da kolay olmamıştır. Çünkü bölgenin yer altı ve yer üstü zenginlikeri başta Rusya olmakla İngiltere, Almanya, ABD vd. gibi birçok devletlerin ilgi odağı olmuştur. Bkz: Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 310.

313 Armaoğlu, "Bolşevik İhtilali", 241.

yer almaktadır. Ayrıca Deklarasyon, federasyonun temel prensiplerini açıkladıktan sonra federal hükümete ve kuruluşlara katılıp katılmamak konusunda milletleri muhayyer kılmıştır. Bununla birlikte katılmaya karar verenler, katılmak istedikleri federasyonun şekli hususunda özgürce karar verme yetkisine sahiptiler[314]. Bu sebeple de selfdeterminasyon hakkını kullanmaya çalışan Kafkas halkları bir araya gelerek kendi federasyonlarını kurmaya çalışmışlardır. Hatta Azerbaycan, bu hoşgörüden maksimum yararlanmak amacıyla kısa bir müddet sonra Gürcü ve Ermenilerden müteşekkil olan Kafkas Federasyonundan ayrılacak ve 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan ederek kendi devletlerini kuracaklardır.

2.7. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN İLANI

Şubat 1917 İhtilalinden sonra Azerbaycan'da daha önce gizli faaliyet gösteren bir takım yer altı ve yer üstü örgüt ve dernekler bu kez açıktan mücadele etme şansı elde ettiler. Böylece çeşitli siyasî parti ve milliyetçi komiteler kurmakla birlikte siyasî, sosyol, edebi bir sıra gazete ve dergiler çıkardılar[315]. Bu tür kültürel faaliyetlerin esas gayesi ise halkın bilinçlenmesi ve milletleşmesine yönelikti. Çünkü Rusya'dan tamamen ayrılmanın ve kendi bağımsız devletlerini kurmanın yolu ancak halkın bilinçlenmesi sayesinde mümkün olacaktı. Bu vesileyle Azerbaycan millî önderlerinin teşkilatçılığıyla çeşitli toplantılar yapıldı. Bu toplantılardan biri de 15 Nisan 1917'de Bakü'deki İsmailiye binasında Ali Merdadan Bey Topçubaşı'nın başkanlığında gerçekleştirilen "Kafkasya Müslümanları Kurultayı"dır.

Üç yüz kadar delegenin katılımıyla gerçekleşen bu Kurultay'da, İslamcılar, Türkçüler ve Sosyalistler olmak üzere üç akım iştirak etmiştir. Ancak Çar hâkimiyetinin yıkılmasıyla Azerbaycan'da yeni kurulacak olan devletin yönetim şekli konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Şöyle ki, "Tek ve Merkeziyetçi Rusya Cumhuriyeti"nden yana olan İslamcılar ve Sosyalistler, sadece dinî ve kültürel birtakım haklar (muhtariyet) elde etmekle yetinmek lazım olduğunu söylerken Nesib Bey Yusufbeyli ve M. E. Resulzade gibi ender Türkçüler, Türk topluluklarının kendi millî devletlerini kurmaları tezini

314 Armaoğlu, "Bolşevik İhtilali", 241.
315 Ramin Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat Dergisi* 16 (Bahar 2015/2016), 171.

savunmuşlardır*. Bu ise Rusya'da yönetim şeklinin federasyon esasına göre kurulması gerektiği anlamına geliyordu. Nitekim daha önce de vurgulandığı gibi Müsavat Partisi başkanı Resuzade de uzun süre bu tez üzerinde işlemiş ve her bir Türk uyruğunun kendi devletini kurmasının daha doğru olacağını vurgulamıştır. Nitekim Resulzade'nin Kafkasya Kurultayında titizlikle üzerinde durduğu her milletin kendi kaderini tayin hakkı (self-determinasyon) meselesi çoğunluğun oyunu alacak ve Rusya'da federasyon sistemi fikri ağırlık kazanacaktır[316].

Bu hadiseden kısa süre sonra IV. Devlet Duması'ndaki Müslüman Fraksiyonun teşebbüsüyle genel bir kongre düzenlenmesi amacıyla hükümet merkezinden izin alındığı bildirildi[317]. Bunun üzerine Rusya Türk ve Müslümanları 1-11 Mayıs 1917'de daha büyük bir kongre toplamak için Moskova'da bir araya geldiler. Türk boylarının her kesiminden 450-500 kişinin davet edildiği bu toplantıya beklenenin iki misli (900 veya 1000 küsur) delege katılmıştır. M. E. Resulzade'ye göre Rusya Türklüğünün bütün akvamı (boyları) kongreye katıldıkları için kongre, "Umum Rusya Müslümanları Kongresi" adını almıştır[318]. Bu kongrenin dikkat çeken bir diğer özelliği ise toplantıya 112 kadın delegenin katılmasıdır. Zira dönem şartları göz önünde bulundurulduğu zaman bu sayı gerçekten de çok büyük bir rakamdır.

On gün süren Kongrede genel itibariyle aşağıdaki konular üzerinde durulmuştur:

1. Rusya'nın gelecekteki idaresi ne olmalıdır?
2. Medeni ve mahalli idareler nasıl olacaktır?
3. Kadınların durumu nasıl olacaktır?
4. İşçilerin durumu nasıl olacaktır?
5. Toprak meselesi nasıl olacaktır?
6. Kafkasya, Türkistan ve Kazakistan meselesi nasıl olacaktır?

---

* Rus yöneticileri, Rus olmayan milletlere mahalli-territorial muhtariyeti çok gördükleri gibi, millî-medenî muhtariyeti de çok görmüşlerdi. Bu sebeple de Rus ve Ermeni birliklerinin baskısı altında çok sayıda kurban veren Azerbaycan Türkleri, self-determinasyon hakkını sadece muhtariyet için kullanmayı yetersiz bulmuş ve bu sebeple de tam bağımsız devlet prensibini benimsemiştir. Bu tez'e göre eğer istiklal elde edilecekse, bu istiklal: milletin istikbalini ebedi bir emniyet altına ala bilecek bir istiklal olmalıdır. Bkz: Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 54; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1990), 29-30.

316 S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade*, 29-30; Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 52.

317 Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004), 159.

318 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1990), 30.

7. Askerî Teşkilatlanma nasıl olacaktır?

8. Siyasî teşkilatlanma nasıl olacaktır?

9. Kurucu Meclise karşı seçim öncesi nasıl bir taktik uygulanacaktır?

10. Savaştan zarar gören insanlara nasıl yardım yapılacaktır?

11. Bütün Rusya Müslümanlarının Millî Komitesi nasıl oluşturulacaktır?[319].

Görüldüğü gibi Kongre esnasında Rusya'nın gelecek idare usulünden tutmuş medeni, mahalli idare usulü, kadın ve işçi hakları, askerî ve siyasî teşkilatlanma gibi konular üzerinde durulmuştur. Fakat kongre temsilcilerinin farklı görüşte olmaları önemli kararlar alınmasına engel olmuştur. Bu sebeple Türkler kendi aralarında bir birlik kuramamışlardı. Daha net bir ifadeyle Rusya Türkleri arasında mahalli menfaat problemlerinin ortaya çıkmasıyla Türkler, yaranmış mevcut durumdan istifade ederek bir an önce Türk birliği kurmanın gerektiği gerçeğini görememişler veya görmüşlerse de bu sorunu çözememişlerdir. Fakat kongre'de Rusya'nın gelecek idare şeklinin tayin edilmesi konusunun bir neticeye bağlanması kongrenin başarılarından biri olarak değerlendirilmektedir. Çünkü kongre esnasında M. E. Resulsazede'nin başını çektiği federasyon fikrinin oy çokluğuyla kabul edilmesi Mavera-yı Kafkasya Konfederasyonu'nun oluşumuna sebep olmuştur[320].

Kafkasya Konfederasyonu'nun oluşumu her ne kadar federasyon fikrinin tahakkuk edeceği anlamına gelse de bu o kadar kolay olmayacaktır. Çünkü Ekim Devrimi'nden birkaç gün önce yani 21 Ekim (2 Kasım) 1917'de Azerbaycan'da Bakü Sovyeti kurulmuş[321], başkanlığına ise "Kafkas Fevkalade Komiseri" sıfatıyla milliyetçe Ermeni Stepan Şaumyan tayin edilmişti. Lenin, bu yol ile Azerbaycan'da Bolşevik rejimini tesis etmeye çalışmanın yanı sıra Doğu Anadolu'da veya Azerbaycan'da Rus himayesi altında tampon bir "Ermeni devleti" oluşturmayı hedefliyordu. Nitekim Brest Litovsk antlaşması gereği Rusların terk ettikleri yerleri Ermenilerle doldurması buna delalet etmektedir. Hatta bu durum Lenin imzası ile Şaumyan'a gönderilen emirde de apaçık belirtilmiştir. M. E. Resulzade'nin vurguladığına göre *"Şaumyan'ın cebinde Rus işgal ordusundan tahliye edilen Türk arazisi üzerinde Ermeni muhtariyetinin ilanına ait Lenin imzasıyla mümzi bir*

319 S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade,* 32-33.
320 S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade,* 34-35.
321 R. Sadıgov, *Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri,* 174.

dekret bulunuyordu. Bu dekretle Şaumyan, 'asırlardanberi mazlum Ermeni milletinin beklediği amal-i milliyeyi kuvveden fiile çıkarmak' için Ermeni müessese ve teşkilatına yardım etmekle görevli idi"[322].

Resulzade, Müsavat Partisi'ni temsilen Bakü Sovyeti'ni protesto ederek 15 Kasım'da Ermeni ve Gürcü mümessillerinin Tiflis'te Sovyet yönetimine karşı kurdukları Kafkasya Ötesi (Transkafkasya) Komiserliğine dâhil oldu. Lakin Bolşevikler, Ocak 1918'de Petersburg'da toplanan Kurucu Meclisi ilga ederek Kommünist Partisinin diktatörlüğünü ilan ettiler. Bununla da Rusya'da parlamenter demokrasi kurma hayalleri suya düştü. Bu sebeple de komiserlik kendisini feshetmek zorunda kaldı. Ancak 22-23 Şubat 1918'de Transkafkasya Seymi'nin (Parlamento) ilan edilmesiyle bu kez Mavera-yı Kafkas Federal Cumhuriyeti (Kafkas Ötesi Komitesi) kuruldu[323]. Lakin Mavera-yı Kafkas Konfederasyonu'nun ilan edilmesine rağmen Bakü'deki Bolşevik Sovyet temsilcisi S. Şaumyan, Tiflis'te teşekkül eden Seym'in idaresini değil, Petrograd yönetimini/hükümetini tanımaktaydı[324]. Bu yüzden Şaumyan, Bakü'de Sovyet Rusya'nın hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla Ermeni ve Rus askerî birliklerini halka karşı kışkırtarak akıl almaz katliamlar yapmaya başladı. Hatta Azerbaycan Türkleri arasından bağımsızlık fikrini seslendirenlere *"Size 'Azerbaycan İstiklali' yerine, bir mezarlık teslim edeceğim"*[325] diyerek Azerbaycan'a karşı saldırgan bir tutum sergiledi. Şaumyan'ın başlıca hedeflerinden biri ise halk tarafından kendisine rağbet beslenen ve günü günden güçlenen Müsavat Partisini[*] bir an önce ortadan kaldırmaktı. Resulzade bu hususa özellikle temas ederek Şaumya'ın Müsavatçıları şu şekilde tehdit ettiğini belirtmektedir: *"Azerbaycan muhtariyetini isteyen Musavatçılar, neticede harabazar bulurlar"*[326].

Müsavatçıları ortadan kaldırmayı planlayan Şaumyan, çeşitli bahaneler üreterek halk ile aralarında silahlı çatışmalar yaşanmasını sağladı. Fakat çatışma seyrinin

---

322 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 48.

323 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1990), 34; Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 67-68; R. Sadıgov, *Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri,* 175-176.

324 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1990), 34-35.

325 Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi,* 250.

* Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 47; Müsavat Partisinin Rusya'dan ayrılmak istemesi ve halk tarafından büyük bir itibara malik olması konusunda daha detaylı bilgi için bkz: M. E. Resulzade, "Millî Azerbaycan Hareketinin Karakteri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası,* 3/29, İstanbul: 28 Mayıs 1934, 163-166; Bünyadov, Sovyet ceza kamplarının ilk mahpus ve kurbanları arasında Musavat Parti üyelerinin adını zikretmektedir. Müsavat Partisinin ortadan kaldırılmaya çalışılması ve azalarının çeşitli gerekçelerle hapsedilmesi hakkında bkz: Ziya Bünyadov, *Kırmızı Terör* (Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınları, 1993), 38-58.

326 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 47.

büyümesiyle Bakü'de köklü bir Türk katliamı yaşandı. 30 Mart'tan 2 Nisan tarihine kadar (3 gün 3 gece boyunca) limandaki gemilerin de şehri top ateşine tutmasıyla bu süreç daha da ivme kazandı. Resmî açıklamalara göre sadece Bakü'de 10-12 binden fazla insan hayatını kaybetti[327]. Müslümanlara mahsus mahalle ve Camiler yerle bir edildi. Hayriye faaliyetlerinin yürütüldüğü ve tarihi İsmailiye binası dağıtıldı[*]. Taze Pir Camisi tahrip edildi. *Açık Söz* ve *Kaspi* gazetelerinin basıldığı matbaalar ateşe verildi. Bununla da yetinmeyen Rus ve Ermeni birlikleri Bakü civarında da terör eylemlerine devam ettiler. Böylece Şemahı, Kürdemir, Lenkaran, Salyan ve Kuba kazalarında da katliam yaşandı[328].

31 Mart 1918 Soykırımı'nın gerçekleşmesiyle aslında Şaumyan'ın yukarıda verdiği sözün hayata geçirildiğinin şahidi olmaktayız. Nitekim "Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi" kitabının yazarı H. Baykara'nın vurguladığı gibi *"Şaumyan verdiği sözü tuttu, Azerbaycan Türklerine Azerbaycan istiklali yerine mezarlık teslim etti* (!)*"*[329].

Resulzade, soykırım hakkında üzüntü ve tepkisini şöyle ifade etmektedir: *"Bakü, Türk milliyetperverliğinin merkezi"* olduğu için, *"Bolşevikler bu merkezi dağıtmak ve yok etmek istiyorlardı".* Ve bu yolda arzularına ulaşmak amacıyla "*Rusya'nın Türklere karşı geleneksel müttefiki olan Ermenileri yine aracı olarak kullanmışlardı"*. Bu bakımdan Mart ayında vuku bulan Rus-Ermeni katliamı, *"her hangi bitaraf bir müşahit (tarafsız müşahedeci) nazarında, silahsız (silah-ı müdafaadan mahrum) Müslüman halkının amansız bir surette cezalandırılmasından (tecziyesinden) başka bir şey değildi".* Çünkü *"toplar, mitralyözler, Ermeni askerini yayılım ateşleri, aeroplanlar ve limandaki bahriye topları hep Müslüman mahallesine tevcih edilmişti (yönlendirilmişti). Müslüman mahallesinin başına ateş yağdırılıyor, cehennem püskürtülüyordu. Acaba Müslümanlığın, Türk mahallesinin kabahati neydi?"*[330].

---

[327] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 39; Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 79; Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakı Sovyeti Hükümeti ve Mart Soykırımı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 4(1) (ts.), 54-55; S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade*, 42-43.

[*] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 24-25; Görsel için bkz: Ek 4.

[328] "Mart Soykırımı", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi* (Bakü, 2005), 2/180; S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade*, 43: Kuba'da 122 köy yakılıp ıkılmış, 2 bin insan ise yaşamını yitirmiştir, Şemahı'da ise 76 köy'de toplam 7 bin kişi öldürümüştür. Lenkeran, Astara, Salyan ve Hacıkabul'da ise bin kişi katledilmiştir. Nisan boyunca ise toplamda 50 bine yakın insan hayatını kaybetmiştir. Bkz: Almaz İbrahimova, "İstiklal Öncesi Azerbaycan'da Siyasî Durum (1917-1918)", *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, ed. Kiyas Şükürov- Vasif Kafarov, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yay., 2010, s. 16; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 39-40.

[329] Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, 251.

[330] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 49.

Şaumyan, her ne kadar Azerbaycan Türklerinin Kafkas Seymi'ndeki istiklalci tutumundan dolayı Azerbaycan Türklerini cezalandırmak ve böylece katliam yaparak onlardan intikam almak istese de[331] esasında Azerbaycan Türklerinin istiklal ve istikbal azmini kıramamıştır. Bilakis, bizzat bu olaydan sonra Azerbaycan Türkleri istiklalin şart olduğuna daha çok inanmış ve bu uğurda metin adımlar atarak özerklik olgusunu özgürlük mücadelesine dönüştürmüşlerdir[332].

Mart 1918'de Bakü'de müşahede edilen olumsuz gelişmeler aynı zamanda Tiflis'te faaliyet gösteren Seym'i de etkiledi. Şöyle ki federasyon temsilcileri kendi varlıklarını korumak için farklı farklı mercilere başvuruda bulunmayı tercih ediyorlardı. Ayrıca dâhildeki diğer gelişmelerin de etkisiyle üyeler arasında birtakım anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Bütün bunlar kısa süre sonra Mavera-yı Kafkasya Federasyonunun sonunu getiren amillerden birine çevrilecekti. Nitekim 26 Mayıs'ta Seym, kendisini feshettiğini açıklamak zorunda kaldı. Ancak Almanya'nın desteğini arkasında hisseden Gürcüler, aynı gün (iki saat sonra) Gürcistan Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. 28 Mayıs'ta ise Tiflis'te Seym Meclisindeki Azerbaycanlı milletvekillerinin teşebüsüyle M. E. Resulzade başkanlığında Azerbaycan Millî Şûrâsı ilan edildi. Hükümet başkanlığına (Başbakanlığa) ise Feth Ali Han Hoyski seçildi. Daha sonra Azerbaycan millî harekâtının düşmanları tarafından hunharca öldürülecek olan Hoyski, aynı zamanda İçişleri Bakanı idi. Dışişleri Bakanı ise Mehmet Hasan'dı. Millet Meclisi Başkanlığına Rusya Müslümanları İttifakı Kurultayı Başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşı, Marif/Eğitim ve Maliye Bakanlığına Nesip Bey Yusifbeyli seçildi. Ertesi gün eski Kafkasya Valisinin ikametgâhında bir araya gelerek Geçici Millî Şûrâ'nın ilk toplantısı gerçekleştirildi. Bu toplantıda alınan karara göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına karar verildi. Bununla da 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığı resmen ilan edildi. Bunun peşin sıra Ermeniler de kendi Cumhuriyetlerini ilan ettiler[333].

---

331 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 85.

332 Vasif Kafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", *Akademik Bakış* 2/3 (Kış, 2008), 147.

333 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1990), 46-47; Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri* (Ankara: Bilgi Yayınları, 2011), 33-34; Enis Şahin, "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye ve Batum Anlaşmaları (Mayıs-Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920),* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 77; S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade,* 47; a. mlf., *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi,* (İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayınları, 3. Basım, 2013), 14; R. Sadıgov, *Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri,* 180-181.

Resulzade başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi Azerbaycan'ın hem Çarlık Rusyası'na hem de Rusya'da devrim yaparak yeni iktidara gelen Bolşevikler'e karşı elde ettiği en büyük başarılardan biri olarak değerlendirilmektedir. Çünkü bu başarı, Türk milliyetçiliğinin uzun soluklu mücadelesinin nihai zaferidir. Ayrıca Azerbaycan Türkleri uzun mücadeleden sonra ilk kez kendi millî devletlerini kurmuş ve öze dönüş mahiyetini yansıtması bakımından Türk milliyetçiliğini devletin temel prensipi olarak benimsemişlerdi[334]. Bu manada şu tarihe kadar sadece coğrafi bir anlam taşıyan Azerbaycan kelimesi, bu tarihten sonra siyasî bir kavrama dönüşmüş ve böylece tarihte yeni bir Azerbaycan Devleti'nin varlığı tespit edilmiştir[335].

Resulzade önderliğinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti aynı zamanda Doğu'da ve İslam âleminde kurulan ilk Türk ve Müslüman Cumhuriyetidir. Resulzade'nin ifadesiyle *"Azerbaycan Cumhuriyeti âlem-i İslam'da teşkil eden ilk Cumhuriyettir. Cumhuriyet aynı zamanda bir Türk hükûmetidir. Diğer ifadeyle, küçük Türkiye'dir.*

Küçük Türkiye halkı ile büyük Türkiye halkı arasındaki münasebet ise iki kardeş münasebeti kadar samimidir"[336].

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesiyle etnik kimliklerin ve işçilerin hakları gözetilmiş, en önemlisi ise Müslüman Doğu'da ilk defa kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir[337].

Bağımsızlığın ilan edilmesiyle birlikte 6 maddeden oluşan Misak-i Millî veya Bağımsızlık bildirisi olarak da bilinen İstiklal beyannamesi yazıldı ve Millî Şûrâ sekreteri Doktor Hasan Bey Ağayev tarafından okundu. Bu deklarasyon (faaliyet programı) aşağıdaki maddelerden ibaretti:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi Güney-Doğu Mavera-yı Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan da bağımsız (müstakil) ve hukuk devletidir.

2. Bağımsız Azerbaycan Devletinin yönetim şekli Halk Cumhuriyeti şeklindedir.

---

334 S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade*, 47.

335 Cemil Hasanlı, "Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)", *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 230; Niyazi Kasımov, "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4/11 (Mayıs 2017), 79.

336 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 8.

337 Mehmetzadde, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 198.

3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlere ve özellikle (bilhassa) de komşu millet ve devletlerle iyi ilişkiler (münasebeti hasene) tesis etmeye azmeder.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf ve cins farkı gözetmeden kendi sınırları dâhilinde yaşayan bütün vatandaşlarına siyasî ve vatani (hukuku siyasiye ve vataniye) haklar temin etmektedir.

5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, arazisi dâhilinde yaşayan bütün milletlerin serbest inkişafı için geniş imkânlar sunmaktadır.

6. Millet Meclisi (Meclisi Müessesan) toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında Geçici Millî Şûrâ (Arayı Umumiye) ve Geçici Millî Şûrâ'ya sorumlu Geçici Hükümet yer almaktadır[338].

Yukarıdaki maddelerin ihtiva ettiği millet, vatan, millî devlet, Azerbaycanlılık ve hürriyet prensiplerini analiz ettiğimiz zaman gerçekten de Azerbaycan halkının milliyet devrinden çıkıp millet haline geldiğini görmekteyiz. Nitekim Azerbaycan Cumhuriyetinin ilan edilmesiyle Azerbaycan Türkleri devletleşme yoluna girmiş ve kısa süreliğine de olsa devlet şeklinde tebarüz ederek Azerbaycan devletçilik tarihinde iz bırakmayı başarmışlardır.

Resulzade örneğindeki Cumhuriyet aydınları tüm güçlerini genç devletin kurumsasallaşmasına ve yapılanmasına sarf ederek büyük bir şevkle devletin hizmetinde olmuşlardır. Zira Resulzade ve arkadaşlarının yoğun çabaları neticesinde 7 Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu faaliyet göstermiş ve 17 ay boyunca 270'e kadar yasa tasarısı müzakere edilmiştir. Ayrıca 230 civarında kanun kabul edilmiştir. Alınan kararlar doğrultusunda ülke çapında büyük bir demokrasi sürecine geçiş yapılmış ve böylece hukuk devletinin temel ilkeleri belirlenmiştir. Resulzade'nin temel ilkeleri ise genel itibariyle demokratik düzen, hukuk devleti ve özgür toplum yapısına dayalıydı[339].

Kafkasya'da resmen varlığını ilan eden Azerbaycan Hükümetinin ilk icraatlarından biri ve en önemlisi yeni kurulan bu devletin varlığını ve bağımsızlığını dış dünyaya tanıtmak ve sınırlarını onaylatmak olmuştur. Bu vesileyle Başbakan ve Dâhiliye Bakanı F. H. Hoyski imzasını taşıyan bağımsızlık bildirisi, Türkiye'nin de aracılığıyla 30 Mayıs'ta

---

[338] Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 89-90; R. Sadıgov, *Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri,* 181.

[339] Nesiman Yakublu, "Mehmet Emin Fenomeni", *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920),* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 400.

İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Tahran, Madrid, La Haye, Moskova, Stockholm, Kiev, Oslo, Kopenhag ve Tokyo hariciye bakanlıklarına gönderildi. Bildirinin muhtevası ise şu şekilde idi:

“Mavera-yı Kafkasya Federatif Cumhuriyeti, Gürcistan’ın birlikten ayrılması üzerine sona erdiğinden, Azerbaycan Millî Şûrâsı, Mayıs ayının 28. günü, Mavera-yı Kafkasya’nın doğu ve güney kısımlarından oluşan Azerbayccan’ın bağımsızlığını ilan ve Azerbaycan Cumhuriyeti’ni tesis etmiştir. Keyfiyeti sizin bilgilerinize sunar ve durumun hükümetinize arz edilmesini sizden rica etmekle şeref duyarım. Hükümetin geçici Başkenti Gence Şehri olacaktır.

30 Mayıs 1918. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı Feth Ali Han Hoyski”[340].

Bu bildiri sayesinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı ulularərası arenada tescil ettirildi. Bu meyanda Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Osmanlı Devleti oldu. Hatta Osmanlı bununla da yetinmemiş yeni kurulan genç Azerbaycan Devleti’ne askerî yardım etmiştir. Şöyle ki, 15 Eylül 1918’de Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa’nın kardeşi Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu’nu Azerbaycan’a göndererek Bakü’nün, Bolşevik ve Daşnaklardan temizlenmesine vesile olmuştur[341]. Bununla da tarihi azatlığına kavuşan Bakü, Azerbaycan’ın başkenti ilan edilmiştir[342]. İki yıl boyunca yani Azerbaycan Sovyet istilasına uğrayıncaya kadar da devlet işleri buradan yürütülmüştür.

2.8. AZERBAYCAN’DA SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİNİN TESİSİ

Osmanlı Ordusu’nun 30 Ekim 1918’de akdedilen Mondros antlaşmasının 11. maddesi gereği Kafkasya’dan geri çekilmesiyle, siyasî ve askerî oluşumunu henüz

---

340 E. Şahin, *Türkiye ve Batum Anlaşmaları,* 80; Kasımov, “Paris Barış Konferansı”, 82.

341 E. Şahin, *Türkiye ve Batum Anlaşmaları,* 81, 92.

342 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 65-66; Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu* (İstanbul: İdil Yayınları, 2014), 223; İngiliz Binbaşı M. H. Donohoe, Bolşevikliğin, Moskova’dan sonra Bakü’de bulunan Ruslar’a da sireat etmesinden hareketle Bolşevikliği bir virüs olarak adlandırmıştır. Ayrıca Türk düşmanlığı nedeniyle Bakü’yü Bolşeviklerin elinden kurtaran Türklerin yağmacı olduğuklarına gönderme yapmıştır. Örneğin: *“İngilizlerin Bakü’yü tahliyesinin ertesi günü Türkler* (şehre/Bakü’ye) *girdiler ve iki gün boyunca şehir talan edildi, birçok Ermeni başıbozuk düşman tarafından soğukkanlılıkla öldürüldü”.* Detaylı bilgi için bkz: M. H. Donohoe, *İngilter’nin İran/Azerbaycan Seferi (1918),* çev. Cengiz. İ. Çay, (İstanbul: Tarih&Kuram Yayınları, 2016), 163, 174.

tamamlamayan Azerbaycan dış güçlere karşı savunmasız kaldı[343]. Böylece Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihinde zorluklarla dolu yeni bir dönem başladı. Nitekim Azerbaycan'da askerî yapının yetersiz olduğunu fırsat bilen 11. Kızıl Ordu birlikleri Dağıstan yoluyla güney'e doğru ilerlemeye başladılar. Sovyet Rusya Başkanı Lenin ise Bakü petrolünün Rusya için hayati önem taşıdığını dikkate alarak 17 Mart 1920'de Kuzey Kafkasya Devrimci Komite (Revkom) Başkanı Grigori Konstantinoviç Orconikidze'ye (Ordzhonikidze)[*] Bakü'nün önemine dair bir mektup gönderdi. Mektupta:

"Bakü'yü almak bizim için son derece önemlidir. Tüm çabalarınızı bu yönde yoğunlaştırın, ancak diplomatik davranmayı unutmayın, güvenli yerel Sovyet otoritesinin hazırlandığını özellikle belirtin…"[344].

Burada şunu da belirtelim ki, Moskova hükümeti yerel komünistlerin tek başına iktidarı ele geçireceğine bir o kadar da itimat etmiyordu. Bu sebeple 8 Nisan 1920'de Orconikidze'nin başkanlığında özel bir büro olan Kafkas Büro (Kavbüro)'sunu oluşturdu. Bu büronun başlıca görevi ise işgalin askerî ve siyasal düzenlemelerini gerçekleştirmek, işgal için bir iç devrimi görünüşü vermek ve geçici olarak ülkeyi yönetmekti[345].

Bununla birlikte Lenin, Azerbaycan hükümetinn 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girmesine kolaylıkla müsaade etmeyeceğini iyi anladığı için siyasî manevra yaparak gerçek niyetini perdelemeye çalıştı. Şöyle ki, Azerbaycan toprakları üzerinden geçerek Avrupa devletlerine karşı kurtuluş mücadelesi veren Türkiye'ye yardım edeceğini söyledi. Bu sebeple de bir an önce Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya sevk edilmesine izin verilmesi gerektiğini ileri sürdü. Burada asıl olan ise Azerbaycan'ın damarına basmak ve böylece Bakü'ye girerek Azerbaycan'ı ele geçirmekti[346].

Resulzade, Bolşevikler tarafından kurnazca işlenen ve öne sürülen sloganın yalan vaat olduğunun farkında olsa da Anadolu felaketzedeleri için memleketin her tarafından

---

343 H. Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi,* 228.

* Çar Rusya'sı adına Azerbaycan'ı işgal etmeye gelen orduların başında Sisianov bulunurken, Sovyet Rusyası adına ise, Orconikidze bulunmakta idi. Bu bakımdan M. B. Mehmetzade, Orkonikidze'nin konumunu belirlerken, haklı olarak kendisini Rus ordularının yeni Sisianov'u olarak nitelendirmiştir. Bkz: Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 144.

344 *İnternatsionalnaya Pomoş XI Armii v Borbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane, Dokumentı i Materilı: 1920-1921* (Bakü: Azerneşr, 1989), 17; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 234-236.

345 Richard Pipes, *The Formation of The Soviet Union; Communism and Nationalism: 1917-1923,* (Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press), 1964, 225-226; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 236-237.

346 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti,* 79-80.

yardımlar toplandığı bir dönemde -konjonktür açısından- Bolşeviklere hayır demenin doğuracağı sonuçları göz önünde bulundurmuş ve şöyle demiştir:

"İzmir felaketzedeleri için memleketin her tarafında ianeler toplamakla meşgul ve gazeteleriyle Türkiye'nin matemine iştirak eden Azerbaycan halkı üzerinde böyle propagandanın ne gibi tesir doğuracağını ve ne gibi vakaya mazhar olacağını siz kendiniz tasavvur ediniz. Ayrıca, Bolşeviklerden işitilen bu sözlerin gerçekliğine inanan ve Azerbaycan'da bulunan Türk kardeşlerimizin alacağı tavır ve hareketleri de göz önünde bulunduracak olursak, bu zaman Bolşevikler aleyhine sarf edilecek herhangi bir sözün ne gibi sonuç doğuracağını siz de takdir edersiniz"[347].

Belirtmek gerekir ki, Rusların Azerbaycan sınırlarına dayandığı bir zamanda Ermenilerin de boş durmadığı görülmektedir. Şöyle ki, Ermeni sosyal demokratlarından Pirumov ve Zaharyan, Erivan hükümeti adına Moskova'ya giderek bir takım arazi tavizleri karşılığında Azerbaycan'da gerçekleştirilmesi planlanan darbe girişiminde kendi hükümetlerinin yardımını önerdiler. Bu ise Ermeni ve Rus birliklerinin yeniden Azerbaycan Devleti'ne kastedecekleri anlamına geliyordu. Zira 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a geleceği günlerde bu antlaşma gereği Ermeni birlikleri Karabağ'da ayaklanmaya başlamışlardı[348].

20 Mart 1920'de Erivan hükümetinin desteğiyle Karabağ bölgesinde Ermeni ayaklanmasının gerçekleşmesi, Ermenilerin darbe girişiminde Ruslarla iş birliği içinde olduğunu bir daha tasdik etmektedir. Bunun başlıca nedenlerinden birisi kuzey'de bulunan Azerbaycan askerî birliklerini Karabağ'a sevk etmek ve böylece Dağıstan yoluyla Azerbaycan'a gelmekte olan 11. Kızıl Ordu birliklerinin önünün açılmasını sağlamaktı[349]. Nitekim bu doğrultuda hedeflerine ulaşmışlardır. Çünkü Azerbaycan hükümeti başlıca tehlikenin kuzey'den gelmesine rağmen yine de Ermeni ayaklanmasını bastırmak amacıyla General Habib Selimov kumandasında 30 bin kişilik ordunun 20 binini Karabağ'a göndermişti (Dağıstan sınırında 3 bin, Bakü'de ise 2 bin asker kalmıştı). Bu sebeple de ülkenin kuzey sınırı savunmasız hale gelmişti. Sonuçta Azerbaycan Genelkurmayı Habib Selimov komutasında Ermeni ayaklanması bastırılmış, 26 Nisan'da ise Ermeni tarafı

347 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, 80.
348 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 174; Vasif Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, çev. Eldeniz Recebov (İstanbul: Teas Press Yayınları, 2018), 331.
349 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 174.

barışmayı teklif etmişti. Lakin bunun Azerbaycan açısından hiçbir faydası olmadı. Çünkü Kızıl Ordu birlikleri artık Samur Nehrini geçmiş ve hızla Bakü'ye doğru ilerlemekteydi[350].

Ermeni çetecileri Azerbaycan Ordularının dikkatini kuzey'den (Dağıstan sınırından) batı'ya (Karabağ'a) yönlendirirken Bolşevik yanlısı siyasiler ise Parlamento'nun gündemini Ermeni meselesiyle meşgul ederek yaklaşmakta olan kuzey tehlikesini küçümsemeye veya görmemezlikten gelmeye çalışmışlardı. Hatta Ermeni isyanına karşı yaklaşmakta olan Kızıl Ordu'nun gelişi takdir edilmiş ve Ermeni ayaklanmasının bastırılması için Kızıl Ordu'dan destek alınması gerektiği fikri seslendirilmiştir. M. E. Resulzade, Karabağ olayları esnasında Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a gelişini fırsat olarak değerlendiren Bolşevik milletvekili Ali Haydar Garayev'in Parlamentoda şöyle dediğini belirtmektedir: *"Karabağ'da zuhur eden bu hadise düşmanların bizi boğmak* (yok etmek) *için başımıza sardığı zincirlerden bir halkadır. Bu halkayı Azerbaycan kendi kuvvetiyle parçalayamaz. Bırakınız, Şark* (Doğu) *milletlerinin hukukunu müdafaa eden Kızıl Ordu gelsin ve Karabağ isyanını bastırsın, daha sonra da Anadolu'ya imdada* (yardıma) *gitsin*[351].

Resulzade ise Azerbaycan Parlamentosu'nun 1 Nisan 1920'de yapılan oturumunda A. H. Garayev tarafından seslendirilen bu nutkun Bolşevik işgalini perdelemeye hizmet etmek anlamına geldiğini vurgulamış ve "Ermeni ayaklanmasını bastırmak amacıyla" Rusların Azerbaycan'a girmesine olumlu yanıt vermemiştir. Hatta Kızıl Ordu'nun "yardıma" çağrılmasını önerenlere aşağıdaki şu cevabı vermiştir:

Efendiler, isyan çıkaranın adı ister Ali Haydar olsun İster Vartazan olsun, ikisi de düşmandır. (…) Bize diyorlar ki Ermenilerle mücadele edemiyorsunuz, bu mücadeleyi Azerbaycan sürdüremez. Karabağ düşmanlarını susturmak için Sovyet Rusya'sının kırmızı ordularını buraya getirmelisiniz… Bunu diyen Azerbaycan halkının temsilcisidir veya parlamento üyesi sıfatıyla güya bizimle Azerbaycan mukadderatı konusunda ortak görünen Rusya vekilidir? Kendi içimizden bize ültimatom veriyor, bizi kırmızı Rusya'nın ordularıyla tehdit ediyor? Bu mudur vatanseverlik? Öyle mi konuşur bir cumhuriyet üyesi? Böyle mi sözler söyler bir halk temsilcisi? (…) ben burada herhalde bir Azerbaycan parlamentosu üyesi değil, bir Rusya avukatının, bir Rusya ajanının sözünü duyuyorum (…) niçin böyle umut ediyorsunuz ki Azerbaycan halkı bir düşmanla mücadele edebilmek için

---

350 V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi,* 331, 334.
351 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, 83.

kendi halkını ikinci bir isyanın hazırlanmasında eli olan Garayev'lere teslim etmeliymiş? Karabağ düşmanlarını beğenmiyorlar. Onlarla mücadele etmek için buradaki isyancılara teslim olmayı teklif ediyorlar. Bunun için dikkate alınmıyor ki Karabağ'da isyan çıkaran Vartazan'lar aynı düşmanın başındalar ki siz de onda yer alıyorsunuz. Eğer siz beni temin ederseniz ki idare işleri elinize geçtiği takdirde burada Azerbaycan Türk hükümeti teşkil edeceksiniz, eğer bilsem ki Azerbaycan hükümeti adı ile Rusya Sovyet'inin bir şubesini açmayacaksınız, o zaman sizinle konuşurduk. Bu sözler yerine bizi tatmin edecek delilleri ortaya koyabilseniz, biz her zaman sizinle konuşurduk, fakat siz gerçek bir istiklalci değil, diğer isyan hazırlayan bir suikastçısınız… Eğer beni inandırsanız ki o büyük sloganlar takip edilecek, bu milletin hukukuna riayet edilecek, o halde ben sizinle konuşurdum. Fakat hak ve hukuktan konuşmak yerine bizi tehdit ediyorsunuz, hükümeti bize vermezseniz, büyük Rusya ve onun büyük kırmızı ordusu var, onlar gelip sizi katledecekler…[352].

Burada dikkat çeken hususlardan biri Müsavat Partisi, Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan'a girmesini önlemeye çalışırken, Bolşevik'lerle iş birliği yapan İttihatçılar ve Halil Paşa gibi Türkler, Müsavat liderlerini Kızıl Ordu'nun Türkiye'nin yardımına koşmasını engellemekle suçlamalarıdır. Şöyle ki, Bakü'de aktif olarak görev yapan Halil Paşa, Azerbaycan yönetimini Kızıl Ordu'nun gelişinden korkmamaya çağırmış ve onların sadece Karabağ ve Ermenistan'dan geçerek Anadolu'ya gitmek üzere Türk Millî Mücadelesine katılacaklarına inandırmaya çalışmıştır. Ruslara iyi niyetini kanıtlamaya çalışan Halil Paşa'nın başlıca amacı ise Kızıl Ordu kumandanlığına getirilmek istemesi ve Avrupa devletleri tarafından köşeye sıkıştırılan Türkiye'ye yeni bir müttefik arayışı içinde olmasıdır[353]. Kısa süre sonra Sovyet Rusya ve Türkiye arasında müşahede edilecek olan dostane ilişkiler bunun bir tezahürü olarak ortaya çıkacaktır. Fakat Türkiye'nin Bolşeviklerle iş birliği (ittifak) yapması, Türklerin top yekûn Bolşevikliği benimsediği anlamına gelmez. Çünkü bu dönem Türkiye yönetiminin başında bulunan Mustafa Kemal Paşa, Bolşevikliği benimsemekle Bolşeviklerle ittifak yapmayı birbirinden keskin hatlarla ayırmıştır. Bir başka ifadeyle, Bolşevik ideolojisini bir düşünce sistemi olarak kökten reddederken, Yunan-İngiliz veya Antanta müdahalesine karşı Bolşevik/Sovyet Rusya ile ittifak kurmayı uygun görmüş[354], Türkiye'de yayılmasına ise şiddetle karşı çıkmıştır.

[352] V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 332-333.
[353] Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, 239.
[354] Musa Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi: 1920-1945*, çev. Ekber Necef (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 90.

Nitekim Türkiye Komünist Teşkilatı Başkan'ı Mustafa Suphi'nin solcu tutumundan dolayı Anadolu'da faaliyet götermesine müsaade edilmemesi ve hatta bu sebeple kendisinin eleştirilmesi, bir daha Ankara hükümetinin Sovyetlerle iş birliği yapmaya mecbur kaldığını, fakat bu rejimi benimsemediğini göstermektedir[355]. Ancak buna rağmen Azerbaycan'ı işgal eden 11. Kızıl Ordu'nun terkibinde onlarca Türk esirlerinden müteşekkil askerî birliklerin olduğu ve Kızıl Ordu'nun 27 Nisan 1920'de Bakü'ye girmesinde bizzat bu askerlerin aktif rol oynadığı yadsınamaz bir durumdur[356]. Çünkü onlar, Azerbaycan'ı işgal etmek fikrinde olmasalar bile en azından Azerbaycan'dan geçerek kendi memleketlerine gideceklerini umuyorlardı.

Resulzade'nin Parlamento aracılığıyla ülkeyi çökertmek isteyenlere verdiği açıklamalara bakmayarak Rusya artık Azerbaycan'da darbe yapmaya kesin olarak karar vermişti. Hatta Lenin, 17 Mart 1920'de Kafkas cephesinin Askerî Devrim Konseyi'ne, Bakü'nün ele geçirilmesine dair şifreli telgraf göndermişti[357]. Dolayısıyla da Nisan ayına girerken Bakü'nün işgal edilmesi için gereken hazırlıklar başlatıldı. Örneğin, Ermeni saldırıları nedeniyle Azerbaycan ordularının kuzey'den batı'ya çekilmesiyle 60-70 binlik 11. Kızıl Ordu birlikleri, 20 Nisan'da korumasız kalan Azerbaycan sınırını geçerek Bakü istikametinde ilerlemeye başlamıştı. 28. alaya bağlı birlikler Teymur Han Şura'ya, 32. alayın 1. ve 2. bölükleri ise Deşlegir-Gayakent hattı istikametinde konuşlanmışlardı. Ertesi gün (21 Nisan 1920) Lenin ve Stalin'in ortak talimatını alan Orcanikidze, 11. Kızıl Orduya talimat vererek Azerbaycan işçi ve köylülerine yardım etmeyi bahane etmesini ve Müsavat Hükümetini kesin olarak yıkmasını emretti[358]. 22 Nisan'da ise E. A. Kvantaliani başkanlığında bir AK(B) P heyeti 11. Kızıl Ordu ile birlikte hareket etmek (uzlaşmak) için Petrovsk'a gitti. Burada darbe girişiminden 24 saat sonra 11. Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan'a girişine karar verildi (Lakin Kızıllar, 24 saat bekleme ilkesini ihlal edeceklerdir)[359]. Kvantaliani Bakü'ye dönünce RK(B) P Kafkas Diyar Komitesi Bakü Bürosu'nun AK(B) P MK ve Bakü komiteleriyle ortak bir toplantı düzenlendi. Kızıl Ordu birlikleri temsilcilerinin de iştirakiyle düzenlenen bu toplantıda ortak operasyon planı hakkında detaylı müzakereler yapıldı ve kesin darbe için 27 Nisan 1920 tarihi belirlendi. Burada alınan karara göre 27 Nisan'da Azerbaycan hükümetine devleti teslim etmesine

---

355 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında*, 91, 143-144, 222.
356 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 145-146.
357 V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi,* 333.
358 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 175.
359 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, 238, 240.

dair ültimatom verilecek, akabinde silahlı isyan başlatılacak, 11. Kızıl Ordu birlikleri ise hemen sınırı geçerek isyancılara destek olacaktı[360]. Neticede Bakü timsalinde bütün Azerbaycan işgal edilecekti.

11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a doğru ilerlediği bir zamanda Pepinov, R. Vekilov vd. murahhaslar Pyatigorsk'a gelerek ordunun devrimci konseyiyle görüşmek isteseler de bu girişim neticesiz kalmış, artık hapse alınmışlardı. Yalnız bir ay sonra serbest bırakılmışlardır[361].

Bakü Komünistleri darbe ile ilgili aldıkları talimat doğrultusunda 24 Nisan'dan itibaren aktif olarak harekete geçtiler. 25 Nisan'da ise Kominist Parti Komite üyelerine savaş durumuna geçmeleri için kesin emir verildi. Emre karşı çıkanlar ise öldürülecekti. Ertesi gün Bolşevik zırhlı trenlerin başkomutanı Yefremov, Samur Nehri üzerideki köprüye gelerek bölgede araştırma ve inceleme işlemlerine başladı. Yapılan araştırmalar neticesinde Yalama'da bulunan asker sayısı ve telefon hatlarının güzergâhı tespit edildi. Aynı gün Mikoyan başkanlığındaki III. Enternasyonal ve diğer dört zırhlı trene hareket emri verildi. Bu trenler Azerbaycan askerleri tarafından mayınlanmış Samur Nehri köprüsünü geçerek demir yolu boyunca Yalama, Hudat ve Haçmaz istasyonları boyunca petrol kaynağı Bakü'ye doğru ilerlemeye başladı. Mikoyan başkanlığındaki III. Enternasyonal Rus zırhlı treni ise 27 Nisan'da Azerbaycan sınırını geçti.

Orconikidze emrindeki Bolşevik Ordularının Bakü'ye 30 mil gibi yaklaştıkları haberi duyulunca Bakü'deki Bolşevikler de harekete geçtiler. Böylece Bakü'de stratejik konumda bulunan demiryolu istasyonu, otogar, postane, polis merkezi ve petrol yatakları ele geçirildi[362]. Bununla birlikte Bolşevikler siyasî faaliyetlerde de bulunarak Azerbaycan Geçici İnkılâp Komitesi (AGİK)'ni teşkil etmişlerdi. Buna aynı zamanda Azerbaycan Geçici Askerî Devrimci Komitesi (AGADK) veya Azrevkom'da denilmekteydi. Bu ihtilal komitesi aynı zamanda Azerbaycan Sovyet dönemi ilk kabinesini de oluşturmaktaydı. Bu kabinenin üyeleri ise aşağıdaki azalardan ibaretti:

N. Nerimanov (Halk Komiserleri Sovyeti (HKS) Başkanı ve Dışişleri Komitesi)

C. Vezirov (Halk PTT, Telgraf ve Yollar Komiseri)

---

[360] Pipes, *The Formation of The Soviet Union*, 226-227; V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 334; Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 175.

[361] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 39.

[362] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 176.

A. Alimov (Halk Sağlık Komiseri)

Cengiz Yldırım (Halk Kara ve Deniz Askerî Kuvvetleri Komiseri)

Hamit Sultanov (Halk İç İşleri Komiseri)

Mirza Davut Hüseyinov (Halk Maliye Komiseri)

Kazenfer Musabeyov (Halk Tarım, Ticaret ve Sanayi Komiseri)

Dadaş Bünyatzade (Halk Eğitim ve Devlet Savunması Komiseri)

Ali Haydar Garayev (Halk Emek ve Adliye Komiseri)[363].

Komitenin aslı görevleri arasında yer alan en önemli işlerden biri ise AMİK'in sorumluluk dairesinde olan problemleri etraflıca müzakere etmek ve buna "çözüm" üretmekti[364]. Zira AK(B) P göre de Azerbaycan'da tek yasal otorite İhtilal Komitesi üyelerine aitti[365].

AK(B) P işgal arifesinde bir bildiri yayınlayarak "hain, cani ve karşı devrimci" Müsavat Partisi hükümetinin yıkıldığını ilan etti[366]. Yine aynı gün saat 12 sularında H. Sultanov başkanlığında bir heyet AK(B) P MK, RK(B) P Kafkas Diyar Komitesi'nin Bakü Bürosu ve Merkez İşçi Konferansı adına Azerbaycan Parlamentosuna ültimatom vererek hükümetin feshedilmesi ve hakimiyetin 12 saat içinde Bakü Bolşeviklerine devredilmesini talep etti. Bu taleplerin yerine getirilmeyeceği takdirde Bakü proletaryası amansız mücadeleye başlayacağını bildirmişti.

Bu bakımdan Nisan 1920 yılının yasal Azerbaycan hükümeti açısından çok zor geçtiğini söyleyebiliriz. Çünkü Mart ayından itibaren Karabağ'da patlak veren Ermeni ayaklanması ve bundan ilham alarak daha da radikalleşen Bakü Bolşeviklerinin yaptırımları neticesinde Müsavat hükümeti bir hayli zayıf düşmüştü. Müsavat hükümetini çıkmaza sokan durumlardan bir diğeri ise Halil Paşa timsalinde Azerbaycan'daki bazı Türk temsilcilerin Bolşeviklerle iş birliği içinde bulunmasıdır. Bundan başka Müsavat hükümetinin, 11. Kızıl Ordu'yu Bakü'yü kurtarmaya gelen Osmanlı'ya yardıma gitmesine "mâni olduğu" yönünde söylentiler de eklenince ortam iyice gerginleşti. Olayın aslına vakıf olmadan bu tür serzenişte bulunan insanların başlıca hedefi mevcut hükümeti

---

363 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 45-46.
364 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 46; Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 44.
365 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, 240.
366 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, 240.

devirmek ve onun yerine Sovyet hâkimiyetini tesis etmekti. Ancak buna rağmen Azerbaycan hükümeti söylentilere aldırış etmeden savunma Bakanı Samet Bey Mehmandarov'u geniş yetkilerle donatarak ülkeyi müdafa edilmesi için görevlendirdi. Lakin gerek Mehmandarov gerekse de yardımcısı Ali Ağa Şıhlinski, mevcut durumu göz önünde bulundurarak -ordu birliklerinin esas kısmının Karabağ'da olması nedeniyle- silahlı direnişin bir sonuç vermeyeceğini bildirdiler[367]. Hatta Swietochowski'ye göre *"General Mehmandarov, tüm Azerbaycan ordusunun tek bir Rus müfrezesi karşısında bile duramayacağını söyleyerek, Parlamento'da şok yaratmıştı"*[368].

Sivil halk ise olup bitenlerden habersiz olduğu için tepki verememişlerdi[369]. Fakat Hoyski ve Rüstembeyli gibi savaş (mücadele) taraftarları en azından hükümet merkezinin yeniden Gence'ye taşınmasını önerdiler. Lakin Bolşevik yanlısı Türk subay ve askerlerinin demiryolunu ele geçirmeleri nedeniyle hükümet üyeleri Bakü'yü terk edemediler[370].

Yukarıda da vurguladığımız gibi 27 Nisan sabahın erken saatlerinden itibaren en önemli noktaların Bakü'deki Bolşevikler tarafından ele geçirilmesinin ardından Sobatajcı gruplar Bakü-Kuzey sınırı ve Gence arasındaki telefon ve telgraf bağlantılarını kestiler. Böylece hükümetin kendilerine sadık askerî birlikleri yardıma çağırmasına engel oldular. Burada dikkat çeken hususlardan biri, Bolşeviklerin halkı aldatmak ve yaptıklarının asıl mahiyetini gizlemek amacıyla silahlı birliklerin birçoğuna Türk subaylarını komutan olarak tayin etmeleridir[371]. Nitekim Bünyadov da bu konuya değinirken Azerbaycan'ı hışmı altına almak isteyenlerin ciltten cilde girdiğini ifade etmiştir[372].

Türk subaylarının Bolşevik safına geçmesinden bahseden Resulzade, *"...şehrin muhafazasına mahsus gönüllü ahaliden teşkil olunan ve zabitanı sırf Türklerden teşekkül eden "Yardım Alayı"nın yine Türk zabitan tarafından idare olunan zırhlı otomobillerin ve filoda hizmet eden Osmanlı zabitlerinden bir kısmı Bolşevik lehinde oldukları..."*[373]nı belirtmiş ve yakınmıştır.

---

[367] V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi,* 335.
[368] Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 235.
[369] Fezail İbrahimli, "Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar", *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan: 1918-1920,* ed., Kıyas Şükürov - Vasif Kafarov (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 275.
[370] V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi,* 335-336.
[371] Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi,* 336.
[372] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 38.
[373] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti,* 84-85.

27 Nisan akşama doğru donanma gemileri kırmızı bayrak çekerek top namlularını Azerbaycan hükümetinin bulunduğu binaya yönetmiş ve ateş için hazır duruma getirmişlerdi. Böyle bir durumda Azerbaycan Sovyet Hükümeti Kırmızı Donanması Kumandanı Cengiz Yıldırım, hakimiyetin Neriman Nerimanov'a bırakılmasına dair parlamentoya yeni bir ültimatom verdi. Ültimatomun şartlarına amel edileceği takdirde milliyetine bakılmaksızın herkesin emniyet içinde olacağı belirtilmişti. Bununla birlikte bu ültimatoma iki saat içinde cevap verilmesi, aksi takdirde ateş açılacağı hususu yer almaktaydı[374].

Hükümetin son anlarını yaşadığı bu zor günlerde, Azerbaycan hükümeti ültimatom meselesini görüşmek için verilen direktifi parlamentonun görüşüne sundu[375]. 27 Nisan 1920'de akşama doğru saat 20.45'te Resulzade başkanlığında gerçekleştirilen bu oturum aynı zamanda bağımsız Azerbaycan parlamentosunun son oturumu anlamına gelmekteydi. Meclisin açık ilan edilmesiyle M. H. Hacınski ültimatom metnini okuyarak Kuzeyden gelen hiçbir tehlikenin olmadığını ve onların Azerbaycan'a sadece Türkiye'ye gitmek için girdiklerini ifade etti.

Hacınski'nin teslimiyetçi tavrını seslendirmesinden sonra çeşitli parti mensupları (Hümmet-Samed Ağa Ağamalıoğlu, Sosyalist-Aslan Sefikürdski, İttihat-Karabey Karabeyov ve Ahrar-Aslan Kardaşov) da Hacınski'nin hâkimiyeti devretme fikrini savundular.

Müsavat fraksiyonu adına ise Rüstembeyli ve Resulzade söz alarak ülkeyi savunmak gerektiğini belirttiler. Resulzade, konuşma esnasında iyilik kılıfına bürünmüş Kızıl Ordunun iç yüzünü ifşa ederek yaklaşmakta olan tehlikenin, Anadolu'ya yardım (müavenet) bahanesiyle Azerbaycan'a girmek istediğinin altını çizmiştir. Kuzey'den gelen tehlike hakkında fikirlerini açıktan ifade eden Resulzade, Kızıl Ordu Azerbaycan üzerinden geçip Anadolu'ya gidecek diye Azerbaycan'ı Ruslara teslim etmenin bir anlamı olmadığını ve vaatlerine sadık kalacakları takdirde transit geçmelerine müsaade edileceğini bildirmiştir. Ayrıca Kızıl Ordu kumandanlığına getirilen şahsın Türk olmasına bakmayarak ordunun sonuçta istilacı/müstevli Rus ordusu olduğuna dikkat çekmiş ve konuşma esnasında şunları kaydetmiştir:

374 V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 336-337.
375 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 176.

Kardeşler, karşımızda bir ültimatom duruyor. Burada teslimden bahsediliyor. Fakat kardeşler, teslim ne demek? Kime göre konumumuzu terk ediyoruz? Bize diyorlar ki hudutlarımızdan geçen ordunun başında Necati adında bir Türk kumandanı vardır. Rusya'dan gelen bu saldırgan ordu tahminen biliyorum ki yaşam ve ölüm mücadelesi yürüten Türkiye'yi kurtarmak için geçiyor.

Kardeşler, Türkiye Azerbaycan'ın halaskarıdır. Milletimizin emelini yüce eden kutsal bir memlekettir. Onu kurtarmak için giden bir kuvveti memnuniyetle yolcu ederiz. Fakat şu şartla ki bu kuvvet bizim özgürlüğümüzü, bağımsızlığımızı çiğnemesin. Oysa kardeşler, bize sormadan toprağımıza giren herhangi bir kuvvet dostumuz değil, düşmanımızdır. Duyduğumuz bu propaganda düşman propagandasıdır. Bizi kandırıyorlar. Yalandır, gelen Rus ordusudur. Onun isteği 1914 yılı sınırlarını almaktır. Anadolu'nun imdadına gitme bahanesiyle yurdumuza giren işgal ordusu buradan bir daha çıkmak istemeyecektir. Rusya ile anlaşmak için hükümeti mutlaka Bolşeviklere teslim etmek ültimatomunu kabul etmeye gerek yok. Bu ültimatomu kemal-i nefretle reddediyoruz… istiklalimizi gözbebeği gibi savunmaya karar veren bir meclisin dinlediği bir ültimatomu kabul etmesi, hükümeti kendi eli ile dost kılığına girmiş düşmana teslim etmesi demektir. Biz buraya milletin irade ve arzusu ile geldik bizi buradan yalnız kuvvet ve süngü çıkarmalıdır"[376].

Parlamento'nun loca ve salonlarını dolduran dinleyiciler[*] her ne kadar bu nutku alkışlarla karşıladıysa da parlamento, sonuç itibariyle hükümeti Azerbaycan Komünist Partisine verme zarureti hissetti[377]. Cevap metninin hazırlanması sırasında Menşevik-Himmetçileri temsil eden Ağamalıoğlu, işgal tehdidi konusunda bir tirada girişerek hükümetin değişmek üzere olduğunu belirtti ve böyle bir zamanda Kızıl Orduya karşı direnmenin abes olduğuna dikkat çekti. Hatta daha da ileri giden Ağamalıoğlu, mevcut hükümeti parazit adlandırdı. Ardından Yusufbeyov, Hoyski vb. gibilerin yerini köylü ve

376 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 133-134; V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 337-338; Neciyev *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 176-177. Bu olaydan 30 sene sonra M. B. Mehmetzade, yeniden bu konuya değinerek, 11. Kızıl Ordu'nun Anadolu istiklal savaşına yardım bahanesiyle Azerbaycan'a girdiğini ve bu vaade muhalif olarak bir daha Azerbaycan'dan çıkmadıklarını dile getirmesi, Resulzade'nin bu görüşünde ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Bkz: Mirza Bala Mehmetzade, "Azerbaycan Millî Matem Günü", *Cumhuriyet Gazetesi*, No:9237, 27 Nisan 1950, 2.

* Müsavat Fırkası dışında diğer partiler, parlamentonun halktan gizli ve saklı geçirilmesini istemişlerdir. Ancak Resulzade'nin direktifiyle halk da parlamentoya katılmış ve konuşulanları dinleme imkânına sahip olmuşlardır. Bkz: Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 134.

377 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 134.

işçilerin savunucusu Nerimanov, Mirza Davud (Hüseyinov) gibilerin alacağı günün yakın olduğunu söyledi[378]. Fakat teslim şartlarını kabul etmeyen Azerbaycan hükümeti, diplomatik yollara başvurmayı ve sonuna kadar direnmeyi tercih etti. Bu maksatla Tiflis'te bulunan İngiliz temsilcisi Lyuk'a müracaat ederek kendilerine yardım etmeleri talebinde bulundular. Lakin Lyuk'un olumsuz cevabı üzerine[379] iç savaş tehlikesini de dikkate alan Müsavat hükümeti, "Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması" şartıyla kendilerine dayatılan ültimatomu/direktifi kabul etmek ve çoğunluğun fikrine uymak zorunda kaldı. Akşam saat 23.25 sularında parlamento 1 muhalif ve 1 eksik ile iktidarın Azerbaycan Devrim Komitesi'ne devredilmesi/teslim edilmesi hakkında karar aldı. Teslim şartını imzalayan Parlamento Başkan Yardımcısı Caferov ve İçişleri Bakanı Vekilov, alınan karara göre hâkimiyetin yalnız aşağıdaki şartlar altında Bolşeviklere teslim edileceğini bildirmişlerdi:

1. Rus Ordu'su Bakü'ye girmeden, demiryoluyla direk Anadolu'nun imdadına (yardımına) gidecek;

2. Azerbaycan istiklal ve tamamiyet-i mülkiyesi (toprak bütünlüğü) her tür taarruz ve kuyuttan (istiladan) masun kalacak;

3. Azerbaycan Ordu'su olduğu gibi kalıp inhilal (fesh) edilmeyecek;

4. Azerbaycan füruk-ı siyasiyesi (siyasî fırkaları/partileri) hürriyet ve serbestiyetini muhafaza edecek;

5. Sabık rical, aza-yı hükümet (eski devlet mensupları) ve mebusandan (milletvekilinden) hiç kimse cürm-i siyasî (siyasî cinayetle) itham edilmeyecek;

6. Kemal-i serbestiyet (özgür olarak) ile toplanacak olan Azerbaycan şûraları (konseyleri), hükümetin şekli idaresini (yönetim şeklini) belirleyecektir[380].

Yukarıda belirtilen şartlara rağmen 11. Kızıl Ordu'nun ilk zırhlı treni, 28 Nisan sabaha karşı saat 04-05 sularında Bileceri'ye girerek şehre doğru ilerlemeye başladı. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a bu denli müdahalesi ve Bakü'yü işgali neticesinde Azerbaycan

---

378 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 241.
379 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 177.
380 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti,* 85; Bazı müverrihler, teslim şartının yedi olduğunu vurgulamaktadırlar. Örnek için bkz: Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 242.

Cumhuriyeti'nin varlığına son verildi*. Bununla da Azerbaycan, 28 Nisan 1920 tarihinden itibaren Sovyet Rusya hâkimiyeti altına girmiş oldu[381]. Böylece özgürlük şiarının verdiği millî istiklal ve huzur dönemi ne yazık ki, 23 ay (1 yıl 11 ay)* kadar kısa süre sonra sona erdi. Bir başka ifadeyle yüz küsürlük esaretin iki yıllık "soluklanma devri" bitti. Yani 105 yıla karşı sadece 2 yıl veya 1260 aya karşı 23 aylık bağımsızlık süresi böylece sonlandırıldı[382].

Bakü'deki darbe haberini alan Lenin, 29 Nisan'da cam-porselen (fabrikaları) işçilerinin umum Rusya kurultayında konuşma yaparken, konuşma esnasında Azerbaycan hükümetinin nihayet devrildiğini ve Bakü petrollerinin ele geçirildiğini dile getirmiş ve bu durumdan ziyadesiyle memnuniyet duyduğunu (sevinç hislerini) şu şekilde ifade etmiştir:

"… Dün Bakü'den aldığımız bir haber, Sovyet Rusya'sının durumunun iyileşmekte olduğunu gösteriyor; sanayimizin/endüstrimizin yakıtsız kaldığından haberdarız, şimdi ise haber aldık ki Bakü proletaryası hâkimiyeti kendi eline geçirmiş ve Azerbaycan hükümetini yıkmıştır. Bu da şu demek ki, şimdi bizim tüm sanayimizi canlandıra bilecek bir ekonomik altyapımız vardır. Bakü'de milyon pud'larla petrol vardır, bu petrol son zamanlara kadar satılamıyordu… Böylece ulaşımımız ve sanayimiz Bakü petrol madenlerinden çok büyük yardım alacaktır[383].

Görüldüğü üzere Lenin, rejim değişikliğiyle ilgili konuşma yaparken, işgal olayını her şeyden önce Rusya'nın ekonomik ihtiyaçları çerçevesinde görmüş ve bu sebeple Bakü petrolünü Rusya endüstrisine hayat verecek ekonomik temel olarak değerlendirme yoluna gitmiştir[384]. Bununla birlikte Lenin, 5 Mayıs 1920'de Azerbaycan'da hâkimiyetin Sovyet yönetiminin eline geçmesi dolayısıyla yeni hükümete tebrik telgrafı göndermeyi de ihmal etmemiştir. Telgrafta "Bağımsız Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti"nden bahseden Lenin, tebrik telegrafında aşağıdaki şu ifadeleri seslendirmiştir:

"Yaşasın müstakil Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti!

---

* Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından ele geçirilmesi veya R. Pipes'in ifadesiyle, Azerbaycan'ın düşmesi süreciyle ilgili detaylı bilgi için bkz: Pipes, *The Formation of The Soviet Union,* 225-229.

381 V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi,* 340.

* Haluk Ölçekçi, "Azerbaycan Millî Mustakilliğinin Mimarları Resulzade, Elçibey ve Basın", *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Eçibey'e Armağan,* haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. (Ankara: Berikan Yayınları, 2018), 168.

382 Nazım Muradov, "Mehmet Emin Resulzade'nin 'İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!' Söyleminin Analiz Denemeleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 8/3, (2019), 1526.

383 V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 340.

384 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe,* 243.

Yaşasın Azerbaycan işçileri ve köylüleri!

Yaşasın Azerbaycan ve Rusya işçilerinin ve köylülerinin ittifakı!"[385].

Lenin, bu pasajda her ne kadar Azerbaycan bağımsızlığının resmî Moskova tarafından tanındığını beyan etse de esasında bu tanınma göstermelik olması hasebiyle formaliteden öteye geç(e)memiştir. Çünkü Azerbaycan'a verilen sözde bağımsızlık, uluslararası arenayı emperyalist görünümden perdelemek amacı taşıyordu. Yani taktik mülahazadan ibaretti. Çünkü Paris barış konferansı aracılığıyla bağımsızlığını tanıtmayı başaran Azerbaycan'ın devrilmesi ve böylece topraklarının Rusya'ya ilhak edilmesi, Rusya açısından gerek yurt içinde gerekse de yurt dışında Sovyet hükümetinin işgalci olarak tanınması anlamına gelecekti. Bu yüzden Bolşevikler, Azerbaycan'ın resmî olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB)'ne girmesi için bir süre daha beklemek ve bu zamana kadar da konumlarını güçlendirmek zorunda kalacaklardır. Ancak Bakü petrolleri sayesinde ülke bütçesinin açığını kapatan ve ağır sanayi sektörünü geliştiren Rusya, dünya devletleri arasında her geçen gün biraz daha güçlenmeye çalışan Azerbaycan'ın ve diğer Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını yavaş yavaş ortadan kaldırmaya başlayacaktır. Bu manada yeni Azerbaycan Komünist yönetimi 30 Eylül 1920'de RSFSC'yle askerî-siyasî ittifaka, 12 Mart 1922'de ise Gürcü ve Ermenilerin de dâhil olduğu Zakafkasya SSCB'ne katıldı. Bu durum Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti (SSFC) adıyla 1936'ya kadar devam etti. Bu tarihten sonra Zakafkasya federasyonu bünyesinde SSCB'ne katıldı[386]. Bu ise Federasyonun feshedildiği, Cumhuriyetlerin ise Moskova'ya bağlı olmak şartıyla ayrı ayrı Sovyet Cumhuriyetleri haline dönüştürüldüğü anlamına gelmekteydi[387]. Fakat Azerbaycan'ın SSCB'ne dâhil edilmesiyle, Azerbaycan'ın bağımsız ve aynı zamanda ulus devlet deneyimi ve yapısı ortadan kaldırılacaktır. Böylece Azerbaycan, 70 yılı aşkın bir süre zarfında (Çarlık Rusyası'ndan sonra) Sovyet Rusya'nın hâkimiyeti altında kalacak ve bu sürede dinî ve millî kimliklerinin muhafazası için yoğun mücadele edeceklerdir.

---

[385] Vladimir Lenin, *Eserlerinin Tüm Külliyatı* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1983), 128.

[386] V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi,* 342; Mustafa Kalkan, *Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Strateji Planları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2007), 55.

[387] Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 41.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SOVYET RUSYA'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN DİNÎ VE MİLLÎ KİMLİK SORUNU (1920-1991)

3.1. AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN DİNÎ KİMLİKLERİNİN İMHA SERÜVENİ

Sovyet Rusya'da Azerbaycan Türklerinin dinî kimliklerinin imha serüveni çok eski bir tarihe dayanmaktadır. Ancak biz bu tarihi Çarlık Rusyası'nın 1828'de Türkmençay Antlaşması gereği Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle başlatabiliriz. Çünkü Azerbaycan'ın, Rusya ile İran arasında ikiye bölünmesi neticesinde Azerbaycan Türkleri ilk kez Müslüman olmayan bir devletin egemenliği altına girmiştir. Böylece Azerbaycan Türkleri kendilerine yabancı bir devletin ve buna bağlı olarak da yabancı bir dinin etkisi altında kalmışlardır. Bu yüzden siyasî ve kültürel alanın yanı sıra dinî açıdan da çok önemli değişiklik ve şartlarla yüzleşmişlerdir[388]. Bu yeni değişiklik ve şartlar ise Müslümanların kendi geleneklerini ve inançlarını özgür bir şekilde yaşamasını engellemekteydi. Ayrıca Çarlık döneminde Mülümanların ilerleyebilmeleri yani "medenileşmeleri" için İslam dinine ihtiyaçları olmadığı empoze edilmekteydi. Bütün bunlar ise Azerbaycan'daki dinî durumu farklı ve olumsuz etkilemekteydi[389].

Belirtmek gerekirse, Çarlık Rusya'sı döneminde imparatorluğun din politikası, İçişleri Bakanlığı Din İşleri Komitesi tarafından organize edilirdi. Bu kurum Müslümanlarla ilgili program hazırlayacağı zaman devlet menfaatine uygun hazırlamakla mükellefti. Rusya Müslümanları arasında oluşan sosyo-kültürel, ulusal ve dinsel özellikleri devlet çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalışan bu kurum, Müslümanlar arasındaki dinî olguları önlemek amacıyla; Dinsel, Kültürel ve Kurumsal olmak üzere üç önemli önlem almıştır.

-Dinî önlemler bağlamında: Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyetinin hızlandırılması.

-Kültürel önlemler bağlamında: Müslümanlar arasında Rus mentalitesi ve kültürünün yaygınlaştırılması.

---

388 Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 101.

389 Ali Yıldız Musahan, "Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44/2 (Erzurum 2015), 228.

-Kurumsal önlemler bağlamında ise: Müslümanlara mahsus basın, yayın, okul ve dinî kurum ve kuruluşların üzerinde devlet denetiminin artırılması[390].

İmparatorluk zamanı Azerbaycan'da dinî durumu bu denli etkileyen bir diğer amil ise Rus yöneticilerinin demografik iskân politikasıydı. İskân politikasına göre Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Azerbaycan'a, Ermeni ve Rus gibi Hıristiyan nüfus göç ettirilmiş ve böylece Ruslar, dinî ve yönetim açısından kendi egemenliklerini tehdit eden Müslümanları yeni bir pota içinde eritmeye çalışmışlardır.

Gayri müslimlerin dinî ve idarî yönden Müslümanlar karşısında özel bir ayrıcalığa sahip olması ise iki taraf arasında kanlı olaylara sebebiyet vermiştir. Bu manada izleri günümüze kadar devam eden "Ermeni-Müslüman davası" (1905-1906) ve 1918 Mart Soykırımı gerçekleşmiştir. Bu durumda merkezi yönetim her ne kadar dinî ve millî ayrımcılığa karşı olduğunu söylediyse de yine de dinleri gereği Hıristiyan kayırmacılığı yapmaktan geri durmamıştır. Bu duruma yakinen şahitlik eden Müslümanlar ise sadece kendi din ve kültürlerine yakın bildikleri insanlarla birlikte yaşamanın daha doğru olacağına kanaat getirmişlerdi.

Çarlık Rusya'sı döneminde Müslümanların Hıristiyan idaresi ve baskısı altında kalması ve dışlanması gibi faktörler zamanla Azerbaycan toplumunda biçimlenmeye başlayan milletleşme sürecini daha da hızlandırmıştır. Ayrıca Hıristiyanların Müslümanların dinî kurumlarını pasifize etmesi ve kendi kontrolü altına alması Azerbaycan Türklerinin millî mücadele azmini artırdığı gibi Müslüman kimliği bilincini de artırmıştır.

Hıristiyan baskısına karşı bir dayanışma içinde bulunan Müslümanlar, 17 Ekim 1905'te Çar II. Nikola'nın meşrutiyeti ilan etmesinden istifade ederek Çar yönetimine karşı bir dilekçe sunmuş, dinî özgürlükler ve reformlarla ilgili birtakım taleplerde bulunmuşlardı. Çar yönetimi ise darbelerin hâkim olduğu bir dönemde Azerbaycan Türkleri örneğinde Kafkasya ve Orta Asya Türklerine de dinî yaşantı bakımından müsamaha göstermek zorunda kalmıştır[391]. Hatta Kasım 1914'te Çar II. Nikola Tiflis'te

[390] Resul Hüseyinli, "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamlarının Sosyo-Ekonomik Durumu, Siyasal ve Hukuksal Statüsü (1917-1920)", *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920),* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010), 366.

[391] Davut Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Çalışma", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi* 24 (1993), 175; Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 102, 106-108.

bulunduğu sırada din adamlarına ihtimam gösterdiğini ifade etmek amacıyla Sünni ve Şii camileri ziyaret etmiş, Ahund Muhammed Pişnamazzade ve Müftü Hüseyin Kayıbov efendilerle özel görüşmüş ve onların şahsında Müslümanların sorunlarını dinlemiştir. R. Hüseyinli bu olayı şöyle yorumlamaktadır: *"... bir nevi Kafkasyalı Müslümanların sorunlarıyla ilgileniyormuş gibi gözükmüştür"*[392].

Çarlık Rusyası'nın bu adımı veya dinî eylemleri Bolşevik devrimini önleyemedi. Çünkü Bolşevikler, Çarlık Rusyası'nın Müslümanlara yönelik aldığı kararları geçici ve geç kalmış bir uygulama olarak telkin ediyorlardı. Karşılığında ise kendilerini destekleyecekleri takdirde Çarlık Rusya'sının Müslümanlar üzerindeki baskılarını kaldıracaklarını vaat ediyorlardı. Ancak Çar'a karşı Müslümanları kendi safına çekmeye çalışan Bolşevikler, verdikleri vaadlere yalnız Bolşevik devrimine kadar sadık kalmışlardır. Çünkü Ekim 1917 devrimiyle birlikte Sovyet politikaları göreceli bir şekilde belirmeye başlamıştır. Zira Lenin ile başlayan Sovyet politikaları, Stalin devrinde altın çağını yaşayacak ve devlet politikası haline gelecektir[393].

Ekim 1917'de Çarlık Rusyası'na karşı Bolşevik ihtilalini gerçekleştiren Lenin, 3 Aralık 1917'de Çarlık rejiminin aksine olarak Müslümanların ulusal ve dinsel kimliklerini tanıdıklarını bildirmek ve böylece onların (Müslümanların) rağbetini kazanmak amacıyla "Rusya ve Doğu'daki Müslüman Emekçilerine Çağrı" bildirisini imzaladı. Bu bildiri, Müslümanların inanç, âdet, ulusal kurum ve kuruluşlarının güvence altına alınmasına dair bir kanıt niteliği taşısa da aslında gerçeklikten uzaktı. Çünkü Bolşeviklerin o gün için Müslümanlara karşı bu kadar ılımlı davranması, devrim esnasında oluşan kaotik durumun düzene girmesine hizmet etmekteydi[394].

Rusya'da monarşik düzene son veren, demokratik değişimin önünü açan ve imparatorluğun çöküşü ile sonuçlanan Şubat devrimi Azerbaycan'da millî istiklal ve demokrasi mücadelesinin yükselişine neden olmuştur[395]. Bu sebeple de Azerbaycan Türkleri kendi devletlerini kurma şerefine nail olmakla birlikte uzun yıllardır arzusunda oldukları dinî özgürlüğe kavuşmuşlardı. Hatta 1 Eylül 1918'de Osmanlı modeli örnek

---

392 R. Hüseyinli, "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamları", 367.

393 Ülker Yakar, "1920-1930 Yıllarında Azerbaycan'ın Millî ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti", *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Bahar/2018), 321.

394 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 206.

395 R. Hüseyinli, "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamları", 367.

alınarak fetva kapısı olarak da bilinen ve *"aynı zamanda ittihad-ı İslam fikrinin tervicine dâhi vesile olan"*[396] Şeyhülislamlık (Meşihat)[*] kurumu oluşturulmuştur. 17 Haziran 1918'de ise Nesip Bey Yusufbeyli'nin başkanlığında Halk Maarifi ve Dinî İtikat Bakanlığı kurulmuştur[397]. Lakin 1920'de Rus-Bolşevik silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan'ı işgal etmesi neticesinde Azerbaycan bu kez Sovyet hâkimiyeti altına girmiştir. Bu yeni rejim ise Sovyetleştirme politikası gereği dinî alanda tabulaş(tırıl)mış birçok ciddi dönüşümlere neden oldu. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Bolşevikler, Sovyet rejiminin henüz Azerbaycan'da konsolide olmaması gerekçesiyle ilk başta Müslümanları karşısına almaktan sakınmıştır. Bu manada sistemin diğer ülkeler arasında da benimsenmesi için ilk başta iyi bir imaj oluşturmaya çalışmış ve Müslümanlarla ilgili politikalarda daha dikkatli davranmaya özen göstermişlerdir. Hatta dinle ilgilenmediklerini ve devletin dinden ve din işlerinden ayrı olduğunu da söyleyerek bunu yasalarla da sağlamlaştırmışlardır[398]. Fakat Sovyetlerin, İslam'a karşı ilk başta bu tür hoşgörülü davranması daha önce de vurgulandığı gibi görecelikten öteye gidememiştir. Çünkü komünistler tarafından din, Marksist ideolojinin de etkisiyle hâlâ "düşman" ve "gerici" sınıfların elinde bulunan tehlikeli ve zararlı bir ideoloji olarak görülmekteydi. Bu sebeple de komünistler, konjonktür nedeniyle şu an olmasa bile yakın gelecekte "düşman sınıf"ın yanı sıra onun din gibi bütün "ideolojik araçları"nı da yok etmeyi ve ortadan kaldırmayı düşünmekteydi. Bu maksatla daha Sovyetlerin ilk günlerinden itibaren geniş çaplı olmamakla birlikte dinî etkinin azaltılması için bir sıra önleyici tedbirler alınmıştır. Bunların başında ise aşamalı olarak vakıf topraklarının kamulaştırılması, eğitimde dinî tedrisatın ortadan kaldırılması, okullarda Ateizm'in telkin edilmesi, ortak alfabenin ortadan kaldırılması, dinî kuruluşların, cami ve türbelerin kapatılması, dinî gün ve bayramların, merasimlerin, hac ve umre ziyaretlerinin, başörtüsünün yasaklanması gibi uygulamalar gelmekteydi. Bu bakımdan Sovyet Rusya

---

396 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 20.

* Meşihat kurumunun işleyiş şekli hakkında detaylı bilgi için bkz: Mehmet İpşirli, "Bab-ı Meşihat", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/362-363.

397 R. Hüseyinli, "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamları", 368; Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 206-207.

398 Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 109; 23 Ocak 1918'de V. Lenin, kilisenin devletten, okulun ise kiliseden ayrılması hakkında bir karar kabul etmiştir. Bkz: *K İstorii Otdeleniya Tserkvi ot Gosudarstva i Şkolı ot Tserkvi v SSSR: Dokumenty i Maerialı,* haz. M. M. Persits (Moskova: Gospolitizdat, 1958), 3-49; bu karar doğrultusunda 19 Mayıs 1921'de Sovyetler Büyük Konseyinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk Anayasasının 4. maddesinde, *"Vatandaşların vicdan hürriyetinin temin edilmesi amacıyla din devletten ve eğitim dinden ayrıdır. Ancak vatandaşa dinî ve anti-dinî tebliğ hürriyeti verilmektedir"* ibaresi yer almıştır. Bkz: Cengiz Mürselov, *Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 13.

döneminde Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî kimlik sorunlarının Çarlık Rusya'sı ile aynı parametreler üzerinden devam ettiğini söyleyebiliriz. Zira Azerbaycanlı aydınların Çarlık rejimini sömürgeci, Bolşevikleri ise işgalci olarak görmeleri bunun bariz örneklerinden birini teşkil edir[399]. Nitekim aydın kuşakların Azerbaycan Türklerini dinî ve millî değerler çatısı altında birleşmeye davet etmelerinin sebeplerinden biri de bu idi.

Sovyetlerin temel politikası dinî kurumların gücünü diskalifiye etmekten ibaret olduğu için dinî kuruluşları rejime karşı potensiyel tehdit olarak görmekteydiler[400]. Hatta bu tür kurumların gücünü ve otoritesini düşürmek amacıyla 5 Mayıs 1920'de çıkarılan bir yasayla bütün vakıf topraklarını kamulaştırmışlardı. Aynı yıl 10/15 Mayıs'ta yeni çıkarılan bir yasayla okullardaki din eğitimi de ortadan kaldırıldı[401]. Bununla da eğitim sistemi "Sovyet İnsanı Yetiştirme"ye yönelik şekillenmeye başladı. Sovyet insanı ise Komünizmi kendine amaç edinecek, yüksek ahlaklı, devlete ve mevcut ideolojiye bağlı olacaktı. Aynı zamanda "böl ve yönet" prensipi gereği "Sünni" ve "Şii" mezhep ayrımcılığını da körükleyerek[402] Azerbaycan Türkleri arasında mezhepçilik tartışmasına sebebiyet verilecekti. Bu sayede Müslümanlar arasında dinî birliği ve istikrarı bozmaya çalıştıkları

---

399 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 585.

400 Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 228, 230.

401 Musa Guluzade, *Dinimiz Dünen ve Bu Gün (1920-1995)* (Bakü: Azerbaycan Ensiklopedisi NPB, 1996), 12; Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 65; Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 111; Belirtmek gerekir ki, Komünistler ilk başta din karşıtı uygulamalara hız verseler de, SSCB Yüksek Sovyet'i, Sovyetlerin düşüşü arifesinde dindar kesimin rağbetini kazanmak amacıyla 1 Ekim 1990'da "Din ve Vicdan Hürriyeti ve Dinî Kurumlar Hakkında" yeni bir kanun kabul ederek tüm vatandaşlara dinî organizasyonlar kurma hakkının yanı sıra ibadethaneler açmalarına, halkın dinî eğitim alabilmesi için dinî kurumlar kurmalarına, yine halkın bilinçlenmesi için kitap ve dergi çıkarmalarına ve hayır işlerde bulunmalarına müsaade etmek zorunda kalmıştır. Bkz: Mustafa Kütükçü, *Rusya'da İslam* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 129; Bütün bu gelişmeler ise, SSCB coğrafyasında İslam'ın gelişmesine, yaşanmasına ve yayılmasına yeniden olanak sağlamıştır. Azerbaycan 1991'de Sovyetler Birliği'nden ayrılmasıyla AHC lideri E. Elçibey, Anayasa tasarısına "Maneviyat ve Din" bölümü eklenmesini ön görmüş ve ortaokullarda, üniversitelerde ve diğer eğitim birimlerinde zorunlu olarak din dersi tedris edilmesine karar vermiştir. Bkz: Cengiz Mürselov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2015), 138; fakat bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren ülkede patlak veren siyasî istikrarsızlık nedeniyle bu program hayata geçirilememiştir. Bunun üzerine 12 Kasım 1995'te referandum/halkoylaması yoluyla Yeni Anayasa kabul edilmiştir. H. Aliyev'in Cumhurbaşkanlığı döneminde kabul edilen Yeni Anayasa, uluslararası insan hakları metnine uygunluk esasında hazırlanmıştır. Anayasanın 18. Maddesi, "Din ve Devlet" ile ilişkilidir. Buna göre Azerbaycan Cumhuriyetinde din devletten, devlet de dinden ayrıdır. Yani, Azerbaycan Cumhuriyeti laik, hukuki ve üniter bir devlettir. Bu sebeple de Azerbaycan'da eğitim sistemi dünyevi nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla da okullarda din dersi tedris edil(e)mez. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Azerbaycan'da dinin devletten ayrı olması, Azerbaycan'ın dinsiz bir devlet veya dine karşı çıkan, onu dışlayan bir devlet olduğu anlamına gelmez. Çünkü Azerbaycan'da din ile devlet arasında sıkı bir iş birliği/ortaklık mevcuttur. Bu bakımdan *"Devletin dinden ayrı olması devletin idari konularda dinî hükümlerle değil de dünyevi hükümlerle idare edilmesi şeklinde anlaşılmalıdır".* Bkz: C. Mürselov, *Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi,* 14-15.

402 Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 228-229; Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri", *Avrasya Etütleri* 2/1 (İlkbahar 1995), 88-90.

gibi Türkiye ve İran'ın Azerbaycan üzerindeki etkisini de kırmayı hedeflemişlerdir. Şöyle ki, Sünni Türkiye'ye karşı İran faktörünü, Şii İran'a karşı ise Sünni faktörünü ön plana çıkarmayı yeğlemişlerdir. İlerleyen süreçte ise bu ülkelerle kültürel bağların kökten koparılması yolunda daha da ciddi adımlar atılacaktır.

İslam'ı Müslümanların hayatından tamamıyla çıkarmak isteyen Sovyet Rusya yetkilileri, 1924'te dinle ilgili yeni bir strateji belirleyerek dinî kuruluşların ortadan kaldırılması yönünde karar aldılar. Yerine ise *"dvatsatki"* adında yirmi üyesi olan bölgesel idarî kurumlar kuruldu. Bu kurumlar, Sovyet Rusya'da dinî faaliyet gösterebilen tek meşru kuruluşlar sayılırdı. Burada görev yapanlar resmî makamlarca tescil edilmekteydiler. Bu bakımdan kuruluşun esas maksadı devletin din üzerindeki kontrolünü sağlamaktı[403].

7 Ağustos 1925 tarihine gelindiğinde Sovyetler Birliği'ne Arap alfabesiyle basılan kitap ve dergilerin girişi yasaklandı. Aynı zamanda Sovyetler Birliği sınırlarının kapanmasıyla birlikte Hac ziyareti gibi İslami farzların uygulanmasına da yasak getirildi[404]. Bu yasak 1945 yılına kadar devam etti. Bu tarihten sonra ferdi yolculuklara izin verilmemek suretiyle Hac ibadetinin icra edilmesine müsaade edildi. Bu bakımdan II. Dünya Savaşı'ndan sonra her sene gruplar halinde birkaç yüz züvvarın Hac ziyaretini gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Ancak unutmamak gerekir ki, Hacca giden kafileler arasında devlet ajanları da bulunmaktaydı. Bu yüzden Hacı adayları yurtdışında bile kendilerini kontrol altında hissediyorlardı. Dolayısıyla yabancı ülke vatandaşlarıyla iletişim kurmamaya özen gösteriyorlardı[405]. Zira başka türlü mümkün değildi.

Birlik döneminde Müslümanlar dış güçlerin ajanları olmakla suçlandıklarından onların yurt dışında yüksek din eğitimi almalarına da müsaade edilmezdi. Sovyetler döneminde komünist güçlerin Müslümanların dış ülkelerle olan ilişkisini kesmeye çalışması yani Müslümanlara karşı paranoyak bir yaklaşım sergilemesi esasında Sovyetlerin İslam'a karşı korkularının boyutlarını göstermekteydi.

Müslümanların İslam dünyası ile bağlarının koparılması neticesinde dinî bilgilere ulaşım neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bu sebeple Sovyet Rusya'da Azerbaycan Türklerinin İslam dünyasına, İslamî kaynaklara ve dinî alanın temelini oluşturan tarihi ilim

---

403 Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 230.
404 Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 112.
405 Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 241.

merkezlerine ulaşımı zorlaştırılmıştır[406]. Toplumun dine olan ihtiyacı ise Marksist-Leninist dünya görüşüyle giderilmeye çalışılmıştır. Bu manada Sovyet vatandaşlarına komünist ideolojinin ayrılmaz bir parçası olan Ateizm propagandası yapılmıştır[407].

3.1.1. Din Adamlarının ve İslam Dini'nin Ortadan Kaldırılmaya Çalışılması

Komünist nomenklatura'nın (yönetimde önemli görevler üstlenen elit tabaka) genelde dine, özelde ise İslam'a ve aynı zamanda dinî nitelik taşıyan faaliyet ve argümanlara karşı toptan ve açıktan savaşı, Vladimir İliç Lenin'in Ocak 1918'de dinin devlet işlerinden, eğitimin ise dinden ayrılması hakkındaki direktifiyle doğrudan ilintilidir. Çünkü komünistlerin din karşıtı faaliyetlerinin temel dayanağı bizzat bu noktada birleşmişti. Azerbaycan'da cumhuriyetin çöküşüne paralel olarak müşahede edilen din karşıtı eylemlerin realiteye dönüştürülmesi ise Sovyetlerin bölge üzerinde hâkimiyetini pekiştirmesiyle başlamıştır. Sovyet mensupları iç savaştan kesin galibiyet kazandıktan sonra "saf" komünist ilkelerle bütünleşme yolunda önemli bir engel olan "İslam"ın ortadan kaldırılması yönünde çok ciddi kararlar almış ve bu doğrultuda kesin adımlar atmışlardı. Bu sebeple komünizme giden yolda "afyon" olarak telakki edilen ve Müslümanların canları pahasına sahip çıktıkları İslam'ın bir an önce ortadan kaldırılması gerekiyordu[408].

Görüldüğü gibi Azerbaycan'da Sovyet rejiminin kurulmasıyla birlikte dinî kurumlar üzerinde siyasal baskı uygulaması artış göstermiştir. Sovyet yetkilileri din adamlarının ve İslam dinin ortadan kaldırılması meselesini çeşitli amaçlarla tertip edilen toplantılar aracılığıyla enine boyuna tartışarak bazı "önlemler" almışlardı. Komünistler bu manada ilk olarak Şeyhülislamlık/Meşihat kurumuna "düzen" getirmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte yeni düzenin sağlanmasına yönelik bildirgeler yayınlamışlardı. Meşihat Defterhanesi'nin 1 Mayıs 1920 tarihli bildirgesinde Sovyet yönetiminin savunulması ve saygıyla karşılanması kararı kabul edilmiştir. Alınan kararın muhteviyatına baktığımız zaman bu toplantıda Meşihat Genel Sekreteri Sultan Murad Efendiyev'in bulunmasına rağmen millî aydınlardan kimsenin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Zira bu kadar önemli bir kararın bu kadar çabuk alınması mümkün değildi. R. Hüseyinli, bu toplantının Rus askerlerinin baskısı altında formalite icabı yapıldığını, üst düzey yöneticilerin

[406] Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 110-112.
[407] Abdiraşit Babataev, "SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 25 (2018), 89.
[408] Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 110.

görevlerinden uzaklaştırıldığını, kurumun zamanla otoritesini kaybettiğini ve bir müddet sonra tamamen ilga edildiğini ifade etmektedir[409].

Nisan işgalinden kısa süre sonra yani 5 Mayıs 1920'de Azerbaycan İnkılâp Komitesi din adamları üzerindeki baskıları daha da artırmak amacıyla özel toprak mülkiyetinin sonlandırılması ve vakıf topraklarının müsadere edilmesini kararlaştırdı. Bu süreç AK(B) P'nin 16-23 Ekim 1920 tarihli II. Kongresiyle daha da hızlandırıldı. Burada din adamlarına yönelik çeşitli projeler hazırlandı. Bu manada Temmuz 1923'te Azerbaycan'da Sünni ve Şii tebanın birbirine düşürülmesi ve onlar arasında çeşitli tefrika oluşturulması hakkında Azerbaycan Fevkalade Komiserliğinden SSCB Siyasî Bürosu'na 6 No:lu gizli yazı gönderildi. Bundan birkaç ay sonra yani 29 Eylül'de yeni bir toplantı yapıldı. Burada, dinî politikalara şiddetle karşı çıkan din adamlarının tespit ve ifşa edilmesi için yeni rejimle uyumlu çalışan ve Sovyet ilkelerini benimseyen imamlardan oluşan özel büro kurulması kararlaştırıldı. Sovyet Rusya bu uygulamayla Müslümanları kendi silahıyla vurmak niyetindeydi[410]. Bu bakımdan Azerbaycan gibi Müslüman bir beldede Ateizmi hâkim kılmak isteyen hükumetle uyumlu çalışan imamlar "kızıl imamlar" olarak da nitelendirilebilir. Zira Kızıl Ordu askerî açıdan Sovyetlere hizmet ederken, "kızıl imamlar" ise dinî açıdan "hizmet" edeceklerdi. Bu manada Sovyetlerin 1924'ten itibaren dine karşı açıktan faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Azerbaycan ÇEKA'sının 20 Ocak 1925 tarihli gizli belgesinde Dağıstanla sınır Kuba bölgesinde ve diğer kazalarda ulemanın halk üzerinde büyük nüfuza sahip olduğu belirtilmiştir. Bu sebeple Sovyet yetkilileri din adamlarını rejime karşı potensiyel düşman olarak adlandırmış ve onların toplum üzerindeki yüksek saygınlığını azaltmaya çalışmıştır. M. Kasımlı aracılığıyla edindiğimiz bilgiye göre söz konusu bu durum, Halk İçişleri Komiserliği'nin aynı tarihli A41/s No:lu tam gizli şifreli kaydında da belirtilmiştir. Bu sebeple proletarya önünde tehlike kaynağı olarak belirlenen din adamlarının nüfuzunun kırılması yönünde siyasî baskılar artırılmıştır[411].

Müslüman din adamları dinî gün ve bayramlar nedeniyle halk ile sık sık görüşmekte ve onları yeni rejimin dinsizliğine aldırış etmemeye, dinî ilkelerden taviz vermemeye ve hatta dine karşı mücadele edenlerle mücale etmeye teşvik etmekteydi. Bununla birlikte Cuma ve bayram hutbeleri vasıtasıyla yapmış oldukları vaaz ve sohbetler

---

409 R. Hüseyinli, "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamları", 371-372.
410 Hüseyinli, "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamları", 373.
411 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 226-227.

sayesinde Müslümanların imanlarını zinde tutmalarına da yardımcı oluyorlardı. Bu sebeple 1930'da dinî gün ve bayramların kutlanması yasaklandı[412].

Yine bu yıllarda eskiden olduğu gibi il ve ilçelerde dindar insanların toplum üzerinde geniş nüfuz sahibi olduğu konusunun gündeme getirildiği görülmektedir. İl Yönetim Komitesinin 15 Eylül 1931 tarihli 1139 No:lu raporuna göre güney'de İran'la sınır bölgelerde din adamlarının toplum üzerinde önemli saygınlığının hissedilmesinden bahsedilmekteydi. 19 Kasım'da Azerbaycan MYK'nin büro toplantısında din adamları yüzünden sınır bölgelerinde Sovyet yönetim varlığının hissedilmediği belirtilmiştir[413]. Bu sebeple din adamlarının imhasının çok da geçiktirilmemesi gerekirdi.

Yukarıdaki pasajdan da anlaşıldığı gibi din adamlarının kısa süre sonra toplu halde imha edilmeleri kaçınılmazdı. Zira Sovyet yöneticileri çok geçmeden Azerbaycan SSCB CK (Ceza Kanunu) gereğince dinî hislerin kötüye kullanılması bahanesiyle din adamlarına karşı cezai işlemler başlatmıştır. İlerleyen süreçte ise Müslümanları bir arada tutan dinî teşkilatlar kapatılmış, din adamları istismarcı sınıf olarak adlandırılmış ve bütün mal varlıklarına el koyulmuştur. Bu sebeple Gence, Zakatala, Şeki, Şemahı, Kuba[*] gibi il ve ilçelerde Bolşevik aleyhtarı ayaklanmalar başlamıştı. 1930'lu yıllarda ortaya çıkan bu olaylar 1937'li yıllara kadar tüm şiddetiyle devam etmştir[414].

Ali Abasov'un Rusya'lı bilim adamı A. Malashenko'dan nakline göre *"1930'lu yıllardan itibaren SSCB'de yaklaşık 40 bin kadar imam ve din âlimi fiziki olarak yok edilmiştir"*[415].

1937-1938'li yıllarda fiziki olarak yok edilen imam ve âlimlerden biri de hiç kuşkusuz Eski Zakafkasya Müftüsü (1904-1918'li yıllar) ve Bakü Guberniya Meclis Başkanı Âlim Mir Mehmet Kerim Ağa'dır. Yeni rejime göre bu şahsın "suçu"; meclis üyelerinin halk tarafından değil, merkezden birisi aracılığıyla seçildiğini ifşa etmesi, dinî gizli bir şekilde tebliğ etmesi ve başörtüsü yasağına karşı çıkmasıdır. Bu yüzden 2 Mart

---

412 Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 111.

413 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 585.

* Bölgesel ayaklanmalar hakkında detaylı bilgi için bkz: Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 73-93.

414 Ali Abasov, "Azerbaycan'da İslam: Yeniden Canlanma ve Kurumsallaşma Sorunları", *Azerbaycan'da Din ve Kimlik,* ed. Sevinç Alkan Özcan - Vügar İmanbeyli (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 141; R. Hüseyinli, "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamları", 373.

415 Abasov, "Azerbaycan'da İslam", 141.

1938’de halk arasında mevcut ideolojiye zıt davranmak ve Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesine karşı çıkmak suçuyla kurşuna dizilmesine hükmedilmiştir[416].

Çoğunlukla millî bilince sahip olan insanları hedef alan bu dalga, din adamlarını imha etmekle birlikte mevcut kültürel gelenek ve görenekleri de yok etmekteydi[417].

1937’li yıllara gelindiğinde ise Sovyetlerin bu tip uygulamaları daha da belirgin hale gelmiştir. Neticede Müslüman din adamları kitlesel baskı, tutuklama ve yargısız infaz cezası almışlardır[418].

3.1.2. Sovyet Rusya’da Ateizm Propagandası ve “Allahsızlar” Cemiyetinin Kurulması

Sovyetler Birliği denildiği zaman hiç kuşkusuz akla ilk olarak Ateizm propagandası ve Komünist ideolojinin hâkim olması için karşı devrimcilerle mücadele süreci gelmektedir[419]. Zira tarihî maddeciliğin Marksist yorumunu benimseyen Sovyet Rusya’da Komünizm karşısındaki en büyük engel din faktörüydü[420]. Bu konuda “İslam dini”nin özellikle altını çizmek gerekir. Zira Lenin’e göre din ile mücadele Materyalizm ve Marksizm’in “abc”si anlamına geliyordu. Hatta Lenin’e göre din, hem emekçilerin esas düşmanı hem de kadınların erkeklerden daha kötü şartlar altında yaşamasının nedenlerinden biriydi. O, aynı zamanda kadınların erkeklerden daha az ücret almasını ve eğitimden mahrum bırakılmasının nedenini de din ile özdeşleştirmekteydi. Bunun yanı sıra dinî, dindarların menfaat aracı ve istismarı olarak da değerlendirmekteydi. Bu sebeple dindarların ve dinî kurumların otoritesini düşürmeye çalışmış, din görevlilerinin devletten maaş alımını durdurmuştur[421].

Sovyet yetkilileri hiçbir dinî inanışı kabul etmedikleri gibi İslam dinî inanç ve esaslarını da kabul etmemişlerdir. İslam dininin kabul edilmemesi konusunda dikkat çeken hususlardan biri şu ki, insanların birçoğu İslam ile ilgili birtakım yanlış tahayyüllere veya tefekkürlere sahiptirler. Özellikle İslam’ı, recmeden, el kesen veya idam eden bir din olarak görmektedirler. Bu bakımdan İslam’ı kabul etmek isteyenler, İslam’ın Orta Çağ’da

---

416 Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 274-279.
417 Abasov, “Azerbaycan’da İslam”, 141.
418 R. Hüseyinli, “Kuzey Azerbaycan’da Müslüman Din Adamları”, 373.
419 Musahan, “İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları”, 241.
420 Babataev, “SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası”, 89.
421 Burcu Özdemir, “Sovyetler Birliği’nde Din Karşıtı Mücadele ve Komsomol”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIV/1 (2019), 80-81.

hâkim olan şer'i hukuk ve hükümlerini değil, manevi, ahlaki ve kültürel boyutlarını istemektedirler[422]. Ancak Sovyet yetkilileri, İslam'ın hiçbir boyutunu kabul etmemişlerdir. Aslında dine inanmayı reddetmek veya dinî inancı yok saymak, yerine inançsızlığı getirmenin kendisi de yeni bir inanç sistemi (*inançsızlık dinî*) olarak değerlendirilebilir. Zira Sovyet Rusya tarihinde bu gibi paradoksal uygulamaların ziyadesiyle örneği bulunmaktadır. Okullarda din eğitiminin yasaklanarak yerine Ateizmin öğretilmesi bunun bariz örneklerinden biridir.

Sovyet Rusya, Azerbaycan'da kök saldıktan sonra komünistler aracılığıyla toplumun dünyevileş(tiril)mesi yolunda her açıdan önemli tedbirler almaya devam etmişlerdir. Bu manada SSCB'de yaşayan Müslümanların inancına, mukaddesatına, ahlakına ve aile yapısına zıt unsurlar aşılamışlardır. Enjekte edilen bu uygulamaların başında ideoloji açısından sosyalist, komünist ve proleter düşüncenin benimsenmesi, inanç açısından ise dinsizlik, Tanrı bilmezlik ve Ateizm (Gostateizm) gibi uygulamalar gelmekteydi. Bütün bunlar Tanrı inancından, dinî ahlaktan ve aile kültüründen yoksun birer "Sovyet İnsanı" prototipinin oluşturulmasına hizmet etmekteydi. Bu sebeple devlet mekanizmalarında ve eğitimde dinî ve millî altyapıdan yoksun, beşer ürünü moral ve etik öğretisine dayalı ahlak ve eğitim sistemi uygulanmıştır[423].

10/15 Mayıs 1920'de dinî kurumlar hakkında karar kabul edilmiştir. Din ve vicdan özgürlüğüne dayalı bu yeni direktif, zahiren din özgürlüğünü sağlamlaştırmaya yönelik olsa da esasında dinî sahaya vurulan en büyük darbelerden biriydi. Çünkü Mayıs 1920'de Azerbaycan Devrim Komitesinin "Vicdan Özgürlüğü" hakkındaki kararnamesi sonucu, din devletten, okullar ise dinden ayrılmış, HMK emrindeki bütün devlet okullarında dinî öğretilerin eğitimi ve dinî törenlerin yapılması yasaklanmıştır. Aynı zamanda ADİB'nın faaliyetine son verilmiş özellikle de öğretim kurumlarının ve okul konseylerinin başkanı

---

[422] Abasov, "Azerbaycan'da İslam", 163.

[423] Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 227, 233; Elçin Zamanov, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri* (Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 73; İlmi Ateizm dünya görüşünün öğretilmeye çalışıldığı okullarda ilmi Ateizm terbiyesinin Komünist Partisinin ayrılmaz bir parçası olduğu ve bu öğretinin yalnız komünizm kuruculuğu görevine hizmet etmesi gerektiği savunulmaktadır. Bundan başka öğrencilerin ilmi Ateizm felsefesine göre terbiye edilmesinin, dinin, burjuva ahlakından ve geçmişin "zararlı" kalıntılarından kurtulmasına vesile olacağı düşünülmektedir. Ayrıca ilmi Ateizm dünya görüşü sayesinde aile, okul vd. önemli devlet dairelerinde dine karşı çok ciddi mücadele edilmesi gerektiği vurgusu yapılmaktadır. Bütün bunların oluşmasında öğrencilere Marksist-Leninist dünya görüşünün talim edilmesinin müstesna rolü olduğunun altı çizilmektedir. Öğrencilere öğretilen ilmî Aeizm dünya görüşünün mahiyeti hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Sabir Şefiyev, *Mekteplilerin Ateizm Terbiyesi"* (Bakü: Gençlik Yayınları, 1973), 4, 7. İlmi Ateizm ile ilgili örnek bir eser için bkz: Ek 5.

görevinde bulunan dindar kimseler görevinden uzaklaştırılmıştır. ADİB'in kaldırılması aslında vatandaşlara istenilen dini seçmek veya hiçbir dine inanmamak aynı zamanda dinin lehine veya aleyhine propaganda yapmak özgürlüğü de vermiştir[424]. Başka bir ifadeyle, dinî kurumlarla ilgili yeni alınan bu karar, insanlara dine inan(ma)ma konusunda özgürlük hakkı tanıdığı gibi, Ateizm ve onun propagandasını yapma hürriyeti de vermekteydi. Bahsedilen kararın onaylanmasıyla SSCB sınırları dâhilindeki tüm okullarda dinî tedrisat öğretim müfredatından çıkarıldı. Bununla da Sovyet Rusya'da sistematik olarak din karşıtı mücadele süreci başlatılmış oldu[425].

Dinin devletten ayrılması, dinî cemiyetlerin faaliyetinin kısıtlanması anlamına geldiği gibi aynı zamanda cami veya sinagog gibi ibadet yerlerinin kapanması demekti[426]. Lakin toplumun dinî inancı köreltilmeden cami ve kilise gibi toplumsal -cemaat şeklinde ibadet edilen- mabetler uzun süreli kapalı kalamazdı. Zira Bolşevikler de bunun farkında oldukları için Ateist düşünce sistemini toplumun her bir katmanına yaymaya çalışmışlardır.

Esasında bundan önce de yani Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde de yasa gereği din devletten ayrı idi. Ancak burada din ile devletin birbirinden otonom oluşu bu denli veya bu doğrultuda belirmemişti. Bilakis biri diğerini tamamlamakla mükellefti. Hatta bu devirde din görevlileri bizzat devlet tarafından finanse ediliyorlardı. Bu ise devletin dine saygınlığını gösterdiği gibi mütedeyyinlere yakınlığına da işaret etmektedir. Bunun yanı sıra devlet adamları yönetime geldiklerinde veya birisi Azerbaycan vatandaşlığını kabul ettiğinde okudukları metinde *"her şeye kadir olan Allah'ın huzurunda yemin ederim" ve "bu yemini yerine getirmekte Allah yardımcım olsun"*[427] gibi dinî sorumluluk üstlendiklerini belirten ifadeler yer almaktaydı.

Bolşevikler, din karşıtı faaliyetlerin yanı sıra yerel yönetim alanında da görev değişikliği yaparak N. Nerimanov gibi kendilerine karşı gelebilecek kişileri safdışı bırakmayı ihmal etmemiştir. Bu bakımdan eski tutumunu değiştiren ve Sovyetler'in din

---

[424] Zamanov, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri,* 73.

[425] Babataev, "SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası", 89.

[426] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 208.

[427] Abasov, "Azerbaycan'da İslam", 137-138; 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında dinin ve din adamarının millî istiklal mücadelesinde çok büyük rolleri olduğundan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı M. E. Resulzade, İslam'ı uygarlığın sembolü olarak adlandırmış ve din adamlarının askeriyede ve eğitimde din hizmetleri görevine atanması hakkında karar vermiştir. Bununla birlikte Bakanlar Kurulu'nun 20 Ağustos 1918 tarihli oturumunda, yüksek din görevlilerine 1500-3000 manat (Azerbaycan para birimi) maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. ADC döneminde din adamlarının sosyo-ekonomik durumu hakkında detaylı bilgi için bkz: R. Hüseyinli, "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamları", 366-375.

karşıtı politikalarını açıktan eleştiren Nerimanov'u parti teşkilatından uzaklaştırarak yerine S. M. Kirov'u tayin etmişlerdi. O ise yerel yönetime Ermeni ve Rus etnoslarının geçmelerine ve yönetimde çoğunluğu teşkil etmelerine müsaade etmiştir. Bütün bunlar ise Müslümanlara ait âdetlerin değişmesine, baskıların artmasına ve Sovyetlerin din karşıtı politikalarını rahatlıkla hayata geçirmesine yardımcı olmuştur.

8 Ocak 1924'te Sovyet yetkilileri, AK(B) P'nin Siyasî Bürosu toplantısında din karşıtı tebliğin yürütülmesi ve yine bu konunun müzakere edilmesi amacıyla R. Ahundov öncülüğünde bir komisyon oluşturulmasına karar vermişlerdi. Komisyonun 19 Ocak tarihli toplantısında okullarda tedris edilen din/şeriat dersinin durdurulması yönünde çeşitli fikirler seslendirildi. Bunlardan en önemlisi, cami ve medrese gibi dinî eğitim merkezlerinden ve aynı zamanda Sovyet okullarından birincilikle mezun olan öğrencilere şeriat dersi tedrisinin durdurulması meselesiydi.

Ateist, Marksist-Leninist, Materyalist ve Proleter öğretinin yaygınlaşması için din karşıtı sürecinin hızlandırılması meselesini oldukça önemseyen AK(B) Partisinin Siyasî Bürosu, oturumu takip eden süreçte "Din karşıtı bir komisyon" oluşturulmasına karar verdi. Bu karar Azerbaycan Türk-Müslüman mentalitesine her ne kadar uygun olmasa da komisyonun aldığı karar doğrultusunda şehir ve köylerde "Allahsızlar Cemiyeti"nin kurulması uygun görüldü. Bu ise örgütün dine karşı mücadeleyi bir kat daha güçlendirdiğini göstermektedir.

Cemiyetin aslî görevleri matbuat aracılığıyla şu şekilde tebliğ edilmekte idi:

-İşçi ve köylüleri Ateizm bayrağı altında biraraya getirmek

-İşçi -köylü- halkı dinî hurafelerden uzak tutmak

-Onlarda materyalist dünya görüşü oluşturmaya çalışmak[428].

1924'ün Ağustos ayına gelindiğinde ise *"Allahsızlar Cemiyeti"*nin merkezden sonra Bakü'de de kurulmasına karar verildi. Cemiyet, sözde "Müslümanları manevi yönden özgürleştirecek" ve onları "dinin zehrinden kurtaracaktı". Böylece Müslümanlar "modernite önündeki dinî prangalardan kurtuldukları gibi geçmişin kalıntısından da kurtulacaklardı". Oysaki bu yol ile Müslümanları manevi yönden yabozlaştırdıkları gibi dine olan bağlılıklarından da koparıyorlardı.

---

428 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 119-120.

1925'li yıllarda yukarıda belirtilen hususlar doğrultusunda Rusça "Soyuz Voinstvuyushih Bezbojnikov" adıyla meşhur olan "Allahsız Militanlar Birliği" (AMB) ve "Ateist Kulüpler" tesis edildi. Rejim tarafından desteklenen bu örgüt ve birlikler, din karşıtı yoğun mücadele sonucu Müslümanları dinî ve manevî açıdan büyük zarara uğratmaya çalışmışlardı[429].

Cemiyetin, 1928'den itibaren din aleyhine propagandayı güçlendirdiği ve köylere yönelik baskıyı daha da hızlandırdığı görülmektedir[430]. Burada köylerin kolektifleştirilmesinden, okulların dinsizleştirilmesine varan bir dizi uygulamalar gerçekleştirmişlerdi.

Allahsız Militanlar Birliği'nin Müslümanlara dayatmış olduğu prensiplere göre kendine iş imkânı bulmak isteyen birisi muhakkak cemiyete üye olmak zorundaydı. Aksi takdirde kendine iş bulamayacağı gibi geçim sıkıntısını da gideremeyecekti. Bu bakımdan Militan Birliklerin üye sayısında hızlı bir artış gözlemlenmiştir. İstatistiki verilere göre 1930 yılında Azerbaycan'da Militan Birliği'ne 3 bin, 1931'de 67 bin, 1932'de 70 bin, 1938'de ise 85.638 kişi üye olmuştur. Bu üyelerin birçoğu her ne kadar komünist görevlilerin akraba ve yakınlarından oluşsa da, Ateizm propagandasının ve üye sayısının hızla artması, toplumsal bilincin mevcut ideoloji doğrultusunda şekillen(diril)mesine yol açmaktaydı. Bununla birlikte Ateist birliklerine üye olan kişilerin sayısı arttıkça Müslüman toplumlarının geleneksel, dinsel, sosyo-kültürel ve aynı zamanda siyasî yapısı da buna göre şekillenmekteydi[431].

Cemiyetin faaliyetleri arasında camilerin kapatılması, yıkılması veya başka amaçlarla kullanılması, en iyi halde ise toplantı salonlarına dönüştürülmesi gibi uygulamalar da yer almaktaydı. Bu yüzden *"Allahsızlar Cemiyeti"* gerçek manada halkın desteğini kazanamamıştır. Bilakis halkın nefretine sebep olmuştur. Hatta Kuba, Bakü, Şemahi, Salyan, Göyçay, Akdam ve Nahcivan gibi bölgelerde camileri toplantı salonlarına dönüştürmek isteyen ateistlere karşı halk ayaklanması çıkmıştır. Neticede bu cemiyet, ilerleyen süreçte isim değiştirerek *"Mücadeleci Allahsızlar İttifakı"* adıyla faaliyet göstermek zorunda kalmıştır[432].

---

429 Zamanov, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri,* 44, 108; Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 236.
430 Yakar, "Asimilasyon Siyaseti", 316.
431 Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 237.
432 Yakar, "Asimilasyon Siyaseti", 317.

3.1.2.1. Eğitim Sisteminde Ateizm Propagandası

Sovyetlerin din karşıtı tutumunun başında dine olan inançsızlık gelmekteydi. Onlara göre din, insanın bilincini körelten bir afyondu. Bu afyon istismarcı güçlerin elinde bulunmaktaydı. İstismarcılar ise tabiatüstü hayali şeylerle toplumu korkutarak kendilerine hizmet ettirmekteydiler. Bu sebeple dine ve dinî teşkilatlara karşı sert tedbirler alınması ve ortadan kaldırılması elzemdi. Bunun mukabilinde komünist eğitimin özünü teşkil eden "bilimsel" Ateizm propagandası yapılmalıydı.

Bolşevikler, okullarda komünist eğitim ideolojisi doğrultusunda Ateizm propagandası yapmak için, komünist ahlakı, Marksist-Leninist ideolojiyi ve diyalektik materyalist[*] (Sosyalist bir toplum düzeninin oluşturulması için kilise ve dine karşı ciddi önlemler almak)[**] dünya görüşünü benimseyen bireylerin yetiştirilmesine çalışmışlardır. Böyle bir uygulamanın gerçekleşmesi halinde sosyalist düzeni kuracak olan "Sovyet adamı" da kendiliğinden yetişecekti. Bu yeni "Sovyet adam"ı ise dinsiz ama eğitimli olması hasebiyle ilmi-ateist dünya görüşüne sadık kalacak, dinî kalıntılara karşı ise mücadele edecekti. Haddizatında bu konuda şuurlu uzlaşmazlığa da son verecekti[433].

Sovyet ideolojisi çerçevesinde insanlara öğretilen ateist propagandası, anaokuldan başlayarak üniversite yıllarına kadar devam etmekteydi. Koordineli olarak yapılan bu

---

[*] Diyalektik materyalist dünya görüşü, insanları maddeden ibaret gören felsefi bir akımdır. Bkz: Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 229; 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Fransız ve Alman materyalistlerinin ve o cümleden Rus devrimcilerinin de etkisiyle Rusya'da ortaya çıkan diyalektik materyalizm öğretisinden etkilenen Azerbaycan'lı aydınlardan biri de M. F. Ahundov'ur. Belirtmek gerekir ki, Çar Rusya'sının son yıllarında maarifçilik akımının da etkisiyle dine karşı sert bir tavır alınmıştı. Bu devirde İslam dinî, eleştirinin odak noktası olmuştur. Hatta M. F. Ahundov'un da kendisinin kaleme aldığı "Kemal'üd-devle Mektupları" adlı felsefi eserinde İslam'ın temel prensiplerinden biri olan tevhid inancına karşı çoğu kez akideye zıt olan, saldırı niteliğinde birtakım görüşler sergilediği belirtilmektedir. Onun görüşleri Ateizm propagandası yapan komünist dünya görüşüne uyum sağladığı için, komünistler onun fikir ve eserlerini, Ateizm propagandası esnasında büyük ölçüde referans olarak kullanmışlardır. Bkz: Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilig* 25 (Bahar 2003), 20; ancak şunu da belirtmek gerekir ki, M. F. Ahundov'un, dinî inanışın yanı sıra, dinî inanış adına tebliğ edilen (uydurulan) batıl inanç yani hurafe ve cehalete karşı mücadele ettiği ve aynı zamanda Gürcistan'da (Gori'de) faaliyet gösteren Gimnaziya (Seminarya)'da Azerbaycan Türkleri için Müslüman şubesi açtırdığı unutulmamalıdır. Bkz: Firouzeh Mostashri, *On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus* (Londra, 1992), 129; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri,* 114. Netice itibariyle M. F. Ahundov'un dinî kimliği her ne kadar tartışmaya açık olsa da o, Azerbaycan ilim ve kültür tarihinde uluslaşmanın ilk evresini oluşturan bir modernist, maarifçi ve millî aydın olarak bilinmektedir. Bkz: Orkhan Veliyev, *Çarlık Dönemi Azerbaycanı'nın Uluslaşma Süreci: 1850-1920* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 44; Caferoğlu, *Azerbaycan,* 24.

[**] Özdemir, "Sovyetler Birliği'nde Din Karşıtı Mücadele", 180.

[433] Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 229-236; Babataev, "SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası", 88; Ali Yaman, "Türk Kültür Tarihinden Kesitler: Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Din ve Ateizme Dair", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 59 (2011), 183.

uygulamalara “Tanrısızlar evleri” gibi yardımcı birlikler de yakından destek vermekteydi. Marksist-Leninist temeller üzerine bina edilen üniversiteler ise bu süreci ilmî Ateizm hakkında özel dersler vermek ve Ateizm bölümleri açmakla desteklemekteydiler. Üniversite ve yüksekokullar bunun yanı sıra ders müfredatına Marksist-Leninist temellere dayalı “Siyasî-Ekonomi”, “Siyasî-Tarih”, “Diyalektik Materyalizm”, “Komünist Ahlakı ve Edebiyatı” (32 saat), “İlmi Ateizmin Temelleri” (24 saat) gibi seçmeli ve zorunlu dersler de koyarak Ateizm’in yayılmasına yakından yardımcı olmaktaydılar.

Komünistler, ateist propagandanın yayılması için okul ve eğitim merkezlerinde gerçekleştirilen sosyal faaliyetlerin organizesini de çok önemsiyorlardı. Bu manada okul öğrencilerine yönelik tiyatro, film gösterileri, seminerler, münazaralar, pioner toplantıları (Komsomol teşkilatının ilkin evresi), din aleyhine konferanslar vd. yayınlar tertiplemekteydiler[434]. Bu gibi aktiviteler her ne kadar öğrencilerin sosyalleşmesine yardımcı olsa da gençlerin dinsizlik esaslarına göre terbiye edilmesini de beraberinde getirmekteydi. Nitekim kendi direktifleri doğrultusunda programlara katılan öğrenciler takdir edilirken camiye giden öğrenciler karalama kampanyası çerçevesinde ezilmişlerdir[435].

3.1.2.2. İşçiler Arasında Ateizm Propagandası

Komünisler, “Sovyet adam”ının yetişmesi işini eğitimin yanı sıra iş yerlerinde, resmî kurum ve kuruluşlarda da gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Burada öğrenciler gibi işçilere de Marksist-Leninist felsefe esasları öğretilmekteydi[436].

Komünizmin kaynağı olan, materyalizmin ise bir yorumu olarak ortaya çıkan Marksist felsefe esaslarına göre okullarda, kurum ve kuruluşlarda insanlara öğretilen terbiyenin esasını dürüstlük, rüşvet almamak, kötülüğü önlemek, yolsuzlukla mücadele etmek, yasa ve kurallara uymak, alın teriyle kazanmak gibi yüksek ahlaki değerler mecmuası teşkil etmekteydi. Şunu da belirtmek gerekir ki Komünistler, yukarıda saydığımız ilkeleri tebliğ etmekle esasında İslamî ilkeleri tebliğ etmiş oluyorlardı. Ancak tek bir farkla: Din ve Allah inancı olmaksızın. Zira bu ilkeler bire bir İslam’la bağlantılıdır.

---

[434] Babataev, “SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası”, 89, 90-91; Kino ve klüplerde gerçekleştirilen Ateizm tebliğatlarına örnek eserler için bkz: Solmaz Sedirhanova, *Klubda Ateizm Tebliğatı,* ed. K. Memmedli (Bakü, 1966); Ramiz Kurbanov, *Kino ve İlmi-Ateizm Tebliğatı,* ed. İ. Muharremov (Bakü, 1968).

[435] Musahan, “İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları”, 230.

[436] Babataev, “SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası”, 91-93.

Lakin Komünistler İslam düşmanlığı nedeniyle ahlaki erdemler manzumesini dinden veya dinî değerlerden ziyade maddi etkenlere dayalı yani materyalist ahlaki unsurlara indirgeyerek öğretiyorlardı. Bunun başlıca nedeni ise İslam'ı hem Sovyet coğrafyasından silmek hem de Müslümanların hayatından çıkarmaktı. Zira Sovyet Rusya'nın resmî devlet politikasının özünü dinsiz ve inançsız toplum yetiştirmek oluşturmaktaydı[437].

3.1.2.3. Basın - Yayın Organları Aracılığıya Yapılan Ateizm Propagandası

Yeni rejim "Sovyet adamı"nın yetiştirilmesi işini basın ve yayın aracılığıyla da hayata geçirmekteydi. Gazetelerde ateist dünya görüşünün benimsetilmesi ve din adamlarının itibarsızlaştırılması amacıyla *"Mollalar* (din adamları)*, sosyalizmin acımasız düşmanıdır"*[438] gibi özel başlıklara yer verilmekteydi.

Sovyetler genelinde anti-din propaganda yapan gazete, dergi ve süreli yayınların başında "Bezbojnik" (Tanrısız/1921-1941), "Antireligioznik" (Din Karşıtı/1926-1941), "Ateist" (1923-1930), "Voinstvuyuşiy Ateizm" (Savaşçı Ateistler1931), "Nauka i Religiya" (Bilim ve Din/1959), "Pravda" (Doğruluk-Gerçek/1912) gibi yayınlar gelmekteydi[439].

Dergiler aracılığıyla halka gerek İslam dinî gerekse de diğer dinlerle ilgili asılsız bilgiler verilmekteydi[440]. Bunun yanı sıra Sovyetlerin, din ve dinî kurumlarla ilgili sert tutumunu eleştirmeye çalışan yabancı devletlerin eleştirilerine de karşılık verilmekteydi. Şunu da belirtmek gerekir ki, Sovyetler Birliği döneminde gazete, dergi, radyo ve TV gibi toplu enformasyon araçları devlet tekelinde bulunduğundan basın ve yayın organları üzerinde aşırı sansür vardı. Bu sebeple sistemin tartışılmasına hiçbir şekilde izin verilmiyordu.

3.1.3. Camilerin Kapatılması

Kafkasya'da Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası'ndan sonra Sovyet Rusya hâkimiyeti altına girmesiyle önemli bir derecede dinî değişimlere uğradığı görülmektedir. Şöyle ki, Komünist yönetimin tüm dinsel inançları dışlayan ve dinsizliği destekleyen politikaları neticesinde Müslümanlar dinî hürriyet

[437] Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 229-230.
[438] Yakar, "Asimilasyon Siyaseti", 316.
[439] Yaman, "Türk Kültür Tarihinden Kesitler", 183; Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 232.
[440] Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 232.

alanında çok ciddi sıkıntılarla yüzleşmişlerdir. Komünistlerin devrimden kısa süre sonra dine karşı resmen savaş açmaları neticesinde dinî yapı ve kurumların yıkılması politikası hızlandırılmıştır[441]. Zira Sovyetler Birliği'nin idealize ettiği komünist rejimin esas gayesi dinsiz insan modeli yaratmak ve İslam'ı Müslümanların hayatından tamamen çıkarmaktı. Bu bakımdan birliğe dâhil olan cumhuriyetlerde materyalist bir sistemin kurulması artık "vacip" olmuştu. Bu yüzden yetkili şahıslar tarafından belirlenen standart özelliklerde; dinî ve millî geleneklerden mahrum, yüksek ahlaklı, devlete ve sosyalizme bağlı bir eğitim sistemi tahsis edilmeliydi. Bu da ancak Ateist dünya görüşünün dayatılmasıyla yani Müslümanların İslamî değerlerden yoksun bırakılmasıyla mümkün olabilirdi. Bu sebeple Müslümanların mukaddes mabetlerinden aynı zamanda eğitim, öğretim ve ibadet mekânlarından biri olan camilerin, dinî kuruluşların ve cami etrafında yer alan medreselerin kapatılması veya yıkılması gerekiyordu[442]. Zira Bolşeviklerin 27 Nisan işgalinden sonra Azerbaycan'da İslam'a karşı aldıkları en önemli tedbirlerin başında cami, türbe, medrese, şeriat ve adalet mahkemelerinin kapatılması gelmekteydi. Özellikle işgalin ilk yıllarında (1921-1922) merkezin direktifleri neticesinde kaza ve köylerde ibadet merkezlerine aleni bir şekilde saldırı ve toplu halde camilerin kapatılması söz konusu idi. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönem mabet kapama eylemleri camilerin yanı sıra kilise ve sinagoglara da şamil edilmekteydi. Keşiş ve rahipler ise ajan olarak nitelendirilmekteydi.

1924'te RK(B) Partisi kurultayında alınan karara göre ülke genelinde bulunan mabetlerin kapatılması kararı parti teşkilatına bir görev olarak tevdi edilmişti[443]. Bu sebeple parti üyeleri İslam karşıtı faaliyetlerin güçlendirilmesi amacıyla dinle ilgili çeşitli stratejiler belirleyerek dinî kuruluşları kapatma işlemini daha da hızlandırmışlardı[444]. Bu gaye ile ilk önce laiklik ilkesine ters düşmesi gerekçesiyle şeriat ve adalet mahkemeleri kapatılmaya başlanmıştır. Takip eden yıllarda bütün dinî okullar ve medreselerin yanı sıra cami ve mescitlerin kapatılması, yıkılması veya başka amaçla kullanılması eylemi başlatılmıştır[445]. Örneğin, devrim öncesinde Azerbaycan'da 786 mektep ve medrese bulunurken, 1928'li yıllarda din eğitimi adına faaliyet yapan hiçbir kurs veya medrese merkezi kalmamıştır. 1927'de Azerbaycan'da sayıları 1700 civarında olan cami'den 1933

441 D. Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türkler", 180.
442 Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 229.
443 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 223; Yakar, "Asimilasyon Siyaseti", 316.
444 Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 229.
445 D. Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türkler", 180.

yılında sadece 17'si kullanıma açık bırakılmıştır[446]. 1980'li yıllarda ise Azerbaycan'da sadece 16 cami faaliyet göstermekteydi[*]. Bu dönem Azerbaycan'da 6 milyon civarında Müslüman yaşadığını dikkate alacak olursak yaklaşık 280 bin kişiye 1 cami düşmekteydi. Çarlık Rusya'sı devrinde mevcut olan cami sayısı göz önünde bulundurulursa Müslümanların Komünizm devrinde uğradıkları dinsel yıkım ve yaptırımların Çarlık dönemindeki Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikalarından daha vahim olduğu söylenebilir[447].

Kapatılan camiler doğal olarak halkın tepkisine neden olmaktaydı. Bu sebeple yönetim, kendi siyaseti yörüngesinden hareketle halkın yoğun itirazını dikkate almak zorunda kaldı. Böylece kapatılan cami ve mescitleri, okula, derneğe, kolektif çiftlik ambarlarına, toplantı salonlarına ve kulüplere dönüştürmeyi kararlaştırdı. Aralık 1928'de ise AK(B) P riyasetinin direktifiyle camiler, köy halkının kültürel ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla kültür ocaklarına tahsis edildi. 1929-1939 yılları arasında sadece Kuzey Kafkasya'da 400 caminin faaliyetine son verildi. Kapatılan bu camilerden 120 kadarı tamir ve restorasyon işlemlerinden sonra okula çevrildi. Camilerin kapatılarak başka bir amaçla kullanılmasına karşı çıkanlar ise yabancı devletler lehine casusluk suçuyla ağır cezaya çarptırılmışlardır. Yönetim tarafından "zararlı maddeyle" itham edilenler ise ya hapse mahkûm kalmış ya sürgün cezası almış ya da kurşuna dizilmişlerdir[448].

1929'da Sovyet genelinde yeni çıkarılan bir yasayla din adamlarının ve dinî cemiyetlerin ibadet binaları dışındaki bütün sosyal ve bireysel faaliyetleri yasaklanmış ve durdurulmuştur. Ayrıca dinin, toplumun bütün alanlarından izole edilmesi konusunda kesin talimat verilmiştir. Bütün bunlar dinin, toplum üzerindeki etkisini tedrici olarak azaltmaya yönelik uygulamalardan sadece birkaçı idi[449]. Örnek vermek gerekirse, dinin halk

---

446 Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 111.

* Sovyetler Birliği döneminde İslam dinine karşı mücadelenin başında camilerin kapatılması eylemi gelmesine rağmen, bu devirde Azerbaycan'da mevcut olan cami sayısı hakkında maalesef net bir bilgi elde etmek mümkün değil. Zira konuyla ilgili farklı rakamlardan bahsedilmektedir. Örnek vermek gerekirse, bir tespite göre Bolşevik devriminden önce Azerbaycan'da 2000 (iki bin)'in üzerinde camii olduğu belirtilmiştir. Diğer bir tespitte ise, 3000 (üç bin) civarında camii ve mescit olduğu bildirilmektedir. Devrimden sonra, yani 1927'de ise, bu sayının 160'a, 1944 yılında ise, 22'ye düştüğü aktarılmaktadır. 1980'li yıllarda ise, bu sayı artarak 25'e yükselmiştir. Bkz: Taştan, *Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme,* 20.

447 D. Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türkler", 180-181; Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 237, 239.

448 M. Guluzade, "Sovyet Modeli İslam Karşıtlığı", 49; Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 223-224; D. Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türkler", 180.

449 Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 111.

üzerindeki etkisini minimize etmek amacıyla Bakü'de din tarihi ve Ateizm müzesi kurulmuştu[450]. Bundan maksat her ne kadar dinin tarihini anlamak ve anlatmak olduğu söylense de aslında dinî bilgilerin gerçek dayanağını saptırmaktı.

Komünistler, cami ve mescitlerin imhası politikasında matbuatın da gücünden önemli ölçüde istifade etmişlerdir. İletişim araçları yoluyla bilimsel Ateizm adı altında dinî eleştirilere ve tartışmalara özel bir yer vermişlerdir. Komünistler, yayın aracılığıyla dini inanç ve ibadet ilkelerinin yıkılmasını tebliğ ettikleri gibi camilerin de yıkılmasını alenen tebliğ etmekteydiler[451]. Örneğin, devrin din karşıtı gazetelerinin birinde *"Biz ne Allah'a, ne de onun evine muhtaçız, bütün camileri yıkıp onun yerine okullar açmalıyız"*[452] şeklinde haberler çıkmaktaydı.

ADGK'nin toplumun sosyal yapısını ve dinî ibadet şekillerini gözetim altında tutması sonucu, Şii inançta özel bir yere sahip olan ve Muharrem ayında gerçekleştirilen özel ibadet ve merasimlere özellikle de aşure gününe karşı çok ciddi önlemler alındığı görülmektedir. "Muharem ayına özel merasimler" genel olarak Bakü'nün Maştağa, Hövsan, Hızı, Bülbüle, Zire, Zabrat, Keşle gibi Şii nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde tertiplenmekteydi. Buradaki camilerin kapatılması kararlaştırılmıştı. Ancak Sovyet yönetimi olası bir isyana mahal vermemek amacıyla halkın dinî hasasiyeti konusunda ihtiyatlı davranmayı tercih etmiş ve bu konuda yeni bir yönteme başvurarak camilerin kapatılmasını "emekçi mektuplarında yer alan yoğun istekler" doğrultusunda gerçekleştirdiklerini söylemişlerdir. Örnek vermek gerekirse, Bakü Sovyeti, 29 Ağustos 1935'te Bakü'nün Şıhov köyünde, Hazar Denizi kıyısında bulunan ve aynı zamanda Doğu ve İslam mimarisinin güzide incilerinden biri olan Bibiheybet Camiini[*], 300 petrol işçisinin ricası üzerine kapattığını açıklamıştır. Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi İdari Kurulu (AMYK İK) ise bu kararı 27 Eylül tarihli oturumunda 8 No:lu protokole

[450] A. Yaman aracılığıyla edindiğimiz bilgiye göre Sosyalizm kuruculuğu devrinde din karşıtı mücadelede Ateizm tebliğatının yayılması amacıyla Azerbaycan SSCB İlimler Akademisi Felsefe ve Hukuk Enstitüsü'ne bağlı "İlmi Ateizm Bölümü", S. M. Kirov Adına Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde İlmi Ateizm Tarihi ve Teorisi Bölümü" açılmış, Kültür Bakanlığı yanında ise Ateizm Müzesi kurulmuştur. Bundan başka orta ve yüksek okullarda "İlmi Ateizmin Esasları" adlı hem ders konulmuş hem de bu ad ile bir ders kitabı yayınlanmıştır. Bkz: Yaman, "Türk Kültür Tarihinden Kesitler", 184; Görsel için bkz: Ek 5.

[451] Taştan, *Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme,* 19.

[452] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 224.

[*] Bibiheybet Camii, 13. yüzyılda II. Şirvanşah Ferruhzad tarafından inşa ettirilmiştir. Camiinin meşhur mimarlarından biri ise, Fahrettin Miralay'dır. Camii'de Şii mezhebine göre yedinci imam olarak kabul edilen İmam Musa Kazım (as)'ın kızının medfun olduğu bildirilmektedi. Bu camii 1990'lı yllarda yeniden inşa edilmiştir. Bkz: https://tr.wikipedia.org/wiki/Bibiheybet_Camii, (Erişim 04 Mart 2021).

esasen onayladığını belirtmiştir. Yine aynı şekilde Bakü Sovyeti İdare Kurulu, 17 Eylül 1935'te Voroşilov'da oturan 1023 kişinin isteği doğrultusunda Kale Cuma Camiini kapattığını açıklamıştır. AMYK İK ise bu kararı 27 Eylül'de yine 8 No:lu protokol esasında kabul etmiştir[453]. Bakü'nün Emircan ilçesinde bulunan Şemsi Esedullayev Camisi de yine bu dönemde kapatılmıştır.

Esasında 1920'li yılların başlangıcından II. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre Sovyetlerin dinî ve millî kimliğin imhası üzerine yoğunlaştığı yıllar olarak bilinmektedir. Azerbaycan'da doğu mimarisinin nadide eserlerinden biri olan camilerin yıkılışı ve imha serüveni de yine bu döneme rastlamaktadır. Örnek vermek gerekirse, 1935'te kapatılan Bibibheybet Camiisi, 1936'da M. C. Bağırov'un talimatı doğrultusunda imha edilmiştir[454]. Yine Azerbaycan'ın Nuha (şimdiki Şeki) şehrinde "emekçilerin isteği ile" Azerbaycan MYK İK'nun 16 Nisan 1937 tarihli oturumu gerçekleştirildi. Oturumda kabul edilen 32 No:lu protokole göre Cuma Camiinin kültürel amaçlar doğrultusunda kullanılması için şehir Sovyetinin denetimine verilmesi kararlaştırılmıştır.

Mayıs ayına gelindiğinde camilerin yanı sıra tekkelerin de kapatılması süreci başlatıldı. Şöyle ki, Bakü Sovyetinin 22 Mayıs 1937 tarihli kararı doğrultusunda Bakü'nün Novhanı köyünde bulunan tekkenin kapatılması kararlaştırıldı. Bu karar MYK İK'nun 2 Ağustos 1937 tarihli oturumunda 40 No:lu protokol gereği kabul edildi[455].

Birlik döneminde dinin ibadet boyutunu sağlayan camilerin yok edilmesine yönelik girişimler, tüm Müslüman toplumlarını olumsuz yönde etkilediği gibi doğal olarak Azerbaycan Türklerini de derinden sarsmıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Sovyet Rusya devrinde ateist propaganda gereği her ne kadar Müslümanların mukaddesatlarıyla oynanmaya çalışıldıysa da Azerbaycan Türklerinin dine bağımlılığı neticesinde onları dinî inançlarından uzaklaştırmak mümkün olmamıştır. Halk, kendi maneviyatına sahip çıkmakla, bu ağır sınavdan başarıyla geçmiştir. Başka bir ifadeyle, Azerbaycan Türkleri dinsiz ideoloji mengenesinden, geleneklerinin yanı sıra dinî ve millî değerlerine sarılmak suretiyle sıyrılabilmiştir[456].

---

[453] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 585-586.
[454] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 224.
[455] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 586.
[456] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 224-225; Taştan, *Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme,* 20, 23.

3.1.4. Ramazan ve Kurban Bayramlarının Kutlanmasına Karşı Alınan Önlemler

Marksist-Leninist ideoloji doğrultusunda hareket eden komünistler, diyalektik materyalizm neticesinde ibadet mekânlarını kapattıkları gibi Müslümanların bireysel dinî yaşantılarına da yakından müdahale etmişlerdir. Şöyle ki, camilerde toplu ibadet şekline yasak getirildiği gibi namaz, oruç ve diğer ferdi ibadetleri eleştirme yoluna başvurmuşlardır. Eleştiri odağına alınan konular arasında dinin sınıflı ve feodal toplumların istismar aracı olarak gösterilmesi, tanıtılması ve aynı zamanda aşağılanması programı gelmekteydi.

Programda, namaz ibadetinin modern hayatla bağdaşlaşmadığı lanse edilmekteydi. Şöyle ki, her gün 5 vakit namaz kılmak, insanı işten güçten "alıkoyduğu" için zaman israfına yol açmakla eş değer tutulmuştur. Bununla birlikte, İslam'ın esas şartlarından biri olan Ramazan orucu da olumsuz kabul edilmiş ve organizmayı güçsüz bırakması ve yine sağlığa önemli ölçüde zarar vermesi gerekçesiyle eleştirilmiş ve zamanla yasaklanmıştır[457].

Belirtmek gerekir ki, Sovyet döneminde Ramazan orucuna karşı alınan tedbirler Muharrem ayında alınan tedbirlerden daha sert ve zorluydu.

Muharrem ayında organize edilen aşure merasimleri[*], çoğu kez trajedik sonuçlara yol açsa da aleni bir şekilde yapılması ve bir güne özgü olması hasebiyle çok da tehlike arz etmiyordu. Ancak oruç ibadeti kişinin dâhili âlemiyle ilintili olması ve bir ay boyunca sürmesi nedeniyle sakıncalı addedilmiştir. Aynı şekilde aşure merasimlerinin trajedik sonuçları sadece ferdi bağladığı halde, oruç ibadetinin doğuracağı sonuç toplumu etkilemekteydi. Şöyle ki, Sovyet yönetimi orucun insan vücudunu zayıflatması ve halsiz

---

457 Taştan, *Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme,* 20.

* Azerbaycan'da Şii mezhebine ait olan birçok insan, her yıl Muharrem ayının 10'da (Aşure günü), Kerbela'da şehit edilen Hz. Hüseyin (r.a)'ı yeniden anmak için görkemli bir anma (ağıt) merasimi tertip ederler. Burada Hz. Hüseyin (r.a)'ın akan kanına karşılık kendi vücutlarını kırbaçlayarak kan akıtırlar. Bu durum, geçmişte Sovyet yönetimi tarafından hoş bir uygulama olarak görülmediği gibi, günümüzde de bazı Şii ve Sünni camia arasında hoş bir uygulama olarak görülmemiştir. Hatta birtakım eleştirilere tabi tutulmuştur. Örneğin, Bakü'nün İçerişehir semtinde bulunan Camilerin birinde görev yapan Hacı İlgar İbrahimoğlu, *"Senede 2000* (iki bin) *kadar çocuğun sağlığını etkileyen ve senede 12 ile 13 ton kan nakline ihtiyaç duyulan talasemi gibi genetik kan hastalığının olduğu bir ülkede kan dökülmesini ve kendini kırbaçlama yerine daha ileri ve toplumsal dayanışmayı esas alan bir eylem olarak hasta çocuklara bedava kan bağışı yapılmasını savunmuştur".* İ. İbrahimoğlu aynı zamanda bu yorumuyla Azerbaycan toplumunda sivil bir aşure'yi (muharremlik merasimi) destekleyen ilk kişi olarak kayda geçmiştir. Bayram Balcı, Altay Göyüşov, "Sovyet Sonrası Dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Değişen İslam'ın Sünni-Şii Ayrışımına Etkisi", *Azerbaycan'da Din ve Kimlik,* ed. Sevinç Alkan - Vügar İmanbeyli (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 187-188.

düşürmesi gerekçesiyle oruçlu kişinin iş yerinde verimli çalışamayacağı kanaatindeydi. İşçinin oruç nedeniyle işini doğru yapamaması ise toplumun ihtiyaçlarını aksatacaktı. Bu sebeple de oruç ibadeti direk toplumsal ibadet şekli olarak nitelendirilmiştir. Ancak oruç tutan kişinin oruçlu olduğunu saklaması olasılığı daha yüksek olduğundan oruçlu kişilerin tespit edilmesi çok zordu. Bu sebeple oruca karşı daha geniş ve kapsamlı tedbirler alınmıştı[458].

Ramazan orucu ve bayramı konusunda matbuatın gücüne başvuran komünistler, gazete ve dergiler aracılığıyla da orucun toplumsal değerini düşürmeye çalışmışlardır. İlk olarak orucun sahtekârların bir uydurması olduğu ve sıhhati bozduğu propaganda edilmiştir[459].

Azerbaycan'da din karşıtlığıyla bilinen yerel yönetim, oruçla ilgili negatif fikirlerini matbuatın yanı sıra miting ve toplantılar aracılığıyla da halka empoze etmeye çalışıyordu. 1925'te gerçekleştirilen bu toplantılardan birinde oruç ibadeti zararlı ayin olarak nitelendirilmiş ve bu yüzden Ramazan orucunun yasaklanmasına karar verilmiştir. 1927 yılına gelindiğinde ise "orucun zararları" ile ilgili 11 maddeden oluşan tez hazırlanmış ve yayınlanmıştır. Ancak buna rağmen olumlu netice elde edememişlerdir. Çünkü Azerbaycan Türkleri bütün zorluklara rağmen gizli de olsa üzerlerine farz olan Ramazan orucunu şevkle tutmaya devam etmişlerdir[460].

SSCB döneminde Azerbaycan'da Ramazan orucu gibi Kurban Bayramı da yönetimin eleştiri odağından kurtulamamıştı. Hatta Sovyet hâkimiyeti döneminde İslamî vecibelerden biri olan Kurban Bayramı'na karşı özel bir tepki vardı.

Ateistler, matbuat organı aracılığıyla Kurban Bayramı'na karşı yoğun propaganda mücadelesi yürütmekteydiler. Matbuat aracılığıyla halka ulaştırılan bilgiye göre, Ramazan orucu gibi Kurban Bayramı da din adamlarının uydurmasından başka bir şey değildi. O, aynı zamanda toplumun günlük rutinini de bozmaktaydı. Bu sebeple Ramazan orucu ve bayramı gibi Kurban Bayramı'nın da ihyasına kısa sürede yasak getirilmeliydi.

Kurbanlıkla ilgili matbuat üzerinden halka; Hacı adını almış onlarca sözde Müslümanın, inançları gereği gaddarca hayvanların kanını akıttıkları ve derisini soydukları

---

458 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 215.
459 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 216.
460 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 216.

gibi ifadeler tebliğ edilmekteydi.[461]. Oysaki Sovyetlerin kurulum arifesinde bütün milletlere dini inanç ve hürriyet serbestiyeti vaat edilmişti. Bu vaadlerin ihmal edilişi ise din ve vicdan hürriyetinin Ateizm gibi din karşıtı politikaya hizmet ettiğini göstermektedir.

SSCB devrinde komünist yöneticiler İslam dinini ve Kurban Bayramı'nı her ne kadar aşağılasalar da insanlığın İslam'ın gelişiyle müreffeh bir hayata kavuştuğunu inkâr edemeyiz. Müslümanlara has olan Kurban gibi inanç ve ibadet şekilleri İslam'dan çok önceleri de mevcuttu. Fakat aralarında tek bir fark vardı: İslam'dan önce insanlar, İslam'dan sonra ise hayvanlar kurban edilmişlerdir. Yani cahiliye devrinde insanlar imparatorlar veya tapındıkları tanrılar uğruna hunharca kurban edilirlerdi. Ancak İslam'ın gelişiyle kurban olayına eşsiz bir nizam getirilmiş ve böylece insan yerine hayvanlar kurban edilmiştir. Nitekim Allah (c.c), Hz. İbrahim (a.s.) aracılığıyla insanlara, Allah yolunda hayvanların kurban edilmesini emretmiş ve Müslümanlar da günümüze kadar bu emre itaat etmişlerdir[462].

3.1.5. Başörtüsü Yasağı

Sovyetler Birliği döneminde üst düzey yetkililer sadece dinî ayinleri engellemekle yetinmemiş aynı zamanda Müslümanlara mahsus dinî ve millî giyimleri de gericilik alameti olarak görmüş ve dışlamışlardır. Bu yüzden Müslümanların başörtüsü, çarşaf, sarık, cübbe gibi giyim kuşamlarına karşı da ciddi önlemler alınmıştır. Bu bakımdan Sovyet sosyal prensiplerinin modernleştirilmesi önünde en büyük manilerden biri de İslamî farzlardan biri olan "başörtüsü" meselesiydi diyebiliriz.

Ekim 1928'de Azerbaycan'da başörtüsü yasağının getirilmesi konusu gündeme taşınmış ve enine boyuna tartışılmıştır. Bakü'de gerçekleştirilen toplantıda SSCB AGİK'den başörtüsü yasağının imzalanması talep edilmiştir. Ancak AGİK, bu kararın ortaya çıkaracağı sonuçları göz önünde bulundurarak kendisine dayatılan bu direktifi imzalamaktan imtina etmiştir[463].

Toplantıda dile getirilen ve en çok dikkat çeken hususlardan biri kadınların seçimlere katılması önünde en büyük mâni olarak başörtüsünün görülmesi amilidir. Neciyev aracılığıyla edindiğimiz bilgiye göre toplantıda söz alan A. Garayev, konuya

[461] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 217.
[462] *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı,* (Ankara: TDV Yayınları, 1983), 602; M. Guluzade, "Sovyet Modeli İslam Karşıtlığı", 48.
[463] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 218.

ilişkin fikir ve görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Başörtüsü, köylü kadının Sovyet kuruculuk işine katkıda bulunmasının önünü kesmektedir"*[464].

9 Nisan 1929 yılına gelindiğinde ise Azerbaycan Komünist Partisi ve Merkezi Komitenin Bakü Komitesi, Müslümanlara mahsus çarşaf, sarık, cübbe gibi dinî kalıntılara karşı mücadele amacıyla ortaklaşa toplantı gerçekleştirmişlerdir. Toplantıda yapılan müzakerelerden biri de Müslümanların yoğun olarak yaşadığı köylerde kadın ve erkeklerin komünistler aracılığıyla "Allahsızlar Cemiyeti" programlarına (film[*], tiyatro, sinema gibi erkek ve kadınları mahremiyet şartı gözetmeden bir arada tutan sosyal faaliyetler) aktif bir şekilde katılımlarını sağlamaktı[465]. Toplantıda Azerbaycan yönetiminde söz sahibi olan L. Mirzoyan'ın konuşmasından sonra başörtüsünün toplumda Müslüman kadınları diğerlerinden ayırt edici bir özeliğe sahip olması, siyasî bir simge telakki etmesi ve sınıfsal tabakalaşmaya yol açması gerekçesiyle yasaklanması talep edildi. Ancak dinine, gelenek ve göreneklerine bağlı olan halkın yoğun itirazları nedeniyle bu taleplerin alelade gerçekleşmesi mümkün değildi. Bu sebeple uygulamaya Komünist Partiye üye olanlardan ve onların yakın çevresinden başlanılması kararlaştırılmıştı. Zira onlar, açık giyimleriyle Müslüman kadınlara "örnek" teşkil edeceklerdi[466]. Bu gibi İslam'a zıt uygulamalara karşı çıkan din adamları ve millî aydınlar ise sürekli takibata uğrayacak, toplu hapislere ve sürgünlere maruz kalacaklardır.

3.2. AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN TARİHİ GEÇMİŞLERİNİN TAHRİF EDİLMESİ

Sovyet Rusya'nın Asya ve Avrupa'da siyasî üstünlük elde etmesiyle sert bir çizgiye doğru yöneldiği müşahede edilmiştir[467]. Şöyle ki, Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişlerini sahteleştirmek için Azerbaycan tarihinde mevcut olan Rus işgali ve

---

464 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 218.

* SSCB döneminde haftanın belirli günleri "kino kulüp" (sinema salonu) adıyla meşhur olan sinema gösterileri tertiplenirdi. Burada erkeklerin kadınlarla, kadınların ise erkeklerle birlikte (aynı ortamda) bulunmasını sıradanlaştırmak/adileştirmek amacıyla karma yöntemi kullanılırdı. Bununla birlikte halka genel olarak Hint filmleri seyrettirilmekte idi. Hint filmlerinin seçilmesinde konu ve oyuncuların cazip olmasının büyük etkisi olsa da bu seçimin belirli bir ideolojiye hizmet etmesi kimsede şüphe doğurmuyordu. Çünkü filmlerde genel olarak yönetimin halk üzerindeki aşırı baskısı ve halkın açlıktan sefalet çekmesi terennüm edilmekte idi. Bu sebeple de Sovyet yönetimi, ezilen ve açlıktan sefalet çeken Hint halkının acınacaklı halini Rusya hâkimiyetindeki milletlere göstermekle, bir bakıma onları kendi hallerine şükretmeye davet ediyordu. Böylece ülke genelinde hâkim olan siyasî, ekonomik ve kültürel yolsuzluk nedeniyle patlak vermesi muhtemel isyan tehlikesi önceden önlenmiş olacaktı.

465 M. Guluzade, "Sovyet Modeli İslam Karşıtlığı", 48.

466 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 218-219.

467 Kalkan, *Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Strateji Planları,* 22-23.

müstemleke aleyhine başlatılan özgürlük mücadelesi yok sayılmış, mevcut ideoloji ise tahrif edilmeye veya unutturulmaya çalışılmıştır. Yerine ise dış güçlere karşı himaye anlamına gelen "gönüllü birleşme" doktirini ihdas edilmiştir[468]. Fakat Sovyet yetkilileri bununla da yetinmemiş, yeni benimsenen milliyetler politikası çerçevesinde Azerbaycan'da mevcut olan Türk kimliğini inkâr etmiş, yerine ise yapay ve tarihsel kimlik modeli kurgulanmıştır. Bu sebeple yeni kimlik modelinin bir ürünü olarak "Türk milleti" tabiri yerine Azerbaycan milleti anlamına gelen "Azerbaycanlı" veya "Azerbaycan halkı" tabiri kullanılmaya başlamıştır. Ülke adından hareketle oluşturulan yeni kimlik anlayışı ise Azerbaycan halkının Türk aslından olmadığını ortaya koymaya ve öteden beri devam eden Azerbaycan Türklerinin "Azerbaycanlı"laştırılması veya "Azeri"leştirilmesi merhalesini hızlandırmaya hizmet etmekteydi[469]. Bunun doğal sonucu olarak da Azerbaycan'da Türk kimliğinden bağımsız yeni bir kimlik modeli belirmeye başlayacaktır.

3.2.1. "Gönüllü Birleşme" Doktirini Çerçevesinde Azerbaycan'ın Ele Geçirilmesi

Sovyet yönetiminin Marksis-Leninist görüşleri halk katmanları arasında hızlı bir şekilde benimsetmesi için geliştirdiği çeşitli propaganda formülleri vardı. Bunlardan biri de "gönüllü birleşme" doktriniydi. Bu doktrine göre Azerbaycan Rusya tarafından işgal edilmemiştir, bilakis ilhak edilmiştir. Bu ilhak olayı işgal ve emperyalistçe yapılan savaşlar neticesinde değil, gönüllü birleşme neticesinde gerçekleşmiştir. Bu sebeple bilimsel eserlerde milliyetçi duyguların ve ihtilal aleyhtarı ayaklanmaların irticai mahiyeti üzerinde durulmuştur. Hatta bu bakımdan Rusya, büyük birader konumuna yükseltilerek ağabey sıfatıyla halka sunulmuştur. Sovyetlerin ispat etmeye çalıştığı bu doktirinin sözcüsü ise Özbek Komünist Partisi Merkez Komitesi I. Sekreteri Reşidov'du. O, 1954'te Taşkent'te yapılan Sovyet tarihçileri Konferansında Moskova'nın da direktifiyle, tarihçilere millî tarihleriyle ilgili kaleme alacakları eserlerde aşağıdaki şu hususlara dikkat etmeleri konusunda tavsiyelerde bulunmuştur:

"Daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, onlar Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir… Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti,

---

468 Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali*, 3.

469 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 151, 171; Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 54.

ülkemizin bütün haklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki, bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar...[470].

Bahsettiğimiz Sovyet Komünist direktifleri neticesinde yeni yazılan tarih kitaplarında söz konusu bu özelliklerin bulunmasına daha çok dikkat edilmeye başlandı. Bunun neticesi olarak da daha önce yukarıda da vurguladığımız gibi yeni bir Sovyetler Birliği tarihinin yazılması elzemdi. Bu yüzden 1965'te konuyla ilgili baş kurul oluşturuldu. Nihayetinde ise on yıl sonra yani 1976'da 10 ciltlik yeni bir Sovyetler Birliği Tarihi yazdırıldı[*]. Burada en çok dikkat çeken hususlardan biri Rus olmayan milletlerin özel tarihi gelişmeleri ve "millî düşünce ve eğilimler"in canlanmasına sebep olacak herhangi bir bilgiye yer verilmemesine özen gösterilmesidir. M. Saray'ın P. Urban'dan nakline göre *"Bu çok ciltli eserde tarihi vakalar aydınlatılırken, başlıca dikkat, geçmişte Sovyet halklarını 'ayıran' noktalar üzerinde değil, aksine bu milletleri Rus milletine 'yaklaştıran' hususlar üzerinde toplanmıştır"*[471].

Rus olmayan milletlerin Rusya'ya ilhak edilmesinin "müstesna rolü", Sovyet tarihçiliğinde "ilericilik" olarak addedildiğinden bu düşünce sistemi ilerleyen yıllarda daha da güçlendirilmiş ve her fırsatta dile getirilmiştir. Örneğin, 18-21 Aralık 1962'de Moskova'da düzenlenen Sovyet tarihçileri toplantısında akademisyen ve aynı zamanda Sovyetler Birliği Komünist Partisi sekreteri B. N. Ponomarov, tarihçilere seslenerek kendi milletlerinin Rus milletleriyle yakınlığını ve bu yakınlığın (birleşmenin) olumlu sonuçlarını ortaya koymaya çağırmış ve bu tür Sovyet tarihçilerinin her türlü desteği alacaklarını vurgulamıştır. Bütün bu direktifler neticesinde diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi bazı Azerbaycan tarihçileri de isteyerek ya da istemeyerek memleketlerinin Rusya tarafından ilhak edilmesini onların ilerlemesi ve kalkınması için iyi bir hadise olduğunu yazmak zorunda kalmışlardır[472]. Bu bakımdan eski Azerbaycan tarih kitaplarında yer alan bilgilerin titizlikle incelenmesine ve irdelenmesine ihtiyaç vardır. Özellikle Rusların bir kurtarıcı olarak halka tanıtılması ve Azerbaycan halkının "Büyük Birader"

---

470 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 63-64.

* Sovyet direktiflerinin gözetilmesi şartıyla hazırlanan Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, 1976-1987 yılları arasında Kiril alfabesiyle senede bir cilt olmakla toplam 10 cilt yayınlanmıştır.

471 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 64; M. Saray'dan farklı olarak E. Süleymanlı şu bilgiyi F. O. Kretov'dan nakletmektedir. Bkz: Süleyanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 204.

472 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 64; Ayrıca bkz: Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali*, 3-15.

sayılan Komünist Bolşeviklerle sulh içinde yaşamaları gibi konuların bu bakımdan yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir[473].

3.2.3. Azerbaycan Türk Kimliğinin "Azerbaycanlı"ya Dönüştürülmesi ve "Azeri" Meselesi

Rus-İran savaşı sonucu Azerbaycan'ın ikiye bölünmesiyle Kuzey Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişlerinin sahteleştirilmesi merhalesi başlatılmıştı[474]. Bu maksatla Azerbaycan Türk milletine Tatar, en iyi halde ise Müslüman milleti adı verilmişti (Azerbaycan Türkleri resmî hükümet nazarında Tatar, mürteci muhafazakârlar nazarında ise millet bile değildi)[475]. Oysaki Azerbaycan Türklerinin millî kimliğini ifade etmek için Tatar ve Müslüman kelimelerinin kullanılması yanlış bir ifade tarzıydı. Çünkü Azerbaycan Türklerine Tatar demek, Azerbaycan Türklerinin Türk adından ve kimliğinden koparılması demekti. Bu bakımdan Azerbaycan Türklerine Müslüman milleti demek de millî kimlikle dinî kimliğin tahrif edilmesi anlamına gelmektedir[*]. Çünkü Müslüman ifadesi kişinin etnik kimliğini değil, dinî kimliğini yani hangi dinî inanca sahip olduğunu bildirmektedir. Bu yüzden Resulzade, Cumhuriyetin ilanından önce Tatar ve Müslüman ifadelerinden ziyade Türk ve Azerbaycan ifadeleri üzerinde durmayı tercih etmiştir. Burada Türk ifadesi millî kimliği ifade ederken, Azerbaycan ifadesi ise coğrafi mekânı, yani vatanın adını tanımlamaktadır. Bir başka deyişle nereli olduğumuzu ifade etmektedir.

Resulzade'nin coğrafi mekâna vurgu yapmasının nedeni ise Rusya Türklerinin çeşitli nedenlerden dolayı bir çatı altında birleşememesi faktörüydü. Bu yüzden o, diğer Türk devletlerinden farklı olarak coğrafi adın üzerinde durarak Rusya'dan ayrılmayı ve bağımsız bir devlet kurmayı hedeflemiştir[476]. Azerbaycan Türklerinin Çarlık Rusyası'ndan ayrılmak ve bağımsız bir devlet olarak neşet etmek istemesi, milletçilik sürecine geçiş olarak değerlendirilmiştir[477]. Bu durum aynı zamanda Rusya'nın Azerbaycan'ı bir devlet, Azerbaycan Türklerini ise bir millet olarak tanımasını sağlamıştır. E. Süleymanlı'nın da

---

473 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 65.

474 Elesger Siyablı, "Ebülfez Elçibey'in Millî Tarih Konsepsiyası ve Azerbaycan Tarihinin Sahteleştirilmesine Karşı Mübarezesi", *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Eçibey'e Armağan,* haz. S. Y. Gömeç vd. (Ankara: Berikan Yayınları, 2018), 126.

475 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 46.

* Millî kimlik milleti tanımlarken, dinî kimlik ise dinî mensubiyeti (hangi dine ait olduğunu), yani inanç esaslarını tanımlamaktadır. Dinî kimlik ile millî kimliğin birbirinden farklı iki ayrı etmen olması hakkında detaylı bilgi için bkz: Mehmet Emin Resulzade, "Millî Dirilik", *Dirilik,* S. 3, 14 Ekim 1914, 34-35.

476 Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 89, 253-254.

477 H. Mehmetov, *Azerbaycan Halkının Millî İstiklal Mübarezesi,* 162.

vurguladığı gibi Resulzade, 1925'te kaleme aldığı "İstiklal Mefkûresi ve Gençlik" adlı eserinde: *"Rusya idaresindeki Müslümanlara 'Türk' dedirtmek bugün kazanılmış bir davadır. Yalnız 'Türk' kelimesi değil, 'Azerbaycan' adı da kazanılmıştır"*[478] diyerek millî ve coğrafi kimlik tanımlamasının temin edilmesine dikkat çekmek istemiştir.

Burada dikkat çeken en önemli hususlardan biri ise Resulzade, Azerbaycan adını coğrafi mekân veya vatanın/ülkenin adı olarak benimserken Ruslar ise "Azerbaycan" adından hareketle bu kavramı millî kimlik modeli olarak yani milletin adı olarak benimsemeyi tercih etmişlerdir. Bu ise coğrafi kimlik ile millî kimliğin tahrif edilmesi/karıştırılması anlamına gelmektedir.

Azerbaycan millî aydınları Çarlık Rusya'sı döneminde coğrafi manada Azerbaycan ifadesini her ne kadar öne sürseler de her zaman millet olarak kendilerini Türk nüfus dairesi çerçevesinde görmüş ve Türk kimliğini benimsediklerini her fırsata dile getirmişlerdir. Ancak devletçilik bakımından öne sürülen Azerbaycan veya Azerbaycanlı ifadesi zamanla asıl mecrâsından kaymış ve "Azerbaycan milleti" tanımına dönüşmüştür. Bu tanımın yapılmasıyla Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişleri tahrif edildiği gibi Azerbaycan'da yaşayan ve aslen Türk uyruğuna mensup olan Kafkas ve Fars dilli halkların da tarihi geçmişleri değiştirilmiş oluyordu[479]. 1918'de yani AC hâkimiyeti döneminde Azerbaycan halkı adı genel anlamda Türk, dili ise Türk dili olarak tanınmaktaydı. Lakin bu tanım Sovyet döneminin sadece ilk yıllarına yani 1926'lı yıllara kadar devam etmiştir. Şöyle ki, 1926'lı yıllarda Azerbaycanlıların millî kimliği "Türk" diye yazılırdı. Fakat Stalin'in bundan on yıl sonra yani 1936'da "Azerbaycanlılar" etnonimini/tanımlamasını ileri sürmüştür. Bu emrin geniş bir şekilde tatbik olunması neticesinde 1939'da artık "Azerbaycanlı" diye yazılmaya başlamıştır[480]. Bununla Çarlık Rusya'sı döneminde "Tatar" diye adlandırılan Azerbaycan Türkleri, Sovyet Rusya döneminde "Azerbacyanlı" şeklinde adlandırılmışlardır.

Azerbaycanlı kimliği A. Smit'in de ifade ettiği gibi zamanla teritoryal (bölgesel veya coğrafi/mekâna bağlı) siyasî kimlikten[481] ziyade etnik kimliği tanımlar hale gelmiştir. Bu sebeple nüfus kaydı yaptıran şahısların "milliyet" şıkkının karşısına "Azerbaycanlı"

---

[478] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 132-133; Orijinal metin için bkz: M. E. Resulzade, *İstiklal Mefkûresi ve Gençlik* (İstanbul: Ahmedi Matbaası, 1925), 6.
[479] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 132.
[480] Siyablı, "Ebülfez Elçibey'in Millî Tarih Konsepsiyası", 126.
[481] Anthony Smith, *Millî Kimlik,* çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 158.

seçeneği yazılmaya başlamıştır[482]. Oysaki "Azerbaycanlı" şıkkı milliyeti değil vatandaşlığı tebliğ etmektedir.

Daha önce de vurguladığımız gibi Resulzade, kimlik ile ideolojiyi birbirinden ayırdığı için ülke adını Azerbaycan olarak benimsemeyi tercih etmiş, böylece 1828'de yapılan Türkmençay Antlaşması gereği İran sınırları dâhilinde kalan Azerbaycan halkını yeniden bir çatı altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Bu bakımdan "Azerbaycan" adından hâsıl olan Azerbaycanlılık kavramı, millî kimlik kavramından ziyade bir devletçilik ideolojisi olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte Resulzade, milletten ziyade coğrafyaya bağlı devlet adını benimsemekle, Azerbaycan'da mevcut olan diğer etnik kimliklerin haklarını gözetmeyi ve onların da desteğini almayı hedeflemiştir[483]. Lakin Sovyet Rusya'sının Azerbaycan'ı işgal etmesiyle "Azerbaycan" adı ülke adından ziyade millî ve etnik kimlik tanımlaması olarak halkın hafızasına nakşedilmiştir. Bu ise tarihi araştırmaların inhisarcılığını elinde bulunduran zihniyetin Türk düşmanlığı nedeniyle coğrafi mekânla etnik kimliği aynileştirmesinin bir ürünü olarak önümüze çıkmaktadır[484]. Bu konuya değinen A. Smith, etnik kimlikle araziye bağlı coğrafi kimliklerin birbirinden tamamen farklı iki mefhum olduğuna dikkat çekerek bu uygulamanın yani millî kimlikler üzerinden yapılan siyasetin, imparatorluklardan milletlere geçiş arifesinde *"Milletlerden müteşekkil bir dünya"* yaratmak isteyen güçlerin başvurdukları metotlardan biri olduğunu vurgulamaktadır. Zira jeopolitik haritanın yeniden çizilmesi için coğrafi mekâna izafeten yeni milletler ihdas edilerek milletlerin etnik kimlikleri tahrif edilmiş sayılır. Bu tür bir uygulama ise imparatorlukların küçük devletlere parçalanması sürecini hızlandırdığı gibi iktidarı elinde tutan güçlerin bir an önce maksatlarına ulaşmalarını da sağlamaktaydı[485]. Nitekim bu doğrultuda coğrafi kimlikleri ön plana çıkarılan milletler, asli köklerinden koparılarak millî kimlik siyasetinin kurbanı olmuşlardır. F. Mustafa, A. Smit'in bu görüşünden hareketle Türk kimliğini etnik milliyet türü, Azerbaycanlı kimliğini ise araziye bağlı yani coğrafi kimlik türü olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını vurgulamaktadır[486]. Ancak şu da bir gerçek ki, konu ile ilgili her ne kadar bilimsel çalışmalar yapılsa da coğrafi tanım olan Azerbaycanlı kimliği, millî kimlik tanımı olarak

---

482 Hasanov, "Osmanlı-İran İlişkileri", 116.
483 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 132.
484 F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği,* 23.
485 Smith, *Millî Kimlik,* 158.
486 F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği,* 42.

bugüne kadar kullanılmaya devam etmiştir. Görünen o ki, bundan sonra da doğru bildiğimiz yanlışlar arasında güncelliğini devam ettirecektir.

E. Şen, "Adsız Millet" adlı makalesinde coğrafi ada dayalı millet adının doğru olmadığına dikkat çekerek *"... Türkiye milleti, Rusya milleti, Bulgaristan milleti veya Yunanistan milleti olmaz. Bunun doğrusu; Türk milleti, Rus milleti, Bulgar milleti ve Yunan milletidir"*[487] demektedir.

Bu listeye ülke adı olarak Azerbaycan da eklenecek olursa, Azerbaycan adının milletin adından ziyade devletin ve coğrafyanın adı oduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Sovyet yönetimi bahsettiğimiz "Azerbaycan milleti" konseptinin halk arasında daha hızlı bir şekilde yayılması için Azerbaycancılık prensibinden yola çıkarak yeni usuller geliştirmeye ve Azerbaycan Türkleri hakkında yapay milliyet türü ihdas etmeye çalışmıştır. Azerbaycan Türk yurdunda Türklük bilincinin tamamen yok edilmesi amacıyla Türk kimliğinden bağımsız yeni bir kimlik modelinin oluşturulmasına karar vermişlerdir[488]. Bu karara göre Azerbaycan halkının Türk menşeli olması hakkında mevcut olan tarihi gerçekler inkâr edilmeye başlandı. Bunun yerine Azerbaycan halkının Türk olmadığı ve sonradan Türkleştiği düşüncesi öne sürülmüştür. Sovyet döneminde hâkim olan resmî Azerbaycan tarihi görüşüne göre, Azerbaycan Türklerinin aslı Kuzey Azerbaycan'da yaşayan Kafkas dilli Albanlar ve Güney Azerbaycan'da yaşayan İran dilli Saklar'dır. Yani "Azerbaycan Türkleri, İran ve Kafkas dilli halkların Türkleşmiş nesilleridir". Bu görüşe göre bugün Azerbaycanlılar her ne kadar Türk dilli halk olsalar da bu hadise 11. yüzyılda Selçukluların Azerbaycan'a gelişinden sonra gerçekleşmiştir[489]. Başka bir ifadeyle, 11. yüzyılda Selçukluların Transkafkasya'ya gelişinden sonra, yani güneyde İran dillilerin, kuzeyde ise Kafkas dillilerin aborigen (sayıca üstünlük teşkil eden) Türklerle asimilasyonundan sonra Atropatena ve Albanya'da çağdaş Türk Azerbaycan halkı ortaya çıkmıştır[490].

Sovyet Rusya'sı Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişlerini tahrif etmekle Azerbaycan Türklerinin 11. yüzyılda Türkleştiklerini ve bu tarihe (Türkleşene) kadar da

---

487 Ersan Şen, "Adsız Millet", *Türk Yurdu Dergisi* 7. Devre, 33(65)/307(668) Y. 102, (Mart, 2013), 20.
488 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 151.
489 Siyablı, "Ebülfez Elçibey'in Millî Tarih Konsepsiyası", 125; F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği,* 22.
490 F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği,* 22-24.

başka başka halklara ait olduklarını ispat etmeye çalışmıştır[491]. Oysaki Selçukluların gelişine kadar Azerbaycan'da Mannalılar, Madaylar, Kaslar, Kaspiler (Hazarlar) ve Alban'lar gibi yerli Türklerin yaşaması ve Selçuklulara kadar da dalgalar halinde çeşitli Türk boylarının Azerbaycan'a akın etmesi bilinen bir husustur. Lakin burada asıl olan bu dalgaların kesin tarihi ve göçlerle gelen etnik grupların terkibinde Türk boylarının adlarının kati bir surette tespit edilememesidir[492]. Bu bakımdan Azerbaycan arazisinde mevcut olan eski Albanya ve Atropatena devletlerinin ahalisini tümden Kafkas dilli ve İran dilli ahaliden ibaret hesap etmek yanlış bir yaklaşım tarzıdır[493]. Dolayısıyla da çağdaş Azerbaycan Türklerini asimile edilmiş yani "Türkleşmiş" Alban ve Atropaten ahalisi olarak değerlendirmek doğru değildir[494]. Ancak F. Mustafa'nın da vurguladığı gibi İkrar Aliyev ve Alisohbet Sumbatzade gibi öncül Azerbaycan Sovyet tarihçilerinin teşebbüsüyle Azerbaycan tarih ilmî literatürüne "Azerbaycan halkının oluşumu" gibi başlıklar ilave edilmiş ve bunun neticesi olarak da Azerbaycan tarihçiliğinde uzun müddet Türk unsuru ile Azerbaycan halkı arasında birbirine zıt iki ayrı mefhumun olduğuna dair algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Daha açık bir ifadeyle, Türk ve Azerbaycan halkının birbirinden farklı "iki millet" oldukları bilgisi aşılanmıştır. Müellife göre Sumbatzade, Azerbaycan halkının etnogenezinin formalaşması hakkında fikir beyanında bulunurken her ne kadar Azerbaycan'a gelen Türkler ile mevcut halk arasında etnik bir bağ kursa da bu iki karışımdan meydana gelen unsurun Türk değil, Azerbaycan halkı olduğu kanaatine varmıştır. Oysaki 11. yüzyılda buraya gelen Türkler, kimseyi asimile etmeden bizzat bölgenin egemen unsuru olmayı başarmışlardır. Daha sonra ise bu egemenliklerini devlet kuruluşuna da yansıtmışlardır[495].

Sovyetler döneminde kimliklerle ilgili yaygın olan bu tür tarih yazımı, genel itibariyle Marksist-Leninist ideolojilere hizmet etmekteydi[496]. Bunun başlıca nedeni ise Azerbaycan tarihni tahrif etmek ve böylece Azerbaycan halkını Türk kökünden koparmaktı. Ancak böyle yapıldığında Azerbaycan Türklerinin tarihi İran ve Kafkas dilli ırkların tarihine bağlanabilirdi.

---

491 Siyablı, "Ebülfez Elçibey'in Millî Tarih Konsepsiyası", 125.
492 Göçlerle gelen boyların adlarını yalnız kadim ve erken orta asırlara ait yaşayış adları ve etnotoponomik paralellere istinaden tespit etmek mümkündür. Bkz: F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği,* 25-26.
493 Siyablı, "Ebülfez Elçibey'in Millî Tarih Konsepsiyası", 133.
494 F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği,* 24.
495 F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği,* 20-21.
496 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 63.

Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişlerinin tahrif süreci sadece Sovyet Rusya ile sınırlı kalmamış, İran'a da sirayet etmiştir. Şöyle ki, 1925'te İngiliz ve Rusların desteğiyle Türk Kaçar hâkimiyetini ortadan kaldıran ve İran'da yönetimi ele geçiren Pehleviler, bu tarihten itibaren Fars şovenizmi yaparak, Türklerin etnik mensubiyetlerini inkâr etmiş, İrancılık perdesi adı altında Farslaştırma siyaseti yürütmüşlerdir. Buna göre güya Azerbaycan'da Fars, Horasan vd. eyaletlerde yaşayan Türk dilli halklar önceden menşe itibariyle İran dilli halklardı. Fakat 11. ve 12. yüzyılda Selçuklular devrinde Türkleşmiş ve böylece öz köklerinden kopmuşlardır. Pehleviler bununla da yetinmeyerek Azerbaycan Türklerinin etnik köklerini İran dilli "Azeri" ırkına bağlamak istemiş ve yeni bir "Azeri"ler nazariyesini ortaya atmışlardır. Bu uydurma teorinin asıl sahibi, Pan-İranist kimliğiyle bilinen Ahmed Kesrevi'dir. Onun *"Azeri, ya Zabane Bastane Azerbaygan"* (Azeri veya Azerbaycan'ın Kadim Dili) adlı eserinde Azerbaycan'ın eski ve üstün nüfusunun Arlar olduğu, dillerinin ise İran dillerinden "Azerice" olduğu bildirilmektedir. Kesrevi, bu iddia ile aslında Azerbaycan Türkçesini Türk diline mensup görmemekle birlikte, Azerbaycan Türklerini kendi köklerinden koparmaya, yani kendi kimliklerine kuşkuyla bakmaya sevketmiştir. Böylece Fars dilini ve kimliğini kendi öz kültürü olarak benimsetmeye nihayetinde ise Azerbaycan Türklerini tek ve bölünmez İran anlayışı ile terbiye etmeye çalışmıştır[497].

Kesrevi'nin, Azerbaycan Türklerini Türk kökünden koparmak için ortaya attığı "Azeri" tezi, Türk kimliğine sadık olan Güney Azerbaycan'daki Türkler arasında kendine yer bulamadıysa da Türkiye'de kısmen de olsa yer edinmektedir. Bu konuya açıklık getiren E. Siyablı; *"Türkiye'deki kardeşlerimiz bize Azerbaycan Türkü yerine 'Azeri' diye müracaat etmektedirler*[498] diyerek Türk kardeşlerimizin farkında olmadan Farsların ve Sovyetlerin işini kolaylaştırdıklarını esefle belirtmiştir.

Sovyetler devrinde Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişlerinin tahrif edilmesi neticesinde ortaya çıkan "Azeri" adı, daha sonra milletin adı olarak Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi'nde yazılmaya başlandı. Kruşçev'in hâkimiyete geçmesinden sonra, 1954'te

[497] H. İbrahimli, "Azerbaycan'da Millî Kimlik Sorunu", 104.
[498] Siyablı, "Ebülfez Elçibey'in Millî Tarih Konsepsiyası", 141; Söz konusu Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişlerinin sahteleştirilmesi süreci, Güney Azerbaycan'da yaşayan soydaşlarımız için de tatbik edilmiş ve Türk olmadıkları, bilakis "İraniyan" soyundan gelen bir halk oldukları aşılanmışır. Bu tür bir şovinist politikanın vuslat alması için, okullarda "Türk" ve "Türkçe" kelimeleri kitap ve dersliklerden çıkarılmıştır. Bütün bunlar ise, Güney Azerbaycan'da yaşayan ve sayıları günü günden artan Azerbaycan Türklerin'in İranlılaştırılmasına hizmet etmektedir. Bkz. Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 47.

Taşkent'te toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında, Marksist-Leninist ilkelerin ayakta tutulması için Türk tarihçilerinden daha önce millî tarihleriyle ilgili yazmış oldukları hususları inkâr etmeleri istenmiş ve bunun neticesi olarak da 10 (on) ciltlik yeni bir Sovyetler Birliği Tarihi yazdırmayı kararlaştırmışlardır[499]. Bu sebeple Azerbaycan'ın etnik tarihinin genel doktrin çerçevesinde öğrenilmesine karar verilmiş ve Azerbaycan'da Türklerin mevcutluğu 11. ve 12. yüzyılda Selçukluların Azerbaycan'a gelişiyle kabul edilmiştir. Bu konsepte göre Azerbaycan Türkleri, 11 ve 12. yüzyıla kadar bu coğrafyada yaşayan İran dilli ve Kafkas dilli halkların Türkleşmesi neticesinde meydana gelmiştir. Azerbaycanlıların Türkleştirilmiş İran ve Kafkas dilli etnik elementler gibi gösterilmesi ise yukarıda da vurgulandığı gibi bu coğrafyada daha önce mevcut olan Türk varlığının tekzip edilmesi anlamına gelmektedir. Etnik kimliklerin Türkleştirilmesi anlayışı ise Sovyet tarih ilminin müstemleke Türk toplumları için çizdiği bir ideoloji tasarısı olarak önümüze çıkmaktadır. Malesef 1970'li yılların ortalarında neşredilen Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi'nde de milletin adını ifade etmek için "Azeri" teriminden istifade edilmiştir. F. Mustafa'ya göre, milletin adını bu tür tanımlarla ifade etmek, Türk adını hazmedemeyen bazı şahısların yapay bir şekilde yarattıkları kimlik karışıklığından başka bir şey değildir[500].

3.3. SOVYET MİLLİYETLER POLİTİKASI: AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN RUSLAŞTIRILMASI

Rusya'da Bolşevikler tarafından öne sürülen eşitlik ilkesi, Ekim Devrimi'nden sonra tedrici olarak unutulmaya başlamıştır. Böylece fikrî olarak ortaya atılan eşitlik ve birlik ilkesi ikinci plana atılmış, yerine Slav milliyetçiliği öne sürülmüştür. Bunun doğal sonucu olarak yönetimde etnik temizlemeye gidilmiş, Sovyetlerin Polit Büro, Yüksek Sovyet ve İstihbarat gibi üst düzey idari birimlerinde Ruslar ön plana çıkarılmıştır[501]. Bundan başka endistürü sektöründe ve eğitim sahasında da Rus nüfusunun sayısı artırılarak Azerbaycan'da Rus egemenliğinin tesis edilmesi hedeflenmiştir.

---

499 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 63-64.
500 F. Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği,* 22-23.
501 Kalkan, *Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Strateji Planları,* 22-23.

3.3.1. Yönetim Kademelerinde Ruslaştırma Siyaseti

Azerbaycan'da Ruslaştırma siyasetinin yoğun olarak uygulandığı alanların başında hiç kuşkusuz yönetim kademeleri gelmektedir. M. Kasımlı'nın "Bakinskiy Raboçiy" gazetesine istinaden verdiği malumata göre *"1932'de Sovyet idare ve yönetim kademesinde çalışan işçilerin %90'dan fazlası Ruslardan ibaretti. Bakü Parti Komitesinde işe giden her 15 kişiden 9'u Ruslardan oluşuyordu. 7 adaydan ise sadece 1 Türk kökenli idi. Bununla birlikte Bakü'den AK(B) P 11. Kurultayına gönderilen 305 temsilciden ise sadece %30'u Türktü. Kurultayın Yönetim Kuruluna atanan 66 kişiden yarısı Rus'tu. 1932 yılı başlarında AK(B) P sıralarında yer alan 68.152 üyeden %75'i Türk olmayan milletlerdendi"*[502].

3.3.1.1. Nüfus Mübadelesi Siyaseti Ekseninde Azerbaycan Türklerinin Ruslaştırılması

Sovyet rejimi Azerbaycan Türklerinin milliyet duygusunu yok etmek ve onları Ruslaştırmak amacıyla çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bu yöntemlerin başında "milletler arası kaynaşmanın sağlanması amacıyla hayata geçirilen" nüfus mübadelesi siyaseti gelmektedir. Zira Bolşevikler, ekonomik kalkınmayı geliştirmek iddiasıyla yüzlerce yerli işçiyi Azerbaycan'dan alarak Sovyetlerin diğer bölgelerine göndermiş, yine aynı şekilde yüzlerce Rus veya Rus olmayan milletleri ihtisaslı ve vasıflı işçi adı altında Azerbaycan'a yerleştirmiştir. M. Saray'a göre senelerce devam ettirilen bu göç uygulamasının başlıca nedeni *"Rus olmayan milletleri bir potada kaynaştırmak ve onların milliyet duygularını yok etmekti"*[503].

1930'lu yılların başlarından itibaren Sovyetler tarafından hayata geçirilen Ruslaştırma politikası neticesinde Azerbaycan'ın, özellikle de Petrol şehri Bakü'nün çehresi değişmeye başlamıştır. Rusya'dan Bakü'ye çalışmak için gelen Rus işçileri hakkında istatistik malumat veren M. Kasımlı'ya göre 1931'de Bakü'nün nüfusu 650 bin idi. Ruslar ise bu nüfusun sadece %8'ini oluşturmaktaydılar. 1932 verilerine göre Bakü nüfusununun sayısı 70 bine ulaşmıştı. Ruslar ise bir önceki sayıma göre büyük artış göstererek %40 ile %45'e varmışlardı. En önemlisi onların büyük çoğunluğu memur vazifesine tayin edilmişti. Ruslar aynı zamanda işçi olarak da üstünlük teşkil etmeye başlamışlardı. Örneğin, Nisan işgaline kadar Rus işçileri sadece %25 oranında iken

---

[502] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 364-365.
[503] Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 54, 62-63.

1932'de %50'lere kadar yükselmişlerdi. Bunun mukabilinde Azerbaycan Türkleri %35'e kadar inmişlerdi. Bütün bunlar Azerbaycanlı işçilerin kendi memleketlerinde yabancı durumuna düştüklerini gösterdiği gibi aynı zamanda Azerbaycan'da işsizlik oranının arttığını da göstermektedir[504].

3.3.1.2. Eğitim Sistemi Aracılığıyla Azerbaycan Türklerinin Ruslaştırılması

Sovyet komünistleri tarafından devam ettirilen Ruslaştırma siyasetinin ikinci evresi millî eğitim sahasında hayata geçirilmiştir. 1930'lu yılların başlangıcından itibaren Azerbaycan'da yoğun bir şekilde Ruslaştırma siyaseti yürütüldüğünden Azerbaycan okullarının %50'sinin Ruslaştırıldığı görülmektedir. Bu durum 1932 verileriyle de sabittir. 1931-1932 verilerine göre Bakü'de faaliyet gösteren 126 okulda toplam 75,876 öğrenci eğitim görmekteydi. Bunlardan sadece 26,273'ü Türk'tü. Diğer öğrencilerden 5,449'u Ermeni, 42,024'ü ise Rus idi. Bu öğrencilerin çoğu Nisan işgalinden sonra Azerbaycan'a yerleştirilen subay ve memurların çocuklarıydı. Eğitimin Rus dilinde tedris edilmesi ana yurdunu, dilini ve millî çevresini kaybeden insanların zamanla yabancı kültürün tesirine maruz kalmasına ve milliyetini kaybedip Ruslaşmasına yol açabilirdi[505].

Okulların Azerbaycan ve Rus bölümleri arasında genel itibariyle ayrımcılık sözkonusuydu. Örneğin, Kaspar Deniz Teknik Okulunun Ruslar için ayrılmış bölümüne özel ilgi ve itina gösterilirken Türk bölmeleri bu itinadan mahrum bırakılmıştı.

Stalin döneminde başlatılan milliyetler politikası, Kruşçev döneminde ortak dil açısından geliştirilerek yeniden devam ettirilmiştir. Kruşçev'e göre Sovyet federal devlet çatısı altında bulunan millî devletler, ortak bir dil konuşacakları takdirde birbirleriyle birleşecek ve böylece kaynaşacaklardı. Bu sebeple ilkokul dışında ana dilde eğitim zamanla yasaklanmıştı. 1971 yılına gelindiğinde ise Komünist Partisi Genel Sekreteri Leonid Brejnev, ortak dili Rusça olan "Sovyet halkı" fikrini otaya atarak milletlerin birliği fikrini daha da ileri taşımıştır. Bu fikre göre Ruslaştırma politikasının hedefe ulaşması, yalnız Rusça'nın eğitimde tek ve hâkim dil olmasıyla gerçekleşebilirdi. Bu sebeple eğitim sisteminde Rusça'nın yaygınlaştırılması hızlandırılmıştı[506].

---

504 1930'lu yıllarda Azerbaycan İşverenler Kurumu tarafından yaklaşık olarak 25-30 bin civarında işsiz kayda alınmıştır. Bkz: Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 364.

505 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 62-63.

506 Kütükçü, *Rusya'da İslam,* 132.

Sovyet yönetim sistemi her ne kadar farklı farklı uygulamalarla Azerbaycan halkını Ruslaştırmaya çalışsa da halkın millî duygularını yok edememişti. Bilakis, Sovyetlerin uyguladığı onca programa rağmen Azerbaycan halkının millî duygularının bütün canlılığıyla devam ettiği müşahede edilmiştir. Bu durum M. Saray'ın da belirttiği gibi *"Sovyetlerin bu sahada istedikleri neticeyi alamadıklarını göstermektedir"*[507].

3.3.2. Dil Politikası Açısından Alfabe Sorunu

Köklü bir tarihe dayanan ve önemli kültürel birikime sahip olan bir medeniyetin temel dinamiğini oluşturan başlıca unsurlar; dil, din ve gelenek olarak sıralanabilir. Bu gibi objeler kültürel kimliği destekleyen en önemli özelliklerden birini teşkil etmenin yanı sıra aynı zamanda egemen güce karşı en önemli mukavemet aracı olarak da bilinmektedir. Bu yüzden Azerbaycan'da egemenlik tesis etmek isteyen güçün, yerli ve milli direnişin yapı taşı olan objeleri ortadan kaldırması kaçınılmaz hale gelmişti.

Sovyet yetkilileri dil, din ve kültür gibi savunma araçlarını ortadan kaldırmak amacıyla öncelikli olarak Türkler arasındaki kültürel bağları koparmaya çalışmış ve bu meyanda dil ile ilgili politikalar üretmeye başlamıştır[508]. Bu politikaların hayata geçirilmesinde ise Nikolay İlminski'nin metotlarından yararlanılmıştır. Bu metoda göre Türk lehçeleri arasındaki farklılıklar çoğaltılmış ve ayrı ayrı dil gibi tanıtılmıştır. İsmail Bey Gaspralı (1851-1914) Türk lehçeleri arasındaki farkı kaldırarak müşterek bir dil yaratmaya çalışmışsa da Sovyet yetkilileri Türk toplumlarının parçalanması için bunun tam aksini yaparak İlminski'nin geliştirdiği metottan son derece istifade etmiştir. Bütün bunlar Rusların Arap alfabesinin Türk-İslam âlemi için ne kadar önemli bir amil olduğunun bilincinde olduklarını göstermektedir. Bu aynı zamanda Türkleri "böl ve yönet" politikasının yeniden tahakkuk ettiğini de göstermektedir[*]. Nitekim Bolşevikler, her bir Türk Cumhuriyetini kendi lehçelerini ayrı bir lisan gibi kullanmaya mecbur etmekle Türkler arasındaki dil ve kültür birliğini bozmak istemişlerdir.

Sovyet yönetimi, Türkler arasındaki dil ve kültür birliğinin koparılması sürecini sağlam temeller üzerine oturtmak adına alfabe değişikliği yapmaya karar vermiştir. Bu ise Türk dünyasında hâkim ve ortak yazı tipi olan Arap alfabesinin ortadan kaldırılması

---

[507] Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 63.

[508] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 157-158.

[*] Dünyanın siyasî haritasına baktığımız zaman, "böl ve yönet" politikasının özelde Türkistan, genel de ise İslam âlemi için kullanıldığının bir daha şahidi olmaktayız.

demekti[509]. Sovyetlerin böyle bir uygulamaya gitmesinin başlıca nedeni ortak Arap Alfabesinin "İslamı ve millî kültürü muhafaza ettiği düşüncesiyle"dir. Bu sebeple Türk dünyasının yüz yıllarca kullandığı Arap alfabesini ortadan kaldırılmaya ve onun yerine Latin alfabesinin kullanılmasına karar vermişlerdi. Bu kararın alınma nedeni olarak Arap alfabesinin "okullardaki öğretim için ders kitapları basmağa ve toplu neşriyat yapmaya asla elverişli olmaması", buna mukabil Latin harflerinin "okuma ve yazmaya çabuk geçmeyi sağladığı" gerekçesi gösterilmiştir. Bu metodun tatbik edileceği takdirde Azerbaycan Türklerinin büyük oranda okuma yazma öğreneceği düşünülmüştür[510]. Zira gençlerle birlikte mümkün olduğu kadar yaşlı nesile de okuma yazmanın öğretildiğini dikkate alırsak Sovyetlerin bu düşüncelerinde haklı olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Kafkas araştırmaları üzerinde uzman olan O. Yeşilot'un da vurguladığı gibi burada unutulmaması gereken en önemli hususlardan biri şudur ki, Sovyet döneminde tedris edilen eğitim, genel anlamıyla "Sovyet ideolojisinin benimsetilmesi ve yerleştirilmesi amacıyla kullanılmıştır". Dolayısıyla millî kimliğin tahrifiyle ilgili yapılan çalışmaların temelinde yeni bir insan tipi yani Sovyet adamı oluşturma gayretleri yatıyordu. Bütün bunlar Sovyet esaretindeki müstemleke milletlerin tek bir dil ve kültür etrafında birleşmesini ve sosyalist bir millet haline gelmesini sağlayacaktı[511]. Nitekim M. Saray da Sovyet Eğitim sistemiyle ilgili bir gerçeğin altını çizmek gerektiğini vurgulamıştır; Sovyet rejimi, Azerbaycan Türklerine bir yandan okuma yazma öğretirken diğer yandan da konuştukları dilin Türkler tarafından Kafkas halklarına zorla öğretilen dil olduğunu telkin etmiş ve Azerbaycan Türklerini Sovyetleştirmeye çalışmışlardır. Yazara göre Azerbaycan Türklerinin millî duygularının büyük ölçüde zedelenmesinin bir nedeni de bizzat bu gibi uygulamalardır. Çünkü Komünistler, Azerbaycan Türklerinin Türk tarihinin bir parçası olması gibi hakikatleri inkâr ederek Azerbaycan Türklerini Türk-İslam kültüründen ve Türkiye ile olan bağlarından koparmak ve Sovyet kültür potası içine almak istemişlerdir. Bu sebeple de Komünistler, yakın gelecekte yapılması gereken işler listesine Azerbaycan Türkleriyle Türkiye Türkleri arasına alfabe engelini sokmayı ihmal etmemişlerdir[512].

Azerbaycan'da Latin alfabesinin kısa sürede kabul görmesinin esas sebeplerinden biri ise Batı'ya açılmayı arzu eden birçok Azerbaycanlı aydının, alfabenin yenilenmesi

---

[509] Sara, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 58.
[510] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 158.
[511] Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 94-95.
[512] Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 42, 44, 54-55.

amacıyla Latin alfabesinin kullanımına rağbet duymasıdır[513]. Zira Azerbaycanlı mütefekkirler arasında Latin alfabesinin kullanımını isteyen aydınlar daha Çarlık Rusya'sı zamanında da vardı. Bunların başında hiç kuşkusuz M. F. Ahundov gelmektedir. Şöyle ki, Çarlık Rusya'sı döneminde Doğu dilleri tercümanı olarak Tiflis'te göreve başlayan Ahundov, Türk dünyasında revaçta olan ve Arap harfleriyle yazılan Osmanlıcanın akademik düzeyde kullanımının zorluklarını her fırsatta dile getirmiştir. Hatta bu vesileyle 1864'te İstanbul'a giderek burada Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye başvurmuş ve Osmanlıca yazılan Alfabenin değiştirilmesinin faydaları hakkında bilgi vermiştir. Bununla birlikte Latin alfabesinin kolaylığı üzerinde durmuş ve Latin alfabesinin kullanımı konusunda Osmanlı ilim erbabını ikna etmeye çalışmıştır. Lakin Osmanlı tarafı bu teklife olumlu yanıt vermemiştir[514].

19. yüzyılın ortalarından itibaren gerek Ahundov tarafından öne sürülen gerekse de Türkoloji'nin gelişmesine bağlı olarak Arap alfabesinin Türk dilinin ses (fonetika) ve inceliklerini yansıtmaması görüşü, yeni bir alfabe değişikliği konusunu gündeme getirmiştir. Samoyloviç, Malov, Dimitriev, Yuhadin, Baskakov gibi Rus Türkologların da etkisiyle bu tür görüşler Türk dünyasında yenilikçi aydınlar tarafından da benimsenmiş ve savunulan bir ilke haline gelmiştir. Zira AC döneminde de Türk dilinin Latin alfabesiyle yazılması fikri yüksek perdeden seslendirilmiştir[515]. Hatta bu konu aydınlar arasında yoğun süren tartışmalara sebebiyet verse de kısa sürede kendisine geniş bir taraftar kitlesi toplamıştır. Bu yüzden daha 1918'de Latin alfabesine geçmek için bir dizi teşebbüslerde bulunulmuş ve bu manada Latin alfabesiyle örnek bir eser yayınlanmıştır[516].

Lenin de Sovyetlerin Azerbaycan'ı işgalinden sonra gerek askerî, siyasî gerekse de kültürel devrimin gerçekleşmesi ve tamamlanması için Latin harflerinin tatbikini ön şart olarak görmüş ve bu konuda çeşitli kurul ve toplantıların faaliyete başlamasını önermiştir. 22 Temmuz 1922'de "Yeni Alfabe Komiteleri"nin faaliyete başlamasıyla da Latin alfabesine geçiş sürecinin ilkin temelleri atıldı. Neticede 21 Eylül 1922'de yeni harflerle *"Yeni Yol"* adlı haftalık gazetenin ilk sayısı yayınlandı. 20 Ekim 1923'te ise Azerbaycan'da *"Yeni Türk Alfabesi"* adıyla Latin alfabesi resmî alfabe olarak ilan edildi.

513 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 42.
514 Mirza Feth Ali Ahundov, *Eserleri: Seçilmiş Mektublar* (Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınları, 1955), 3/97-98; Yavuz Bülent Bakiler, *Azerbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır* (İstanbul, 2014), 179-186.
515 Abdullah Gündoğdu, "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/2 (2014), 8.
516 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 94-95.

Ancak gazetelerde, resmî yazışmalarda ve okullarda bu alfabenin kullanımının bir yıl sonra zorunlu hale getirildiği dikkate alınırsa Azerbaycan'da Latin alfabesinin 1924'te uygulamaya koyulduğu söylenebilir[517]. (7 Ağustos 1945'te ise Arap alfabesiyle (Osmanlıca) neşredilen yayınların Sovyetler birliğine girişi tamamen yasaklanacaktır). 1925-1926'lı yıllara gelindiğinde ise Azerbaycan Türk okullarında Latin alfabesiyle basılan kitapların okutulmasına başlandı. 1927-1928 yılında ise yeni alfabenin herkes tarafından öğrenilmesi kararlaştırıldı. Başka deyişle yeni yazıyla öğretim mecburiyeti getirildi[518].

Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş süreci kolay ve hızlı olmasına rağmen diğer Türk halkları arasında bu süreç uzun sürmüştür. Bu sebeple 7 Ağustos 1929'da SSCB Merkezi Yürütme Kurulu ve Halk Komiserliği Şûrâ'sı bir genelge imzalayarak Sovyetler Birliği dâhilindeki bütün Türk halkları için resmî alfabenin Latin alfabesi olduğunu kesinleştirdi[519]. Bu açıdan diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da tüm resmî kurumların, işletmelerin, yayınevlerinin vd. kurum ve kuruluşların Latin alfabesine geçiş süreci 1 Ocak 1929'a kadar devam ettiğini söylemek mümkündür[520].

Sovyet yetkilileri Latin alfabesinin diğer Türk Cumhuriyetlerinde de yayılmasını sağlamak amacıyla 1926 yılında Bakü'de bir Türkoloji Kongresi gerçekleştirdiler. Kongrede müzakere edilen en önemli konulardan biri, yeni alfabenin birleştirici özelliğinin ortadan kaldırılması konusuydu. Bu sebeple de Türk şivelerine uygulanacak olan alfabelerin birbirinden farklı olmasına dikkat edilmesi kararlaştırılmıştı[521]. Bunun başlıca nedeni Türk boylarının birbirinden tamamen farklı milletler olduklarını, şivelerinin de ayrı ayrılıkta müstakil bir dil olduğunu aşılamaktı. M. Saray'a bundan maksat: *"... Yeni*

[517] Gündoğdu, "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı", 8; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 159; B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 64.
[518] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 158-159.
[519] Gündoğdu, "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı", 11.
[520] Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 90.
[521] Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 159-160; Bu Kongre'nin saygınlığının artırılması amacıyla Türk dünyasının yanı sıra Rusya, Avrupa ve dünyanın diğer çeşitli bölgelerinden dünyaca meşhur Türkologlar davet edilmiştir. Kongre'ye katılanlar arsında V. V. Barthold, L. Ligeti, S.F. Olenburg, A. A. Müler, A. N. Samoyleviç, A. R. Zilfed-Simumyagi, N. N. Poppe, T. Menzel, S. Y. Molov, N. Marr, R. Y. Açaryan ve A. V. Lunaçarski vardı. Türk Dünyasından ise, onur üyesi olarak şu üç şahıs davet edilmişti: 1. Pan-Türkizm'in öncüsü Ali Bey Hüseyinzade, 2. Türkolojinin büyük otoritesi Mehmed Fuad Köprülüzade, 3. Eğitimci ve edebiyat tarihçisi İsmail Hikmet Ertaylan. Bkz: Gündoğdu, "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı", 10-11.

yetişecek nesillerin Arap harfleriyle yazılan gayet zengin kültür hazinelerinden kopmalarını sağlamaktır"[522].

Bu konuda araştırma yapan Azerbaycanlı aydınlar, Sovyetlerin böyle bir siyasî uygulama ile Türk şivelerini alfabe bakımından birbirinden ayırmak istediklerini çok geçmeden anlamışlardı. Bunu önlemek niyetinde olan aydınlar, rejimin bu tür alfabe oluşturmasına karşı gelerek öğrenci ve öğretmenler arasında rejim aleyhinde propaganda başlattılar. M. Kasımlı'nın da vurguladığı gibi *"Bu tebliğatlar sonucunda 1926 yılında Bakü'de toplanan Muallimler Kurultayında Bakü öğretmen ve öğrencilerinin %90'nın Arap alfabesinden yana oldukları ortaya çıktı. Oysa daha bir yıl öncesine kadar 1925 yılında aydınların büyük bir kısmı Latin alfabesinden yanaydılar"*[523]. Bu sebeple Haziran 1927'de Bakü'de toplanan *"Yeni Türk Alfabesi"* Merkez Komitesinin birinci kurultayında Türk alfabelerinin birleştirilmesi meselesini gündeme taşıdılar. Ortak ve edebi bir Türk dili birliği tezinin savunucularından biri olan B. Çobanzade, Bakü Komitesine sunduğu raporda Türkler için ayrı ayrı alfabe hazırlamanın Türkler arasında bölünmeye sebebiyet vereceğini bildirdi. Zira Bakü Kurultayı, onun bu talimatı esasında 33 harften oluşan Birleşmiş Türk Alfabesi oluşturulmasına karar verdi. Böylece Çobanzade'nin teşebbüsüyle 1927-1930'lı yıllar arasında Birleştirilmiş Türk Latin alfabesi Türk şivelerinin hepsine tatbik edildi. Bu yüzden 1930'dan sonra Azerbaycan'da neşredilen bütün gazeteler yeni alfabeyle yayınlanmaya başladı.

Azerbaycan ve Türk Cumhuriyetlerinde alfabe açısından bu tür gelişmelerin yaşanması, Türk dünyasında dil birliğinin yaşandığı kısa bir dönem olarak değerlendirilebilir. Zira 1928'de Türkiye de bu birliğe dâhil olmak isteyecek ki, Türk dilinin Arap ve Fars kökenli kelimelerden arındırılmasını, bir başka değişle Türk dilinin özleştirilmesi konusunu gündeme getirecek ve Arap alfabesini terk ederek Latin alfabesine geçtiğini beyan edecektir[524].

Türkiye'de de Latin alfabesine geçilmesiyle Türk dünyası ortak bir alfabeye kavuşmuş oldu. Uzun yıllardan beri hayal edilen birliğin gerçekleşmesi neticesinde doğal olarak Türkiye'de ve Türk cumhuriyetlerinde neşredilen gazete ve dergiler her iki tarafta da kolaylıkla okunabilir hale geldi. Bu ise Türk cumhuriyetleri arsında yeniden kültürel

---

522 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 58-59.

523 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 213.

524 Gündoğdu, "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı", 11; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 161.

canlanmanın sağlanması ve Türkiye'nin Türkistan'da ve Kafkaslarda yeniden nüfuz sahibi olabileceği sonucunu doğurmuştu. Rusya Türk birliği fikirinin yeniden körükleneceğini bildiği için bu durumdan son derece tedirgin olmuştur. Bu yüzden Türklerin kültürel bütünleşmesini önlemeye karar vermiştir. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Azerbaycan'da Latin alfabesinin yetersizliği propagandası yapılmıştır[525].

Stalin, 1933'te Taşkent'te toplanan Doğu Milletleri Komünist Partileri Kongresinde yeni usuller geliştirerek Türk halkları arasında mevcut olan her türlü ortak zeminin yok edilmesine karar verdi. Bu kararın başında İlminski tarafından hazırlanan yeni alfabenin yani Kiril alfabesinin öne sürülmesi geliyordu. Bu ise Türk milletleri arasında dil birliğinin parçalanmasına sebep olduğu gibi düşünce birliğinin de erozyona uğramasını beraberinde getirecekti[526]. Nitekim 1938'de bu maksatla Latin harfleriyle yazılan milyonlarca kitap ve evrakın yakılarak imha edilmesi de Sovyet Rusya'nın Türk halkları arasındaki birliği bozmayı yeğlediğini ispat etmektedir[527].

Stalin, bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi Azerbaycan'da milli ve kültürel birliğin bozulmasına karşı gelenleri 1937'li yıllarda baskı altına alacak ve bu manada Azerbaycan'da olduğu gibi diğer Türk yurtlarında da münevver aydın ve düşünürleri tasfiye edecektir. Bu sebeple Türk Cumhuriyetlerinde aldığı kararları hakiki manada sorgulayacak kimsenin kalmadığına kanaat getirmiş olmalı ki, başından beri Türk birliğinin bozulması ve "Etnik Birliklerin İletişim Dili" olark tasarlanmış olan Rus dilini ve Kiril alfabesini öne sürmenin vakti geldiğine karar verdi[528]. Böylece Stalinin direktifleri esasında Azerbaycan Yüksek Sovyet'i Başkanlığı ve Bakanlar Kurulu Başkanlığı, 11 Temmuz 1939'da bir karar aldı. Bu karar doğrultusunda 1 Ocak 1940'tan itibaren Latin alfabesinin yerine Rus Kiril alfabesinin kullanımı kararlaştırıldı. Bununla 1924'te Azerbaycan'da resmen kabul edilen Latin alfabesi, 1939'da Rus Kiril alfabesiyle değiştirilmiş oldu[529].

---

525 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 162; Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 45, 59.

526 Yahya Aydın, "'Bütövleşme, Milletleşme, Devletleşme' Ekseninde Elçibey'in Türk Dili ve Edebiyatına İlişkin Görüşleri", *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey'e Armağan,* haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. (Ankara: Berikan Yayınları, 2018), 513.

527 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 45-59.

528 Emre Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu ve Kızıl Kırgın (Repressiya)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enistitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2017), 71.

529 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 90.

Komünist rejim, Azerbaycan Türkleri için Kiril alfabesini belirledikten sonra her Türk boyu için birbirinden farklı fonetik ve orfografik özelliklere sahip alfabeler de teşkil etmiş ve böylece kendi aralarında eskisi gibi rahatlıkla irtibat kurmalarına mâni olmuştur. Sovyetler, Azerbaycan Türkleri için birbirinden farklı alfabe ittihaz etmekle onların gerek Türk Cumhuriyetleriyle gerekse de Türkiye ile ilişkilerini fiili olarak koparmış oluyordu.

Azerbaycan'da uygulanan alfabe değişikliği siyaseti konusunda dikkat çeken en önemli hususlardan biri, son yüz yılda yani Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Türkleri için iki defa alfabe değişikliği yapılırken Azerbaycan'ın yakın komşularından ve Sovyet üyelerinden biri olan Ermeni ve Gürcüler için alfabe değişiliği uygulaması yapılmamıştır. Onlar, bugün de Latin ve Kiril alfabesinden farklı olarak kendilerine özgü alfabeye sahiptirler. Bu tür uygulamaların sadece Türk kökenli topluluklara uygulanması, Türklerin birbirileriyle olan ilişkilerinin bir kez daha koparılmaya çalışıldığını göstermesi açısından çok manidardır[530].

3.3.2.1. Azerbaycan Türk Dilinin Azerbaycan Diline Dönüştürülmesi

Sovyet rejimi Azerbaycan'da Arap alfabesini Latin, Latin alfabesini ise Kiril alfabesiyle değiştirmekle yetinmemiş aynı zamanda Türkçe adının ortadan kaldırılması ve Türkçe lehçelerinin birbirinden farklı bir dil haline getirilmesi yönünde de çalışmalar başlatmıştır.

1918'de AC hükümeti zamanında Türk dilinin devlet dili olarak kabul edilmesine rağmen bu prensip çok uzun sürmemiştir. Sovyetler, 1936'da Anayasa paketinde değişiklik yaparak "Türk dili" ifadesi yerine "Azerbaycan dili" ifadesini kullanmıştır. Bu sebeple bu tarihe kadar kimlik bilgilerinde dilin adı olarak "Türk dili", milliyetin adı olarak "Türk" yazılırken bundan sonraki tarihte Azerbaycan Türkleri için yeni bir kimlik tanımlaması yapılmış ve bu manada dilin adı olarak "Azerbaycan dili", milliyetin adı olarak da "Azerbaycanlı" yazılmaya başlanmıştır. Bundan sonraki tarihten itibaren okullar dâhil bütün müfredat ve programlarda "Türk dili" sözü "Azerbaycan dili", "Türk" sözü ise "Azerbaycanlı" şeklinde değiştirilmiş ve bu tanımın 1937'de Bakü'de gerçekleştirilen

[530] Ölçekçi, "Azerbaycan Millî Mustakilliğinin Mimarları Resulzade", 169.

"Orfografiya (Yazım kuralları) ve Terminalogiya" konferansında "Azerbaycan dilinin orfografiyasına göre" tasnif edildiği öne sürülmüştür[531].

Sovyetlerin gerek Azerbaycan Türklerinin kendilerine gerekse dillerine karşı bu tür bir tavır sergilemeleri, Azerbaycanlı dilcileri ve millî aydınları Azerbaycan Türk dilini müdafaaya sevk etmiştir. Bu sebeple Türkistanlı ve Azerbaycanlı dil bilginleri ve edipleri çeşitli ilmi konferanslar tertipleyerek Türkçenin millî, tarihî ve edebî dil geleneğine sadık kalınarak geliştirilmesi gerektiği hususunu dile getirmişlerdir. Aynı zamanda yabancı kelimeler yerine Türkçe kelimeler kullanılmasına ve yeni yeni Türkçe ilmî kelimelerin üretilmesine ve böylece ortak edebi dil oluşturulması kanaatine varmışlardır.

Millî kimliğin korunması açsından onların bu istekleri her ne kadar doğal olsa da onların bu talepleri Türkçenin Rusçadan uzaklaşmasına, Anadolu Türkçesine ise yaklaşmasına sebep olacaktı. Bu yüzden aydınların istekleri Komünistler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu bakımdan Azerbaycanlı aydınlar tarafından öne sürülen bu hususlar 1937'de yapılan "genel temizleme harekâtı" öncesi aydınların son defa düşüncelerini açıktan ifade etmeleri gibi değerlendirilmiştir. Çünkü Komünistler bu aydınları sahip oldukları görüşten dolayı "gerici, pantürkist, panturanist" damgalarla baskı altına almış ve tasfiye ederek kimilerini sürgüne göndermiş, kimilerini de kurşuna dizmişlerdir[532].

3.4. REPRESSİYA/KIRMIZI TERÖR: MİLLİ AYDINLARIN TASFİYESİ VE SİYASAL BASKI UYGULAMALARI

1917 Ekim devrimiyle tarihe damga vuran Çarlık Rusya'sı devri kapanmış, yerine Lenin'in başkanlığı altında Bolşevik iktidarı devri başlamıştır. Buna paralel olarak Stalin politbüronun desteğiyle idari organda önemli yetkiler üstlenmiştir. Fakat Stalin'in düşünceleriyle etrafına çoksayıda insan toplaması Lenin tarafından hoş karşılanmamıştır. Özelikle de milliyetler politikası açısından çok tehlikeli bulunmuştur. Bu sebeple de Stalin'in yönetimden uzak tutulması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Lenin, iç savaş esnasında yakın çevrelerinden aldığı kurşun yarası nedeniyle yaşamının son iki yılında

---

531 Bu konferansta Azerbaycan Türk dilinin Ruslaştırılmasını/Sovyetleştirilmesini isteyenler, dilin adını değiştirmekle yetinmemiş, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde mevcut olan Arap, Fars ve Osmanlı menşeli kelimelerin ise tecrit edilmesini, bunun yerine ise Rusça karşılığı bulunan kelimelerin kullanılması gerektiğini öne sürümüşlerdi. Bkz: Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 163-164.

532 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 167; Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 59.

aktif siyaset yapmaktan mahrum kalmıştır. Bu yüzden ülkeyi Trotiski aracılığıyla yürütmeye çalışmıştır. Lakin Lenin'in 21 Ocak 1924'te hayatını kaybetmesiyle bu kez yönetim Stalin'e geçmiştir[533]. Bununla da insanlık tarihine damga vuran ve hatta SSCB denildiğinde Ateizm'den sonra akla ilk gelen repressiya/baskı -takip, infaz ve sürgün- devri başlamıştır.

"Presse" kökünden türeyen Repressiya sözcüğü[534] kişiye ve çalışmaya göre farklı-farklı tanımlanma özelliğine sahip olup, Rusça kaynakların birçoğunda "Repressiya" şeklinde geçmektedir. Ancak Batılı araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalarda genel olarak "The Great Terror" kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde ise "Kızıl Terör, Kızıl Kırgın, Kırmızı Terör" şeklinde adlandırılmaktadır. Sözlükte ve ceza literatüründe ise; ceza, baskı, şiddet, hapis, sürgün ve ölüm gibi manalara gelmektedir. Sovyetler döneminde ise tasfiye, zorla zaptetme, kırgın ve terör gibi manaları ihtiva etmiştir[535]. Hatta R. Bayraktar'dan edindiğimiz bilgiye göre repressiya uygulaması, Stalin'in almış olduğu kararlar neticesinde sözlük ve literatür manasını kaybetmiş ve asıl mananın dışına çıkarak aşağıdaki gibi tasnif edilmiştir:

-Yargısız ölüm cezasına çarptırılmak (infaz)

-Kişinin veya grubun kurşuna dizilmesi, hapsedilmesi, sınır dışı edilmesi, aile mensuplarının uzak bölgelere sürgün edilmesi, servetine el konulması, sosyal hak ve hukuklarının ihlal edilmesi;

-Sürgün edilip akrabalarıyla haberleşmesine/mektuplaşmasına izin verilmeden ağır şartlar altında çalışma cezasına çarptırılması gibi anlamlar ifade etmektedir[536].

Bu tür cezai müeyyideler neticesinde daha sonra da göreceğimiz gibi aydınlar, düşünürler, bilim ve din adamları, imamlar ve halkın önde gelen bir sıra mütehassıs ideologları "yandaş-hain-casus-eşkıya" ilan edilerek Nargin Adası'ndan* Orta Asya

---

533 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 25-26.
534 İbrahim Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 48 (Güz 2019), 27.
535 Rasim Bayraktar, "Sovyetlerin Kurulum Sürecinde Stalin'in Sürgün Kararları: Stalinizm-Gulag-Repressiya-Ukaz", *Türk Yurdu* 102/307 (Mart 2013), 60; Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 34; Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 42-43.
536 Bayraktar, "Stalin'in Sürgün Kararları", 60.
* Bkz. Ek 2.

bozkırlarına oradan da Sibirya'ya varan toplama ve çalışma kamplarına sürgüne gönderileceklerdir[537].

Halkların kaderini ve mukadderatını olumsuz yönde etkileyen repressiya uygulaması genel olarak Sovyetler Birliği zamanında Stalin'in almış olduğu kararlar doğrutusunda yaşanmış bir politika ürünüdür. Başka bir deyişle, Stalin despotizmidir. Bu tiranlıktan doğan repressiya harekâtı SSCB İçişleri Halk Komiserliğinin 00447 No:lu yazısıyla 30 Temmuz 1937'de çıkartılan bir kararla başlatılmıştır. Karar, *"Eski Kulakları, Mahkûmları ve diğer Anti Sovyetçi Unsurları Repressiya Harekâtı Uygulamalı Talimatı"* adını taşımıştır. Burada repressiyanın uygulanması hakkında detaylı bilgi verilmekte ve gereğinin yapılması için igili birimlere gönderilmekteydi[538].

Stalin tarafından uygulanan repressiya uygulamasının bir diğeri Rusça Glavnoye Upravleniye Lagerey (Ana Kamp İdaresi/Sovyet Cezalandırma ve Çalıştırma Kampları) isminin kısaltılmış hali olan GULAG uygulamasıdır. Gulak kelimesi aynı zamanda "yumruk" anlamında da kullanılmış ve zengin köylüleri/köy ağalarını ve köy burjuvazisini tanımlamak amacıyla ifade edilmiştir. Stalin zengin köylüleri köyün yumrukları olarak nitelendirdiği için köylülerin "sömürücü" eğilimlerini sonlandırmak ve onları bir sınıf olarak ortadan kaldırmak istemiştir. Bu sebeple de köy ağalarına karşı gulag kampanyasını başlatarak onları Sibirya'daki zorunlu çalışma kamplarına göndermiştir[539]. Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki, Stalin'in zengin köylüleri tasfiye etmek istemesinin altında yatan başlıca nedenlerden biri her ne kadar bazı ağaların başına buyruk eylemlerinin sonlandırılması yönünde olsa da bunu tümden kabul etmek doğru değildir. Zira Stalin, zengin köylüleri "sömürgeci" gulaglar olarak adlandırırken aslında onları devrim karşıtı olmakla suçlamış oluyordu.

Stalin, bu meyanda ceza işlemlerinin gerçekleşirilmesi için Molotov başkanlığında Politbüro'nun özel komisyonunu görevlendirmiştir. Komisyon, cezai işlemleri gerçekleştirmek amacıyla gulagları üç sınıfa bölmüştür. Bunlardan ilki; devrime karşı çıkanlardır. Onlar, tutuklanarak sürgün edilmiş, toplama kamplarına mahkûm edilmiş ve kurşuna dizilerek ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Aynı zamanda mal varlıklarına da el

---

537 Bayraktar, "Stalin'in Sürgün Kararları", 59-60.

538 Repressiya'nın kapsamı, cezalandırma ölçütleri, harekât ve soruşturma düzeni ve bu uygulamanın gerçekleştirilmesi amacıla kurulların oluşturulması gibi hususlar hakkında detaylı bilgi için bkz: İ. Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 34.

539 Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 31, 39; Bayraktar, "Stalin'in Sürgün Kararları", 59.

koyulmuştur. İkincisi, devrim karşıtı eylemlere katılmasalar da onlara meyilli olmakla suçlanmışlardır. Bu grupa dâhil olan “gulaglar”, aileleriyle birlikte uzak bölgelere sürgün edilmişlerdir*. Üçüncü grup ise her ne kadar iktidara karşı gelmeseler de zengin olmaları nedeniyle topraklarına ve mal varlıklarına el konulmuş, karşı çıkanlar sürülerek uç bölgelerdeki verimsiz topraklara iskân edilmişlerdir[540].

Sovyetler Birliğinin repressiya yıllarının hâkim olduğu dönemde toplumda devlete karşı müthiş bir korku havası esmekteydi. Hatta korkuyla estirilen terör neticesinde insanlar her an dinlerinden, milliyetlerinden ve mesleklerinden dolayı suçlanabileceklerinden endişe ediyorlardı. Bu bakımdan *Hobbes’un kendisi için söylediği ‘ben ve korku ikiziz’ cümlesini SSCB vatandaşlarına uyarlamakta hiçbir mahsur yoktur:* Hatta *“Korku, SSCB vatandaşlarının ikizidir”*[541] ifadesi daha yerinde olacaktır.

Sovyet yönetim süresince vatandaşlar korku hapishanesi ülkesinde yaşamaktaydılar. Çünkü repressiya yıllarının hüküm sürdüğü yıllarda devlete karşı en küçük tepkiye dâhi mahal yoktu. Haliyle *“ölümden daha korkunç bir korkunun hüküm sürdüğü bu dönemde intihar vakalarının sayısı da artmıştı”.* İ. Dilek, intihar vakalarının nedenini şöyle açıklamaktadır: *“Hayatı ciddiye alan biri için süreklilik kazanmış, baş edilemeyen ve şiddeti her gün artan bir korkuyla yaşamak hiç yaşamamaktan daha iyidir”*[542].

Repressiya uygulamalarının hâkim olduğu 1937-1938’li yıllarda intihar vakalarının sayısı o kadar artmıştı ki, söz konusu durum sadece millî eğilimli insanları değil, aynı zamanda Sovyetlerin vuran eli dediğimiz Kızıl Orduyu da olumsuz yönde etkilemiştir. Kızıl Ordu’da intihar edenlerin sayısına ilişkin örnek göstermek gerekirse, 1937’de intihar edenlerin sayısı 782 iken, ertesi sene bu rakam artarak (donanma hariç) 832’ye yükselmiştir[543].

Repressiya yıllarında toplumun her kesimi tarafından hissedilen ve devlet tarafından insani bir duygu olmaktan çıkarılan korku hissini yine İ. Dilek’in ifadesiyle şöyle tanımlayabiliriz: *“Stalin iktidarında damarlarda dolaşan, kan değil korkudur”.*

---

* Sürgün ve gulag kampları hakkında görsel için bkz: Teğin, *Azerbaycan’da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 246.

540 Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 4-5; Bayraktar, “Stalin’in Sürgün Kararları”, 59.

541 Dilek, “Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya”, 34.

542 Dilek, “Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya”, 39-40.

543 Dilek, “Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya”, 40.

Bütün bunlar ise dürüstlüğün ve mertliğin vicdanlardan silinmesine, yalan ve gerçek arasındaki sınırın ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. Zira *"Yalan ve gerçek arasındaki sınırı kaybetmiş bir toplumun değerleri, hatta kendisi bile elbette yok olacaktır"*[544].

"Kırmızı Terör" yıllarında devlet yönetim tarzı olarak benimsenen korku siyasetiyle ilgili belirtmek gerekir ki, birçok filozoflar (Platon, Machivelli, Hobbes, Hegel, Rousseau vd.), insanlık tarihinde korku siyaseti aracılığıyla devletin işleyiş şeklinin düzeltileceğine ve hatta birey ve toplumların refah derecelerinin yükseltileceğine inanmışlardır. Bu yüzden insanlığın her döneminde korku siyaseti kullanılmıştır. Nitekim İ. Dilek'in Y. Aktay'ın "Korku ve İktidar" adlı eserinden yola çıkarak belirttiği gibi, *"devlet seviyesine ulaşmış bir toplum için bu yeni bir şey değildir"*[545]. Ancak burada unutulmaması gereken en önemli hususlardan biri, korku siyaseti oluşturulurken ölçülü bir şekilde davranılmalı ve aşırı dereceye varılmamalıdır. Aksi takdirde korku siyaseti, repressiya yıllarında da olduğu gibi siyaset korkusuna dönüşebilir. Bu ise ferdi olarak insanın, genelde ise toplumun kendi kabuğuna çekilmesine ve zamanla yalnızlaşmasına yol açar[546]. Nitekim Stalin tarafından uygulanan ve terörümsü görünüş taşıyan korku siyaseti de bu doğrultuda değerlendirilmiştir. Çünkü *"Stalin, yaydığı korkuya meşruiyet kazandırmak suretiyle korkuyu, toplumu tehdit ederek yönetenin ve iktidara mutlak itaat etmenn önemli bir aracı olarak kulanmıştır"*[547].

Sovyetlerin repressiya politikası neticesinde toplumun her kademesinden milyonlarca insan dolaylı veya bizatihi etkilenmiştir. Bu sebeple de Sovyetlerin repressiya politikası, milyonlarca insanın cezalandırıldığı, kurşuna dizildiği, sürgün veya göç ettirildiği acılarla dolu bir dönem olarak bilinmektedir. Repressiya'ya maruz kalan bilim adamları, siyasiler, şair ve yazarlar, genel olarak "devrim karşıtı ve örgüt üyesi olmak"la itham edilmişlerdir[548].

Sovyetler tarafından hayata geçirilen repressiya/baskı uygulamaları genel itibariyle 1937'li yıllara şamil edilse de bir bakıma bu tarihi 1920 Nisan işgaliyle de başlatmak mümkündür. Bu bakımdan Sovyet baskı uygulaması üç dönemde tasnif edilmiştir. Bunlardan ilki, 1920-1924'lü yıllar arasında Müsavatçılar ve beraberinde bulunan

---

544 Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 39.
545 Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 35.
546 Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 41.
547 Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 34.
548 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 42.

bağımsızlık taraftarlarına karşı uygulanan tasfiye dönemidir. İkincisi, 1930-1932'li yıllarda Stalin tarafından Kolekifleştirme döneminde köylerde gerçekleştirilen uygulamalardır. Üçüncüsü ise, 1937-1938'li yıllarda edip, şair ve mütefekkirlere karşı gerçekleştirilen baskı dönemidir[549]. Her halükârda proletarlar tarafından yönetilen her üç merhale Z. Bünyadov'un da belirttiği gibi tarihe "kırmızı terör" olarak geçmiştir[550]. Bunlardan en şiddetlisi ise 1934'te M. C. Bağırov'un Azerbaycan'da üst düzey görev üstenmesiyle başlayan ve 1939 yılına kadar devam eden 5 yıllık süreçtir. E. Teğin'in M. Kasımlı'dan naklettiğine göre bu kısa ama bir o kadar da cefalı süreç içinde *"çeşitli suçlarla cezalandırılanların sayısı 55.000'i bulmuştur*[551].

Netice itibariyle repressiya uygulaması her ne kadar belirli bir tarih aralıklarıyla tasnif edilse de en uzun şekliyle 1920-1941[*] ve 1945 yılları arasını kapsamaktadır. Bunun başlıca nedeni II. Düya Savaşı'nda Almanlara esir düşen ve bu esaretten salim olarak geri dönen insanların da "ihanet" ettiği gerekçesiyle daha önceki yıllarda yargılanan insanlarla aynı kaderi paylaşmalarıdır. Bu sebeple repressiya uygulamalarının 1937'li yıllardaki gibi şiddetli bir şekilde olmasa da yine de II. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar süre geldiğini söyleyebiliriz. Çünkü Alman esaretinden kurtulmayı başaran insanlar da "ihanet" etmiş olabilir düşüncesiyle çoğu kez "halk düşmanı" olarak adlandırılmış ve insanlık dışı anlayışın ürettiği Sovyet terörünün hışmına uğramışlardır[552].

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, repressiya politikaları uygulanmaya koyulduğu yıllarda değil, konjönktür itibariyle uygulandıktan uzun müddet sonra araştırılmaya başlanmıştır. E. Teğin'e göre bunun başlıca nedeni "repressiya tutanaklarının

---

549 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 42, 80; Millî Meclis Üyesi (Milletvekili) ve aynı zamanda Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Öğretim üyesi olan F. İbrahimli, bu konuda E. Teğin'den farklı olarak bu dönemi kısa tarih aralıklarıyla üç merhaleye bölmektedir. Ona göre, Azerbaycan'da uygulanan kitlesel baskı ve tutuklamaların ilkin merhalesi, 27 Nisan 1920'den 25 Mayıs 1920 tarihli Gence isyanına kadar devam eden tarih aralığıdır. Bu merhalenin tutuklamaları genel olarak Cumhuriyet döneminin siyasilerini, aydınlarını ve din adamlarını kapsamaktadır. İkinci merhale, Gence isyanından (25Mayıs 1920) 1922' SSCB'nin oluşumuna kadar devam eden süreci ihtiva etmektedir. Bu merhalede ise, Millî Ordu personeli ve ahalinin düşünen kesimi vardır. Üçüncü merhale ise, SSCB'nin oluşumundan sonraki tarihi kapsamaktadır. Bu dönem ise, Azerbaycan'ın göreceli bağımsızlığını tamamen kaybetmesi ve hatta millî mefkûreye sahip olan komünistlerin bile tutuklanmasıyla karakterize edilmektedir. Bu dönemin bir diğer özelliği ise, Moskova yönetiminin Azerbaycan üzerinde tam olarak otorite sağlamış olmasıdır. Bkz: F. İbrahimli, "Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar", 274.

550 Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 5.

551 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 83; Sovyet Dönemi repressiya kurbanlarının sayıları hakkında detaylı bilgi için bkz: Eynal Aliyev, *Azerbaycan SSR-de XX Asrın Siyasî Repressiya Kurbanları* (Bakü: Hukuk Edebiyatı Yayınları, 2003), 14-17; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 164.

* 1920-1941 yılları arasında çeşitli "nedenlerle" kurşuna dizilen vatandaşlar hakkında detaylı bilgi için bkz: E. Aliyev, *Siyasî Repressiya Kurbanları,* 109-293.

552 Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 27, 29, 33, 41-42.

KGB arşivlerinde saklı tutulması ve bu konuyla ilgili araştırma yapanların gözlem altında bulunmalarıdır”. Bu sebeple de konuyla ilgili çalışmalar ancak 1987’li yıllarda yani Garbaçov zamanının “Perestroyka” yıllarında mümkün olmuştur. Azerbaycan’da ise bu konu üzerinde çalışmalar SSCB’nin dağılmasından ve Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra mümkün olmuştur[553].

SSCB dağıldıktan sonra represssiya uygulamalarıyla ilgili her ne kadar arşiv belgelere ulaşma imkânına sahip olsak da represssiya ile ilgili birçok belgenin imha edilmesi sebebiyle konuyla ilgili belgelerin hepsine ulaşmamız mümkün değildir. Şu durum, muhalif Moskova dergisinin 1987 yılının Ağustos sayısında yayımlanan bir yazıda da belirtilmiştir. Dergide; *“II. Dünya Savaşı’nın bitiminde KGB’nin 1930-1940 yılları arasında öldürülenlerinin dosyalarının ayda beş bin dosya yok edilerek hızla ortadan kaldırıldığı”*[554] belirtilmiştir.

Komünistler, Azerbaycan’da repressiya uygulamasının hızlandırılması ve bir an önce hayata geçirilmesi için “Fevkalade Komisyon” adıyla bilinen yeni bir kurum oluşturmuşlardı. Yeni kurumun başlıca görevi siyasî ve ideolojik tutumu bakımından şüpheli addedilen kişileri tutuklamaktı[555].

Repressiya politikasının temelinde yatan asıl ideoloji, Stalinizm (Stalin politikaları) prensipleridir. Bu prensipe göre milli hisler terk edilmeli ve herkes siyaset, ekonomi, kültür, eğitim ve yaşam tarzına kadar birçok konuda “Sovyet insanı”[*] olma özelliğine sahip olmalı ve aynı zamanda Marksist-Leninist idari ideoloji sistemini benimsemeliydi[556]. Başka bir deyişle “Bütün İktidar Sovyetlere” prensibiyle hareket edilmeliydi[557]. Bu bakımdan yeni rejim Azerbaycan halkının tarihi, kültürü, dili ve diniyle ilgili birtakım prensipler ortaya koymuştur[558]. Bu prensiplerin dışına çıkanlar, Sovyet denetim sistemi tarafından takibe alınmış, dolayısıyla da ya öldürülmüş ya da sürgüne gönderilmiştir. Bu bakımdan Stalin dönemi veya Stalinist görüşlerin hâkim olduğu dönem, otoriterliğin veya diktatörlüğün “faşizm ile kıyaslanacak derecede” zirve yaptığı bir dönem olarak

---

553 Teğin, *Azerbaycan’da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 43.
554 Bayraktar, “Stalin’in Sürgün Kararları”, 59.
555 Bkz: F. İbrahimli, “Azerbaycan’da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar”, 274.
* Ölçekçi, “Azerbaycan Millî Mustakilliğinin Mimarları Resulzade”, 170.
556 Bayraktar, “Stalin’in Sürgün Kararları”, 59; Teğin, *Azerbaycan’da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 50.
557 Vladimir Lenin, *Ekim Devrimi Dosyası,* çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 1. Basım, 1999), 131.
558 F. İbrahimli, “Azerbaycan’da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar”, 274.

değerlendirilmiştir[559]. Maalesef bunun acı sonucunu bütün Türk halklarıyla birlikte Azerbaycan halkı da iliklerine kadar hissetmiştir.

Azerbaycan'da devrim karşıtı mücadelede akla gelen ilk kişilerden biri, siyasî gruplarla mücadelenin hızlandırımasında ön ayak olan Mir Cefer Bağırov'dur [560]. Çünkü Bağırov Komünist Parti YK Siyasî Bürosunun 10 Şubat 1921 tarihli oturumuyla Azerbaycan Olağanüstü Hal Komisyonu (ÇEKA-Gizli Servis/İstihbarat) Başkanı seçilmişti. Dolayısıyla da gizli operasyon yürütme ve idam kararı alma yetkisine de sahipti[561]. Alınan cazai kararlar ise "Çerezvıçayka" adı verilen "Fevkalade İhtilal/Olağanüstü Devrim Mahkemesi" tarafından icra edilmekteydi[562].

Bağırov'un 1932'de Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti, 1933'de ise AK(B) P Yüsek Kurulu ve Bakü Komitesi birinci sekreterliğine atanmasıyla Azerbaycan'da Sovyet karşıtı güçlere karşı genel bir imha ve sürgün kampanyası başlatıldığını görmekteyiz.

Ocak 1933'te Parti Merkez Kurulu'nda Stalin başkanlığında bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda, parti içinde şüphe uyandıran bazı üyelerin özellikle de ilk kuşak komünistlerin milli ideolojiye yardım etmeleri (Müsavat fırkasının talimatıyla hareket etmeleri nedeniyle)[*] gerekçe gösterilerek tasfiye edilmeleri konusunda önemli kararlar alındı. M. C. Bağırov tarafından Azerbaycan'da uygulanmaya başlayan bu karar neticesinde bir yıl içinde parti üye sayısı 73.680'den 62.022'ye düşürüldü. Burada dikkat çeken en önemli hususlardan biri partiden ihraç edilen 6.649 üyenin çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin teşkil etmesiydi. Yine partiden çıkarılan üyelerin birçoğu özellikle de 1937-1938'li yıllarda repressiyaya yani "baskı siyasetine" maruz kalarak imha edilmişlerdi[563]. Zira bu siyasetin uygulanmasında Stalin'in Şubat 1937'de gerçekleştirilen kurultayda altını çizerek söylediği: *"Sosyalizmi geniş tabana yaymak için 'baskı siyaseti' önemli bir unsurdur"*[564] sözünün çok büyük bir etkisi olduğu yadsınamaz.

Bağırov'un görev süresi boyunca etrafına topladığı yandaşlar arasında genel itibariyle Ermeni, Rus ve Gürcüler'den müteşekkil bir heyet vardı. Bağırov'un yönetim kadrosuna örnek olarak göstermek gerekirse, Sumbatov, Toporidze, Makaryan, Koğan,

---

559 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 50.
560 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 48.
561 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 186.
562 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 181.
* Bkz: Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, 151.
563 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 282-283.
564 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 285.

Silman, Borşov, Gregoryan, Yemelyanov ve Mailyan'ı gösterebiliriz. Ayrıca ilçelerde bulunan İlçe Halk Komiserleri (İHK)'nin birçoğu da Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'de komünizm adına faaliyet gösteren Ermenilerden müteşekkildi.

Azerbaycan'da faliyet gösteren söz konusu komiserlerden bir kısmı aşağıdakilerdir; Astarhanbazar'da Comardyan, Zengilan'da Zegeryan, Nahçıvan'da Akopyan, Astara'da Arakelov, Samuh'ta Petrosyan, Masallı'da Avanesov gibi Ermeniler görev yapmaktaydılar[565].

Sovyetlerin, çoğunluğu Türk ve Müslümanlardan müteşekkil olan Azerbaycan gibi bir bölgede gayrimüslim unsurları göreve getirmesi Bolşevik işgalinden sonra Azerbaycan'da müşahede edilen "korenizatsiya" (yerleştirme/köklere inme) adı verilen siyasetin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yöneticilerin en önemli görevi "burjuva ideolojisi" olarak nitelendirilen milliyetçilik harekâtlarını önlemekti. İl ve ilçelerde Azerbaycan milli kültür ve medeniyetine, düşünce ve hislerine yabancı olan kimselerin görevde bulunması neticesinde Azerbaycan aydınlarına ve sivil halka karşı yapılan toplu katliam ve baskılar hızlı ve bir o kadar da acımasız bir şekilde hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan'da dinî ve millî kimliğini muhafaza etmeye çalışan insanların bir çoğu "kızıl terör"ün kanlı pencesi altında ezilmiştir. Bu sebeple repressiya uygulamalarının en yoğun yaşandğı 1937-1938'li yıllarda ortalama 120 bine[*] yakın insan hayatını kaybetmiştir[566]. Bunlardan sadece 5633 kişi kurşuna dizilerek öldürülmüştür[567].

3.4.1. Bağımsızlık Mücadelesi Liderlerinin ve Devlet Mensubu Siyasilerin Tasfiyesi

İslam âleminin ilk demokratik Cumhuriyeti olan Azerbaycan, 1920'de 27 Nisan'ı 28 Nisan'a bağlayan gece Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edildikten sonra Azerbaycan'da tam anlamıyla yeni ve acımasız bir dikte rejimi kurulmuştur. Bolşevikler, Komünizm adına millî duyguların yaşanmasına hiçbir şekilde müsaade etmemiş,

---

565 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 283-284.

* Bünyadov, 1937-1938'li yıllarda hayatını kaybeden insanların sayısı hakkında şöyle bilgi vermektedir: *"Sumbatov'un, Borşov'un, Kerasinov'un, Sinman'ın, Şerin, Grigoryan'ın, Markaryan'ın, Galstyan'ın, Ohanesyan'ın, Avanesyan'ın ve onların Atakişiyev gibi nökerlerinin ve diğerlerinin eliyle yaklaşık 70-80 bin Azerbaycan aydını –âlim, yazıçı, sanatçı, muallim, genç, din adamı, Sovyet ve parti idaresi çalışanı, asker- bir sözle bütün düşünen beyinler, yüksek tefekküre sahip insanlar helak edildiler.* Bkz: Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 4.

566 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 173-175.

567 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 198.

Azerbaycan Türk kimliğini, kültürünü, dilini ve dinini büyük ölçüde tahrip etmiştir[568]. Bu ise doğal olarak aydınların Komünist ve Bolşevik Sovyet rejimine karşı harekete geçmesini sağlamıştır. Sovyetler, Azerbaycan genelinde çığ gibi yayılan özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinin önüne geçmek için çok sayıda insanı yakalamış, çeşitli yöntemlerle cezalandırmış, kurşuna dizmiş veya sürgüne göndermiştir. Bütün bunlar Azerbaycan halkı tarafından verilen ulusal mücadelenin hız kesmesine neden olduğu gibi diğer yandan da Sovyet karşıtı eylemlerin ve nefret söylemlerinin büyümesine yol açmıştır. Bu yüzden yeni yönetim Azerbaycan'ın millî devletçilik idealinin taşıyıcılarına karşı terör ve tutuklama girişimlerinde bulunmaktan geri durmamıştır. Gerekçe olarak da aydın insanların Müsavatçılara yardım etmeleri ve Sovyetler Birliği'ni içten parçalamak istedikleri öne sürülmüştür. Bu manada Sovyet yetkilileri, rejim aleyhtarlarının özellikle de AC hükümeti döneminde iş başında bulunan bütün eski memur, subay, polis, milletvekilleri listesinin oluşturulması yönünde karar vermiştir[569]. Sovyet yönetimi "fişleme" usulü veya casus raporu da denilebilecek bu uygulamayı sürekli hale getirmekle cezai yaptırımlarını bu dosyalar üzerinden hızlı bir şekilde gerçekleştirmiştir[570]. Dolayısıyla da kendi dilini, dinini ve kültürünü müdafaa eden onlarca Azerbaycanlı aydın özellikle de bağımsızlık mücadelesinin önder isimleri Stalin tarafından uygulanan, "tarihe damga vuran" ve herkes tarafından acımasızlığıyla bilinen repressiya uygulamasının kurbanı olmuştur[571].

Azerbaycan'da yeni rejim tesis edildikten sonra Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti oluşturuldu. Kendileri dışında hiçbir partinin varlığını kabul etmeyen Bolşevikler, Komünist Parti dışında bütün siyasî partileri feshederek faaliyetlerini yasakladılar. Devam eden süreçte Azerbaycan idealinin temsilcilerine karşı propaganda yürüterek kendilerini "şüpheli şahıslar" listesine aldılar. Bu bakımdan Azerbaycan'da baskı siyasetinin ilk dalgası siyasî partilerin üzerinden geçmiştir. Zira Komünistler, Bolşevik Partisi dışında daha önce de söylediğimiz gibi başta Müsavat olmakla, İttihat ve Ahrar gibi millî mefkûreye sahip parti mensuplarını "işçi ve köylülerin düşmanı" addederek tasfiye etmeye başlamışlardı[572]. Böylesi bir durumda ulusçu idealistlerin ve liderlerin fazla yaşamasına

---

568 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 53.
569 Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 150; V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 341.
570 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 47.
571 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 53.
572 F. İbrahimli, "Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar", 274-275.

müsaade edilmeyeceğini iyi anlayan M. E. Resulzade, Abbaskulu Kazımzade* ile birlikte Bakü'yü terk ederek İsmailli ilçesine bağlı Lahıc'a sığınmak zorunda kalmışlardı. Lakin 17 Ağustos 1920'de istihbarat çalışanları tarafından Lahıç yakınlarındaki Kara Meryem'de yapılan kontrol sırasında yakalanarak Bakü'de bulunan ÇEKA adlı siyasî polis teşkilatının fevkalade işler şubesine götürüldüler. Bu esnada Bakü'de bulunan ve ikametgâhını da trende kuran Stalin, yerel komünistlerin Resulzade'nin öldürülmesi veya müebbet hapse mahkûm edilmesi görüşüne karşı çıkarak Çar hükümetine karşı mücadelede Resulzade'nin kendisini defalarca ölümden kurtardığını ve saklanmasına yardımcı olduğunu ileri sürdü. Böylece kendisini hapisten kurtararak bulunduğu trene getirtti. Burada yeni yönetimin niteliği ve niceliği hakkında Stalin'le her ne kadar mutabık ol(a)madıysa da Stalin'in yardımına mazhar oldu. Zira Stalin, onun inkılabi harekâttaki rolünü ve ehemmiyetini iyi bildiği için kendisini Çar istibdadının yıkılmasına karşı mücadelede dava arkadaşı olarak görmekteydi. Bu sebeple de onu öldürülmeye veya hapishane köşelerinde çürütülmeğe layık görmemiştir. Kendisine hak ettiği özgürlüğü bahşettiğini bildirerek Moskova'ya Millî İşler Üzere Halk Komiserliği vazifesine götürmek istediğini bildirmiştir[573].

Aslında Stalin'in Resulzade'yi ölümden kurtararak Moskova'ya götürmesi eski dostluğun bir göstergesi olmanın yanı sıra bağımsızlık mücadelesi simgesi haline dönüşmüş bu ender şahsın, artık "Sovyet yönetimini benimsediğini" halka göstermeye çalışmaktan ibaretti. M. Kasımlı'nın ifadesiyle; *"kendi toplumu içinde gözden düşürmekti"*[574]. Ayrıca Stalin, Resulzade gibi bağımsızlık mücadelesinin önder isimlerinden birinin öldürüleceyi takdirde Azerbaycan'da çok büyük bir isyan çıkacağının farkındaydı. Bu açıdan henüz rejimin sağlam temeller üzerine oturtulmadığı bir dönemde onu öldürterek çığ gibi büyüme ihtimali kaçınılmaz olan genel bir isyana sebebiyet vermeyi göze alamazdı. Dolayısıyla da Stalin kendisi de onu öldürmekle Azerbaycan istiklal mefkûresine yeni bir nefes vermiş olacağının farkındaydı. Bu sebeple de Resulzade'yi maddeten öldürmek yerine manen öldürmeyi tercih etmiştir[575].

Stalin, Resulzade'den sonra onun dava arkadaşlarından biri olan Kazımzade'yi de Moskova'ya götürmüştür. Stalin'in Resulzade önderliğinde Kazımzade gibi ulusal

---

* Abbas Kazımzade'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz: Komisyon, "Rahmetli Kazımzade Abbas İldeniz", *Azerbaycan Dergisi,* 2/4(16) (Temmuz 1953), 3-4.

573 Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 40.

574 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 146-147.

575 "Azerbaycan Kültür Derneği Tarafından Tertip Edilen Mehmed Emin Resulzade İhtilafı", *Azerbaycan Dergisi* 4/21(37) (Nisan 1955), 24.

liderlerin birçoğunu Moskova'ya götürmekle kendini ulusların yandaşı olarak tanıtmaya çalışmıştır. Çünkü bu yöneticilerin kendi kontrolü altında kalması ancak bu sayede mümkün olabilirdi. Zira Stalin bu sayede rejimin yerel bağlarını güçlendirmiş ve kamuoyundaki atmosferi yumuşatmayı başarmıştır. Bütün bunlar Azerbaycan'da Sovyet karşıtı çıkışların bir nebze de olsa (hakikat yüze çıkıncaya kadar) zayıflamasına ve hızını düşürmesine neden olmuştur[576].

Resulzade'nin Moskova'ya götürülmesinden sonra Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinin diğer liderlerine karşı da siyasal baskı uygulanmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan bağımsızlığı için çalışan siyasetçiler, düşünürler ve devlet mensupları özellikle de AC döneminde siyasî görev üstlenmiş kişiler ya hapsedilmiş ya da suikasta maruz kalmışlardır. Bu bakımdan Bünyadov, "Sovyet ceza hapishanelerinin ilk mahkûmları" Müsavatçılardır demiş ve bu hususu şöyle ifade etmiştir: *"İlk Sovyet hapishanelerinin de kurbanları bizim halkın namuslu oğulları, özgürlük cefakeşleri olmuşlar"*[577]. Yine örnek vermek gerekirse;

Eski Başbakanlar: Fetih Ali Han Hoylu* ve Nesib Bey Yusifbeyli, Parlamento Başkan yardımcıları: Hasan Bey Ağayev ve Selim Behbudov, Hükümet üyeleri: Hudadat Bey Refibeyli ve İsmail Han Ziyadhanlı, Dışişleri Bakanı: Behbud Han Cavanşir, Ünlü bilim adamı ve pedegog: Feridun Bey Köçerli gibi birçok devlet erkânı ve aydını Taşnaksütyun ve Bolşevik mensuplarının saldırısı neticesine hayatlarını kaybetmişlerdir[578].

M. Kasımlı'ya göre; *"Bu isimlerin öldürülmesi sıradan bir yıldırmak amacı taşımayıp, Azerbaycan Türklerinin istiklal düşüncesini yok etmeye yönelikti"*[579]. Ancak Sovyetlerin devlet mensubu siyasî şahıslara karşı uygulanan tutuklama ve yıldırma politikalarına rağmen gerek Müsavatçılar gerekse de bağımsızlık taraftarı milliyetçiler, Sovyet karşıtı mücadeleyi duraksamalı da olsa sona kadar devam ettirmiş ve haklı

---

576 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 146-147.
577 Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 38.
* Feth Ali Han Hoylu, Nisan 1920 işgalinden sonra Azerbaycan bağımsızlığının ilk şehit edilen hükümet üyesidir. Bkz: Firdovsiyya Ahmadova, , *Founders Of The Republic*, "Fetalı Khan Khoyski", 2 (21), (Summer, 2015), 35, www.irs-az.com/new/pdf/201508/1440762901408949551.pdf, (Erişim 03 Aralık 2020).
578 F. İbrahimli, "Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar", 275; Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 181; Latif Şüküroğlu, *Cumhurieyt Hükümeti Repressiya Mengenesinde* (Bakü: Şirvanneşir, 2000), 3-31.
579 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 181.

bildikleri bu davadan asla vaz geçmemişlerdir*. Hatta daha sonra da değineceğimiz gibi çalışmalarını yurtdışına taşımış ve Azerbaycan istiklal mücadelesini buradan yürütmüşlerdir[580].

Komünistler, sadece Azerbaycan siyasî seçkinlerini tasfiye etmekle yetinmemiş, aynı zamanda "Proleter (emekçi/işçi sınıfı) kültür özelliklerine" uygun eser vermemeleri gerekçesiyle şair, edip, yazar ve mütefekkirlere karşı da imha girişimlerinde bulunmuşlardır[581].

3.4.2. "Sosyalist Kalıb"a Sığmayan Şair, Edip ve Yazarların Tasfiyesi

Bolşevik Ruslar, Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra -yönetimin Azerbaycan'da pekişmesi için- önce "bağımsız Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" sloganı kullanmışlardı. Ancak bu süreç uzun sürmemiştir[582]. Zira devrimin kurumsallığını uygun zemine oturtan Bolşevikler çok geçmeden işin aslına dönerek proleter bir sistemin kurulması yönünde mesai harcamışlardı[583]. Bu bakımdan yapılması gerekenler arasında daha önce de vurguladığımız gibi sosyal(ist)leştirme adı altında asimile etme, yani Ruslaştırma/Sovyetleştirme siyaseti gelmekteydi. Bu ise ulusların dinî ve millî kimliklerinin inkâr edilmesiyle yani tahrif edilmesiyle mümkün olabilirdi. Bu sebeple de Bolşevikler, kısa süre sonra asıl maksatlarını perdelemek amacıyla "Sovyet halkı", "Sovyet adamı" oluşturmaya çalışmışlardır[584]. Bu bakımdan Bolşevikler, Azerbaycan Türk toplumunun köklü değişimini sağlamak amacıyla kendi ideolojilerini ve yönetim sistemlerini herkese benimsetmenin mücadelesi içine girmiş ve bu yönde zecri tedbirler alarak insanları "sosyalist kalıb"a sokmak istemişlerdir. Ancak yeni "sosyalist düzen"in kalıbına sığmayan onlarca aydın, yeni rejime karşı özgürlük mücadelesi başlatmıştır. Bu sebeple başta devlet mensubu siyasiler olmakla şairler, edipler ve yazarlar, "burjuva-nasyonalist", "müsavatçı", "pantürkist", "panislamist", "milli eğilimli" veya "halk düşmanı" suçlamalarıyla ya gözaltına alınmış ya kurşuna dizilmiş (idam edilmiş) ya da ağır cezaya mahkûm edilerek Sibirya gibi soğuk iklimin hâkim olduğu yerlere sürgün

* Azerbaycan istiklal mücadelesinin yurtdışı çalışmalarına örnek olarak bkz: Resulzade, "Mücadelenin Taktikası", *İstiklal Gazetesi,* No:3, Berlin, 1 Şubat 1932.

580 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 193; Müsavat mensuplarının muhaceretine ilişkin detaylı bilgi için bkz: Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi,* 163.

581 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 175.

582 V. Kafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi,* 341.

583 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 84.

584 Siyablı, "Ebülfez Elçibey'in Millî Tarih Konsepsiyası", 141.

edilmişlerdir[585]. Bu bakımdan baskı uygulamasını en yoğun şekilde hissedenler şair, edip ve yazarlardan oluşan aydınlar grubudur diyebiliriz[586]. Bunun başlıca nedeni olarak Bolşevik rejiminin sömürgeci ve işgalci politikasına karşı mütefekkir insanların da siyasiler gibi rejim karşıtı güçlerle ideolojik, siyasî ve kültürel mücadeleye girişmesi gösterilebilir. Zira millî ruhlu şair ve yazarlar her zaman eserlerini dinî ve milî kimliğin korunması yönünde yazmışlardır. Bu bakımdan mütefekkir insanlar Bolşevikler nezdinde her zaman millî mücadelenin baş aktörleri olarak görülmüşlerdir.

M. Kasımlı'ya göre mütefekkir insanlara karşı toplu katliamı başlatan ilk kişi KGB Başkanı Lavrentin Beriya'dır. Zira Moskova'da büyük güç ve yetki sahibi olan Beriya, 15 Ocak 1934'te GB K(B) P Güney Kafkasya Bölge Komitesinin 7. Kurultayında yapmış olduğu konuşmasında yazarların edebi eserlerinde milliyetçi üslup ve söylemlerin bulunduğuna dikkat çekerek bu tür yaklaşım tarzının kabul edilir bir durum olmadığını vurgulamıştır[587]. Bu tarihten itibaren Bolşevikler basın üzerinde de güçlü bir denetim ağı kurarak şair ve yazarlara karşı özel bir baskı siyaseti uygulamaya başladılar. Ardından, uygulama niteliğinin belirlenmesi ve milli ruhlu şair ve yazarların tembih edilmesi amacıyla kurultay düzenlemeleri yapıldı.

Haziran 1934'te düzenlenen Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin (AYB) ilk kurultayında söz alan M. C. Bağırov, bu vesileyle Mikail Müşfik, Mikail Refili vd. yazar ve edipleri sert bir şekilde eleştirmiştir. Kendilerine "hatalı ve yanlış yolda" olduklarını bildirerek görüşlerini AK(B) Partisinin direktifleri doğrultusunda yazmalarını istemiştir.

Bolşeviklerin şair ve yazarlar üzerinde baskıları devam ettikçe edipler, rejime karşı gelmekten sakınmamış, bilakis fikri mücadeleye yılmadan devam etmişlerdir. Bu sebeple ediplerin çoğu "Edebiyatta Anti-devrimci Söyleme Karşı" kampanya kapsamında değerlendirilmiş, karalanmış ve ulusal düşüncede şair ve yazar suçlamalarıyla gözaltına alınmışlardır[588]. Proleter düzen, gözaltı uygulamalarına sebep olarak şair ve yazarların *"Sosyalist Realizm"* öğretisi doğrultusunda eserler vermemelerini göstermiştir. Bu öğretinin başlıca gayesi, Sovyet düşünce sistemine göre topluma fayda veren ve mevcut

---

585 Bayraktar, "Stalin'in Sürgün Kararları", 59; Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 27, 33-34; Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 53; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 175; Erol, "İlk Dönem Çağdaş Azerbaycan Şiiri", 1217.

586 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 83.

587 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 575.

588 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 576; E. Aliyev, *Siyasî Repressiya Kurbanları,* 36.

ideolojiye hizmet eden eserlerin ortaya koyulmasını sağlamaktı. Bunun dışındaki eserler yazılmaması gereken ve devrim karşıtı öğreti olarak nitelendirilmekteydi. Bu ise "Sosyalist realizm" ilkesine aykırı olduğu için aynı zamanda baskı uygulamasına da sebebiyet vermekteydi. Dolayısıyla Hüseyin Cavid, Mikail Müşfik, Ahmed Cevad gibi millî eğilimli eserler veren edipler tutuklanmadan önce birçok kez eleştiriye tabi tutulmuş ve eserlerinin proleter ideolojiyi yansıtmaması gerekçesiyle günümüz realitesinden (moderniteden) kopuk olmasıyla suçlanmışlardır.

Bu suçlamalar herkes tarafından duyulsun diye genel olarak basın yoluyla yapılmaktaydı. Burada eleştiriye tâbi tutulan edipler, devletin benimsediği "Sosyalist realizm"den ziyade yerel burjuvaziye bağlı olmakla itham edilmişlerdir. Azerbaycanlı ediplere karşı ithamların yoğun olarak yaşandığı yıllar 1937'li yıllar olarak karakterize edilmektedir[589]. 1937'li yılların karalama kampanyası kapsamında baskı altına alınan şairlerden biri de hiç kuşkusuz dönemin ve aynı zamanda bütün Türk dünyasının en büyük isimlerinden biri olan Hüseyin Cavid (1882-1941)'dir[590].

3.4.2.1. Hüseyin Cavid

Düşünce dünyasına kazandırdığı yeni etkiler sayesinde "Türk Dünyasının "Shakespear"i olarak adlandırılan H. Cavid, Azerbaycan'ın Bolşevik işgaline uğramasıyla hazin şiirler yazmış ve böylece rejime karşı içsel tepki göstermiştir. O, komünist istibdadının ülkede yarattığı maddi ve manevi tahribata karşı sözel tepki verirken *"Şimdi gayret ederse milletimiz, Yine avdet eder saadetimiz"* ifadelerini kullanmıştır. Görüldüğü gibi şair, saadet arayışı içinde ezilen halkı bu yönde daha azimkâr olmaya davet etmiştir[591]. Haddizatında kaleme aldığı şiir ve piyesler, çağdaşlıktan ve devlet ideolojisinden uzak görülmüştür. Dolayısıyla Azerbaycan Edebiyat Birliği ve Sovyet Yazarlar Birliği üyeliğinden uzaklaştırılmıştır. Bu sebeple H. Cavid, sürekli takip edildiğini, çalışma imkânından mahrum bırakıldığını, Gürcü ve Ermeni yazarlarına tanınan hakkın kendisine tanınmadığını dile getirerek serzenişte bulunmuştur[592].

H. Cavid, kendisine karşı yapılan aşırı baskı ve zulmü durdurmak amacıyla 3 Ekim 1936'da M. C. Bağırov'a bir dilekçe yazmış ve yapılan saldırıları haksızlık olarak

---

[589] Yakar, "Asimilasyon Siyaseti", 321; Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 84-85.
[590] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 576; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 175.
[591] Erol, "İlk Dönem Çağdaş Azerbaycan Şiiri", 1214.
[592] Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 154-155.

değerlendirmiştir. Aynı zamanda yönetim tarafından kendisine karşı bu tür tutum sergilemesine şiddetle karşı çıkarak böylesi bir davranışın hiçbir ahlaki değer taşımadığını bildirmiştir[593]. M. C. Bağırov ise aynı yıl YK Büro'nun 22 Ekim tarihli oturumunda H. Cavid'in dinlenmesi için kendisini davet etmiş ve konuyla ilgili büronun bilgilendirilmesi işini H. Rahimov ve R. Ahundov'a havale etmiştir. Ancak bu dinlemenin hiçbir olumlu etkisi olmamıştır. Bilakis H. Cavid daha sert bir şekilde cezalandırılmış[594] ve "Müsavatçı sohbetler yapmak, devrim karşıtı milliyetçi grupları toplamak ve genç şairleri Müsavatçı ruhta yetiştirmek gerekçesiyle" 4 Haziran 1937'de tutuklanmasına karar verilmiştir[595].

H. Cavid hakkındaki iddialar arasında her ne kadar onun Müsavatçı olduğu öne sürülse de kendisinin adı geçen partiye üye olduğuna dair herhangi bir delil bulunmamıştır. Bu yüzden onun soruşturma süresi kendisiyle birlikte hapsedilen kişilerden farklı olarak daha uzun sürmüştür. Moskova yetkilileri, sürecin hızlandırılması amacıyla soruşturmaya dâhil olmuş ve 7 Şubat 1939'da SSCB NKVD 1. Özel Bölümünden Azerbaycan NKVD'sine bir mektup göndererek (mektubun içeriği tam olarak bilinmemektedir) H. Cavid'in soruşturma dosyasının düzenlenmesi ve yargıya intikal ettirilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine 8 Mart 1939'da H. Cavid (56 yaşındayken) hakkında sağlık taramasından geçirilmiş ve damarlarında skleroz hastalığı tespit edilmiştir. Ancak onun bu rahatsızlığı sürgün edilmesine mâni olarak görülmemiştir. Rapordan da anlaşıldığı gibi H. Cavid'in sürgün edilmesi için gereken hazırlıklar yapılmış ve Sibirya çalıştırma kampına gönderilmesine karar verilmiştir.

H. Cavid'in onaylanan dosyalarına yeni ithamlar da eklendikten sonra 6 Haziran günü hakkında iddianeme hazırlanmıştır. 9 Haziran 1939'da ise 8 yıllığına çalışma kampına gönderilmesi hakkındaki karar kabul edilmiş ve bu doğrultuda gereği yapılmıştır.

Sibirya'da gulag kampında ağır şartlar altında hayatını idame ettirmeye çalışan H. Cavid, ortam şartlarının zorluğuna daha fazla dayanamayarak bulunduğu çalışma kampında yaşamını yitirmiştir. Onun vefatıyla ilgili elimizde kesin veriler olmasa da daha önce söylediğimiz gibi Skleroz hastalığı nedeniyle ölmüş olabileceği muhtemeldir.

Şair henüz hayattayken eşi, onun suçsuzluğunu kanıtlamak için mahkemeye başvurmuşsa da mahkûmiyeti onaylandığı için başvuru kabul edilmemiştir. Ancak 6 Mart

---

593 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 576.
594 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 576.
595 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 109, 155.

1956'da suçsuz olduğu tespit edilmiş ve beraatına karar verilmiştir[596]. Geç kalınmış bu karar her ne kadar şairin hayatını kurtarmasa da yeniden adını temize çıkarmıştır.

3.4.2.2. Ahmed Cevad

Sovyet baskı uygulamasının önemli isimlerinden bir diğeri, Azerbaycan siyasî ve kültür hayatında derin izler bırakan ve aynı zamanda Azerbaycan ve Türk dünyasının millî şairi unvanını alan Ahmed Cevad (1892-1937)'dır[597].

Yazmış olduğu şiirlerde millî konuları başarılı bir şekilde ele alan şairin kendi akranları arasındaki en belirgin özelliği Azerbaycan tarihiyle birlikte Türkiye tarihi, kültürü ve edebiyatında da derin izler bırakmasıdır. Diğer bir özellik ise Türkiye ve Azerbaycan arasında sosyal, siyasî ve edebî ilişkilerin gelişmesinde müstesna hizmetleri olması, Türklük ve istiklal mefkûresinin şekillenmesinde yakından iştirak etmesi ve aynı zamanda 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan şairleri arasında Türk milliyetçiliği fikrini ortaya atanlardan biri olarak bilinmesidir. Her şeyden önemlisi, Azerbaycan ve Türkiye açısından millî bir kahraman ve tarihi bir şahsiyet olmasıdır[598]. Tansü'nün ifadesiyle; *"onun için "vatan" kavramı, sadece Azerbaycan ile sınırlı kalmamış, O, Türklerin yaşadığı her toprağı vatan bilmiştir"*[599].

A. Cevad, 1912'de medrese eğitimini bitirdiği zaman henüz 20'li yaşlarındaydı. Ancak o, genç yaşta olmasına bakmayarak Balkan Savaşı sırasında Bakü'den İstanbul'a

---

[596] Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 156-158; 1956'da toplu olarak repressiya'ya maruz kalan vatandaşlara karşı beraat verilmesi süreci başlatılmıştır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Sovyet Politbüro üyesi H. Aliyev, 1982'de H. Cavid'in Sibirya'daki naaşını doğumunun 100. yılında doğma vatanı olan Nahçıvan'a getirtmiş ve burada onun adına bir anıt kabri yaptırmıştır. Bkz: Ek 6; Bu manada 1988'e kadar 52 bin 168 kişinin beraatına karar verilmiştir. 1991'de ise, Azerbaycan bağımsızlığının ilan edilmesiyle siyasî, sosyal ve hukuki hakların temin edilmesi yönünde çok ciddi adımlar atılmış ve Sovyet dönemi siyasî ve edebi mahpusların adlarının yeniden temize çıkarılması yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Hatta 1993'te H. Aliyev'in yönetime gelmesiyle bu süreç daha da hızlandırılmıştır. Zira hukuk devletinin oluşmasına ve kanunun tekmilleştirilmesine özel ihtimam gösteren Ulu Önder, 15 Mart 1996'da *"1920'nin Nisan ayının 28'den başlayarak 18 Ekim 1991'e kadar çeşitli bahaneler ve motiflerle siyasî repressiyaya maruz kalmış soydaşlarımızı temize çıkarıp onların hukuklarının temin edilmesi"* gerektiğinin altını çizmiş ve "siyasî repressiya kurbanlarına beraat verilmesi hakkında" kanun imzalamıştır. Bunun doğal sonucu olarak, 1998'e kadar 25 bin 994 kişinin suçsuz olduğu kararlaştırılmıştır. Böylece Azerbaycan'da repressiya kurbanlarının vatandaşlık ve manevi haklarının korunması sağlanmıştır. Bkz: E. Aliyev, *Siyasî Repressiya Kurbanları,* 36-37, 97-98.

[597] İlgar İmamverdiyev, "Takdim", *Ahmed Cevad Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-V,* ed. Yunus Emre Tansü (Gaziantep: İksad Yayınları, 2020), v; Görsel için bkz. Ek 7.

[598] İmamverdiyev, "Takdim", vi; Turan Can, "Ahmed Cevad'ın Hikâyesi ve Çırpınırdın Karadeniz", *Türk Yurdu,* 7. Devre, 33(65)/307(668) Y. 102 (Mart, 2013), 54.

[599] Yunus Emre Tansü, "Editörden", *Ahmed Cevad Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-V,* ed. Yunus Emre Tansü (Gaziantep: İksad Yayınları, 2020), viii.

giderek burada teşkil edilen Kafkasya gönüllü kıtasına katılmış ve Trakya cephesinde düşmana karşı kahramanca savaşmıştır[600].

I. Dünya Savaşı esnasında bilindiği gibi Osmanlı Ordusu yedi düvele karşı istiklal mücadelesi vermekteydi. Lakin Osmanlı'nın Kafkasya Cephesinde ağır yenilgiye uğramasını fırsat bilen Ermeniler, Anadolu'da Müslüman halka karşı katliam yapmaya başladılar. Bu sebeple A. Cevad, 1905'te kurulan "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si" bünyesinde Anadolu'ya gelerek kendi memleketlerinde Ermeni ve Rus zulmüne uğrayan harpzedelere yardım etmiştir. Daha sonra hayır amacıyla kurulan "Kardeş Kömeği/Yardımı"[*] adlı derginin yazı kadrosunda önemli görevler üstlenmiştir. Aynı zamanda 15 Kasım 1914'te[*] kaleme aldığı "Çırpınırdı Karadeniz" şiiriyle Türk halkının yükselen sesi olmuştur. N. Tan'ın ifadesiyle; *"O, bu şiiriyle karanlık günlerde Türk dünyasına umut olmuştur"*[601]. Daha sonra Ü. Hacıbeyli'nin beste yaptığı bu güfte Türkiye'de de çok sevilmiş ve neredeyse marş kabul edilmiştir[602]. Türk dünyasında A. Cevad adının altın harflerle yazılmasının bir diğer nedeni de budur. Hatta bu bakımdan H. Cavid, Türk dünyasının "Shakespear"i olarak adlandırılırken, A. Cevad ise Türkiye istiklal

---

600 Y. E. Tansü, "Editörden", viii.

* Bkz: Ek 3.

* N. Tan'a göre "Çırpınırdı Karadeniz" şiiri 15 Aralık 1915'te Gence'de yazılmıştır. Bkz: Nail Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad 120 Yaşında", *Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi* 3/729 (Eylül, 2012), 71; T. Can ise, şiirin 15 Kasım 1914'te yazıldığını belirtmektedir. Ancak şiir tanıtımının altında 15 Aralık 1914, Gence/Azerbaycan şeklinde not düşüldüğü görülmektedir. Bkz: T. Can, "Ahmed Cevad'ın Hikâyesi", 53, 55, 57.

601 N. Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad", 71.

602 İmamverdiyev, "Takdim", v; Y. E. Tansü, "Editörden", viii; T. Can, "Ahmed Cevad'ın Hikâyesi", 53-55; Üzeyir Hacıbeyli, "Çırpınırdı Karadeniz" şiirini, 1918'de Bakü'yü Bolşevik ve Taşnaklardan kurtarmak amacıyla Nuri Paşa komutasında Azerbaycan'a gelen Kafkas İslam Ordusu için bestelemiştir. Eser ilk defa 1919'da A. Cevad'ın "Dalga" adlı ikinci şiir kitabında çıkmıştır. Lakin eserin orijinaline ulaşılamamaktadır. İhtimal edilir ki, şair Bolşeviklerce tutulduğu zaman şiirin el yazma nüshasına el koyulmuş, sonrasında ise yakılmıştır. Üzülerek belirtmek gerekir ki, Ü. Hacıbeyli'nin el yazısı ile yazılmış olan nota da bulunmamaktadır. Fakat 1918'de Ü. Hacıbeyli'nin evi Ermeniler tarafından yakıldığı zaman nota'nın da yakılmış ola bileceği ihtimal edilir. Diğer bir ihtimale göre Hacıbeyli, Bolşevik istilasından sonra İran'a zorunlu muhaceret ettiği dönemde kaybolmuş olabilir. Günümüzde kullanılan beste ise, 1990'da İstanbul Teknik Üniversitesi Profesörü Süleyman Şenel tarafından hazırlanarak şairin ev müzesine takdim edilmiştir. Eser, 1920'den sonra ilk kez 10 Mart 1992'de şairin 100 yıllık jübilesi münasebetiyle Cumhuriyet Sarayında tertiplenen programda seslendirilmiştir. Bkz: T. Can, "Ahmed Cevad'ın Hikâyesi", 53; Belirtmek gerekir ki, günümüzde "Çırpınırdı Karedeniz" türküsü, millî ruhlu dizeleriyle seçilen Azerbaycan Devlet Sanatçısı Azerin (Anahanım Tağıyeva) Hanım'ın şahsında daha da yaygınlaşmış ve özdeşleşmiştir. O, aynı zamanda TV ve radyo programlarında Azerbaycan Türk kimliğini savunarak bu adın Azerbaycan, Türkiye ve Türk dünyasında tanınmasında da müstesna rol oynamıştır. Zira her zaman Türk dünyasını birliğe çağıran sanatçının 2010'da Türkiye'de düzenlenen II. Uluslararası Türk Dünyası Kongresinde "Türk Dünyasını En İyi İfade Eden Sanatçı Ödülü"nü alması bu bakımdan oldukça manidardır.

şairi M. A. Ersoy ile aynı mesabede görülmüş ve onun Azerbaycan'daki çağdaşı olarak değerlendirilmiştir[603].

A. Cevad Azerbaycan istiklaline sadece şiirleriyle değil aynı zamanda kişisel mücadelesiyle de katıldığı için Azerbaycan millî tarihinde müstesna yeri olmuştur. Bilindiği gibi 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın başkenti Bakü, Ermeni, Rus ve bunlarla iş birliği içinde bulunan İngilizlerin işgali altındaydı. Bu sebeple A. Cevad, Kafkas İslam Orduları ile birlikte Bakü'nün Yasamal Dağı'ndaki mevzilerinde konuşlanmış ve bizzat savaşta iştirak etmiştir. Dolayısıyla 15 Eylül 1918'de özgürlüğüne kavuşan Bakü'ye ilk ayak basanlar arasında A. Cevad da yer almıştır. Hatta 10 Mayıs 1919'da Bakü'de Osmanlı askerleri için yeni yapılan şehitler mezarlığının temel atma merasiminde şehitler adıyla da bilinen "Kalk" adlı şiirini okumuştur[604].

Kalemi ve silahıyla vatanına hizmet etmeyi kendisine vatandaşlık borcu olarak bilen şairin bariz özelliklerinden bir diğeri, 1920'de üç renkli Azerbaycan bayrağının hür dalgalanmasından ilham alarak yazmış olduğu millî marştır. Lakin aynı yıl Azerbaycan bağımsızlığını kaybetmiştir. Bu yüzden millî marşın yeniden okunması için aradan 70 sene gibi uzun bir zaman geçmesi gerekecektir. Nitekim 1991'de Azerbaycan bağımsızlık elde ettikten sonra eski Cumhurbaşkanı E. Elçibey, sözleri A. Cevad'a güftesi ise Ü. Hacıbeyli'ye mahsus olan marşı yeniden millî marş olarak kabul etmiş ve günümüze kadar da Azerbaycan millî marşı olarak kullanılmaya devam etmektedir[605].

A. Cevad'ın I. Dünya Savaşı ve AC devrinde istiklal havasının vermiş olduğu şevkle yazdığı manzum eserleri 1920 Bolşevik işgaline kadar zirve yapmıştır. Bu iki yıllık kısa süre zarfı onun sanatının en verimli dönemi sayılır. Başka bir ifadeyle bu yıllar onun altın yıllarıdır. Çünkü bu dönem yazmış olduğu eserlerle devletine ve milletine daha çok fayda sağlamıştır. En önemlisiyse Ziya Gökalp'ın başını çektiği "Türkçülük", "Çağdaşlık" ve "Müslümanlık" ilkelerini savunarak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu temeller üzerinde yükselmesini hedeflemiştir. Fakat Nisan işgalinden sonra birçok yönetici, aydın ve sanatçısı gibi A. Cevad da Komünist rejimin hedef tahtasına çevrilmiş ve çeşitli görevlerle merkezden uzak tutulmuştur[606].

---

603 N. Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad", 70.
604 Y. E. Tansü, "Editörden", viii; N. Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad", 73.
605 Y. E. Tansü, "Editörden", viii-9.
606 N. Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad", 73-74; Y. E. Tansü, "Editörden", viii.

A. Cevad, 1920-1922 yılları arasında Kuba'da Millî Eğitim Müdürlüğü yaptı. 1923'te ise Müsavat Partisi üyesi olması gerekçesiyle Azerbaycan ÇEKA'sı tarafından tutuklanarak hapse atıldı. 1924'te serbest bırakılan şair yine de Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadelesine devam etti. Fakat bu kez şiirlerinde daha çok simge ve apoletlere üstünlük vermeye başladı. Çünkü bu devirde hissiyat ve duygularını "kontrol altına al(a)mayan" yani Marks ve Lenin direktifleri doğrultusunda eserler vermeyen şairler mevcut sansürü geçemedikleri için murakıplarca proleter edebiyatın katı düşmanı ve ihtilal karşıtı devrimci ilan edilerek tenkit ateşine tutuluyorlardı. Bu gerekçelerle suçlananlar ise hapiste ağır işkencelere maruz kalıyorlardı. Hayatlarının bağışlanması için "yanlış yolda" olduklarını, iktidara karşı geldiklerini ve bu sebeple pişmanlık hissi duyduklarını itiraf etmeleri gerekiyordu. Bütün bunları göz önünde bulunduran şair, böyle bir duruma düşmemek için kaleme aldığı şiirlerde asıl amacını perdeleme girişiminde bulunmuş ve zahiren tabiat motifli şiirler yazdığı görüntüsü vermiştir.

Şairin Azerbaycan bayrağına ithafen yazmış olduğu "Göy Göl" şiiri örnek olması açısından çok manidardır. Çünkü şair, bu şiir vasıtasıyla Azerbaycan semasında daha önceleri bağımsız Azerbaycan'ın ay yıldızlı bayrağının dalgalandığını, şimdiyse Sovyetler tarafından indirildiğine dikkat çekmek istemiştir. Ayrıca şiirde yer alan Göy Göl; aklı, gölü çevreleyen dağ; halkı, dağın üzerindeki duman ise; komünist rejimi simgelemekteydi. Bu bakımdan içinde bulundukları devri dolaylı yolla terennüm etmeye çalışan şair, indirilen bağımsız Azerbaycan bayrağının yeniden kaldırılmasını ve içinde bulundukları zamanın dumandan ve kasırgadan arındırılması gerektiğini halkın hafızasına nakşetmeye çalışmıştır. Fakat şair, her ne kadar asli görüşlerini tabiat üzerinden terennüm etmek istese de Sovyet mancınığından kurtulamamıştır. Çünkü bu dönem Azerbaycan semasında orak ve çekiç simgeli Sovyet bayrağı dalgalanmaktaydı. Bu simge her ne kadar işçi gücünü sembolize etse de komünist rejimin kurulmasıyla çok sayıda insanın hayatını kaybetmiştir. Bu yüzden orağın biçmeyi, çekicin ise ezmeyi temsil ettiğini söyleyebiliriz[607]. Zira *"Orak; biçmek, çekiç ise; ezmek için Bolşeviklere çok lazımdı"*[608].

Şiirlerinden dolayı hapsedilen şair 1926'da hapisten çıkarak Bakü'de Edebiyat Cemiyeti Başkanlığı'nı yaptı. 1928'de ise İstanbul'da çıkan "İstiklal Uğrunda Şiirler" adlı kitabında 16 şiiri yayınlandı. Ancak İstanbul'daki nüfuzu artarken Bakü'deki hayatı daha

---

607 Resulzade, "Ateş Çalan Promete", *Yeni Kafkasya Mecmuası,* 1/1 (26 Eylül 1923), 2.
608 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 299-300.

da tehlikeye girdi. Böyle bir çalışmadan habersiz olduğunu söyleyen şair, yine de Türkiye'deki şiirleri ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrundaki çalışmaları sebebiyle Sovyet yönetiminin takibine maruz kaldı, yazdıkları ise tetkike tabi tutuldu[609]. Her mısrasında siyasî bir renk, mana ve ifade aranır hale geldi. Bu yüzden üzerindeki baskılar daha da artırıldı.

Yeni rejime karşı muhalefetin sembolü haline gelen şairin yukarıda bahsettiğimiz baskılar nedeniyle kendi mizacına ters düşen şiirler yazmaya başladığı görülmüştür. Bu manada 1930'da kaleme aldığı "Moskova" adlı şiirinde Bolşevik rejime karşı önceki fikirlerinden "pişmanlık" duyduğunu ifade ederek aşağıdaki şu mısraları yazmıştır:

"Ben bu günkü görüşten önceleri çok uzaktım,

Bilmedim. Moskova'ya düşman gözüyle baktım.

Uyarak gençliğimde Müsavatın sözüne,

Yıllar boyu göz yumdum hakikatin özüne"[610].

Şairin kendi düşünce ve fikirlerine aykırı şiirler yazmasından hareketle A. Cevad'ın yeni rejimi benimsediği varsayılamaz. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi şairi bu tür bir şiir yazmaya mecbur eden en önemli faktör, Bolşevik baskısı idi[611]. Zira askerî mahkemenin her gün en az 60-70 kişiyi sıra dışı sorguya çektiğini göz önünde bulundurursak[612] şairin bir süreliğine manipüle ettiği sonucuna varabiliriz. Çünkü Stalinist uygulamaların teröründen kurtulmanın yolu ancak sisteme "bağlılık" göstermekle, başka bir değişle geçici süreliğine de olsa "şekil değiştirmek"le mümkündü. Bu bakımdan A. Cevad'ın "Moskova" şiirinde ifade ettiği fikirler, İ. Dilek'in ifadesiyle; *"Terörden korunma çabası: Stalin'i taklit ve patalojik sadakat"*[613] olarak değerlendirilmelidir. Lakin bu çabaların hiçbiri şairin ölüm mancınığından kurtulmasını engelleyemedi. Çünkü kısa süre sonra şair, milliyetçi, ihtilal karşıtı cemiyet üyeliği yaptığı ve bu cemiyetin de asıl maksadının Azerbaycan'ı Rusya'dan ayırmak olduğu gerekçesiyle suçlanmıştır. Nitekim 27 Mayıs 1937'de DTİ çalışanı Sinman tarafından yeniden hapsedilmesi ön görülmüştür. Aynı yıl 3 Haziran'da ise DTİ 1. Şube 4. Bölüğü Başkanı Klemeneviç tarafından

---

609 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 300.
610 T. Can, "Ahmed Cevad'ın Hikâyesi", 54.
611 Can, "Ahmed Cevad'ın Hikâyesi", 54.
612 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 299.
613 Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 44.

Azerbaycan SSCB CK'un 72. ve 73. maddesi gereği sorgulanmasına ve hapsedilmesine karar verildi[614].

İstiklal aşığı A. Cevad, 1937'ye kadar yazmış olduğu vatan, millet ve bayrak motifli şiirleri nedeniyle[615] "Müsavatçı", "Karşı devrimci", "Milliyetçi", "Pan-Türkist" ve "Pan-İslamist" suçlamalarıyla toplamda üç defa tutuklandı. Yargılandıktan sonra askerî mahkemenin kararıyla 13 Ekim 1937'de[*] kurşuna dizildi. Bununla yetinmeyen Komünist rejim, şairin eşi Şükriye hanımı da "vatan haininin eşi olması hasebiyle" suçlamış ve Kazakistan'daki çalışma kampına sürgüne göndermiştir[**]. Geride kalan üç oğlundan ilk ikisini ise hapsetmiş, evin en küçük çocuğunu ise annesinden kopararak büyükannesine vermiştir[616].

1955'li yıllara gelindiğinde yani Stalin'in ölümünden sonra bir nebze de olsa buzların eridiği ve baskı siyaseti kurbanlarının yeniden yargılanmasına karar verildiği görülmektedir. Daha önce sosyalizm adına hapsedilen "siyasî tutsaklar"dan sağ kalanlarının hapishanelerden ve sürgün yerlerinden geri dönmeleri yönünde adımlar atıldı. A. Cevad ailesi için bir çıkış kapısı anlamına gelen bu karar sayesinde Şükriye hanımın üzerindeki ithamlar kaldırıldı ve beraatine karar verildi.

17 Aralık 1955'te SSCB Başsavcısı tarafından H. Cavid gibi A. Cevad'ın da suçsuz olduğuna karar verildi. Lakin şair hakkında yapılan suçlamaların asılsızlığı tespit edilse de artık çok geç kalınmıştı[617].

---

614 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 301.

615 N. Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad", 74.

* N. Tan' göre şairin kurşuna dizilme tarihi 13 Kasım 1937'dir. Bkz: N. Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad", 74.

** 1938'li yıllara kadar Sovyetler Birliği genelinde yaklaşık 20 bin civarında kadın "vatan haininin eşi" damgasıyla tutuklanmış ve çeşitli cezaya mahkûm edilmiştir. Bu kadınlar Kazakistan'ın Akmola kasabasında 26. nokta denilen bir arazide inşa edilen "ALJİR" (Akmolinskiy Lager Jen İzmennikov Rodinı-Vatan Haini Kadınların Kampı)'de tutulurdular. Kadınlar için bundan başka "Karlag" (Karakanda kampı), "Siblag" (Sibir kampı) ve "Temlag" (Temrtau kampı) adlı kamplar da vardı. Burada dikkat çeken en önemli husus ise, bazı kadınların ellerine, ayaklarına veya bedenlerine "38" rakamı yazılırdı. Daha da ilginci, bu kadınların Sovyetler Birliği'nin 38 şehrine giriş–çıkışı yasaklanmıştı. Zira onlar, söz konusu 38 şehirde (?) yaşamak veya çalışmak hukukundan mahrum edilmişlerdi. Bkz: Nergiz Gahramanlı, "Stalin Döneminde Sönen Hayatlar: Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatı", *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 7/19 (2019), 176-177.

616 N. Gahramanlı, "Stalin Döneminde Sönen Hayatlar", 172; Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 300-302; Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 109, 111-112.

617 N. Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad", 74; Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 109, 111-112.

3.4.2.3. Mikail Müşfik

Repressia mağdurlarından biri de kısa ömrüyle Türk edebiyatı tarihinde derin izler bırakan Mikail Müşfik (1908-1938)'tir. Müşfik, 1918'de AC Hükümeti kurulduğu zaman 10 yaşlarındaydı. Çocukluktan yetim büyüyen şair, yetişkin ve millî duyguları H. Cavid ve A. Cevad gibi önder şahsiyetlerle yakınlık sayesinde elde etmiştir. Lakin şair, belki de henüz yeni düzenin iç yüzünü anlamadığı için Sovyet hâkimiyeti döneminde yeni yeni inşa edilen okul, yol, su ve elektrik santralleri gibi pozitif gelişmeler nedeniyle Sovyetlere rağbet besliyordu. Çünkü o da diğerleri gibi sosyal adaletin ancak "sosyalizm"le mümkün olacağına inanmış ve bu manada sosyalizme, Lenin ve Stalin'e yönelik şiirler yazmıştır[618].

Şairin şiirlerinde her ne kadar Sovyet hükümetini anlatan şiirler olsa da babasından daha sonra ise ninesinden aldığı dinî terbiye gereğince dinî ve millî konularda özellikle de "Allahsızlığı" tebliğ eden Sovyetlerden farklı düşünmekteydi. Hatta yeri geldiğinde proleter işçilerle polemiğe girmekten ve zıt meseleler hakkında konuşmaktan sakınmazdı. Bu gibi olayların artması ise şairin hakikati anlamasına ve yeni rejimin gerçek yüzünü görmesine vesile olmuştur[619].

Genel itibariyle memleket meseleleri üzerinde yoğunlaşan şair, hayatı boyunca ulusal değerlere önem vermiştir. Azerbaycan millî folklor ve edebiyatının gelişmesi için elinden gelen azami gayreti göstermiştir. Zira onun Azerbaycan edebiyatında açmış olduğu bu yol, kendinden sonra gelen genç şair ve edipler için bir ekol haline gelmiştir. Lakin şair, gençler için yeni bir hayat yolu çizerken aynı zamanda kendi sonunu da hazırlamış oluyordu. Çünkü onun yolu kimileri için ilham kaynağı sayılırken kimileri için devletin çöküşünü hazırlayan unsurlardan biri olarak değerlendirilmekteydi. Bu sebeple de baskı altına alınmıştır[620].

M. Müşfik'in repressiyaya maruz kalmasının ilk kıvılcımı Komünistlerin Azerbaycan millî musiki aletlerini, özellikle de 11 telden oluşan tar'ı yasaklamaya çalışmalarıyla başlamıştır[621]. Tar'a getirilen yasak nedeniyle Konservatuarlarda artık tar

618 Selim Babullaoğlu, "Biz Bolşevik Değiliz", *Köroğlu: Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi,* ed. Mehmet Ali Kalkan, çev. Ferruh Muhammed Rahimov 2/13 (Eylül, 2016), 25-26.

619 Babullaoğlu, "Biz Bolşevik Değiliz", 26; Ferid Elekberli, "Günlüklerden Şair Mikail Müşfik (1908-1939)", *Köroğlu: Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi,* ed. Mehmet Ali Kalkan, çev. Ömer Küçükmehmetoğlu 2/13 (Eylül, 2016), 37.

620 Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 38.

621 Elekberli, "Günlüklerden Şair Mikail Müşfik", 37.

eğitimi ortadan kaldırılmış, kendisi ise “imkânlarının azlığı” bahanesiyle “geçmişin kalıntısı” olarak nitelendirilmiştir.

Proleterler, tarı ritmik aletlerle mukayesede hüzün ve gamın simgesi olarak adlandırmaktaydılar. Bu sebeple de tar, keman ve benzeri aletlerin yasaklanmasına, onun yerine ise daha dinamik ve neşeli aletlerin kullanılmasına karar vermişlerdi[622].

Repressiya yıllarının kol gezdiği bir dönemde rejim karşıtı söz söylemenin ölüme davetiye vermek olduğunu iyi bilen Süleyman Rüstem, bu karar üzerine “Okuma Tar” adlı şiir yazdı. Şiir’de *“Okuma tar, Okuma tar, seni istemir proletar”*[623] ifadeleri yer almaktaydı.

M. Müşfik, tar gibi millî aletlerin yasak edilmesi haberini duyunca komünistlerin bu kararla Azerbaycan millî sanat müziklerinden biri olan Muğam (Türkü)’a darbe vurmak istediklerini[624] yani onu ortadan kaldırmaya çalıştıklarını iyi anlamış olacak ki rejimin bu kararına karşı ilk eleştirel tepkiyi aşağıdaki şu sözlerle ortaya koydu;

“… Halkı onun sevimli millî musiki aletinden mahrum etmek, onu sevinçten mahrum ederek ebedi bir kedere duçar etmek demektir”[625].

Şairin eşi Dilber hanımın hatıraları aracılığıyla edindiğimiz bilgilere göre tar’ın okunmasına yasak getirilmesine çok üzülen şair, meşhur tar ustası Kurban Pirimov’a kendi evlerinde bulunan tar’ı ifa etmesini rica etmiştir. Kurban’ın ifasından ilham alan şair, şu veciz mısraları terennüm etmiştir; *“Oku tar, oku tar! Seni kim unudar?”*[626].

Tar’ın önemine binaen yazılan bu şiir yayımlandıktan sonra toplum tarafından rağbetle karşılandı. 1937’de Ü. Hacıbeyli’nin “Köroğlu Operası”sına tar aletini ilave etmesiyle daha da ilgi gördü. Ardından Besteci Hacı Hanmehmedov tar için üç konser tertipledi. Böylece tarın yasaklanmasının önüne geçmeye çalıştılar[627]. Ancak M. Müşfik, “Okuma Tar” diyen S. Rüstem’den farklı olarak “Oku Tar” demekle esasında rejime karşı açıktan muhalefet etmiş sayılırdı. Bu sebeple de S. Rüstem hayatta kalırken M. Müşfik

---

622 Yakar, “Asimilasyon Siyaseti”, 306.
623 Dilgam Ahmet, “Özgeçmiş”, *Köroğlu: Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi,* ed. Mehmet Ali Kalkan, çev. Ferruh Muhammed Rahimov 2/13 (Eylül, 2016), 7.
624 D. Ahmet, “Özgeçmiş”, 7.
625 Elekberli, “Günlüklerden Şair Mikail Müşfik”, 37.
626 Elekberli, “Günlüklerden Şair Mikail Müşfik”, 37.
627 Elekberli, “Günlüklerden Şair Mikail Müşfik”, 37.

idam edilmiştir. Neticede ise Azerbaycan toplumunda S. Rüstem hakkında menfi yönde algı oluşmuş ve bu varsayımın izlenimleri günümüze kadar devam etmiştir.

Konuyla ilgili arşiv belgelere başvuran ve bizzat S. Rüstem'le görüştüğünü bildiren araştırmacı Teyyub Kurban, bu şiirden yola çıkarak S. Rüstem'le M. Müşfik'i karşı karşıya koymanın doğru bir yaklaşım olmadığını düşünmektedir. Çünkü S. Rüstem konuyla ilgili kendisine şöyle demiştir: *"'Okuma tar, Okuma tar, seni sevmir proletar' yazdım ki, proleter ne bilir tar nedir? Proletar için Rus'un 'balaykası' var.* Bu, *kinayeli şiirdir"*[628].

1937'li yılların edebiyat tarihinin panoramik görüntüsünü göz önünde bulundurduğumuz zaman şairlerin önünde iki seçim olduğunu görmekteyiz. Ya Proleter kuruluşa ters düşerek hayatları pahasına gerçekleri yazmalıydılar ya da ihtiyatlı davranarak kapalı bir dil ve üslupla sembolik anlatımlara yönelmeliydiler[629]. Çünkü bu devirde pesimist (*kötümser*) yaklaşımlar yasaklanmıştı. Geleceğe ise ancak ışıklı gözlerle bakılmasına izin veriliyordu. Dolayısıyla da baskı ve sansür nedeniyle gerçek duygu ve düşünceyi kesin hatlarıyla dile getirmenin insan hayatına mal olduğunu iyi anlayan şairler, eserlerini yeni kuruluşun propagandasına göre yazma zorunluluğu hissediyorlardı. Bu bakımdan T. Kurban, S. Rüstem'in "Okuma tar, seni istemir Pproletar" sözlerini, söylemin tam aksi olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını bildirmektedir[630].

M. Müşfik tarın okutulması konusunda her ne kadar arzusuna nail olduysa da baskı rejimi onun sosyal ve kültürel meseleler hakkındaki görüşlerinden hazzetmiyordu. Bu sebeple de gerek Yazarlar Birliği'nin gerekse de Komünist toplantılarında şair hakkında "şovenist" ve "burjuva şairi" adı altında karalama kampanyası başlatıldı. Kampanyanın propagandasına göre şairin şiirleri "anti Sovyet ideolojisi" yansıtmaktaydı.

Şair'e karşı yürütülen karalama kampanyası çemberinin daraltılmasıyla M. Müşfik yalnızlaştı ve müdafaasız kaldı. Çünkü herkes "anti Sovyet şairi" olarak bilinen biriyle yakınlık etmenin çok tehlikeli olduğunu iyi biliyordu.

Yeni rejim her ne kadar kendilerine sadık insanları vatan şairi olarak adlandırsalar da M. Müşfik gibi cesur, mert ve özgür fikirli insanları istemiyorlardı. Çünkü Stalinistler

---

628 "Süleyman Rüstem ne kimseyi satıp ne de donos yazıb", 3. Eylül 2013, https://www.azadliq.org:/a/25092941.html, (Erişim 17 Aralık 2020).
629 Erol, "İlk Dönem Çağdaş Azerbaycan Şiiri", 1217.
630 https://www.azadliq.org:/a/25092941.html

her fırsatta diyorlardı ki: *"Bugün Müşfik tarı müdafaa etmeye cüret etti, kim bilir yarın o ne düşünecek ve yazacak?"*[631].

M. Müşfik üzerinde endişeler arttıkça baskı politikalarının da şiddeti artmaya başlamıştı. Nihayetinde 4 Haziran 1937'de H. Cavid, A. Cevad ve diğer akranları gibi M. Müşfik'in de tutuklanmasına karar verildi. Böylece 12493 No:lu ceza dosyası (*devrim karşıtı milliyetçi*) gereği bir sene soruşturulmaya tabi tutuldu. 5 Ocak 1938'de ise 20 dakikalık duruşmanın ardından kurşuna dizilmesi kararlaştırıldı. Ertesi gün sabah saat 6 sularında Nargin Adası'nda kurşuna dizildi. Cesedi ise Hazar'a atıldı[632].

Henüz 30'lu yaşlarındayken ölüme mahkûm edilen şairin eşi Dilber Hanım da diğer ediplerin aileleri gibi aynı kaderi yaşamış ve "vatan haininin eşi" gerekçesiyle hapsedilmiştir. Fakat Dilber Hanım ceza evindeyken yapılan işkencelere daha fazla dayanmayarak akli dengesini kaybetmiştir. Bu sebeple psikolojik buhran geçiren Dilber Hanım, 28 Şubat 1938'de çalışma kampı yerine psikiyatri (sinir hastalıkları) kliniğine götürülmüştür[633].

Stalin'in ölümünden sonra yani 1956'da Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Yönetim Kurulu Üyelerinin yoğun çabaları sonucunda diğer şairler gibi M. Müşfik'in de suçsuzluğu tespit edilmiş ve yazdığı eserler yeniden Türk dünyasıyla buluşmuştur[634].

3.4.2.4. Baskı Siyasetinin Mağdur Kadınları

Stalin terörünün kurbanları arasında yiğit ve cesur erkeklerle birlikte kadınlar da vardı[635]. Zira repressiya devrinin siyah bulutları, şair ve ediplerin kendilerinin yanı sıra eşlerinin ve ailelerinin de etrafında dönüp durmaktaydı. Baskıya maruz kalan kadınlardan biri de M. E. Resulzade'nin eşi Ümbül Banu Hanım'dı. Bunun yanı sıra üvey annesi Maral Hanım, evlatlarından; kızları Latife ve Halide, oğlu Resul ve Azer, torunu Rais vd. akrabaları hapsedilerek Kazakistan'ın Taldı/Çolak Kurgun eyaletine gönderilmiştir.

Resulzade'nin, siyasî gelişmeler sonucu hapsedilen üvey annesi Maral Hanım, 1939'da bulunduğu durumun zor şartlarına daha fazla dayanamayarak yaşamını yitirmiş ve

---

[631] Elekberli, "Günlüklerden Şair Mikail Müşfik", 37.
[632] Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 139-140.
[633] N. Gahramanlı, "Stalin Döneminde Sönen Hayatlar", 172-173.
[634] D. Ahmet, "Özgeçmiş", 6; Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 140-141.
[635] Repressiya/baskı döneminde casusluk, antiinkılapçı, milletçi vd. gibi suçlarla ittiham edilen ve kurşuna dizilen kadınlar hakkında detaylı bilgi için bkz: E. Aliyev, *Siyasî Repressiya Kurbanları,* 94-96.

bulunduğu yere defnedilmiştir. Resulzade'nin büyük kızı Latife'nin eşi Müslümzade (İsmayıllı ilçesine bağlı Lahıç'tandır)'de 1939'da Müsavat Partisine üyeliğinden dolayı hapsedilmiştir. Yıllar geçtikçe Resulzade ailesi ve yakın akrabalarına karşı baskı uygulamaları daha da artırılmıştır. Bu sebeple birçok ailede olduğu gibi Resulzade ailesinde de çok sayıda insan kurşuna dizilerek hayatını kaybetmiştir[636].

1937'li yıllarda Resulzade ailesinin yanı sıra hatıra defterine kanlı harflerle adını yazdıran mağdur kadınlar arasında Medine Hanım Kiyasbeyli[*], Gülare Hanım Kadirbeyova[**], Hatice Hanım Kayıbova[***] gibi önder kadınların da adını zikretmek mümkündür. Zira onlar da diğerleri gibi devrim karşıtı, milliyetçi güçlerle özellikle Müsavat üyeleri ve Türkiye Konsolosluğuyla iş birliği, casusluk ve ihanetle suçlanmış, sanık sıfatıyla hapsedilmiş ve kurşuna dizilmişlerdir.

Sonuç itibariyle 1937'li yıllarda şair ve yazarlar üzerinde yapılan baskı eylemi halkın hafızasında menfi izler bırakmıştır. Zira bu yıllarda Kantemir, H. K. Sanılı, Seyid Hüseyni, Sultan Mecid Ganizade, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Salman Mümtaz, Veli Huluflu, Hanefi Zeynallı[****] vd. gibi sanat, edebiyat ve kültür alanında aktif rol alan onlarca, yüzlerce önder şahsiyetler çoğu kez aileleriyle birlikte hayatlarını kaybetmişlerdir. Şairler, yazarlar ve edipler timsalinde düşünen beyinlerin ortadan kaldırılmasının başlıca nedeni ise dinini, devletini, vatanını, milletini seven ve onun bağımsızlığı uğrunda mücadele eden insanların sudan bahanelerle ortadan kaldırılmasıydı. Bu sebeple de yakalanan kişiler "milliyetçi", "müsavatçı", "pantürkist", "panislamist", "yabancı devlet ajanı", "vatan haini" vs. suçlamalarla bir şekilde sindirilmekteydiler. Bununla birlikte sürekli takip edilir, yazdıkları yazı ve şiirler sansürlenir, kullandıkları kelimeler üzerinde cımbızlama yapılırdı. Eğer yazı ve şiirlerinde milliyetçi deyimler bulunursa "mürtecî" veya değişik yaftalarla halk düşmanı ilan edilirlerdi. Bu yüzden antikomünist olarak değerlendirilmiş, bulundukları görevden uzaklaştırılmış, tutuklanmış veya bulundukları

---

636 *Azerbaycan Türk Kültür Mecmuası,* No:269 (Ankara, 1989), 49; Resulzade'nin sürgün edilen ve kurşuna dizilen aile efradı hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Nesiman Yakublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi* (Bakü: ts., 2013), 41-43.

* Bkz: Ek 8.

** Bkz: Ek 9.

*** Bkz: Ek 10.

**** Hanefi Zeynallı, ilmi eserlerinde devrimci ve milliyetçi tutum sergilemesi, Müsavatçılarla sıkı iletişim halinde olması, Türkiye'nin Bakü Konsuluyla iletişime geçmesi vd. gibi suçlarla ittiham edilerek 28 Ocak 1937'de hapsedilmiştir. Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 80-81. Bkz: Ek 11.

hapishanede kurşuna dizilerek tasfiye edilmişlerdir[637]. Esasında kadınlar şahsında Azerbaycan aydınlarının, siyasilerin, şair ve yazarların toplu kıyama maruz kalmaları, Azerbaycan millî mücadele düşüncesine vurulan en büyük darbelerden biriydi.

3.4.3. Milli Uyanışın Temel Dinamiği Olarak Basın, Yayın, Matbuat ve Sanat Çevresinde İmha Girişimleri

1937'li yıllarda ülkenin dört bir tarafını kasıp kavuran baskı siyaseti, şair, edip ve yazarları etkilediği gibi basın-yayın çevresini de oldukça etkilemiştir. Henüz Ocak 1934'te AK(B) P BK 15. Genel Bakü Parti Konferansında M. C. Bağırov, konuya ilişkin olarak şöyle diyordu: *"Yabancı kolçomaklar, Müsavatçılar, büyük devletçi ve milliyetçi unsurlar yayın evlerini işgal ederek düşman ideolojisi, düşman psikolojisine hizmet eden yayınlar yapmakta ve ahlak dışı işler görmekteydiler"*[638].

İstihbarat güçleri M. C. Bağırov'un bu ve benzeri söylemlerinin ardından yayın evlerinde çıkan kitapları teftiş etmeye başladılar. Örnek göstermek gerekirse "Azerneşr" (Azerbaycan Neşriyat İdaresi) gibi devlet yayınlarının yapıldığı neşriyat evlerinde M. Müşfik ve diğer yazarların antikomünist şiirlerinin basıldığı belirtilmişti. Bu sebeple Azerbaycan Devlet Yayınlarında Sovyet karşıtı unsurları içinde barındırdığı gerekçesiyle bir dizi tutuklamalar gerçekleştirildi.

28 Şubat 1937'de ise, AK(B) P YK'nun büro toplantısında yönetim açısından zararlı görülen kitapların araştırılması için bir komisyon oluşturuldu. Komisyonun aldığı karara göre "halk düşmanı olarak bilinen" Zeynallı, Huluflu ve diğerlerinin yönetmenliği altında çıkan birçok kitabın ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar başlatıldı. Yılbaşında ise "zararlı" yayınların yasaklanması hakkında karar kabul edildi. Böylece kitapların sansürlenmesi eylemi başlatıldı. Proleter düzen açısından zararlı görülen onlarca, yüzlerce kitap ise toplatılıp yakıldı. Basın ve yayın alanında çalışan birçok insan ise Sovyet karşıtı eylemlerin yayılmasına hizmet etmeleri gerekçesiyle tutuklanarak çeşitli cezaya mahkûm edildiler[639].

---

[637] E. Aliyev, *Siyasî Repressiya Kurbanları,* 13-18, 36; Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 331-364; Teğin, *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu,* 242; N. Gahramanlı, "Stalin Döneminde Sönen Hayatlar", 171-172, 177-178; Erol, "İlk Dönem Çağdaş Azerbaycan Şiiri", 1217.

[638] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 577.

[639] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 577.

Azerneşr'de çalışan Türk yöneticilerin işlerine son verilmesiyle yerlerine Mirzoyan, Kazlov, Kolkadin gibi Ermeni ve Rus idareciler tayin edildi. Neşriyatın kendisi ise Komünist Partisinin kararıyla "Bakinski Raboçi" adlı Rus Neşriyat İdaresiyle birleştirildi. Rus dilinin resmî dil ilan edilmesiyle de neşriyat idaresinin tahriratı Azerbaycan Türkçesinden Rusçaya çevrildi[640].

Basın ve yayın alanında yapılan "temizlik" işlerinin ardından radyo alanında da temizleme işlemleri başlatıldı. Bununla da Sovyet yönetimi kendi bakış açısına göre radyo yayınları etrafında kenetlenen, başka bir deyişle radyo alanını kendine mesken edinen "halk düşmanlarını" da ortaya çıkarmış oldu. Bununla da yetinmeyen yeni kuruluş, sanat alanında da imha girişimlerinde bulunmayı ihmal etmemiştir. Güzel Sanatlar Kurulu Başkanı Ruhullah Ahundov timsalinde Davut Resulzade de milliyetçi ve antikomünist yargılamasıyla yargılanmış ve kurşuna dizilmiştir. M. Kasımlı'nın ifadesine göre *"Bütün bu girişimler geride felç olmuş bir kültür anlayışı, sakat doğmuş bir bilim düşüncesi ve köklerinden koparılmış bir sanat etiği bırakmıştı. Bu da Azerbaycan Türkleri adına topyekûn bir yıkımdı"*[641].

3.5. SOSYALİST YÖNETİMİN MİLLİ EĞİTİM POLİTİKASI

Tarih boyunca değişmeyen hakikatlerden biri de güçlü devletlerin hâkimiyet altına aldıkları devletleri veya milletleri kendi kültürleri içinde eritmek ve onları kendilerine benzetmek olmuştur. Zira bu doğrultuda başvurulan çeşitli yollardan biri de hiç kuşkusuz eğitimdir. Çünkü eğitim, yeni yetişen genç neslin dinî, dili, günlük yaşamı ve düşünce yapısında çok önemli dönüşümler oluşturmaktadır. Bu açıdan hâkim devletler, eğitim aracılığıyla mahkûm devletleri etkilemek gibi bir özelliğe sahiptirler. Ruslar da bu prensipten hareket ederek Çarlık Rusya'sı döneminde olduğu gibi, Sovyet Rusya'sı devrinde de eğitim aracılığıyla genç nesilleri kendilerine benzetmeye (İyi bir Sovyet vatandaşı oluşturmaya) çalışmışlardır. Başka bir değişle, eğitim aracılığıyla "Ruslaştırma /Sovyetleştirme" politikası izlemişlerdir. Bu bakımdan Çarlık Rusyası'nın Sovyet Rusya adıyla yeniden ortaya çıktığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle, Sovyet Rusya'sı Çarlık Rusya'sı elbisesine bürünmüştür.

---

640 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 87.
641 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 577-578.

Sovyetler Birliği döneminde eğitim değişikliği politikasının en yoğun yaşandığı yıllar ise Stalin dönemidir[642]. Çünkü Lenin diktatörlüğü her ne kadar şiddetli olsa da Stalin döneminde olduğu gibi topyekûn değildi[643].

Nisan istilasıyla Azerbaycan'da hâkimiyeti ele geçiren Bolşevikler'in eğitim alanında hayata geçirdikleri ıslahatların karakteristik özelliklerinden biri, Azerbaycan millî eğitim sisteminin Sosyalist eğitim sistemiyle değiştirilmeye çalışılmasıdır. Bu doğrultuda çeşitli kararlar alan Sosyalist sistem, ilk olarak AC hükümeti devrinde mevcut olan eğitim sisteminin ortadan kaldırılmasını yerine ise Azerbaycan Sovyet Halk Eğitim Komiserliği (ASHEK)'nin kurulmasını önermiştir. Önerinin onaylanmasıyla 10 Mayıs 1920'de İhtilal Komitesince bir direktif imzalandı. Direktifte, eski eğitim sisteminin tamamen feshedildiği yerine ise Sovyet Halk Eğitim Komiserliği'nin kurulduğu, kurumun başkanlığına ise Dadaş Bünyatzade'nin atandığı belirtilmekteydi[644].

ASHEK'nin faaliyete başlamasıyla D. Bünyatzade yoğun mücadeleye başladı. Onun talimatıyla Azerbaycan'da iki aşamadan ibaret eğitim sistemi tatbik edildi. Bunlardan ilki 5 yıllık iptidai eğitim veren ilkokul, ikincisi ise 4 yıllık eğitim veren ortaokullardı. Her iki aşamada eğitim şekli; karma, zorunlu ve ücretsizdi.

1924 yılına gelindiğinde ise şehirdeki işçiler, 1926'da ise köylerde yaşayan insanlar için 7 yıllık okullar açıldı. 1935'te ise 1. ve 2. dereceli okulların varlığına son verildi. Yerine ilkokul (1-4. sınıflar), ortaokul (1-7. sınıflar) ve lise (1-10. sınıflar) açıldı. Lakin dönem şartları göz önünde bulundurulursa, kaliteli bir eğitim sisteminden bahsetmek henüz çok erkendi. Bunun başlıca nedeni, Sovyetlerin ilk döneminde insanların her şeyden önce hayatta kalmaya veya geçim düzeylerini iyileştirmeye ihtiyaç duymalarıydı. İkinci husus ise yeni eğitim sisteminin taleplerine cevap verebilecek kadar uzman kadrolar yoktu. Zira yeni proleter propagandayı benimsemiş kadroların yetişmesi bir hayli zaman alacaktı[645].

1920'de eğitimle ilgili çeşitli değişikliler yapan İhtilal Komitesi, yeni bir uygulamaya giderek vicdan özgürlüğü konusunda bir karar aldı. Karar gereğince Din İşleri Başkanlığı feshedilmeli ve Halk Eğitim Komiserliğine bağlı bütün devlet okullarında dinî

---

642 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 83.
643 N. Gahramanlı, "Stalin Döneminde Sönen Hayatlar", 167.
644 Zamanov, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri,* 73; Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 172.
645 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 172-174; Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* 84; Zamanov, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri,* 73.

konuların anlatımı yasaklanmalı, din adına tedris edilen bütün ders müfredatı ise ortadan kaldırılmalıydı. En önemlisi ise eğitim kurumlarında müdürlük gibi üst düzey görev yapan ve dindarlığıyla bilinen şahıslar görevden uzaklaştırılmalıydı. Akabinde ise gayretli ve bir o kadar da proleter sistemi benimsemiş gruplar hazırlanmalıydı. Nitekim böyle de oldu. Bu karar uyarınca Teknik Sanat Okulları ve onların bağlı bulunacakları komiteler kuruldu[646].

1920'den itibaren eğitim alanında dindar kimliğiyle bilinen memurların işten uzaklaştırılması neticesinde Azerbaycan'da eğitim sisteminde işe kabul şartı ve koşulları zorlaştırıldı. Hatta bu dönem millî düşünceli insanların işe alımı yasaklanmıştı. Karşılığında ise Bolşevik düşünce sistemini benimsemiş öğretmenlere öncelik verildi[647]. Lakin eğitim sisteminde millî ve muhafazakâr eğilimli öğretmenlerin diskalifiye edilmesiyle eğitim departmanında gözle görülecek kadar kadro boşluğu oluştu. Bolşevik-Proleter görüşlü öğretmenlerin sayısı ise gereken talebi karşılamamaktaydı[648]. Bu sebeple öğretmen kadrosunun yetiştirilmesi ve bu yetersizliğinin giderilmesi kapsamında 9 adet kısa süreli özel pedagoji kursları faaliyete başladı. Burada binden fazla (kendini 'iyi yetiştiren' veya standartlara cevap veren, sosyalist ideolojiyi benimsemiş) ilkokul öğretmeni yetiştirildi ve bölgelere gönderildi[649]. Öğretmenlerin başlıca amacı konferanslar aracılığıyla ilk önce velilere sonra ise öğrencilere ulaşmaktı.

Eğitim Komiserliği öğretmen yetersizliği sorununu çözmekle birlikte başka bir meseleyi daha çözmesi gerekiyordu ki bu da toplumun eğitime meylettirilmesi meselesiydi. Bu problemin ortadan kaldırılması amacıyla eğitimsizlikle mücadele kampanyası başlatıldı. Yeni kampanya kapsamında il ve ilçelerde eğitimin daha canlı hale getirilmesi planlaştırıldı.

Şubat 1922'de ülke genelinde eğitimsizliğin topyekûn ortadan kaldırılması meselesi en önemi problemlerden biri olarak telakki edildiği için Azerbaycan Komünist partisi acil olarak 4. Kurultay toplantısı gerçekleştirdi. Kurultay'da eğitimsizlikle mücadele etmek herkesin asli görevi addedildi.

[646] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 174.
[647] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 226.
[648] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 175.
[649] Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 84.

Eğitim Komiserliği halk eğitimiyle birlikte işçilerin de eğitilmesi meselesini gündeme getirdi ve bu konuda çalışmalar başlattı. Bu meyanda işçilerin yoğun olarak yerleştiği Bakü ve kazalarında seyyar okullar faaliyete başladı.

1923'te ise Kazenfer Musabeyov başkanlığında Azerbaycan Halk Komiserliğine bağlı eğitimsizliğe karşı mücadele komisyonu oluşturuldu. Böylece eğitimsizlikle mücadele kapsamında yapılan işler daha sistemli ve planlı hale getirildi. Komünist Partisine bağlı eğitim komisyonunun da bu kampanyaya destek vermesiyle süreli kurslar ve eğitimsizliğin giderilmesi merkezleri faaliyete başladı[650].

Azerbaycan'da eğitim seferberliğinin ilan edilmesiyle okuma-yazma oranı yükseltildi. Okuma-yazma oranının yükselmesinde 3 ve 10 aylık kursların çok büyük katkısı olmuştur.

Yeni okul ve tedrisat merkezlerinin hızlandırılmış bir şekilde faaliyete başlaması ve faaliyet kapsamının genişletilmesi neticesinde eğitimli insanların sayısında da bir hayli artış müşahede edildi. Örneğin, 1926'da eğitimli insanların sayısı %25 iken, 1933'te ise %51 idi. Bu yükselişi aynı zamanda okul ve öğretmen sayısında da görmek mümkündü. 1920'de Azerbaycan genelinde toplam 965 okul ve 79.400 öğrenci varken, 1930 yılında 3471 yeni okul vardı. 1940'ta 4436 okul ve 695 bin öğrenci, 22 binden fazla ise öğretmen vardı.

Sosyalist sistem, okul ile ihtisas kadrolarının hazırlanmasına yönelik de çalışmalar başlatmıştı. Yine örnek göstermek gerekirse 1920'de 8 orta ihtisas okulu varken, 1927'de bu sayı 39'a, 1940'ta ise 91'e ulaşmıştı. Bu artış öğrenci sayısında da müşahede edilmekteydi. Şöyle ki, 1920'de ihtisas okullarında 5 bin öğrenci varken, bu rakam 1941'de 17 bine yükselmişti[651].

Azerbaycan'da Sovyet eğitim sisteminin yani komünist dünya görüşünün yayılmasında Pioner ve Komsomol (Kommünistiçeskiy Soyuz Molodeji)[*] teşkilatlarının özel bir yeri vardı. 1923'te Azerbaycan'da eğitim kurumlarına eşdeğer olarak kurulan

---

[650] Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali*, 175-176.

[651] Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 84-85.

[*] Komünist Partisi Gençler Birliği anlamına gelen bu kuruluşa, esasen 14-28 yaş arası öğrenciler alınırdı. Burada gençlere Komünist Partisiyle ilgili ideolojik tecrübe/disiplin öğretilirdi. Komsomol teşkilatlarının öğrenciler üzerinde bıraktığı etki hakkında bahseden örnek bir eser için bkz: Sabir Şefiyev, *Mekteplilerin İlmi-Ateizm Dünyagörüşünün Formalaşmasında Komsomol Teşkilatların Rolü,* ed. İ. Seferov (Bakü: Elm Yayınları, 1973).

Pioner teşkilatı, Azerbaycan toplumunda Sovyet ideolojisinin yerleşmesinde çok önemli görevler icra etmekteydi. Bu teşkilatların başlıca amacı genç nesli Sovyet Pioner terbiye metoduyla yetiştirmekten ibaretti. Pioner teşkilatlarına 10-14 yaşları arasındaki çocuklar alınırdı. Burada başarılı olan çocuklar Komsomol teşkilatına alınır, burada da başarı sağlarsa Komünist Partiye üye olma şansı kazanırdı. Bu ise çocuğun gelecek açısından devlet memurluğuna kadar yükselmesi olasılığını artırıyordu. Çünkü bu dönem devlet memurluğu elde etmek için devlet ideolojisini benimsemek zorunluydu.

1926'da Azerbaycan genelindeki öğrencilerin %40'ı Komsomol ve Pioner teşkilatına üye idi. Teşkilatın sosyal faaliyetleri arasında en meşhur aktivitelerden biri, okuma-yazma gibi kurs veya etkinlik düzenlemek ve din aleyhine konferanslar tertiplemekti[652]. Din aleyhine tertiplenen konferanslarda genel itibariyle toplumda ortaya çıkan açlığın müsebbibi olarak dindar insanlar gösterilmekteydi. Çünkü yeni parti, insanların "var olmayan Allah'a" iman etmeleri sebebiyle açlık ve sefaletin kendilerine ceza olarak geldiğine inanıyorlardı[653].

Sovyet eğitim politikası projesi sadece okul ve yüksekokulların "ıslahıyla" sınırlı kalmamış aynı zamanda üniversitelere yönelik projeler de üretmişlerdir. Üniversitelere yönelik faaliyetler sonucu okullarda olduğu gibi üniversite sayısında da artış yaşanmıştır. Örneğin, 1926'da Azerbaycan'da Bakü Devlet Üniversitesi (1919'da M. E. Resulzade tarafından temeli atılmıştır)'nden başka daha beş üniversite vardı. 1941'de ise bu sayı 15 bin öğrencisiyle birlikte 16'ya ulaşmıştı. 1930'da Bakü Sovyet Partiya Okulu, Merkezi Partiya okuluna çevrilmiş ve böylece Bakü'de Komünist Üniversitesi açılmıştır. 1932'de ise bu üniversite Âli Komünist Kent Teserrüfatı (Ziraat) Okulu'na çevrilmiştir.

Eğitimin hızlı bir şekilde yayılmasını sağlayan önemli araçlarından biri de okul dışında faaliyet gösteren eğitim kuruluşlarıydı. Şöyle ki, 1920'de bu vesileyle toplam 107 kulüp açılmıştı.

Eğitim ocaklarının sayısı arttıkça buna paralel olarak kütüphanelere de zaruret hâsıl oluyordu. 1920'de bu talebin karşılanması amacıyla 61 kütüphane açıldı. 1940 yılına

---

[652] Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 86-87; Komünüst düşünce sisteminin benimsetilmesi amacıyla, Pioner ve Komsomol Teşkilatlarında eğitim alan öğrencilere Türk kimlikleri unutturulmaya çalışılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Harriet Fast Scott-Willam F. Scott, *The Soviet Control Structure: Capabilities for Wartime Survival* (New York: National Strategy İnformation Center, 1983), 28-29; M. E. Resulzade, "Azerbaycan'da Pionerler", *Azeri Türk,* S. 13, Ağustos 1928, 13.

[653] M. E. Resulzade, "Ekmek Yerine", *Azeri Türk,* S. 17, Ekim 1928, 10; Maksat Settarov, "Medeniyet, Din ve Ateizm", *Azerbaycan İlmlerAkademisi Haberleri* 3 (1990), 3-10.

gelindiğinde ise 1633 kulüp ve 1389 kütüphane faaliyet göstermekteydi[654]. Ancak şunu da vurguamak gerekir ki devrimin hemen sonrasında Sovyetler Birliğinin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik buhran nedeniyle bu kadar kulüp ve kütüphane açması mümkün değildi. Bu sebeple birçok cami, mescit, medrese ve dinî kuruluşların binaları kapatılarak kütüphane ve kulüplere dönüştürülmüştür. Esasında Komünistler mabetleri kamuya açık hizmet alanına dönüştürmekle hem dinle mücadele konusunda belirli bir mesafe kat etmiş hem de eğitim arayışı içinde olan halkın tepkisini azaltmış oluyordu[655].

Birlik döneminde Azerbaycan'da kulüp ve kütüphanelerin sayında gözlemlenen artışa ek olarak kitap sayısında da 11 kat artış olmuş ve 3,3 milyona ulaşmıştır. O. Yeşilot aracılığıyla elde ettiğimiz bilgiye göre 1920-1926'lı yıllarda Azerbaycan'da 858 kitap basılırken, 1940'ta 1141 eser basılmıştır. Örnek göstermek gerekirse, 1926 yılında Azerbaycan Merkezi Devlet Kütüphanesinde sadece 83.361 kitap varken, 1945 yılında bu rakam 687.115'e ulaşmıştır[656].

Sovyetler döneminde eğitimden bahsederken eğitime bağlı ders müfredatından da bahsetmek gerekir. Çünkü okullarda tedris edilen ders kitaplarının birçoğu komünist ideolojiye hizmet etmek ve onu övmek amacıyla basılmıştı. Zira Tarih, Ana Dili, Edebiyat ve Coğrafya gibi ders kitaplarında ulusların veya bireylerin kendilerini hangi bağlamda tanımaları gerektiği, kendi devletlerini hangi tarihi sürecin ürünü olarak görmeleri ve kendilerini ne tür bir kültür havzasına nispet etmeleri gerektiği gibi özellikler belirtilmekteydi. Bu açıdan öğrencilerin kendilerini etnik, kültürel, tarihsel ve ideolojik anlamda konumlandırmalarında ders kitaplarının önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Bu yüzden Sovyetler Birliği zamanında Azerbaycan'da tedris edilen eğitimin ulusal amaçları kolaylaştırmaya hizmet etmesi için araçsallaştırıldığı unutulmamalıdır. Zira eğitimin veya ders müfredatının devlet ideolojisi kapsamında ele alındığı yadsınamaz bir durumdur. Çünkü her bir devletin kendi meşruiyetini sağlam temeller üzerine oturtmak ve böylece devletin mekânsal bütünlüğünü ve zamansal sürekliliğini sağlamlaştırma gibi bir gayesi ve gayreti vardır. Bu bakımdan eğitim kitaplarında yer alan harita, fotoğraf, çizim ve statistiklerin yazarın tercihine veya inisiyatifine bağlı olarak yapılandırılmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu ve benzeri faktörler ders müfredatının ideolojik bir işlev

---

[654] Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 86-87.
[655] Musahan, "İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", 236-237.
[656] Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 87.

görmesi amacıyla hazırlanmış olabileceği şüphesini doğurmaktadır. Bu yüzden ulusçu ideolojinin analizi açısından Sovyetler Birliği zamanında neşredilen ders kitaplarının yeniden incelenmesi, mevcut kuşkuların giderilmesini daha anlamlı kılacaktır[657].

Eğitim alanında yapılan uygulamalar sonucu toplumda okur-yazar sayısı artırılmıştır. Hatta halk eğitim mekteplerinde ve kurslarda yaşlı insanlara dâhi mümkün olduğu kadar okuma-yazma öğretildiği inkâr edilemez. M. Saray'ın da belirttiği gibi Sovyetler zamanında Azerbaycan Türklerinin eğitim açısından elde ettiği başarının altında Azerbaycan Türklerinin tükenmez azmi olduğu gibi Sovyetlerin, eğitim için uygun zemin hazırlaması gerçeği de yer almaktadır[658]. Fakat burada karamsarlığa yol vermemek kaydıyla bir gerçeği vurgulamak gerekir. Çünkü Sovyetler Birliği döneminde eğitim alanında elde edilen olumlu gelişmelerin perde arkasında yatan başlıca amaç; eğitime katkıdan ziyade, öğrenci ve öğretmenlerin siyasî, dinî ve millî dünya görüşlerinin baskı altına alınmasıdır. Çünkü sosyalist dünya görüşüne sahip olmayan öğrenci ve eğitimcileri başka türlü tespit etmek, ortaya çıkarmak ve gerektiği zaman cezalandırmak mümkün değildir[659].

Birlik döneminde tatbik edilen zorunlu kitle eğitiminin bir diğer nedeni ise Azerbaycan Türklerinin Sosyalleşme adı altında Ruslaştırılması veya Sovyetleştirilmesiydi. Çünkü "okullarda uygulanan ders materyallerine baktığımız zaman Azerbaycan Türkçesi ve millî kültürü hakkında bilgi verilmemekteydi. Aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin Türk tarihinin bir parçası olduğu gizletilmiştir. Örneğin, Azerbaycan Türklerine, "Azerbaycan Halkı" denilmekteydi. Konuştukları dil ise 11. yüzyılda Kafkasya'ya gelen Türklerin yerli halka zorla öğrettikleri dil olarak okutulmuştur. Din eğitimi ise yasaklanmış, karşılığında "Ateizm" okutturulmuştur[*]. Sovyetlerin bu tür eğitim sistemi neticesinde Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî duyguları büyük ölçüde

657 Şammas Salur, "Azerbaycan Ulusal Kimliğinin İnşa Aracı Olarak Ders Kitapları", *Azerbaycan'da Din ve Kimlik,* ed. S. A. Özcan - V. İmambeyli (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 219-220.
658 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 54-55.
659 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 178.
* SSCB döneminde "ilmi dünya görüşünün artırılması" amacıyla okullarda öğrencilere tarih, edebiyat, biyoloji, coğrafya gibi sözel derslerin yanı sıra matematik, fizik ve kimya gibi sayısal alanlarda da ilmi Ateizm esaslarına sadık Marsist-Leninist ateist terbiye usulü öğretilmekteydi. Öğrencilere tedris edilen ateist ruhlu terbiye hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Sabir Şefiyev, *Mekteplilerin Ateizm Terbiyesi,* ed. Z. Balayev (Bakü: Gençlik Yayınları, 1973); Ayrıca bkz: Babataev, "SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası", 87-98.

zedelenmiştir. Bu durum 1953'te Stalin'in ölümüne kadar (II. Dünya Savaşı nedeniyle müşahede edilen göreceli yumuşama devri istisna olmakla) devam etmiştir[660].

Eğitim ve öğretim alanında öğrencilere enjekte edilen Ateizm öğretisi iki yönüyle dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki; Ateizmin bir bilim olarak görülmesi, dinî inanışların ise birer illüzyon olarak aşılanmasıdır. İkincisi; Darvin nazariyesinde olduğu gibi maddi âlemin (dünyanın) ve toplumun evrim (tekâmül) süreci içinde kavratılmaya çalışılmasıdır[*]. Bütün bunlar ise Müslüman bir toplumda dinin ve dinî sembollerin ortadan kaldırılması ve tamamen seküler bir toplumun oluşturulması amacına hizmet etmektedir. Bu yüzden toplum hayatını çepeçevre kuşatan İslam'ın ortadan kaldırılması ve inançsız insanların üretilmesi süreci daha fazla geçiktirilemezdi. Zira bu süreç ancak temiz beyinlerin hazır bulunduğu eğitim-öğretim gibi tedrisat merkezlerinde realleştirilebilirdi[661].

O. Yeşilot'a göre Sovyet eğitim sisteminin başlıca amacı *"yöneticilere ve rejime sadık, Sovyet ortak değerlerini benimsemiş bir Sovyet adamı (Homo Sovieticus) oluşturmaktı*[662]. Zira Sovyetler zamanında sayıları artmakta olan okulların da esas gayesi, Sovyet ideolojisini, siyasî şuuru ve dünya görüşünü kabul ettirmekti. Çünkü bu okullarda eğitim alan genç nesil, Sovyet ideolojisi, siyasî ve manevi değerler terbiyesiyle iş hayatına hazırlanmaktaydılar. Öğrencilerin evden ziyade daha çok okulda bulunmaları ise gençlerin komünist terbiyeyle yetişmelerini daha da kolaylaştırıyordu. Komünist terbiye ise öğrencilere Sovyet kültürü ve ideolojisini anlatıyor, Sovyet yöneticiler hakkında bilgiler veriyor ve bu bilgilerin gelecek hayatlarında en önemli vazgeçilmezlerinden biri olduğunu aşılıyordu. Başka bir değişle öğrencilere *"mensubu oldukları milletin maddi ve manevi değerlerini değil, oluşturulmak istenen ortak Sovyet değerlerini aşılıyordu"*[663].

Rejim şartlarına göre Komünist düşüncenin okul aracılığıyla çocuklara öğretmeye çalıştığı direktiflerin ailelerce alenen reddedilmesi mümkün değildi. Aksi takdirde Müsavatçı, Pantürkist, Panislamist, yabancı ülke ajanı vd. ithamlarla suçlanmaktaydılar.

---

660 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 54.

* Okul öğrencileri için materyalist dünya görüşü esasında hazırlanan örnek bir biyoloji ders kitabında, varlığın yalnız ilmi surette idrakedilebileceği görüşü savunulmaktadır. Buna göre hayvanların yaşaması maddi sebepler nedeniyledir. Bu yüzden hayvanların yaşam tarzında herhangi bir dinî mevhumat aramak "doğru" değildir. Bkz: H. Ferzelibeyli, *Sekizillik Mektebin Biologiya Derslerinde İlmi-Ateizm Terbiyesi,* ed. E. Recebov (Bakü, 1961), 4.

661 Taştan, *Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme,* 16.

662 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 85.

663 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 86.

Sovyet liderlerine itaat eden ve komünist medeniyete hizmet edenler ise kahraman olarak tanıtılmaktaydılar[664].

Genç komünist teşkilatları aracılığıyla tedrisat merkezlerinde gerçekleştirilen programlarda öğrencilerle birlikte velilere de sempozyumlar, paneller ve komünist terbiyeye yönelik konferanslar düzenlenmekteydi. Anne ve babaların ister gönüllü (Marksist-Leninst/Ateist düşünceyi gerçek manada benimseyen aileler) isterse de zorunlu (kendilerinin veya evlatlarının can güvenliği nedeniyle Ateizmi benimsemiş gibi görünen aileler) olarak katıldıkları bu ve benzeri programlar ise Ateizm propagandasının daha da faal bir şekilde yapılmasına, yayılmasına ve hızlandırılmasına yardımcı olmaktaydı[665].

Sovyet döneminde icra edilen eğitim sisteminin bir diğer amacı ise dinî ve millî değerler doğrultusunda faaliyet gösteren öğretmenlerin aşikâr edilmesi ve görevden uzaklaştırılmasıydı. Bu durumda komünist terbiye doğrultusunda eğitim vermeyi kabul eden Marksist-Leninist öğretmenler yeni bir iş imkânına sahip olurken, eski yönetim düşüncesini benimseyen öğretmenler ise hem işlerinden hem de hayatlarından oluyorlardı. Örnek vermek gerekirse 23-31 Mayıs 1924'te Rusya Komünist Partisi tarafından gerçekleştirilen 13. Kurultay'da alınan karara göre yüksekokullarda görev yapan burjuva düşünceli öğretmenlerin yerine Marksist-Leninist düşünce sistemini benimsemiş öğretmenlerin getirilmesi kararlaştırılmıştı. Karar uyarınca Bakü üniversitelerinin öğretim kadrosunda değişiklik yapılmıştır. Kasım 1924'te Hal İçişleri Komiserliğinin 17 No:lu gizli raporundan anlaşıldığına göre 437 kişi işten uzaklaştırılmıştır. Karşılığında sosyalist eğitim kamplarında eğitilmiş, ulusal kimlik ve düşünceden yoksun Sosyalist eğilimli kişiler göreve alınmıştı[666]. Eğitim sisteminde tedris edilen müfredata karşı çıkan ve işten uzaklaştırıldığı için hakkını savunan kişiler ise çeşitli şekilde cezalandırılmış veya repressiya uygulamalarının kurbanı olmuşlardır. E. Neciyev, görevden uzaklaştırılan veya sahip oldukları düşünceye göre cezalandırılan insanların cezalandırılma nedenlerini şöyle açıklamaktadır; *"… bu insanlar, Azerbaycan Tarihi dersinin Rus Tarihi dersiyle değiştirilmesi, halkın soy kökünden uzaklaştırılmak istenmesi, program ve dersliklerin ikinci el kaynaklardan yararlanmasına karşı çıkmalarından dolayı bu cezalarla cezalandırılıyorlardı"*[667].

664 Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 86.
665 Babataev, "SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası", 92.
666 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 226.
667 Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali,* 178.

“Kırmızı Terör” adlı eserin yazarı Bünyadov, kendi eserinde ilim erbabına karşı yapılan baskı rejimini Azerbaycan ilminin faciası olarak nitelendirmiş ve bu facia kurbanlarının adlarını şöyle sıralamıştır: Hanefi Zeynallı, Bekir Çobanzade[*], Balabey Hasanbeyov, Büyük Ağa Talıblı, İbrahim Eminbeyli, Hüseyin Ali Bilenderli, Mikayıl Hüseynov vd.[668]

Bu durum daha önce de vurguladığımız gibi 1950’li yılların başlangıcına kadar devam etmiştir. Zira Stalin’in ölümünden sonra bir grup Azerbaycanlı aydın komünistlerin Azerbaycan’da uyguladığı Sovyetleştirme politikasına karşı çıkarak tepkilerini bildirmişlerdir. Bu aydınların özellikle fenni bilimlerde başarılar elde etmesi Azerbaycan Türkleri açısından bir potansiyel oluşturmaktaydı. Bu durum Azerbaycanlı aydınların devletleri ve milletlerinin istiklali için yeniden mücadeleye başlama azminde olduklarının habercisiydi. Bu ise Sovyet yetkililerini daha da tedirginleştiriyordu. Haddizatında Sovyet yetkilileri, Azerbaycanlı bilginleri sanayileşme bahanesiyle Sovyetlerin farklı endüstri bölgelerine göndermiştir. Bu sayede onları yalnızlaştırdıkları gibi merkezden de uzaklaştırmış oluyorlardı.

1960’lı yıllarda ise gerçek ilim adamlarının yerine yetersiz bir kadro yerleştirildi. Bütün bunlar Sovyetler döneminde Azerbaycan eğitimine dolaylı yolla darbe indirildiğini göstermektedir. Buna rağmen bilinçli ve azimkâr Azerbaycan Türkleri, Rusların eğitim aracılığıyla Sovyetleştirme politikasına aldırış etmemişlerdir. Sovyet eğitim sisteminin sebepleri her ne olursa olsun ülkelerinin bağımsızlığı için kendilerini gereğince yetiştirmenin gayreti içinde olmuşlardır[669].

3.5.1. Azerbaycan Tarih İlminin Oluşmasında Sovyet Tarihçiliği Konsepti

Tarih ilminin üç yönü vardır: Bunlardan ilki; bilim, ikincisi; irsîlik (bilgi ve tecrübelerin yeni nesile aktarılması), üçüncüsü ise; ideoloji (seçili değerlerin tebliğ edilmesi)’dir. A. Eyyubov’un da belirttiği gibi *“göreceli objektiflik bu üçü arasında denge sağlar”*[670]. Fakat Sovyetler Birliği döneminde ideolojik boyutun mutlak üstünlüğü bilime ve irsîliğe aykırı sayılacak kadar yüksekti. Başka bir ifadeyle Sovyet dönemi

---

[*] Bkz: Ek 12.

[668] Burada adlarını zikrettiğimiz ve edemediğimiz diğer ilim adamlarının hayatları hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 80-215.

[669] Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 55.

[670] Anar Eyyubov, “Sovyet İdeolojisinden Vazgeçiş ve Otoriter Yöntemlerin Sürdürülmesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5(16) (2018), 52.

Azerbaycan'da tarih bilimi ve öğretimi mutlak imparatorluğun yani komünizme özgü sınıfsal ideolojinin elindeydi. Bu tür ideolojik yaklaşım ise otoriter yaklaşım tarzıyla karakterize edilmektedir. Ne yazık ki Azerbaycan tarih yazımında da mutlak/otoriter tarih yaklaşımı tercih edilmişti[671]. Çünkü Nisan işgalinin akabinde yeni nesli Sovyetleşmenin taleplerine uygun terbiye etmek gerekiyordu. Bu da ancak okullarda tedris edilen ders müfredatının özellikle de tarih kitaplarının belirli bir ideoloji esasında yazılmasıyla mümkün olabilirdi.

Sovyet devlet organları Azerbaycan tarih ilmini oluşturmak için başta Y. Ratkauzer olmakla A. Rayevski, A. Dubner, A. Steklov, S. Sef vd. gibi alanında uzman tarihçileri, geçici olarak Bakü'ye gönderdiler. Bu gurubun başlıca amacı "Nisan İnkılabı" tezine temel oluşturabilecek bir ideoloji hazırlamaktı. Yerel devlet adamlarıyla birlikte "Müsavat İrsi" aleyhinde mücadeleye başlayan bu grup, yeni rejimin meşrulaştırılması amacıyla birçok kitap yayımladı. Sosyal-propaganda karakteri taşıyan bu kitapların en belirgin özelliği tek taraflı polemik üslupla yazılmasıdır[672]. Bu polemiğe göre daha önce de belirttiğimiz gibi, Rus olmayan milletlerin tarihi geçmişleri unutturulmalı, sahteleştirilmeli ve tahrif edilmeliydi. Rus olmayan milletlere telkin edilen düşüce sistemine göre Rusya sınırları dâhilinde yaşayan milletlerin Sovyetler Birliğinin terkibine dâhil olması tarihi bir zaruret ve olumlu bir gelişmedir. Zira bu gelişme Rus halklarına fayda sağlayacağı gibi Rus olmayan milletlere de fayda sağlayacaktır. Bu propagandaya göre Azerbaycan'ın Rusya'ya ilhakı, işgal ve emperyalistçe yayılma sonucu değil, gönüllü birleşme sonucu vuku bulmuştur.

Sovyet döneminde tarih ilminin oluşmasında Sovyet eğitim sisteminin özellikle de tarih ders kitaplarının müstesna rolü olmuştur. Çünkü Sovyet döneminde tevdi edilen tarihi bilgiler, millî mahiyetten uzaktı. Öğrencilere tarih eğitimi kısıtlı olmakla birlikte ilkokul son sınıftan itibaren tedris edilmekteydi. Yüzeysel nitelik taşıyan bu tür tarih kitapları 1938'de A. V. Şestokov tarafından yazılmış ve Azerbaycan'da neşredilmiştir. Fakat bu kitapta Azerbaycan tarihinden ve Türk milletinden bahsedilmemiştir. Bu sebeple Azerbaycanlı öğrencilerin ilk tarih algısı, kendi milletleri hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadan gerçekleşiyordu. Karşılığında ise "Ortak Vatan" anlamına gelen "Bizim Vatan"

671 Eyyubov, "Sovyet İdeolojisinden Vazgeçiş", 52, 56.
672 N. Nesibli, *Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale,* 25.

şuuru şekillenmekteydi. Bizim vatandan maksat ise Rusya coğrafyası sayılan SSCB topraklarıydı[673].

Ortaokul ilk sınıfta genel olarak Rusya Devleti ve Slavlardan bahsedilirdi. Okullarda daha çok Rus tarihi okutulması sebebiyle öğrenciler özelde kendi, genelde ise SSCB'de bulunan milletlerin tarihi hakkında pek de bilgi edinemiyorlardı.

Ortaokul ikinci sınıfa gelindiğinde ise öğrencilere "Orta Çağ Tarihi" ders kitabı okutulurdu. R. Vipper tarafından yazılan bu kitap Rus tarihi odaklı olduğundan Azerbaycan Türk kimliğiyle ilgili bilgi içermemekteydi. Türklerin Orta Asya'dan gelerek Kafkaslarda Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya doğru ilerlemesini "Anadolu'daki Türk İşgali" başlığıyla yazmışlardı. Selçukluların yoğun olarak Azerbaycan'a ve buradan da Anadolu'ya gelişini ise *"Türklerin gelişi ülkenin zengin kültürünün çöküşüne yol açtı. Tarım toprakları harap edilerek göçebelerin hayvan sürüleri için kullanıldı…"*[674] gibi ifadelerle açıklamaya çalışmışlardı.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı gibi Sovyet dönemi tarih ders kitaplarında Türkler; işgalci, göçebe ve devletçilik sisteminden yoksun topluluk gibi öğretilmekteydi. Bu tür bir perspektif ise Sovyet tarihçiliğinde mevcut olan Türk karşıtı izlenimlerin habercisiydi.

Ortaokul üçte ise Orta Çağ Tarihiyle birlikte Azerbaycan tarihi dersleri de tedris edilmeye başlamıştı. 1938'de Ş. C. Memmedbeyli ve İ. B. Strigunov tarafından hazırlanan bu kitap aracılığıyla öğrenciler Azerbaycan tarihiyle tanışma imkânı bulmuşlardır. Fakat burada Azerbaycan'ın Osmanlı hâkimiyeti altında bulunmasından hareketle öğrencilere "Azerbaycan Türkiye Feodallerinin Esareti Altında" ve "İstilaya Karşı Halkın Dayanışması" gibi bilgiler öğretilmiştir.

İlerleyen yıllarda öğrencilere Bolşevik Devrimi ve buna bağlı olarak "SSCB Tarihi" eğitimi veriliyordu[675]. Sovyet tarihçiliğinde hâkim olan komünist konsepsiyaya göre öğrencilere Azerbaycan'ın "gerçek manada" Sovyetler Birliği zamanında bağımsızlık elde ettiği telkin ediliyordu. Sovyet tarih yazımının millî -demokratik- olmayan genel konseptini analiz edecek olursak ana hatlarıyla aşağıdaki gibi tasnif edebiliriz:

---

673 Zarife Nezirli, "Sovyet Dönemi ile Sovyet Sonrası Dönemin Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı", *IÜSB Dergisi* 21 (Ocak 2020), 189.
674 Z. Nezirli, "Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı", 189-191.
675 Nezirli, "Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı", 191-193.

“-Bakü’de Halk Komiserleri Sovyet’i örneğinde Sovyet hâkimiyetinin kurulması Azerbaycan halkının kaderinde büyük rol oynadı; bu durumla barışmayan Müsavatçılar Bakü’de karşı-devrimci darbe teşkil etmişlerdi;

-Emperyalist devletlerin tahrikiyle Gürcü Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnaklar Rusya’daki Sovyet hâkimiyetini tanımamak, kendi burjuva hükümetlerini kurup, Zakafkasya’yı ‘işçi-köylü Rusyası’ndan’ ayırma kararını vermişlerdi;

-Müsavatçılar, zayıflıklarını hissedip Osmanlı emperyalistleriyle pazarlık yaparak, onları Azerbaycan’ı işgale tahrik etmişlerdi; Türkler Azerbaycan’da tam sömürge rejimi yaratarak Azerbaycan’ın servetlerini taşıyıp götürmüşlerdi;

-Türk işgalci güçleri tarafından Bakü Sovyeti’nin yıkılması, yani irticanın zaferi, Sovyet Rusyası’na karşı görülmemiş ihanetti;

-Mondros Mütarekesine göre, Güney Kafkasya’nın Antanta (İtilaf) orduları tarafından işgal edileceğini öğrenen Müsavatçılar rahat nefes almışlardı; çünkü dış ağalarının yardımı olmadan onlar kendi başlarına hâkimiyette kalamazlardı; bu defa Azerbaycan’da İngilizlerin işgal rejimi oluşmuştu; Müsavat Hükümeti İngilizler karşısında yalakalık ediyorlardı,

-Azerbaycan emekçileri, Sovyet Rusyası’nı istedi, yerli han-bey rejimine karşı savaştı, Müsavat Hükümeti’nin harici ve dâhili siyasetini kabul etmedi;

-Müsavat Hükümetinin harici siyaseti tam iflasa uğramıştı; onlar İngilizlerin rızası olmadan harici siyaset sahasında bir adım bile atamazlardı; İngilizler izin vermedikleri için Müsavat Hükümeti, Denikin’e karşı Sovyet Rusyası’yla ittifak yapma isteğini reddetmişti;

-Müsavat Hükümeti, Taşnaklar ile birleşerek Zengezur, Karabağ ve Nahçıvan’da etnik katliamlar hayata geçirmişti;

-1920 yılının başlarından itibaren ‘inkılabî ortamın oluştuğunu’ gören yerel komünistler, emekçiler arasında propaganda-teşkilat işlerini güçlendirmiş, Azerbaycan’ı buhrandan çıkarmaya çalışmış; 27 Nisan’da gerçekleşen silahlı isyan neticesinde halk

düşmanı Müsavat rejimi devrilmiş ve Azerbaycan gerçek bağımsızlığını Sovyet hakimiyeti devrinde kazanmıştı"[676].

Görüldüğü gibi Sovyet doktrini çerçevesinde Azerbaycan tarih yazımı hiçbir surette objektif, akademik ve adil değerlendirilmemiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Sovyet tarihçiliği konseptine sırasıyla aşağıdaki gibi aydınlık getirmeye çalışacağız:

-Şayet Sovyetler dönemi Azerbaycan halkının kaderinde gerçek manada büyük bir rol oynamış olsaydı, bu devirde onlarca insan sahip oldukları dinî ve millî düşünceye göre hapsedilemez veya kurşuna dizilemezlerdi. Zira sadece 1937-1938'li yıllarda ortalama hesapla 70-80 bin aydın, siyasetçi devlet adamı, yazar, öğretmen, bilim ve din adamının yok edildiğini dikkate alacak olursak[677] Sovyet döneminin Azerbaycan halkının kaderinde ne tür bir rol oynamış olabileceğini daha iyi anlamış oluruz.

-Azerbaycan aydınlarının "işçi-köylü Rusyası'ndan" ayrılmak istemesinin nedeni ise kendi bağımsız ve demokratik cumhuriyetlerini kurmak istemeleri nedeniyledir.

-Bilindiği gibi I. Dünya Harbi sırasında Osmanlı Ordusu yedi düvele karşı savaşa girmiş ve bu sebeple de zayıf düşmüştü. Bu durumdan istifade eden Ermeniler, Osmanlı'dan toprak koparmak amacıyla Doğu Anadolu'da sivil halka karşı saldırı düzenlemişlerdi. Bu zaman Azerbaycan Türkleri, Anadolu Türk harpzedelerine dinleri ve meşrepleri gereği kardeş eli uzatarak maddi ve manevi yardımda bulunmuşlardı. Bu bakımdan Azerbaycan tarafından Türkiye'ye yapılan insani yardımın talan veya sömürü gibi anlatılması doğru ve etik bir yaklaşım tarzı değildir. Azerbaycan'dan Türkiye'ye büyük çapta bir diğer yardım seferberliği ise 1920'li yılların başlarında N. Nerimanov tarafından gerçekleştirilmişti. Bu ise AC hükümeti döneminde değil, bizzat Rusların Azerbaycan'ı işgalinden sonra yani Rus-Türk yaklaşımı sonucu gerçekleşmiştir. Sovyetler döneminde N. Nerimanov aracılığıyla istiklal savaşı veren Türklere dostane ilişkiler bağlamında küllî miktarda altın ve petrol gönderilse de bu durum Azerbaycan'dan Rusya'ya gönderilen altın ve petrol madenleri gibi süreklilik arz etmemektedir. Nitekim M. Kasımlı da "Odlu Yurt" dergisine istinaden Azerbaycan doğal kaynaklarının Türkiye'den ziyade Rusya'ya aktarıldığını belirtmektedir. Onun aktarımına göre "Odlu Yurt" dergisinde konuyla ilgili şöyle bir ifade geçmektedir: *"... Azerbaycan'ın altın kanalları Rusya'ya*

[676] Nesibli, *Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale,* 26-27.
[677] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 4.

akmaktadır. 1920-1928 yılları arasında Azerbaycan'dan Rusya'ya 36.037.000 ton petrol, 670.884 ton doğal gaz ihraç edilmiştir. 1921-1922 yıllarında yurtdışına ihraç edilen ham petrol 6.200.000 pud (62 pud 1 tona eşittir) idiyse, bu rakam 1927-1928 yıllarında 118.000.000 puda çıkarılmıştır. Azerbaycan petrolü tam bir sömürü kaynağı olmuştu"[678].

-Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Bolşevik ve Taşnaklardan temizlemesi ise işgal demek değildir. Bilakis, işgal altındaki Bakü'nün kurutuluşu demektir. Bakü'nün kurtuluşu ise giyotin makinesinden başını kurtaran adamın durumu gibidir. Resulzade'nin ifadesiyle *"Bakü'süz Azerbaycan, başsız beden gibidir"*[679].

-AC Hükümetinin Rusya'dan ziyade İngilizlere meyletmesinin nedeni ise İngilizlerin ekonomik olarak sömürmesidir. Ancak Ruslar hem ekonomik hem de dinî ve millî kimlik açısından sömürüyorlardı. Bu açıdan iki kötü arasında kalan hükümet mensupları en iyi kötüyü veya kötünün en iyisini seçmek mecburiyetinde kalmışlardı. Rus ve Batı sömürgeciliği arasındaki fark, muhaceret aydınlarının 1957'de yurt dışında neşrettikleri "Azerbaycan" dergisinde şu şekilde izah edilmiştir:

"... Eski Batı sömürgeciliğiyle kıyaslanacak olursa, Sovyet sömürge sistemine sömürgecilik demek doğru olmasa gerekir. Çünkü en geri sömürgelerde dahi sömürge halkının diline, dinine, kültürüne, edebiyatına, millî bayramlarına, sanat ve tiyatrosuna karışılmaz. Hâlbuki Sovyet yönetiminin ise, dinsizlikten başka hiçbir din tanıdığı yok. Rus kültürü bütün mahkûm milletlere zorla tahmil ediliyor. Türkler'e Türk tarihi ve edebiyatı okutmuyorlar, sanat ve edebiyatın ise, Rus emperyalist hedeflere ve komünist emellere körü-körüne hizmet ettirilmesini istiyorlar. Alfabeye kadar her şeyi Ruslaştırıyorlar ve hiçbir kanun ve hak tanımadan kitle halinde milletleri ortadan kaldırıyorlar"[680].

-Azerbaycan emekçilerinin Sovyet Rusya'yı istemeleri ise düzmece iddia olduğu için genel kabulün ötesine geçemez. Çünkü Sovyet döneminin ilk yarsında uygulamaya konulan politikalar nedeniyle toplumun ekonomik yaşamı çok acınası bir durumdaydı. Özellikle de köylerde kolektifleştirme adı altında halkın malına el konulmaktaydı. Örneğin, 1928'de Azerbaycan'da 158 kolektif çiftlik kurulmuştu. Fakat bu çiftlikler düzenli olarak çalışmıyorlardı. Bu bakımdan *"Kolektif çiftlikler Azerbaycan ekonomisine vurulmuş bir*

---

[678] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 233.
[679] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1990), 52.
[680] "Başyazı", *Azerbaycan Dergisi*, "27 Nisan İstilası'nın 37. Yıldönümü" 6/1 (61), 1957, 2-3.

darbeydi". Bu sebeple de Azerbaycan köylüsü Sovyet yönetimini istemekten ziyade ona karşıydı[681].

-Sovyet tarih yazıcılığında AC Hükümetinin İngilizlerin izin vermemesi nedeniyle Denikin ordularına karşı Sovyet Rusya ile ittifak yapmaktan kaçındıkları belirtilmiştir. Oysaki İngilizlerin söylemesine gerek kalmadan AC Hükümeti, Denikin'e karşı Sovyetlerle ittifak yapmanın daha uygun olacağının bilincindeydi. Çünkü Sovyetler her ne kadar amel etmeseler de en azından her ulusun kendi kaderini tayin hakkından bahsediyorlardı. Fakat Denikin, Rusya'da yaşayan milletlere herhangi bir hak vermeyi düşünmüyordu. Bu ise Denikin başkanlığında Çarlık Rusyası'nın yeniden inşası demekti[682].

-Bolşevik propagandaları arasında yer alan doktrine göre 1920'li yıllardan itibaren yapılan çalışmalar sayesinde Azerbaycan'ın buhrandan çıkarıldığı belirtilmektedir. Oysaki Nisan istilasını takip eden yıllarda işsizlik ve buna bağlı olarak erzak ve açlık sıkıntısının yaşandığı bilinen bir husustur. Örneğin, Güney Kafkasya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti ÇEKA'sının Mayıs 1926 tarihli siyasî durumuna ilişkin gizli raporunda Azerbaycan'da halkın açlık sıkıntısı nedeniyle rahatsızlık, endişe ve rehavet içinde bulunduğu belirtilmektedir. 1928'de sadece Bakü'de ekmek için 400-500 kişi saatlerce sırada durmaktaydı. Sovyet döneminde müşahede edilen göreceli buhran, diğer ifadeyle sosyal çile neticesinde halk yönetime karşı tepki göstermekteydi[683]. Belirtmek gerekir ki, bahsettiğimiz sosyal-siyasî sıkıntılar ve ekonomik buhran, AC hükümeti döneminde de mevcuttu. Fakat iki sene gibi kısa bir sürede bu tür önemli sorunların çözüme kavuşturulması mümkün değildi.

Azerbaycan'ın gerçek bağımsızlığını Sovyet hâkimiyeti devrinde kazanması konsepti ise Sovyet döneminin siyasî ideoloji ahvalini yansıtan fikirlerin en bariz örneklerinden biridir[684]. Fakat Sovyet döneminde mevcut konseptin dışına çıkmak ölüme davetiye çıkarmak anlamına geldiği için tarihçiler uzun süre bu konulara eğilmeye tereddüt etmişlerdir. Azerbaycan tarihçiliğiyle ilgili yazı yazmaya cüret edenler ise baskı altına alınır, eserleri ise yasaklı kitaplar listesine eklenirdi[685].

---

681 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 233.
682 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 134.
683 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 233.
684 Nesibli, *Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale,* 27.
685 Nesibli, *Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale,* 25.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Sovyetler genelinde tarih yazımı açısından ılımlı gelişmeler yaşanmağa başlanmış ve bu yumuşama neticesinde tarihçiler kendi tarihleri hakkında bazı konuları ele alma imkânına sahip olmuşlardır. Fakat Stalin'den sonra Parti Genel Sekreteri Nikita Kruşçev'in başa geçmesiyle yumuşama devri sona ermiştir. N. Kruşçev hâkimiyete gelir gelmez Stalin dönemini şiddetle eleştirse de* 1954'te Taşkent'de toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında Türk Cumhuriyetleri tarihçilerinden daha önce millî konularda yazdıkları hususları tekzip etmelerini istemiştir. Burada dikkat çeken husus ise Özbek Komünist Partisi Merkez Komitesi 1. Sekreteri Reşidov'un, Moskova'nın direktifiyle tarihçilere şöyle bir uyarıda bulunmasıdır:

"Daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, onlar Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir… Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki, bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar. Reşidov sözüne devamla, 'bilimsel eserlerde Panislamizm, Pantürkizm, ceditçilik ve başka burjuva nasyonalizm ve ihtilal aleyhtarı akımların irticai mahiyetini meydana koymak gerekir' demiştir"[686].

1960'lı yıllara gelindiğinde ise daha önce de belirttiğimiz gibi Komünist Partisi direktifleri esasında on ciltlik Sovyetler Birliği tarihi yazdırılmıştır. Burada Rusya'ya ilhak edilmenin "ilericiliği" pekiştirdiği, Rusların Rus olmayan milletlerin hayatında önemli bir role sahip olduğu düşüncesi işlenmekteydi. Yeni tarih yazımında özellikle vurgulanması gereken hususlar ise şu şekilde belirtilmekteydi: *"Eserde Rus olmayan milletlerin tarihinden, bu milletlerin özel tarihi gelişmelerini açıklayan ve böylece çevrelerinde 'millî düşünce ve eğilimlerin canlanmasına uygun materyallere yer verilmeyecektir".* Ayrıca *"Geçmişte Sovyet halklarını 'ayıran' noktalar üzerinde değil, aksine bu milletleri Rus milletine 'yaklaştıran' hususlar üzerinde durulacaktır"*[687].

18-21 Aralık 1962'de Moskova'da toplanan Sovyet tarihçilerinin birlik toplantısında B. N. Ponomaryov tarafından şu hususlar dile getirilmiştir:

---

* Sovyetler Birliği Komünist Partisi 20. Kurultayında Kruşçev Stalin'i eleştirmiştir. Hatta komünist partinin de Stalin'in suçlarına ortak olduğunu belirtmiş ve kişi kültüne artık son verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

686 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 63-64.

687 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 64.

“Sovyet tarihçisi, geniş tarihi perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletleriyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu manasını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışmalıdır. Sovyet Cumhuriyetleri tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fiziki imhadan kurtulmak için yegâne yoldu. Aynı zamanda ayrı ayrı cumhuriyetler tarihinin bütün memleket tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması gerekir”[688].

Bu sebeple SSCB tarihçileri, artık tarih kitaplarında yukarıdaki direktifle yani *“memleketlerinin Rusya tarafından ilhak edilmesini onların ilerlemesi için iyi bir hadise olduğunu, halkın Rusya’yı ve Sovyet rejimini bir kurtarıcı olarak görüp Rus ordularına kucak açtıklarını, şimdiki komünist rejim altında kardeşçe çalıştıklarını ve kalkınmalarının daha da iyiye doğru gittiğini ve nihayet Rusların ‘Büyük Birader’ sıfatıyla o memleketlere gelip kardeş halklarının daha iyi kalkınmaları için yardım ettiklerini yazacaklardı”*[689].

Bu gelişmeleri takip eden süreçte yani 1956’da Sovyetler Birliği Komünist Partisinin 20. Kurultayı gerçekleştirildi. Bu kurultayda Sovyet Cumhuriyetleriyle barış içinde yaşamak (Rusça mirnoe sosuşestvovanie) istediğini bildiren N. Kruşçev, Azerbaycan’ın 1917-1920’li yılları hakkında araştırma yapılmasına izin verdi. Lakin Azerbaycan Cumhuriyetinin oluşumu hassas bir konu olduğu için yapılan tahkikatlar Komünist Partinin kontrolü altında gerçekleştirilmekteydi. Bu sebeple mevzular işlenirken yine de resmî ideoloji dışına çıkmak mümkün değildi. Bu yüzden Sovyet döneminde yazılan eserlerin birçoğu resmî ideolojiyi yansıtmaktadır. Başka bir ifadeyle resmî ideoloji çemberi dışına çık(a)mamıştır[690]. Bu durum 1980’li yılların sonlarına doğru devam edecektir.

---

688 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 64-65.
689 Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi,* 65.
690 Nesibli, *Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale,* 25.

3.6. AZERBAYCAN MİLLİ AYDINLARINDAN M. E. RESULZADE'NİN MUHACERET HAYATI: MATBUAT FAALİYETLERİNİN İSTİKLAL DAVASINDAKİ YERİ

Azerbaycan'da baskı siyasetinin artmasıyla sivil halkın yanı sıra aydınlar ve devlet siyasî adamaları ülkeyi terk ederek yurtdışına muhaceret[*] etmek zorunda kalmışlardır. Bu vesileyle çoğu insan Türkiye ve İran gibi komşu devletlere sığınırken, Azerbaycan Millî Şûrâ Başkanı Resulzade ise ilk başta Stalin'in de telkiniyle Rusya'ya gitmek zorunda kalmıştır. Burada Doğu Dilleri Enstitüsü'nde öğretmenlik yapan Resulzade'ye daha sonra Doğu ilimlerini öğrenme cemiyetine başkanlık yapması teklif edilmiştir. Fakat yetkin kişilerin bulunduğu böylesi bir cemiyete başkan değil, en fazla üye olabileceğini bildirmiştir. Ancak cemiyet nizamnamesini tetkik esnasında burada bulunan azaların %51'nin Komünist Partisine hizmetiyle bilinen kişiler olduğunu öğrenince cemiyetin ilmi değil, bilakis siyasî amaçlar doğrultusunda kurulduğunu anlamış ve üyelik fikrinden de vaz geçmiştir[691].

1922 yılına gelindiğinde ise "Gizli Müsavat" teşkilatı, Resulzade'nin Moskova'da siyasî mücadeleden kenarda tutulmasına seyirci kalmamış ve bu manada millî harekâtı temsil etmesi için Avrupa'ya gitmesini kararlaştırmışlardır. Resulzade'nin Moskova'dan kaçırılması için sabık parlamento üyesi Rahim Bey Vekilov ve Bakü askerî teşkilatının başkanı Doktor Hasanzade, bir miktar parayla Moskova'ya gitmişlerdir. Burada Resulzade'nin ilmi araştırma nedeniyle Leningrad (Sankt-Petersburg)'a gitmesi gerektiği istenmiştir. Bu konuda izin alındıktan sonra Tatar maarifçilerinden biri olan Musa Carulah Bigi'nin de yardımıyla Resulzade'nin gece saat 12 sularında gemiyle Moskova'dan Fin körfezine kaçışı gerçekleştirilmiştir[692].

Moskova'dan Finlandiya'ya kaçan Resulzade, önce Helsinki'ye buradan da Berlin (Almanya)'e (16.09.1922) gitmiştir. Ardından, Paris (Fransa) üzerinden İstanbul'a gelerek

---

[*] Kişinin yaşamakta olduğu ülkeyi (dinî veya siyasî sebeplerle) terk ederek başka bir ülkeye uzun veya kısa süreliğine yerleşmek için gitmesine (göç etmeğe zorlanmasına) muhaceret denilir. Bkz: sozluk.gov.tr (Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlüğü) (Erişim 03 Ocak 2021).

[691] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi* (İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayınları, 3. Basım, 2013), 23.

[692] Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi*, 265; Resulzade'nin Moskova'dan kaçışı hakkında daha detaylı bilgi için bkz: M. E. Resulzade, *Stalinle İhtilal Hatıraları,* hz. N. Nesibzade, ed. Z. Bünyadov (Bakü: Elm Yayınları, 1991).

Azerbaycan İstiklal mücadelesi için neşriyat faaliyetlerine başlamıştır. Bu manada ilk olarak 1923'te Azerbaycan misak-ı millisi sayılan *"Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)"*[*] adlı eserini yazarak Azerbaycan'ın beşeri davasını ortaya koymuş oldu. Yine aynı yıl *"Asrımızın Siyavuş'u"*[*] adlı diğer eserini kaleme aldı. Bunun yanı sıra *"İstiklal Mefkûresi ve Gençlik", "Rusya'da Siyasî Vaziyet", "İhtilalci Sosyalizmin İflası ve Demokrasinin Geleceği", "Milliyet ve Bolşevizm"* vb. gibi kitap, risale ve makaleler mecmuaları vardır. Resulzade dışında Azerbaycan istiklali için yurtdışında kitap ve makale yayımlayanlar arasında M. B. Mehmetzade, Mehmet Şerif, Cihangir Zeyneloğlu, Yusuf Bey Vezirov, Ahmet Caferoğlu, Mehmet Sadık Aran, vd. gibi ulusçu aydınlar da mevcuttu[693].

Aydın muhacirler grubu zamanla kendi aralarında kenetlenmek için siyasî bir teşkilata ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaca binaen harekete geçen Resulzade, İstanbul'da toplanan Azerbaycanlı muhacirleri bir araya toplayarak, 1924'te "Azerbaycan Millî Merkezi"ni oluşturmuştur[*]. 1924-1931 yılları arasında faaliyet gösteren bu teşkilatın kadrosu: M. E. Resulzade, Abbas Kazımzade, Mehmet Ali Resuloğlu, Halil Bey Hasmehmetli, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ekber Ağa Şeyhulislam, Musa Vekilli, Miryakub Mehdizade, Ceyhun Hacıbeyli, Mehmet Sadık Aran, Rüstembey Şefibeyli, General İsrafil Bey, Abbas Atamalıbeyli, Abdul Ali Bey Emircan, Naki (Keykurun) Şeyhzamanlı ve Mehmet Muharrem gibi istiklal aşığı aydınlardan oluşmaktaydı[694].

Teşkilatın başlıca hedefi ise:

---

[*] Resulzade'nin 1922-1931 yılları arasında Türkiye'ye muhaceret etmesi, Türkiye Cumhuriyet tarihinin ilk Cumhur Başkanı olan Mustafa Kemal Atatürk devrinde gerçekleşmiştir. Zira sözünü ettiğimiz bu kitap, 1923'te Atatürk'ün teşebbüsüyle İzmir'de gerçekleştirilen kitap festivali yarışmasında "Atatürk Mükâfatı" ödülüyle taltif edilmiştir. Atatürk ise, bu kitabın bir nüshasını kendi kütüphanesinde bulundurmuştur. Bkz. Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi*, 261.

[*] Resulzade, Bolşevik takibinden kurtulmak amacıyla Lahıç'ta bulunurken, misafir bulunduğu evin kütüphanesinde Firdevsi'nin "Şahname" eserini okumuş ve bu eserden besinlenerek dava arkadaşına, *"Arkadaş, tarihin Siyavuş'unu dinledin, şimdi sana asrımızın Siyavuşu'nu yazacağım"* demiştir. Fakat zor şartlar altında kaleme aldığı bu eseri takip nedeniyle Azerbaycandayken yayımlayamamıştır. Ancak her ihtimale karşı iki nüsha yaptırarak bir nüshasını misafir bulunduğu ev sahibine vermiş ve kendisine, aralarında kararlaştırdıkları anahtar kelime gelmedikçe bu nüshayı hiç kimseye vermemesini tembihlemiştir. Resulzade, İstanbul'a geldikten sonra aralarında belirledikleri anahtar kelimeyi o kişiye ulaştırmış ve böylece eserin diğer nüshasının da İstanbul'a gelmesini ve neşredilmesini sağlamıştır. Bkz: S. Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi,* 27-28.

[693] S. Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi,* 25-27, 72-73.

[*] Azerbaycan Millî Merkezi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Özcan, "Azerbaycan Siyasî Muhacereti Tarihi", *Türk Yurdu* 103/326 (Ekim 2014).

[694] S. Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi,* 28-30.

-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin istiklal ve egemenliğini yeniden gerçekleştirmek

-Azerbaycan'la aynı mukadderatı paylaşan milletlerin de benzer bir teşkilat kurmalarına yardımcı olmak

-Kızıl emperyalizm altında bulunan tüm milletlerin siyasî teşekkülleriyle komünizm tasallutuna karşı müşterek mücadele etmek

-Dil ve kültür birliği ile bağlı olduğumuz Sovyet hakimiyetindeki Türk illeriyle aramızda mevcut olan kardeşlik bağlarını güçlendirmek

-BM gibi ulusal teşkilatlarla veya Bolşevik aleyhtarı kurum ve kuruluşlarla iletişime geçmek ve Azerbaycan istiklal davasına destek olan dost devletlerde Azerbaycan'ı temsil etmek

-Egemenlik ve istiklalin kazanıldığı takdirde siyasî faaliyetleri memleket (Azerbaycan) merkezinden devam ettirmek[695].

Bu teşkilatın bir diğeriyse 1943'te "Azerbaycan Millî Birlik Merkezi" adıyla Berlinde teşkil edilmişti. Teşkilatın rehberi ise Abdurrahman Bey Fethalibeyli-Düdenginskiydi (Bu teşkilata daha sonra Ceyhun Hacıbeyli rehberlik edecektir). Teşkilatın başkanlık heyetinin üyeleri ise C. Hacıbeyli ve Ekber Ağa Şeyhulislam idi. Fakat her iki teşkilat arasında siyasî statüko nedeniyle bir takım zıddiyet ve çekişmeler mevcuttu. Ancak çeşitli yollarla da olsa teşkilatın esas gayesi millî mefkure çevresinde siyasî varlık mücadelesini sürdürmek, Azerbaycan istiklalini yeniden temin etmek ve yurtdışındaki siyasî muhacirlere ve öğrencilere maddî ve manevî yardımda bulunmaktı. Bu teşkilatın merkezi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yine Resulzade başkanlığında Ankara'ya taşınacaktır[696].

Antibolşevik harekâtın sürdürülmesinde ve Azerbaycanlı muhacirlerin birbirilerine daha çok kenetlenmesinde müstesna yeri haiz olan "Azerbaycan Millî Merkezi"nin Türkiye (İstanbul)'den başka Polonya (Varşava)'da ve Fransa (Paris)'te de şubeleri vardı. Resulzade'nin 2 Mart 1933'te Varşova'dayken belirttiğine göre merkez, Azerbaycanlı muhacirlerden M. Mehdiyev, M. Vekilli, E. Şeyhulislamov, A. Atamalıbeyov, C.

---

[695] S. Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi,* 30-31.
[696] Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi,* 82.

Hacıbeyli, H. Hasmehmetov, M. E. Resuloğlu ve A. M. Topcubaşı gibi çok ciddi ihtiyaç içinde yaşayan ailelere maddi yardımda bulunmaktaydı[697].

Resulzade, Azerbaycan Millî Merkezini oluşturduktan sonra Azerbaycan istiklal davasını daha da hızlandırmak amacıyla yayın alanında yürütülen faaliyetlere yöneldi. Bu manada 1923-1931 yılları arasında *Yeni Kafkasya Mecmuası* (1923-1927), *Azeri Türk Mecmuası* (1928-1930)*, *Yeşil Yaprak Mecmuası* (1928), *Odlu Yurd Mecmuası* (1929-1931) ve *Bildiriş Gazetesi* (1930-1931)'nin* yayımlanmasına öncülük etti[698].

Siyasî muhaceretin öncül isimlerinden biri olan Resulzade, İstanbul'da basın etkinliklerinde bulunmakla esasında Azerbaycan ve Azerbaycan dışındaki Türkler arasında görüş birliği sağlamak ve kamuoyu oluşturmayı hedeflemekteydi[699]. Bununla birlikte Sovyetlerin iddia ettiği gibi Azerbaycan'ın kendi isteğiyle Sovyetlere birleşmediğini, bilakis Bolşeviklerin Bakü'yü işgal etmek suretiyle Azerbaycan'ı Sovyet hâkimiyeti altına aldığını genç nesilin dikkatine sunmaktaydı[700].

Azerbaycan ulusal davasını tebliğ etmek amacıyla yayımlanan bu gazetelerde yeni rejimin yapılanması esnasında ortaya çıkan yolsuzluklar ve buna bağlı olarak oluşan yağmalama, tutuklama ve cezalandırma uygulamaları dile getirilmiştir. Azerbaycan'ın Bolşeviklerce ele geçirilmesinin yeniden hatırlatılması amacıyla 27 Nisan günü yayımlanan *Yeni Kafkasya* Mecmuası'nda, Azerbaycan halkına karşı yapılan amansız davranışa rağmen Azerbaycan halkının bağımsızlığa olan inancını yitirmediği ve direncinin kırılmadığı, bilakis halkın istiklale olan umudunun daha da arttığı bildirilmiştir. Hatta Azerbaycan millî mefkûresinin yeniden yükselmesinde ve şekillenmesinde bu uygulamaların çok büyük etkisi olduğu vurgulanmıştır[701].

---

697 Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi,* 34.

* *Azeri Türk* Mecmuası hakkında detaylı bir araştırma için bkz: Emine Gümüşsoy, "Mehmet Emin Resulzade ve Milliyetperver Bir Mecmua: Azeri Türk", *KSÜ Sosyal Bilimler Derisi* 4 (1-2) (2007), 45-55.

* Bildiriş Gazetesi'nin millî istiklal davasındaki yeri ve önemi hakkında detaylı bilgi için bkz: Mustafa İnce, *Bolşevik Propagandasına Karşı Bir Uyarı Aracı: Bildiriş Gazetesi (1930-1931)* (İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

698 Belkıs Ulusoy, *Azerbaycan Siyasî Muhaceretinin İstanbul'daki, Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-1931)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 75; S. Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi,* 39.

699 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 75.

700 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 77.

701 Daha detaylı bilgi için bkz: M. E. Resulzade, "Kara Bir Yıl Dönümü", *Yeni Kafkasya,* 4/15, 27 Nisan 1927, 1; a. mlf., "Büyük Facie", *Yeni Kafkasya,* 4/15, 27 Nisan 1927, 3.

Yeni Kafkasya isminin seçilmesi ihtiva ettiği mana bakımından oldukça manidardır. Çünkü Resulzade, kamuoyu oluşturmada yazılı basının yeri ve önemini iyi bildiği için bu adı kullanarak sadece kendi yurttaşlarının değil, aynı zamanda Rusya hakimiyetindeki tüm Kafkas halklarının da özgürlüğe kavuşmasını istiyordu. Örneğin, Resulzade Bolşevik işgalinin ikinci yılına izafetle 1924'te *Yeni Kafkasya* Mecmuası'nda; *"İnsaniyette müşterek olmamız hasebiyle dökülen onca çoluk-çocuk kanı için, Gürcülere de o kendi soydaşlarımız kadar acıyoruz"* [702] demekteydi.

Yeni Kafkasya Mecmuası'nda millî mefkûre zeminiyle birlikte siyasî, ekonomik ve kültürel alanda da birçok makale yayınlanmıştı. Özellikle de Bolşevik Parti teşkilatlanması içindeki bölünme ve fikir ayrılıkları konusuna değinerek partinin gerçek yüzünü ortaya koyma teşebbüsünde bulunmuşlardı. Fakat Azerbaycan muhaceret tarihinin temel taşı hesap edilen *Yeni Kafkasya* Mecmua'sı, Azerbaycan'da bağımsızlık fikrinin yayılmasında ve millî bilincin zinde tutulmasında önemli rol oynadığı için Sovyet hükümetini rahatsız etmekteydi. Bu yüzden Sovyet hükümeti, siyasî yollarla Türkiye Cumhuriyeti'ne baskı yaparak Azerbaycan istiklali için İstanbul'da neşredilen Rusya karşıtı derginin faaliyetine son vermesini talep etti. İlk başta Türkiye temsilcileri bu talebi geri çevirseler de Rusya'nın ısrarcı baskıları karşısında fazla dayanamayarak 1 Eylül 1927'de 94. sayının ardından *Yeni Kafkasya* Mecmuası'nı kapatmak zorunda kalmışlardı. Fakat Resulzade, beş ay gibi kısa bir süre sonra (1 Şubat 1928) yine aynı muhteviyata hizmet eden *Azeri Türk* Mecmuası'nı çıkarmaya muvaffak olmuştur. 1928-1931 yılları arasında neşredilen derginin karakteristik özelliği ise ilmi, edebi, içtimai, iktisadî ve bir o kadar da siyasî oluşudur. Bu nedenle sadece Türkiye ve Azerbaycan'da değil, Fransa, Almanya, Lehistan gibi dünyanın çeşitli Avrupa ülkelerine ve o cümleden İran, Afganistan gibi Orta Doğu ülkelerine de gönderilmiş ve yüzlerce okuyucuyla buluşma imkânına sahip olmuştur.

Dergi, Türkiye, Orta Doğu ve Avrupa ülkelerinde yaşanan siyasî ve kültürel gelişmelerin yanı sıra Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu politikalar hakkında da detaylı bilgi içermekteydi. Burada Sovyetlerin dinî ve millî kimliğin değiştirilmesi yönünde uygulamaya koydukları Ruslaştırma siyasetinden, ülkenin yerüstü ve yeraltı her türlü millî servetlerinin karşılıksız olarak Rusya'ya taşınmasından ve bu uygulamaların Azerbaycan ekonomisine dolayısıyla da Azerbaycan halkının sosyo-kütürel yaşamına vurduğu darbelerden bahsedilmekteydi. Fakat Aralık 1928'de Resulzade ve

[702] Muradov, "'İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!' Söyleminin Analiz Denemeleri", 1533.

Mehmet Sadık arasında ortaya çıkan anlaşmazlık nedeniyle Resulzade ve M. B. Mehmetzade *Azeri Türk* Mecmuası'ndan ayrılarak *Odlu Yurt* Dergisi'ne geçmiş ve başyazar olarak önceki faaliyetlerini buradan devam ettirmiştir[703].

Azerbaycan Türklerinin yurtdışı yani muhaceret faaliyetlerinin özünü teşkil eden matbuat işlemlerinin asıl gayesi, ezilen halkların hak ve hukuklarını talep etmek olduğu için burada genel olarak köylülerin ve çiftlik sahiplerinin problemlerinden bahsedilmekteydi. Bundan başka Azerbaycan millî servetlerinin karşılıksız olarak Rusya'ya taşınması gibi problemler dile getirilmekteydi. Çünkü Sovyet Rusya, kolhozlaştırma adı altında özel mülkiyet sistemini ortadan kaldırmış, toprak ve hayvanları müsâdere etmiş, taşınır taşınmaz tüm menkul ve gayrimenkul eşyalara el koymuş, yeraltı ve yerüstü doğal servetleri, petrol ve doğal gazı benimsemiş, ticari ve sanayi kuruluşlarını özümsemişti. Bu ise ülkede esnaf ve tüccarın ve o cümleden köylünün doğal hakkının elinden alınması demekti[704]. Bu bakımdan sosyalizm ilkesiyle ortaya çıkan Sovyetler Birliği ile ilgili *"Sosyalizme geçiş mi, devlet talanını teşhir mi?"*[705] sorusu ortaya çıkmıştır.

Kolhozlaştırma politikasının uygulayıcılarına göre bu politikanın gerçekleşeceği takdirde fabrikalar, üretim tesisleri, arsa ve araziler, maden ve ulaşım ağı gibi birçok kamu malının belirli sınıflar tarafından sömürülmesi engellenecekti. Yani kamusal alanların ve özel mülklerin sosyalize edileceği takdirde, *"... Komünizmin ön gördüğü 'sınıfsal toplum' oluşumunun da ilk adımı atılmış olacak ve daha önce kapitalist düzenin olanak vermediği; yeni sanayi kuruluşlarının, yeni madenlerin açılması, yeni yolların inşa edilmesi vb. gerçekleştirilebilecekti"*[706].

Azerbaycan muhacirlerinin siyasî görüş ve fikirlerini yaymak aracılığıyla basın faaliyetlerinde bulunması, Sovyet proletaryası üzerine gölge düşürdüğü için Sovyet hükümeti yeniden Türk yönetimi üzerinde yoğun baskılar yapmaya başladı. Bu yüzden daha önceki dergiler gibi *Odlu Yurd* Dergisi'nin de faaliyeti durdurulmuştur. Bu sebeple Resulzade, M. B. Mehmetzade önderliğinde neşrolunan *Bildiriş* Gazetesi'nde faaliyete başladı.

---

703 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 80-87.
704 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 95.
705 Vladimir Lenin, *Bütün İktidar Sovyetlere: 1917 Yazıları-2,* çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Agorakitaplığı Yayınları, 2013), 208-210.
706 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 95.

Bildiriş Gazetesi'nin fikrî sözcüsü olan Resulzade, bu gazetede de daha önceki yayın politikasının doğrultularını izlemiştir. İlk sayısı 7 Ağustos 1930'da çıkan bu derginin diğer dergilerden farkı ise haftada bir yayınlanıyor olmasıdır[707]. Burada dünyada ortaya çıkan son gelişmelerin yanı sıra Sovyetler tarafından uygulanan kolektifleştirmeye karşı köylülerin verdiği mücadele ve bu mücadeleye bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik sorunlar ele alınmaktaydı. Bununla birlikte rejime karşı yerli halkın mücadelesinden ve köylü ve çiftçilerin yaşadıkları zorlukların boyutlarından da bahsedilmekteydi. Fakat bir önceki gazeteler gibi *Bildiriş* Gazetesi'nin de asıl faaliyet nedeni ortaya çıkınca Rusya yönetimi yeniden Türkiye üzerinde yoğun baskılar yapmaya başladı. Baskıların artmasıyla da Rusya sınırlarını aşarak Türkiye'ye sığınan Resulzade'nin ve beraberindeki diğer muhacirlerin ülkeyi terk etmeleri istendi. Ardından 10 Eylül 1931'de devletin genel menfaati gereği *Bildiriş* Gazetesi'nin faaliyetine son verildi. Esasında 1932-1947 yılları arasında Türkiye yönetimi ülke genelinde faaliyet gösteren bütün siyasî teşkilatların kapatılması yönünde karar kabul etmişti. Bu sebeple Eylül 1930'da diplomatik baskılara daha fazla dayanamayan Resulzade ve mahiyetindeki diğer dava arkadaşları Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmışlardı[708].

Azerbaycan millî aydınlarının Türkiye'deki matbuat faaliyetlerinin sonlandırılması Sovyet Rusya açısından her ne kadar Azerbaycan muhaceretinin düşüşü olarak değerlendirilse de[709], Resulzade'nin yılmadan mücadeleye devam ettiği görülmektedir. Şöyle ki, 1931'de İstanbul'dan ayrıldıktan sonra mücadeleye ara vermemiş, arkadaşlarıyla birlikte siyasî muhacir/mülteci gibi Polonya'nın başkenti Varşova'ya sığınmıştır. Hatta Alman hükümeti çok kısa süre sonra kendilerine Komünizm aleyhinde mücadele yapmaları için uygun zemin hazırlamış ve bu konuda gereken kolaylığı sağlayacağını bildirmiştir. Bu müsamahayı iyi değerlendiren Resulzade ve yoldaşları daha önce Azerbaycan'da ve Türkiye'de yapmış oldukları mücadeleyi bu kez de Almanya'nın başkenti Berlin'den devam ettirmişlerdir. Ancak Resulzade ara sıra yine Varşova'ya uğrayacak ve hatta burada siyasî görevler de üstlenecektir.

Resulzade, Berlin'deyken Komünistler'in Türkiye'ye siyasî baskılar yapması sonucu Azerbaycanlı muhacirlerin ülkeden çıkarılmasını esefle dile getirmiş, Rusların

---

707 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 88-89.
708 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 90.
709 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 90.

muvaffak oluşunu ise düşmanın sevinci ve istiklal sesinin kısıtlanması olarak değerlendirmiştir. Hatta o, siyasî olayların seyrine uzaktan temaşa ederek içinde bulundukları bu zor durumu devrin acı tecellisi ve tarihin istihzası olarak nitelendirmiştir. Hatta hayretler içinde kalışını şu veciz ifadelerle beyan etmiştir:

"... On yıldan beri İstanbul'dan yükselen Azerbaycan (istiklal) *sesini kıstırmak için ellerinden gelen her şeyi müzayaka etmeyen* (esirgemeyen)*, gazeteleri* (kapatan)*, mitingleri* (yasaklayan)*, demarşları* (engelleyen)*, iftiraları, hile ve entirikaları ile hiç durmadan çalışan bolşevik-ruslar ne kadar memnun!...*

Neden memnun olmasınlar! Boğdukları genç Türk milliyetçilik, cumhuriyetçilik ve halkçılığın itiraz eden sesi artık işitilmez olmuştur. O ses ki, Sovyet rejimi ile yürüttüğü mel'un siyasetin iç yüzünü faş (ifşa) *ediyor ve Bolşevik falşlerini yüzlerine çarpıyordu. Evet onlar memnun olabilir: Millî, muasır, halkçı Türk Cumhuriyetinde Millî, modern halkçı Azerbaycan istiklalcilik mefkuresinin sesi kısılmıştır!... İşte yaşadığımız devrin acı tecellisi. Tarihin istihzası ..."*[710].

Resulzade'nin bu haklı haykırışı Bolşevikler'in Azerbaycanlı muhacirlere Türkiye'de de rahat vermediklerini açıktan göstermektedir. Fakat bundan hareketle Resulzade'nin Türk kardeşlerine kırgın veya dargın olduğu anlaşılmamalıdır. Çünkü Resulzade, 1953'te *Azerbaycan* Dergisi'nde kaleme aldığı makalede, 1931'de ülkeyi terk etmesinde M. Kemal Atatürk'ün imzası bulunmasına rağmen yine de kendisine karşı derin bir saygı ve hürmet beslediğini ifade etmiştir. Hatta kendisini "Kurtulan Şarkın sembolü" olarak adlandırmış ve bu adla bir makale yazmıştır[711].

Türkiye'den sonra Avrupa'da neşri maarif işine başlayan Resulzade, Türkçe, Fransızca, Almanca, Lehçe ve Rusça olarak birçok makaleler yazmıştır. Resulzade'nin, Berlin'de bulunduğu sürece aynı görüş ve yöntemler esasında yayımladığı gazete ve dergiler ise *İstiklal* (1932-1934) ve *Kurtuluş* (1934-1939) adlarını taşımaktadır[712]. Resulzade, daha önceki dergiler gibi bu dergiler aracılığıyla da Azerbaycan'da mevcut olan sorunları dünya kamuoyuna duyurmağa ve bu doğrultuda dünya devletlerinin desteğini almaya çalışmıştır.

---

[710] Resulzade, *Millî Tesanüd,* 40-41.
[711] M. E. Resulzade, "Kurtulan Şarkın Sembolü", *Azerbaycan* 2/8-9 (20-21) (Kasım, Aralık, 1953), 2-3.
[712] Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 91.

Bu dergilerin isimleri de ihtiva ettikleri mana bakımından oldukça manidardır. Çünkü Resulzade'nin redaktörlüğünde neşredilen *İstiklal* Gazetesi ve *Kurtuluş* Dergisi, Türk istiklalini ve millî kurtuluş harekâtını karakterize etmekteydi. Bu gazete ve dergilerin şekil ve şemasını ihtiva bakımından ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

-Azerbaycan'da milliyetçi ve gayri proleter aydınların sıkı takibe alınması ve tutuklanması ve buna karşı mücadele

-Halk üzerinde ve eğitimde uygulanan Ruslaştırma politikaları ve buna karşı mücadele

-Arap alfabesinin Latin alfabesine, Latin alfabesinin ise Kiril alfabesine değiştirilmesi ve buna karşı mücadele

-Millî servetlerin karşılıksız Moskova'ya sevkiyatı ve buna karşı mücadele

-Kollektifleştirme adı altında köylülerin arazilerine el konulması ve buna karşı mücadele

-Rus ve Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi/asimilasyon ve buna karşı mücadele

-Burjuva ve orta halli köylülerin eritilmeğe çalışılması ve buna karşı mücadele

-Komünizm ve Ateizm propagandası ve buna karşı mücadele[713].

Resulzade, basın ve yayın organlarının istiklal davasındaki yeri ve önemini iyi bildiğinden, sadece *İstiklal* ve *Kurtuluş* gazete ve dergilerinde yazmakla yetinmemiş, aynı zamanda "Promethe" (Avrupa'da faaliyet gösteren Sovyet karşıtı teşkilat) teşkilatına da aktif bir şekilde katılmıştır. Avrupa'da bulunmanın avantajlarından maksimum yararlanmaya çalışan Resulzade, Azerbaycan istiklali için yürüttüğü siyasal mücadeleyi Avrupa devletlerine de duyurmak amacıyla Rusya hâkimiyetindeki milletlerin temsilcileri (Noy Jordaniya, Aleksandr Şulkin, Ayaz İshaki, Mustafa Çokayoğlu, Miryakup Mehdiyev vd.)[*] tarafından Fransa'da (Paris'te) aynı adla neşredilen *Promethe* Dergisi'nde de çeşitli (10'dan fazla) makaleler yazmıştır[714]. Örnek vermek gerekirse:

---

713 Ulusoy, *Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* 92-93.

* Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi,* 89-90.

714 *Azerbaycan Dergisi,* "Mehmet Emin Resulzade", 33/247, 1984, 4-5; Promethe hareketi, Rus olmayan milletlerin (Ukrayna, Kuzey Kafkas halkları, Türkistan, Gürcüler, Azerbaycan Türkleri vd.) veya Sovyet karşıtı güçlerin muhaceretteyken Paris'te Bolşevizme karşı kurdukları bir teşkilattır. Bu teşkilatın

- “Azerbaycan Cumhuriyeti”, 1926*, No:1, 25-31

- “Bolşeviklerin Şark (Doğu) Siyaseti”, 1928, No:20, 10-14**

- “Kafkas Birliği”, 1929, No:36, 5-7

- “Millî Azerbaycan Harekâtının Karakteri”, 1930, No:42, 11-13

- Siyasetçi Tarihçiye Karşı”, 1931, No:51, 6-8[715].

Daha önce de vurguladığımız gibi Resulzade, Azerbaycan’da ve Türkiye’de olduğu gibi Avrupa’da da devlet bağımsızlığını yeniden temin etmek amacıyla tüm gücüyle mücadeleye koyulmuştur. Bağımsızlık arayışı için sürekli Avrupa’nın çeşitli ülkelerine giden Resulzade, gittiği her ülkede Azerbaycan bağımsızlığı için çeşitli çareler aramıştır. 1934-1935’li yıllarda Berlin’den sonra Varşova’ya giden Resulzade, burada da yurtdışı muhacirlerini Sovyet istilasına karşı örgütlemeye çalışmıştır[716]. Fakat 1939’da II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla artık Varşova (Polonya)’da tutunamayacağını anlamış ve Romanya’nın başkenti Bükreş’e gitmeye karar vermiştir. Burada biraz kaldıktan sonra 1942’de Almanya Dışişleri Bakanı Müsteşarı Von Schuleburg’un daveti üzerine Berlin’e gitmiş ve Azerbaycan’ın mukadderatı üzerine müzakerelere başlamıştır. Burada Almanlar Azerbaycan bağımsızlığını bazı koşullar altında tanıyacaklarını belirtmişlerdir. Ancak Resulzade, kayıtsız-şartız istiklal istemiştir. Zira Resulzade, Azerbaycan bağımsızlık ve istiklalinden hiçbir şekilde taviz vermeyi düşünmemiştir. Bilakis böyle bir adımı Azerbaycan misakı için çok büyük bir ihanet olarak değerlendirmiştir.

Almanlar’ın, Resulzade’nin tam istiklal fikrini kabul etmemesi neticesinde müzakereler sonuçsuz kalmış, Resulzade ise diğer Türk Cumhuriyetleri temsilcileriyle birlikte Berlin’i terk ederek yeniden Bükreş’e geri dönmüştür. Fakat savaşın sonlarına

---

nümayendeleri/temsilcileri aynı zamanda 1926-1938 yılları arasında Fransızca “Promethe” adlı dergi de neşretmişlerdir. Promethe hareketi ve dergisi hakkında detaylı bilgi için bkz: Etienne Coppeaukh, “Prometeci Hareket”, *Unutkan Tarih,* haz. Semih Vaner (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 17-20.

* Bilindiği üzere Resulzade, diplomatik nedenlerle Türkiye’yi 1930-1931 yıllarında terk etmeye zorlanmıştır. Fakat makalenin yayımlanma tarihinin 1926 yılı olduğunu dikkate alacak olursak, Resulzade’nin daha Türkiye’deyken bile Fransa’daki “Promethe” dergisine makale göndermiş olabileceği kanaatine varabiliriz.

** Resulzade’nin Fransa’dayken Bolşeviklerle ilgili “Promethe” dergisinde neşrettiği makalenin Fransızcası için bkz: M. E. Resulzade, “Bolşeviklerin Şark Siyaseti/La Politique Orientale des Bolcheviks”, *Promethee,* No:20, Fransa, 1928, 10-14.

715 Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi,* 90.

716 *Azerbaycan Dergisi* “M. E. Resulzade”, 28/229 (Ocak-Şubat-Mart 1979), 46.

doğru yani 1944'lü yıllarda Sovyet Ordularının artan taarruzları neticesinde Çekoslovakya'ya buradan da İsviçre'ye gitmek zorunda kalmıştır[717].

Resulzade, ömrünün Avrupa safhasında bile anayurdu sayılan yani ikinci vatanı olan Türkiye'yi asla unutmamış ve her zaman buradaki muhacirlerle iletişim halinde olmuştur. Bu sebeple de II. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle hâsıl olan yumuşama döneminden istifadeyle Türkiye'ye geri dönmeye karar verir. Bu konuda kendisine yakından yardımcı olan Hamdullah Subhi Tanrıöver ve diğer dava arkadaşları, dönemin Cumhur Başkanı İsmet İnönü (1884-1973) devrinde Hariciye vekiliyle görüşerek kendisinin Türkiye'ye gelmesine müsaade/izin verilmesini sağladılar. Neticede 3519 No:lu kanunun 22. maddesi uyarınca kendisine Türk vatandaşlığıyla birlikte ülkeye giriş hakkı verildi. Karar gereğince Eylül 1947'de yeniden Türkiye'ye geri dönen Resulzade, 1955 yılına kadar yani ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır[718].

Resulzade, Türkiye'ye döndükten sonra bu kez Ankara'yı kendisine merkez olarak ittihaz etti. Burada kültürel faaliyetlerde bulunan Resulzade, 1 Şubat 1949'da Dr. İbrahim Badal tarafından verilen bir önergeyle Ankara'da kurulan Azerbaycan Kültür Derneğinin fahri başkanlığına (derneğin ilk başkanı Dr. Hamit Ataman olmuştur. Derneğin kurucuları ise: Mehmet Altunbay, H. Ataman ve Aziz Alput'tur) getirilmiştir. Derneğin gaye ve ülküsü ise:

-*"Azerbaycan'ı tanıtmak, onun tarihini, ekonomisini, kültürünü, sanatını derlemek, işlemek, yaymak, millî ve tarihi günleri kutlamak*

-*Kitap, dergi, broşür ve gazete olmak üzere her türlü yayın yapmak, konferanslar, seminerler, kültürel toplantılar düzenlemek, sergiler açmak*

-*Muhtaç durumda bulunan yurttaşlara imkân nispetinde maddi ve manevi yardımlarda bulunmak, spor, tiyatro, opera, folklor, müzik, kadın, basın ve gençlik kolları kurmak, folklor ekipleri yetiştirmek, kır ve turistik geziler düzenlemek, öğrenci yurtları açmak"*[719].

Resulzade, Azerbaycan Kültür Derneği'nin kurulmasıyla yeniden yayın faaliyetlerine başlamış ve bu manada "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" adlı ilk eserini

---

[717] A. Aslan, *Azerbaycan'da İstiladan Sonra Devam Eden Millî Mücadele,* 57.
[718] Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi*, 36.
[719] S. Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi,* 142-143.

ortaya koymuştur. 1949'da Ankara'da neşredilen bu eser hacminin küçüklüğüne (29 sayfa) rağmen Azerbaycan edebiyat, sanat, mimari, nakkaşlık, resim ve diğer kültürel alanlarla ilgili çok büyük ve değerli bilgiler içermektedir. Resulzade, bir yıl sonra yani 1950'de "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" serisinin bir uzantısı olan "Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı" adlı ikinci eserini ortaya koymuştur. 40 sayfadan oluşan bu eser de bir önceki gibi muhteva bakımından çok kapsamlı ve oldukça zengin bilgi hazinesine sahiptir[720]. Eserin içeriğiyle ilgili bir ön bilgi vermek gerekirse eser, H. Cavid, A. Cevad, Cafer Cabbarlı ve diğer meşhur Azerbaycan ediplerinin yazılarındaki satır altı mânâları, bu manalardaki millî ruha bağlılığı ve siyasî motifleri ortaya koymaktaydı[721]. Bu bakımdan AC devrinde ve Sovyet işgalinden sonra Azerbaycan edebiyatının inkişaf merhalesini ve siyasî-sosyal meseleleri konu edinen bu eser, 1920-1930'lu yıllar Azerbaycan edebiyatını objektif olarak araştırmak ve değerlendirmek isteyen araştırmacılar için çok önemli ve son derece kıymetli bir eserdir[722].

Adları zikredilen her iki eser, daha sonra "Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı" (Ankara, 1984) adıyla Azerbaycan Kültür Derneği'nin 18. yayını olarak birlikte neşredilmiştir.

Resulzade'nin kaleminden sadır olan bir diğer önemli eser ise "Çağdaş Azerbaycan Tarihi" eseridir. 1951'de Ankara'da neşredilen bu eser, bir önceki serinin devamı niteliğindedir. Bu kitap Resulzade'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıl dönümü münasebetiyle 28 Mayıs 1950'de Ankara Halkevinde vermiş olduğu konferansın kitap haline getirilmiş şeklidir. Bu kitabı özel kılan cihetlerden biriyse Azerbaycan'ın Rus istilasına maruz kalmasını ve bu olaydan sonra yaşananları tüm çıplaklığıyla ortaya koymasıdır. Eserin ikinci bir özelliğiyse Komünizmin Azerbaycan'da hâkim olmasıyla Azerbaycan aydınlarının antisovyet mücadelesinden ve muhaceret tarihinden ayrıntılarıyla birlikte bahsetmesidir[723].

Resulzade, Türkiye'ye ikinci muhaceretinden sonra sadece bu eserlerle yetinmemiş, yayın faaliyetlerini ve araştırmalarını maddi ve siyasî açıdan zor koşullar altında olsa bile yine de devam ettirmiş ve devasa eserlerinden biri sayılan "Azerbaycan Şairi Nizami" adlı çok kıymetli eserini yazmıştır. Azerbaycan edebiyatı açısından son derece önemli olan bu

[720] S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade,* 81.
[721] Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi,* 84.
[722] S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade,* 82.
[723] Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade,* 82.

eser, 1951'de Nizami Gencevi'nin 800. seneyi devriyesi münasebetiyle Ankara'da neşredilmiştir. Bu eserin en bariz özelliklerinden biri Nizami yaratıcılığının millî ve beşerî değerlerinin çok büyük bir ustalıkla derin ve ilmî tahliller esasında geniş okuyucu kitlesine ulaştırılmış olmasıdır.

Görüldüğü gibi Resulzade, muhaceretteyken siyasî faaliyetlerle birlikte edebi ve kültürel faaliyetlerde de bulunmuştur. Bütün bunlar ise Resulzade kişiliğinin siyasî ve edebi yönünün nişanesi ve terennümü sayılmaktadır[724].

Resulzade, 1952'de Azerbaycan muhacirlerinin istiklal davasını dünya kamuoyuna duyurmak maksadıyla yukarıda yayımlamış olduğu kitaplara ek olarak bir de "Azerbaycan" adlı dergi yayımlamıştır. Dergi adının Azerbaycan seçilmesinde Feyzi Aküzüm'ün rolü büyük olduğundan derginin tüm ağırlığı da özel olarak kendisine verilmiştir. Derginin sorumlu müdürlüğü ise Dr. Ahmet Yaşat'a aittir[725].

1953 yılına gelindiğinde ise "Amerika Komitesi"nin davetiyle kısa süreliğine Almanya'ya gitmiş ve burada Azerbaycan İstiklali'nin 35. yıl dönümü münasebetiyle "Amerika'nın Sesi" radyosunda bütün Rusya hâkimiyetindeki milletlere özellikle de Azerbaycan ulusuna yönelik bir nutuk irad etmiştir. Burada: *"Azatlığın cihanşümul bir fikir olduğunu"* ve *"Bir tek esir insan, bir tek esir millet kaldıkça, dünyanın gerçek manada azatlık ve emniyet yüzü göremeyeceğini"* bildirmiştir. Ardından, *"1918'de tarihi bir kararla Kafkasya milletlerinin o cümleden Azerbaycan'ın mukadderatının azat milletlerin mukadderatıyla bağlandığını"* belirtmiştir. Sovyet doktrini konusuna da değinen Resulzade, Stalin'in *"Rusya'dan ayrılmayı bir irtica, başkalarından ayrılmayı ise bir inkılâp olarak"*[726] gördüğünü söylemiştir.

Stalin yönetim anlayışını stalinizm olarak değerlendiren Resulzade, Azerbaycan'daki mevcut durumun hiç de Sovyet yetkililerinin anlattığı gibi olmadığını, bu gerçeğin er ya da geç bir gün ortaya çıkacağını yani *"hakikatin parlayacağını, hak ile batılın karşılaşacağını ve bu zaman hakikatin Birleşmiş Milletler prensipini ve insan hakları beyannamesini benimseyen/kabul eden tarafın yanında olacağına"* dikkat çekmiştir. Ona göre, "*Galibiyet kuvvesi, kızıl istibdat zulmü altında inleyen aziz*

[724] Yakublu *Resulzade Ansiklopedisi*, 85.
[725] S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade*, 83-84.
[726] Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi*, 9.

vatanımızda 1918 yılının 28 Mayıs'ı gibi yeniden doğacaktır. Buna katiyen şüphe etmeyiniz" [727].

Azerbaycan muhaceret tarihinin önemli isimlerinden biri olan Resulzade, "Amerika'nın Sesi" radyosu aracılığıyla Azerbaycan millî davasını ve bu davanın karakteristik özelliklerini, Demokratik Azerbaycan Devletinin 12 Ocak 1920 tarihinden itibaren büyük devletler tarafından tanınması gibi diğer önemli hususlara da değinmiştir[728].

Resulzade, bir yandan Azerbaycan davası uğruna mücadele ederken diğer yandan da Millî Eğitim Bakanlığının çok önemli yayın organlarından biri olan "Türk Ansiklopedisi'nde Azerbaycan'a dair makaleler yazmaktaydı. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Resulzade, ilmi açıdan zengin bir insan olsa da iaşe konusunda ekonomik sıkıntıları vardı. Bu sebeple geçimini sağlamak için maddi olanağa gereksinim duymaktaydı. Resulzade, bu vesileyle ilk olarak Millî Eğitim Bakanlığında yayım müdürlüğünde, daha sonra ise Ankara Millî Kütüphanesinde iki yıl kadar görev yapmış ve Azerbaycan Türkçesinde yazılan kitapların listesini oluşturmuştur. O, burada yaptığı fişleme işlemeleri neticesinde Azeri Türk Bibliyografyası veya Azerbaycan Bibliyografyası hazırlamayı hedeflemekteydi. Fakat bu projeyi gerçekleştirmeye ömrü vefa etmemiştir.

Resulzade, sıhhatinde müşahede edilen sağlık problemlerinin (şeker ve prostat hastalıkları) artması nedeniyle 6 Mart 1955'te Ankara Üniversitesi Hastanesine yatırılmıştır. Fakat Resulzade, yapılan tüm tıbbi müdahalelere rağmen aynı gün saat 22.50 sularında vefat etmiştir. İki gün sonra yani 8 Mart 1955'te Ankara Hacı Bayram Camii'nde öğle namazını müteakiben kılınan cenaze namazının ardından Ankara Cebeci Asri mezarlığına (156 ada ve 12 parsel No:lu mevkide) defnedilmiştir[729].

Defin merasiminde Azerbaycan ve o cümleden Türk dünyasının önder isimleri Resulzade hakkında çok önemli nutuklar söylemişlerdir. Bunlar arasında ilk söz söyleyen: Abdulvahab Yurtsever'dir. O, Resulzade adını şanlı bir mübareze sembolüne, hayatını ise sönmez bir meşaleye benzetmiştir. Bunun peşin sıra Ahmet Caferoğlu, M. B. Mehmetzade, Hamdullah Subhi Tanrıöver, Sadri Maksudi, Cafer Seyidahmet Kırımer, Abdullah Battal

---

[727] Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi*, 9.

[728] *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti-100: Bibliyografya*, haz. M. Veliyev vd., ed. Gülbeniz Seferaliyeva (Bakü, 2018), 253.

[729] S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade*, 86; Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi*, 358.

Taymas, Zeki Velidi Toğan gibi mümtaz şahsiyetler söz alarak onun siyasî mücadelesini çok yüksek seviyede değerlendirmişlerdir. Örnek vermek gerekirse A. B. Taymas, Resulzade'nin siyasî ve akademik faaliyetlerini dile getirerek onun cismen aralarından ayrıldığını manen ise yüreklerde yaşayacağını ifade etmiştir. Ona göre: *"...Nadir bir idealist olan Resulzade, inandığı mübareze uğrunda her şeyini, ailesini, rahatlığını, sıhhatini, nihayetindeyse hayatını feda etmiştir. O, bu dünyadan ayrıldıysa da tarih sahifelerimizde, zihnimizde ve kalbimizde her zaman yaşayacaktır"*[730].

C. S. Kırımer, onun sayılan bu vasıflar nedeniyle kendisinin ebedileştirdiğini şu veciz ifadelerle dile getirmiştir: *"İslam'da teceddüt harekâtını, Türkçülük idealinin işlenmesini, Azerbaycan istiklalini, Kafkasya milletçilerinin konfederasyonunu, mahkûm milletlerin kurtuluş davalarını inceleyecek olan tarih, muhakkak Emin beyi bulacaktır. O, bu şekilde kendisini ebedileştirmiştir"*[731].

Netice itibariyle Resulzade'nin, 1955'te vefat etmesiyle Azerbaycan ve o cümleden tüm Türk dünyası çok büyük bir devlet ve millet adamını kaybetmiştir.

Resulzade ve dava arkadaşlarının yoğun mücaadele sonucu elde ettikleri başarıyı retrospektif (geriye dönük/dünden bugüne) ve perspektif (görünge/bakış açısı) zaman gerçeğiyle siyasî-stratejik ve coğrafi mekân gerçeği çerçevesinde değerlendirdiğimizde[732] ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır: 1920-1955 yılları arasında Azerbaycan aydın ve muhacirleri türlü zorluk ve meşakketlere katlanarak yurt dışı bilimsel teşkilatlanmayı başarmış ve bu doğrultuda büyük başarılar elde etmişlerdir. Bu bakımdan Resulzade, bağımsızlık mücadelesi mektebinin siyasî ve edebi temelini oluşturan kişi olarak adını altın harflerle tarihe yazdırmıştır.

3.7. II. DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN TUTUMU

Azerbaycan Türkleri, "Büyük Vatan Muharebesi" adı verilen II. Dünya Savaşı'nda faşizm'i komünizm'den daha tehlikeli görmüşlerdir. Bu yüzden *"Her şey cephe için, her*

---

[730] Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi*, 361.
[731] Yakublu, *Resulzade Ansiklopedisi*, 361; Resulzade'nin cenaze merasiminde olduğu gibi defninden sonra da faaliyetlerinin tebliği yapılmış ve bu meyanda çeşitli bilimsel toplantı ve konferanslar tertiplenmiştir. Hatta 1955 yılında Azerbaycan Dergisi'nin Mart sayısı, Resulzade'nin aziz hatırasına ithaf edilmiştir. Resulzade'nin ölümünden sonra hakkında söylenen nutuk, söyleşi ve yazılan mektuplar mecmuası hakkında detaylı bilgi için bkz: *Azerbaycan Dergisi*, "6 Mart 1955 (M. Emin Resulzade'nin Vefatı) Başyazı", 4/1 (36) (Mart 1955).
[732] Muradov, "'İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!' Söyleminin Analiz Denemeleri", 1525.

şey zafer için!" sloganlarıyla "Savaşçı Taburlar"a yazılmış ve Almanya'ya karşı savaşta yerlerini almışlardır. Bu gaye ile 1941-1945 yılları arasında yaklaşık 700.000 Azerbaycan Türkü'nün savaşa katıldığı belirtilmektedir. Bunlardan 11.000'den fazlası kadındı[733].

Sovyetler döneminde Azerbaycan Türklerinin savaşa alınması Sovyet Rusya'nın askerî açıdan selefinden farklı bir politika izlediğini göstermektedir. Çünkü Çarlık Rusya'sı zamanı Orta Asya halkları gibi Azerbaycan Türklerinin de birçoğu bilinçli bir şekilde askerlik mesleğinden menedilmişlerdi. Bu sebeple adı geçen halkların fazla savaş tecrübesi yoktu[734]. Buna rağmen bu bölgelerden savaşa alınanlar kısa sürede askerlik sanatının sırlarını öğrenmiş ve ortak vatan topraklarının savunulması amacıyla Almanya'ya karşı savaşmışlardır[735]. Hatta savaşta göstermiş oldukları yüksek başarıdan dolayı "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanıyla taltif edilmişlerdir. Bunlardan 18 Alman uçağı düşüren Pilot Yüzbaşı Adil Guliyev, Binbaşı Bakış Mehdiyev, Teğmen Melik Meherremov, Üstteğmen Selahattin Kazımov, Muhammed Meherremov, Binbaşı Hızır Mustafayev, General Hezi Aslanov, Albay Eşref Mehmetov, mert ve cesur Komutan İsrafil Mehmetov ve bunların şahsında yüzlerce Azerbaycan Türkü'nü örnek gösterebiliriz[736]. Fakat Azerbaycan'da Sovyetlere karşı Almanya'nın yanında yer alan bir grup insanın varlığı yadsınamaz. Bu gruba dâhil olan insanlar, Almanya'nın Sovyetleri yeneceği takdirde Azerbaycan'ın özgürlük kazanacağına ve böylece Sovyet baskı ve şiddetinden kurtulacaklarına inanıyorlardı[737]. Nitekim yeniden millî bağımsızlığın kazanılması, Nisan istilasıyla Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığına son veren Bolşevik zihniyetinin yok edilmesiyle yani SSCB'nin parçalanmasıyla mümkün olabilirdi. Bu sebeple de Azerbaycan Türklerinin yurtdışındaki muhacir özgürlükçüleri Sovyetlere karşı her türlü siyasî gücü desteklemek yolunu seçmişlerdi[738]. Hatta siyasî ilişkilerin pekiştirilmesi amacıyla Almanya'da Azerbaycanlı esir askerlerden müteşekkil lejyonlar kurulmasını sağlamışlardır. Ancak Azerbaycanlı aydınların, siyasî muhacirlerin ve bir grup askerin Sovyetlere karşı Almanya'nın yanında yer alması onların nasyonal-sosyalist oldukları

[733] Nesrin Sarıahmetoğlu, "II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası,* haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016), 107-111.
[734] Yeşilot, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", 543-544; B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 667; Kütükçü, *Rusya'da İslam,* 116.
[735] Kütükçü, *Rusya'da İslam,* 116.
[736] Sarıahmetoğlu, "II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan", 118-119.
[737] Sarıahmetoğlu, "II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan", 120, 131.
[738] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi,* 637.

anlamına gelmemelidir. Çünkü onlar arasındaki yaklaşımın sosyo psikolojik birtakım sebepleri vardı. Bunların başında 1920'de Azerbaycan halkına karşı başlatılan ve 1937'de zirve yapan baskı ve şiddet uygulamaları gelmektedir. Bunun yanı sıra dinî yaşantının kısıtlanması ve Ateizmin hâkim kılınmaya çalışılması gelmektedir. Ayrıca Sovyetlerin eşit olmayan milliyetler politikası, bu politikanın bir uzantısı olarak Azerbaycan Türklerinin Ruslaştırılması, Rusların Azerbaycan'da uyguladıkları iskân politikaları ve bunun neticesinde insanların doğdukları yurtlarından uzaklaştırılması, halkın millî servetlerinden biri olan petrol sektörünün Rusların tekelinde bulunması gibi çeşitli nedenleri vardı. Zira Stalin'in savaştan önce uyguladığı sert politikalar henüz halkın hafızasından silinmiş değildi. Bu yüzden kimi insanlar savaşın başlamasını Sovyet zulmünden kurtuluş olarak değerlendirmiş ve saf değiştirerek Almanya'nın yanında yer almayı tercih etmiştir[739]. Ancak çok geçmeden Almanya'nın Azerbaycan'a bağımsızlık vermek istemediği anlaşılınca bu insanlar Almanya ile ilgili sahip oldukları görüşten vaz geçmişlerdir.

Esasında muhaceretteki siyasilerin ve lejyondaki askerlerin Almanya ile siyasî ilişkiler kurmasını kaderin bir cilvesi olarak da görebiliriz. Çünkü onların *"birçoğu için 'vatan' anlayışı SSCB değil, Azerbaycan'dı"*. Yani, *"Bolşevik esaretinden kurtuluş umudu onların kaderini Nazilerle birleştirmişti"*[740].

Almanya'daki Azerbaycanlı muhacir ve esir lejyonların Sovyetlere karşı gerçekleştirdikleri mücadelenin gerçek amacı Azerbaycan Türk Lejyonu Komutanı Binbaşı Abdullah Fetih Alibeyli-Düdenginski'nin 25 Mart 1946'da Britanya Başbakanı Clement Ettli'ye yazdığı mektupta daha net bir şekilde ifade edilmiştir. O, yazdığı mektupta her şeyden önce 20-25 yıl içinde milyonlarca insanı katleden Bolşevikliğin yok edilmesi gerektiğinin zaruretinden bahsetmiştir. Halkın ve lejyonların Sovyetlere karşı olan mücadelesini ise insanların Stalin köleliğine boyun eğmek istememesi ve yine anti-halkçı tutumundan dolayı insanların kendisini sevmemesiyle ilişkilendirmiştir. Bolşeviklerin baskı siyaseti neticesinde insanların canları ve malları tehlike altında olduğundan bu konuya da değinmiş ve halkın saf değiştirmesinin bir nedenini de bu duruma bağlamıştır. Mektubun içeriğinde yer alan: *"... Biz, dünya komünistlerinin bizim baba ve evlatlarımızın kanı, anne ve kız kardeşlerimizin, eşlerimizin ve çocuklarımızın gözyaşıyla beslenmelerine karşıyız. Sayın Başbakan, biz bu amaçla Bolşeviklere karşı savaştık"* ifadesi Azerbaycanlı

---

739 Sarıahmetoğlu, "II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan", 131.
740 Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 646, 654, 658.

muhacirlerin Bolşevizm'e karşılık Almanya safında yer almasının nedenini açıklamaktadır. Aynı zamanda Almanya ile iş birliği içinde bulunmalarından dolayı Almanya'nın çıkarları için kendi toplumsal kimliklerinin hiçe sayılmasına müsaade etmeyeceklerini de vurgulamıştır: *"... Biz Bolşevik-Komünist değiliz, Almanya veya herhangi bir devletin çıkarları için kendi toplumsal kimliğimizi ve çıkarlarımızı pazarlık konusu yapmayız"*[741].

Netice itibariyle II. Dünya Savaşı'nda her ne kadar Almanların tarafını tutan bir grup Azerbaycanlı mevcut olsa da SSCB'nin Almanlara karşı zafer kazanmasında Azerbaycan'ın hem insan kaynağı[*] hem de doğal kaynaklar[**] açısından çok büyük katkısı olmuştur. Hatta bizzat bu sayede gerek SSCB gerekse de tüm dünya faşizm tehlikesinden kurtulmayı başarmıştır. Ancak Sovyet CK'nun 58. maddesi gereği düşmana esir düşmek ihanet veya askerlikten kaçmaya eş değer görüldüğü için esirlikten geri dönen insanların bir çoğu "halk düşmanı", "vatan haini" veya "Alman casusu" gibi suçlamalarla Sibirya ve Kolima kamplarına sürgüne gönderilmiş veya infaz edilmişlerdir[742].

3.8. BAĞIMSIZLIĞA GİDEN YOLDA AZERBAYCAN OLAYLARI (1990)

II. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Sovyet Rusya'da müşahede edilen göreceli yumuşama devri sona erdi. Ancak 1953'te Stalin'in ölümü üzerine tüm Sovyetlerde genel bir yumuşama ortamının yeniden hâkim olduğu gözlemlenmiştir. Şöyle ki, Stalin'den sonra hakimiyete gelen Nikita Kruşçev (1953-1964) daha önce "vatan haini" damgasıyla ölüme mahkûm edilenlerin suçsuz olduklarını tespit ederek beraat verilmesini sağlamıştır. Bu ılımlı gelişme, Leonid Brejnev (1964-1982), Yuri Andropov (1982-1984), Konstantin Çernenko (1984-1985) ve Mihail Gorbaçov (1985-1991) zamanına kadar devam etmiştir. Hatta 11 Mart 1985'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliğine gelen Gorbaçov, Sovyet yönetim sisteminde yıllardan beri süre gelen ve Rusya'nın önünü kapatan demir perde politikasının ortadan kaldırılmasına yani Sovyet sisteminde

---

[741] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 668-672.

[*] Savaşın başlamasıyla ülkenin tüm siyasî ve ekonomik imkanları askerî talepler doğrultusunda seferber edilmiştir. Bütün bunlar ise yeni ordu birliklerinin ve sanayi kuruluşlarının oluşumunu da beraberinde getirmiştir. Bu yüzden Azerbaycan Türkleri çok ağır şartlar altında çalışarak ordu için yüksek kaliteli yakıt ve askerî mühimmat üretmek zorunda kalmışlardır. Bu bakımdan savaşın SSCB lehine değişmesinde başta endüstri çalışanları olmakla Azerbaycan Türklerinin büyük katkısı olmuştur. Bkz: Sarıahmetoğlu, "II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan", 130.

[**] Savaşın, petrol, benzin, yağ ve diğer yakıt vasıtalarına olan gereksiniminin %75 veya %90'nı Bakü petrolü aracılığıyla temin edilmekteydi. Lakin Bakü'de imal edilen petrolün savaşın seyrini belirlemesine rağmen, savaş sonrası orduya kesintisiz yakıt sağlayan Bakü'ye "Kahraman Şehir" unvanı verilmesi ihmal edilmiştir. Bkz: Sarıahmetoğlu, "II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan", 117.

[742] Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 676-677.

yumuşama ve dışa açılma politikasının gerçekleşmesine karar vermiştir. Gorbaçov'u bu adımı atmaya sevkeden sebeplerden biri SSCB'nin teknoloji ve ekonomik açıdan geri kalmışlığı idi.

Demir perde politikasını ortadan kaldırmaya çalışan Gorbaçov, bu vesileyle perestroyka (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) politikasını yürürlüğe sokmaya başladı. Bu ise Sovyet hakimiyeti altındaki halklara bir takım siyasî ve sosyal özgürlüğün verilmesi anlamına gelmekteydi. Söz konusu politika bir yandan Sovyet halklarının kurtuluşuna sebep olurken diğer yandan da Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına zemin hazırlıyordu. Daha net bir ifadeyle, Sovyetlerin çöküşüne katalizör olmaktaydı. Zira sisteme işlevlik kazandırmak amacıyla yürürlüğe giren bu reform, SSCB sistemine nihayi darbeyi vuracak ve böylece kendi sonunu getirecektir. Nitekim aradan çok geçmeden Doğu Avrupa ülkelerinde görülen bu tür devrim harekâtları ve özgürlük rüzgârı Azerbaycan'da da müşahede edilecek ve komünizme körü körüne bağlılığın nedeni sorgulanmaya başlayacaktır. İlerleyen süreçte Rusların diğer milletleri sömürdüğü açıktan ifade edilecektir. Bu gibi eylemler kısa süre sonra milliyetçi akımların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Sovyetler Birliği, fırtınaya dönüşen güçlü rüzgâr neticesinde hızla çöküş arifesine girecektir[743]. Bu açıdan glasnost ve perestroyka devri, geminin su almaya başladığı devir olarak nitelendirilebilir.

Sovyetler Birliği genelinde siyasî durum bu mecrada gelişirken Azerbaycan'da Ermeni sorunu yeniden belirdi. Esasında Azerbaycan'da Ermeni sorunu daha önce de vardı. Fakat bu kez daha keskin bir hal almıştı. Şöyle ki, Gorbaçov'un perestroyka ve glasnost politikasını fırsat bilen Ermeniler, Karabağ'ı Ermenistan'a katmak amacıyla Karabağ'ın "Tarihi Ermeni Toprağı" olduğunu iddia etmeye başladılar. Bu vesileyle Gorbaçov'la siyasi ilişkiler geliştiren Ermeniler, giderek isteklerini daha da arttırdılar. Nihayetinde silaha sarılarak dondurulmuş nifak tohumunu yeniden aktifleştirmiş oldular. Başka bir ifadeyle küllenmiş sorunları tekrar alevlendirdiler.

Kremlin'de bulunan Ermeni danışmanı ve Moskova Komünist Parti yöneticilerinden biri olan Abel Aganbergian (SBKP MK Politbüro/Siyasî Büro Başkâtibi aynı zamanda M. Gorbaçov'un mali müşaviridir), Paris'te "L'Humanite" gazetesinde verdiği musahabede Ermenistan'ın iktisadî buhrandan kurtulması amacıyla Dağlık Karabağ

[743] B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 71-72; İrfan Sancak, "Bağımsızlık Sürecide Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 7/13 (ts.), 58.

Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan SSC'den alınarak Ermenistan SSC'ye katılması gerektiği hakkında bir demeç verdi. Bu demeç Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ çatışmalarını daha da derinleştirdi. 25 Ocak 1988'de Ermeniler, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların yaşadığı bölgelere baskınlar tertiplediler. Çatışmalar neticesinde her iki taraftan toplam 90'dan fazla insan hayatını kaybetti. En sonunda Kafan ve Meğri'de yaşayan yüzlerce Azerbaycanlı kendi yurtlarını terk ederek Azerbaycan'ın farklı bölgelerine yerleşmek zorunda kaldı. Azerbaycan Türklerinin kendi vatanlarında göçmen durumuna düşmesi neticesinde Azerbaycan'da siyasî ortam daha da gerginleşti.

Şubat 1988'de, 140 üyesinden 110'u Ermeni olan Karabağ Meclisi, Karabağ'ın Ermenistan'a katılmasına karar verdi. 12 Haziran'da ise tek taraflı olarak Azerbaycan'dan ayrıldıklarını ilan ettiler. Bu kararın onaylandığı takdirde ne gibi sonuçlar doğuracağını önceden kestiren SSCB Yüksek Sovyet'i Karabağ Meclisi'nin Ermenistan'a katılması yönünde aldığı kararı onaylamadı. Bu yüzden 18 Temmuz 1988'de Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olarak kalmasına karar verdi. Bu kararı kabul etmeyen Ermeniler, 4 Aralık 1988'de Karabağ'da Azerbaycan halkına karşı katliama giriştiler. 220 bin küsur Azerbaycanlıyı ise zorla Ermenistan'dan sürüp çıkardılar. Ardından Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için eylemlere başladılar. Bu arada Resmî Moskova yetkilileri duruma hâkim olmak için 40 bin kişilik Kızıl Ordu'yu bölgeye sevk etti. Azerbaycan halkı ise Rus tanklarına rağmen işgale karşı fiili mücadeleye devam etti. Sonunda Ruslar, Ocak 1989'da Karabağ yönetimini Azerbaycan'dan alarak Moskova'ya bağlayacaklardır[744].

Ermenilerin toprak iddiasıyla birlikte Rus Ordusu'nun Azerbaycan Türklerine karşı sert tepkisi Azerbaycan'da büyük reaksiyonlara neden oldu. Başka bir ifadeyle Azerbaycan milliyetçiliğinin canlanmasını yeniden tetikledi. Bu çerçevede Azerbaycan aydınları geniş propaganda kampanyası başlatarak Karabağ'ın tarihi Azerbaycan toprağı olduğunu ve bu sebeple Azerbaycan'a bağlı bulunması gerektiği tezini savundular[745]. Bu tezin savunucularından biri de Ebülfez Elçibey'di. O, daha 1960'lı yıllardan itibaren Bolşevikliğin Azerbaycan halkının fıtratına zıt bir unsur olduğunu savunmaktaydı.

744 Aynure Paşayeva, "1988-1994-cü İller Türkiye Matbuatının Azerbaycan'da Baş Veren Siyasî Hadiselere Yanaşma Tarzı", *Uluslararsı Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Ocak 2019), 21; B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 90-91; Hasan Bahar, "Bu Dünyadan Bir Elçibey Geçti: Elçibey'in Ülkesi Azerbaycan", *Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Eçibey'e Armağan,* haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. (Ankara: Berikan Yayınları, 2018), 202; İ. Sancak, "Bağımsızlık Sürecide Azerbaycan", 59; Vedat Gürbüz, "Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan Politikaları 1988-1994", *Ermeni Araştırmaları* 10 (Yaz 2003), 82-84.

745 Gürbüz, "Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan Politikaları 1988-1994", 84-85.

Şimdiyse Karabağ'ın Ermenilere verilmesini kabullenemiyordu, nitekim kabul etmesi mümkün değildi. Bu sebeple 1988'de Bakü Âlimler Derneği tarafından bir politik harekât olarak kurduğu Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)'nin de desteğiyle (16 Temmuz 1989'da Cephenin kuruluşu için yapılan kongrede Cephenin Başkanı seçilecektir) mitingler tertipleyerek halkı millî ideoloji etrafında kenetlenmeye çağırdı. Bununla birlikte Sovyet yönetiminin Azerbaycan'dan çıkarılması için kamuoyu oluşturarak halkı rejime karşı direnmeye teşvik etti.

Elçibey'i, Karabağ sorunun halli meselesinden sonra mitinglere sevk eden ikinci bir husus ise Güney Kafkasya'da demokrasi ve özgürlüğün temini meselesiydi. Çünkü Elçibey, Karabağ sorununun Sovyetlerin bilinçli bir oyunu olduğunu iyi biliyordu. Zira Moskova, Karabağ'daki Ermeni sorunu sayesinde bağımsızlık ve özgürlük talebinde bulunan Azerbaycan halkını bir müddet daha oyalamayı hedeflemekteydi.

70 yıl sonra Elçibey başkanlığında rejime karşı gerçekleştirilen bağımsızlık mitingleri, Azerbaycan Türkleri için büyük bir başarı olmakla birlikte insan hayatı açısından çok riskli bir eylemdi. Ancak buna rağmen halk sesini dünyaya duyurmak amacıyla mitinglere çok büyük rağbet göstermekteydi. Nitekim mitinglerde ortalama hesapla 120 bin civarında kişinin bulunduğu belirtilmektedir. Mitingler eski adıyla Hükümet Sarayı'nın Hazar'a bakan tarafında yer alan Lenin Meydanı'nda gerçekleştiriliyordu. Fakat buraya toplanan insanların amacı azatlık (bağımsızlık) olduğu için buranın adı o günlerde Azatlık Meydanı olarak değiştirilmişti. İki yıl sonra ise burada bulunan Lenin heykeli yıkılacaktır.

Millî mücadele ruhu ve azmiyle hareket eden Elçibey, mitinglere toplumun her kesiminden insanın katıldığını görünce meydan mitinglerini "halk harekâtı" olarak adlandırmıştır. Halkın mitinglere katılmasının nedenini ise halkın 70 yıl boyunca miting, gösteri ve toplantı gibi özgürlüklerden menedilmesi olarak nitelendirmiştir[746]. Mitinglerde atılan sloganların özünü bağımsız ve birleşik Azerbaycan fikri oluşturmaktaydı. Bununla birlikte milliyetin aslı meselesi de gündeme getirilerek Azerbaycan Türklerine kendi isimlerinin geri verilmesi talep ediliyordu. Elçibey, konunun önemine binaen aynı zamanda Sovyet yönetimi altında Azerbaycan Türklerine Türklük bilincinin unutturulduğunu da dile

[746] Nilüfer Mutlu, "Bağımsızlığa Giden Yolda: Ebülfez Elçibey", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/36 (2019), 48-49.

getirmiştir[747]. Fakat sansür nedeniyle parti ve devlete bağlı TV ve radyo kuruluşları, mitingleri ve atılan sloganları görmemezlikten geliyordu. Meydandakiler ise genelde "holigan", "çapulcu", "çeteci", "lümpen/sefil", "seviyesiz", "sürü", "kalabalık", "derinti" gibi kavramlarla aşağılanmaktaydılar. Ancak rejimin bu provokatif tutumu halkı yıldıramamıştır. Bilakis, halk mitingler aracılığıyla rejimin bu tutumuna şiddetle karşı çıkmış, bağımsızlık ve Karabağ için direnmiştir. Fakat rejime bağlı askerler halkın direncini kırmak amacıyla *"Vurun Müslümanları, halk düşmanlarını!"* diyerek miting iştikakçilerine karşı hücuma geçtiler. Miting'in önder isimleri *"Rusya'ya karşı açık protesto" ve "Ermenilere yönelik tehditkar tutum"* gibi çeşitli gerekçelerle yakalanarak hapsedildiler. Böylece meydan mitingleri 4-5 Aralık 1988'de özel çevik kuvvetlerinin güç kullanması neticesinde sona erdi. Azatlık harekâtının önder ismi Elçibey ise ikinci kez tutuklanarak 30 günlüğüne Bayıl Hapishanesi'ne götürüldü.

Sovyet yetkilileri meydan harekâtlarının bir daha tekrarlanmaması amacıyla 24 Aralık 1988'de Bakü'de ve diğer bölgelerde (on yedi ilçede) olağanüstü hâl ilan etti[748]. Ancak Azerbaycan ulusal siyasî mücadelesini sonuna kadar devam ettirmeği kendisine hedef edinen Elçibey, hapishaneden çıktıktan sonra yeniden millî mücadeleyi kararlılıkla devam ettirdi.

Azerbaycan Halk Cephesi lideri Elçibey, 25 Kasım 1989'da Bakü'de büyük bir miting düzenleyerek Azerbaycan Türklerinin isteklerini dile getirdi. Yaklaşık 200 bin kişinin katılımıyla gerçekleşen bu mitingde Ermeni saldırıları protesto edildi. Aynı zamanda Rusların Karabağ bölgesini boşaltmaları ve Azerbaycan'a geri iade etmeleri istendi[749]. SSCB Yüksek Sovyet'i, Azerbaycan'daki çatışmaları ve muhalefeti durdurmak amacıyla 28 Kasım 1989'da Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan yönetiminde bulunmasını tanıdı. Fakat Ermeniler bu kararı tanımamakla birlikte Karabağ sorununu yokuşa tırmandırma yoluna saptılar. Şöyle ki, Ermenistan SSC Meclisi/Ermenistan Yüksek

---

[747] Adalet Tahirzade, *Meydan 4 Yıl 4 Ay* (Bakü: Ay-Yıldız Yayınları, 1997), 2/114.

[748] Mutlu, "Bağımsızlığa Giden Yolda: Ebülfez Elçibey", 49-50; 1990'lı yılların başlarında Azerbaycan matbuatı baskı altında olduğu için, Azerbaycan olaylarıyla ilgili detaylı bilgilere Türkiye matbuatı aracılığıyla ulaşmaktayız. 1988-1990'lı yılların siyasî hadiseleri (Azerbaycan olayları/soykırım)'nin Türkiye matbuatına yansımalarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz: Paşayeva, "1988-1994-cü İller Türkiye Matbuatının Azerbaycan'da Baş Veren Siyasî Hadiselere Yanaşma Tarzı", 20-31.

[749] B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 91.

Sovyeti bu kararı tanımadığını açıkladı. 1 Aralık 1989'da ise Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a ilhak ettiklerini bildirdiler[750].

Azerbaycan'da gerginliğin artması üzerine Sovyetler Birliği Başbakanı Nikolay Rijkov, 10 Ocak 1990'da çatışmaları önlemek amacıyla Kızıl Ordu'yu Azerbaycan'a gönderme kararı aldı. Rijkov, aynı zamanda 15 Ocak 1990 tarihinde Norveç radyosuna bir demeç vererek Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışmaların durdurulması amacıyla askerî güç kullanılabileceğini vurguladı. SSCB Yüksek Sovyeti, bu demecin ardından aynı gün Azerbaycan'da Olağanüstü Hal ilan etti. Kararname gece saat 23.00'de yürürlüğe girdi.

Rusya'nın Azerbaycan'a askerî müdahalesini büyük felaketin küçük habercisi olarak değerlendiren Elçibey, Kızıl Ordu'nun Bakü'ye, Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesini kanla boğmak için geleceğine dikkat çekmiş ve *"Azerbaycan'ın bağımsızlığını sağlamak"* amacıyla sona kadar mücadele edeceğinin altını çizmiştir[751].

Sovyet yönetimi Azerbaycan Halk Cephesi önderliğindeki milliyetçilik ve bağımsızlık duygularının giderek artmasından rahatsızlık duyduğunu artık açıktan belli etmeye başlamıştı. Bu yüzden Sovyet yönetimi Kızıl Ordu birliklerinin Bakü'deki olaylara müdahale etmesini emretti. Emir üzerine günlerdir tam savaş düzeninde mevzilenmiş Kızıl Ordu birlikleri, 19 Ocak 1990 Cuma gecesi karadan, havadan ve denizden Bakü'ye girdiler. Bunun üzerine Sovyet resmî haber ajansı olan TASS, Bakü'de olağanüstü hâl ilan edildiğini açıkladı. Sovyet yönetimi olağanüstü hâl ilan etmekle esasında özgürlükçülerin bağımsızlık taleplerini önleyebileceğini düşündürüyordu.

Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girmesi üzerine Azerbaycan halkı yollara dizilerek etten barikatlar kurdular. Rus tankları önüne silahsız çıkma cesaretini göstererek düşmanın kalbine korku saldılar. Fakat Bakü Garnizon Komutanlığı'nın *"engelleri yıkın"* emrini vermesi üzerine barikatlar yıkıldı. Rus askerleri tanklarla silahsız insanların üzerine ateş açmaya başladılar. Bu yüzden 19 Ocağı 20 Ocağa bağlayan gece Bakü kan gölüne döndü.

---

[750] H. Bahar, "Bu Dünyadan Bir Elçibey Geçti", 202.
[751] B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 90-94.

Olaylar sırasında sadece Bakü'de 130'dan fazla insan hayatını kaybetti, onlarca insan ağır bir şekilde yaralandı, çok sayıda insan ise yakalanarak hapsedildi[752].

Kızıl Ordu, Kanlı Ocak olayları sayesinde Azerbaycan Türklerine gözdağı vermek istiyordu. Zira bu durum Azerbaycan örneğinde diğer Sovyet Cumhuriyetleri açısından da örnek teşkil edecekti. Ancak Sovyetlerin sert tepkisi beklenenin aksine neticelendi ve Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık talepleri daha da hız kazandı. Böylece Sovyet yönetimi toptan reddedildi[753]. Neticede 20 Ocak olayları bir yandan SSCB'nin çöküşünü hızlandırırken öte yandan Azerbaycan'ın bağımsızlığı için uygun bir zemin hazırlamaktaydı. Dolayısıyla tarihte bugün, Azerbaycan Türklerinin kendi kanlarıyla bağımsızlık tarihini yazdıkları gün olarak değerlendirilmelidir.

20 Ocak 1990 olayları Azerbaycan tarihinde acı ve kara bir gün olmakla birlikte Azerbaycan bağımsızlığının dönüm noktası olarak da değerlendirilmektedir. Çünkü Kızıl Ordu bağımsızlık umuduyla azatlık sesini yükselten özgürlükçüleri cezalandırmakla esasında istemeyerek de olsa Azerbaycan Türklerini millî irade etrafında kenetlenmeye sevk etmiştir. Nitekim Sovyet yönetim sisteminin çökertilmesinde çok önemi roller üstlenen Elçibey de bu konuya aydınlık getirmiş ve Ocak olaylarının müsebbipleri Bakü'de terör estirmekle Azerbaycan'da millî uyanışı durduracaklarını ve Azerbaycan Tüklerini sindireceklerini zannettiklerini belirtmiştir. Oysaki Azerbaycan Türkleri sinmek yerine daha da bilinçlenmişlerdir[754]. Nitekim bu bilinç sayesinde kısa süre sonra tam bağımsızlıklarını ilan edeceklerdir.

3.9. İSTİKLAL UĞRUNDA MÜCADELE VE SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN SONU: BAĞIMSIZLIK İLANI

20 Ocak 1990'da Kızıl Ordu'nun Azerbaycan Türklerine karşı katliam yapması üzerine çok sayıda işçi pasif direnişe geçerek grev başlattı. SSCB, siyasî gerilimin yumuşatılması için bazı önlemler alarak Ayaz Muttalibov'u AK(B) P Birinci/Genel Sekreterliği görevine getirdi. Muttalibov, 10 Mayıs 1990 Perşembe günü AHC lideri Elçibey ile görüşme kararı aldı. Görüşmede mevcut sorunların giderilmesi, sıkıyönetimin

---

[752] B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 99-102; H. Bahar, "Bu Dünyadan Bir Elçibey Geçti", 202; Kanlı Ocak katliamının perde arkasında yatan sebeplerin analizi için bkz: Mehmet Kengerli, "Kanlı Ocak Katliamının Perde Arkası", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* 277 (1991), 6.

[753] https://tr.wikipedia.org/wiki/Kara_Ocak, (Erişim 25 Ocak 2021).

[754] B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 170.

ortadan kaldırılması, bir yıl içinde genel seçimler yapılması ve ülke güvenliğinin temini gibi konular müzakere edildi. Resmî Hükümetin AHC'nin taleplerini dinlemek amacıyla masaya oturması, Komünist Partinin AHC'nin siyasî gücünü tanıdığı anlamına gelmekteydi.

Görüşmelerin ardından Yüksek Sovyet (parlamento), yeni bir kararla başkanlık sistemine geçtiğini açıkladı. Böylece AK(B) P Birinci Sekreteri Vezirov'un yerine Muttalibov getirildi. Muttalibov, 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ay yıldızlı bayrağını yeniden "resmî bayrak" olarak ilan etti. Ancak göstermelik yumuşamaya rağmen henüz olağanüstü hal kaldırılmış değildi. Bu yüzden 28 Mayıs Azerbaycan Millî Günü'nün kutlanması için halkın sokaklara çıkmasına ve gösteriler yapmasına izin verilmedi. Ancak bütün bu yasaklara rağmen Azerbaycan Türkleri ellerinde üç renkli bayrakla Bakü'de ilk defa gerçekleştirilen parlamento binasının önüne toplandılar. Düzenlenen mitingte Elçibey halka konuşma yaparak özellikle de gençlere hitap ederek kendilerini her zaman bayrağı yükseklerde tutma bilincine sahip olmaya teşvik etti. Ardından, 70 yıl önce Ruslar tarafından indirilen üç renkli Azerbaycan bayrağını sevinç gözyaşları içinde yeniden Azerbaycan Parlamentosu binasına çekti. Azerbaycan bayrağının göndere çekilmesiyle Sovyet bayrağı terk edildi. Bununla da Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin ulu önderi Mehmet Emin Resulzade'nin, 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgalinden birkaç saat önce Millî Meclis'te yaptığı konuşma tahakkuk etmiş oldu. Şöyle ki, Resulzade Azerbaycan Millî Meclisi'nde yaptığı tarihi konuşmada: *"İstiklal mücadelesi devam edecektir. Müstemlekeciler Azerbaycan topraklarını tamamen terk edinceye kadar bu savaş devam edecektir. Bir defa yükselen bayrak, bir daha inmez. Hür Azerbaycan bayrağı de er-geç söküldüğü yere dikilecektir. Ümidinizi kaybetmeyeniz. Bizim inancımızda ümitsizliğe yer yoktur"*[755] diyerek âdeta günümüze gönderme yapmıştır.

9 Haziran 1990'da Azerbaycan hükümeti Yüksek Sovyet'e başvu yaparak 28 Mayıs 1918 tarihinin Azerbaycan'ın millî kuruluş tarihi (ulusal bayram) olarak kanunlaştırılmasını ve Azerbaycan Cumhuriyeti bayrağının üç renkli olduğunu tescillemesini istedi.

[755] B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 168-170.

Üç renkli Azerbaycan bayrağı AC döneminde olduğu gibi mavi, kırmızı ve yeşil renkten oluşmaktaydı. Kırmızı zemin üzerinde ay ve sekiz köşeli yıldız tasvir edilmişti. Burada mavi renk; Türklüğü, kırmızı; bağımsızlığı ve moderniteyi, yeşil renk ise; İslam'ı simgelemektedir. Bayrak üzerinde yer alan ay ve sekiz köşeli yıldız ise Azerbaycan'da yaşayan 8 Türk boyunu temsil etmektedir[756].

Elçibey, bayrak gibi resmî rumuzların geri kazanılması konusunda birtakım başarılar elde ettiyse de, Moskova'nın bu gelişmelere sıcak bakmadığının ve pasif davrandığının bilincindeydi. Bu yüzden bir demeç vererek; Ulusal egemenlikten coğrafi sınırlara kadar, güvenlik, insan hakları, ekonomik ve sosyal çoğulculuğun temini gibi talepleri dile getirdi. Fakat bu taleplerin gerçekleşmesi halinde yaranması muhtemel sonuçları göz önünde bulunduran iktidar, şartların zorluğu nedeniyle taleplere olumlu yanıt vermedi. Bilakis muhalefete yönelik baskıları daha da artırdı. Böylece AHC ile iktidar arasındaki ilişkiler daha da gerildi. Bu bakımdan halk her fırsatta ayaklanarak sıkıyönetimin kaldırılması, ulusal savunma gücünün (Millî Ordu'nun) oluşturulması, Komünist Parti'nin feshi ve en önemlisi resmî bağımsızlığın ilanı için yeniden gösterilere başladı. Nihayet Muttalibov geri adım atarak öne sürülen talepleri kabul etmek zorunda kaldı[757] ve 30 Ağustos 1991'de Yüksek Sovyet'i toplantıya çağırdı.

Muttalibov, toplantı sonrası olağanüstü hâlin kaldırılması, millî ordunun oluşturulması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının oybirliğiyle tanınması yönünde bir bildiri kabul edildiğini açıkladı. Bu ise Azerbaycan bağımsızlığının tanınması demekti. Fakat Yüksek Sovyet'in, bağımsız devlet olma şartının gereklerini yapmadığını göz önünde bulundurursak bunun resmî bir tanınmanın ötesine geçmediği kanaatine varabiliriz. Bununla birlikte bu tanımanın, asli bağımsızlık yolunda atılan ilk ve en önemli adımlardan biri olduğunu söyleyebiliriz[758].

Azerbaycan'dan bir gün sonra yani 31 Ağustos 1991'de Özbekistan ve Kırgızistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bundan bir süre sonra Orta Asya Cumhuriyetlerinden Türkmenistan (27 Ekim 1991) ve Kazakistan (16 Aralık 1991) da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu bakımdan Azerbaycan, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında bağımsızlık uğrunda en çok bedel ödeyen ülke olarak bilinmenin yanı sıra bağımsızlığını ilk kazanan

---

[756] B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 170-171.
[757] Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 171: İ. Sancak, "Bağımsızlık Sürecide Azerbaycan", 59.
[758] Sancak, "Bağımsızlık Sürecide Azerbaycan", 59; H. Bahar, "Bu Dünyadan Bir Elçibey Geçti", 202.

ülke olarak da bilinmektedir. Azerbaycan'ın 71 yıl sonra tekrar adını bağımsız devlet olarak tarihe yazdırması, Azerbaycan'ın yeniden doğuşu sayılmaktadır[759].

Azerbaycan bağımsızlığı uğrunda mücadele eden AHC Başkanı Elçibey, tam bağımsızlık için Sovyet hükümetine karşı baskıları daha da arttırdı. Bu yüzden Azerbaycan Yüksek Sovyet'i, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi konusunu müzakere etmek zorunda kaldı. Nitekim 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyet'i Azerbaycan'ın tam bağımsızlığını oy çokluğuyla resmen kabul etti ve bu durumu anayasa ile onayladı[760].

18 Ekim 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen ilan etmesi Sovyetlerin sonu, Azerbaycan'ın ise yeniden varoluş mücadelesinin semeresi anlamına gelmekteydi. Nitekim bu gelişmelerin ardından 8 Aralık 1991'de SSCB resmen dağıldı. Yerine ise Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) oluşturuldu. 21 Aralık 1991'de Alma-Ata'da yapılan toplantıda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri güvenlik gerekçesiyle bu oluşuma katıldıklarını ilan ettiler. Esasında Azerbaycan da bu oluşuma katılmıştı. Ancak muhalefeti temsil eden Elçibey, bu pakta karşı çıkarak BDT'yi sonu olmayan bir oluşum olarak değerlendirmişti.

29 Aralık 1991'de, Azerbaycan'da bağımsızlık kararı hakkında referandum yapıldı. Bu referandumda halk, Azerbaycan bağımsızlık kararını onayladı. Böylece Sovyetler Birliği çökerken Azerbaycan bağımsızlığı resmen tanınmış ve yasal statü kazanmış oldu[761]. Bununla da Azerbaycan'da o zamana kadar süre gelen Marksist-Leninist dünya görüşünün, Ateizm propagandasının, baskı ve şiddet uygulamalarının yerini dinî ve millî değerler mecmuası aldı. Ancak 70 yıl gibi uzun bir aradan sonra milletin özünü teşkil eden unsurların kısa sürede geri kazanılması düşünüldüğü kadar kolay olmayacaktır. Çünkü Azerbaycan'da bağımsızlığın gerçek manada nitelik kazanması için halledilmesi gereken birtakım problemler bulunmaktaydı:

Birincisi; millî-manevi ve demokratik ilkelere dayanan güçlü Azerbaycan devletinin tesis edilmesi

---

759 Vurgun Hasanlı, "Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan'ın Bağımsızlığı (1991 Senesinde Yayınlanan Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman Gazeteleri Örneğinde)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* IV/XII (Ağustos MMXVII), 57; B. Şimşir, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri,* 221.

760 Ali Mesimov, "Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", *Avrasya Dosyası: Azerbaycan Özel Sayısı* 7/1 (İlkbahar 2001), 274; İ. Sancak, "Bağımsızlık Sürecide Azerbaycan", 60; V. Hasanlı, "Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan'ın Bağımsızlığı", 67.

761 İ. Sancak, "Bağımsızlık Sürecide Azerbaycan", 60.

İkincisi; Rus ordularının kan dökülmeksizin Azerbaycan'dan çıkarılması ve Ermeni işgali altında kalan Azerbaycan topraklarının geri alınması (toprak bütünlüğünün temini)

Üçüncüsü; Azerbaycan millî servetlerini verimli kullanarak halkın refah seviyesini yükseltmek

Dördüncüsü; millî ve manevi değerlere sahip kalmak koşuluyla Azerbaycan'ı uluslararası topluma entegre etmek ve modern dünyada kendine özgü yer bulmasını sağlamaktı[762].

Nitekim Ebülfez Elçibey'den sonra hakimiyete gelen Haydar Aliyev, bu meselelerin uhdesinden ustalıkla gelecek ve Azerbaycan'da devletçilik geleneğini sağlam temeller üzerine inşa edecektir. Böylece Azerbayan'da demokratikleşme ve liberalleşme sürecini tamamlayarak Azerbaycan Türklerinin özbenliklerini muhafaza etmelerini sağlayacaktır. Daha sonra İlham Aliyev'in başarılı siyaseti neticesinde bu misyon daha da zirvelere yükselecektir.

762 Mesimov, "Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", 274-275, 282.

SONUÇ

Azerbaycan, siyasî, ekonomik ve stratejik konumundan dolayı her zaman komşu devletler için bir cazibe merkezi olmuştur. Bu yüzden çoğu kez büyük devletlerin siyasî mücadelesine sahne olmuş hatta yer yer işgal edilmiştir. 18. yüzyılın başlarında jeopolitik özelliklerinden dolayı Azerbaycan'ı ele geçirmek isteyen devletlerden biri de yakın komşuluktaki Çarlık Rusyası olmuştur. Rusya Çar'ı I. Petro, 1720'li yılların başlarında bölgeye askerî sefer düzenleyerek Bakü ve çevresini ele geçirmiştir. Ancak Azerbaycan'ın tamamını ele geçirmeden İran ve Türkiye ekseninde gerçek egemenlik sağlayamayacağını iyi anlayan Rusya Çar'ı, Azerbaycan'ın bir an önce ele geçirilmesini vasiyet etmiştir. Kendinden sonra yönetime gelenler de bu vasiyet doğrultusunda hareket ederek uygun zemin oluşmasını beklemişlerdir. Nitekim I. Aleksandr, 1747'de Azerbaycan'da ortaya çıkan hanlıklar sisteminin oluşumunu fırsat bilerek tek çatı altında birleşemeyen Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmiştir. 1828'de ise İran ile Rusya arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması gereği Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan Azerbaycan toprakları tamamen Rusya İmparatorluğu sınırlarına dahil edilmiştir. Bununla da Azerbaycan tarihinde yeni bir dönüm noktası yaşanmıştır. Başka bir ifadeyle, Azerbaycan Türkleri ilk kez tarihin en büyük darbelerinden birine maruz kalmışlardır. Çünkü şimdiye kadar İran ve Osmanlı gibi Türk ve Müslüman devletlerin bünyesi altında yaşamını sürdüren Azerbaycan Türkleri, bu tarihten sonra Türk-İslam medeniyetinin bir parçası olma bilincini kaybetme tehlikesiyle yüzleşmişlerdir. Zira büyük ölçüde Avrupa medeniyetinden esinlenmiş bir toplumun kendi rengini ve kokusunu henüz milletleşme sürecini yakalayamamış Azerbaycan Türklerine de yansıtmaması mümkün değildi. Hatta bu bakımdan Azerbaycan Türkleri Rusya hakimiyeti altına girmekle tarihte ilk kez kendilerini dinî ve millî kimlik açısından farklı bir yapının içinde bulmuşlardır.

90 yılı aşkın Çarlık Rusya'sı döneminde Azerbaycan Türkleri, Ruslaştırma, demografik iskân politikası, yer adlarının değiştirilmesi gibi kendi dinlerine ve kültürlerine zıt uygulamalara maruz kalmışlardır. Hatta idari yapı, askerî hizmet ve siyasî arenadan da büyük ölçüde uzaklaştırılmışlardır. Dolayısıyla da siyasî hukuktan mahrum kalan Azerbaycan Türkleri hem yönetim konusunda iştiyak kırıklığı yaşamış hem de o zamana kadar korudukları hâkimiyet bilincini kaybederek hâkim milletten mahkûm millet durumuna düşmüşlerdir. Ancak 19. yüzyılın başlarında dünya genelinde müşahede edilen

ekonomik alandaki gelişmeler Rusya İmparatorluğu'nu da yeni islahatlar yapmaya sevk etmiştir. Bu ise Azerbaycan'da petrol endeksli ekonomik gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur.

1870'li yıllarda petrol, demir yolu gibi ağır sanayinin gelişmesiyle üretimde önemli ölçüde artış yaşanmıştır. Bu yüzden petrol şehri Bakü'ye işçi sıfatıyla çok sayıda Ermeni ve Ruslar göç ettirilmiştir. Aslında asimilasyon politikasının tahakkuk etmesine hizmet eden bu gibi icraatlar, Azerbaycan'ın kozmopolit yapısını değiştirmekle birlikte sosyal yapıyı da değiştirmiş ve böylece Azerbaycan'da yeni bir burjuvazi sınıfı oluşmuştur.

Burjuvazi sınıfının en meşhur isimlerinden biri olan H. Z. Tagiyev, toplumun kalkınması için eğitimden mimariye birçok alanda yatırımlar yaparak aydınlar sınıfının oluşumunu sağlamıştır. Azerbaycan tarihinde millî aydınların persfektif özelliklerinden biri ise ulusculuk fikrinin oluşumunu sağlamalarıyla karakterize edilmektedir. Şöyle ki, M. F. Ahundov, H. B. Zerdabi, A. Ağaoğlu, A. B. Hüseyinzade, A. M. Topçubaşı, M. E. Resulzade gibi önder şahıslar, yazmış oldukları kitap ve makalelerle millî bilincin idame ettirilmesine çalışmışlardır. Bu manada ana dilinin önemine, modern taleplere uygun eğitimin tedrisine, dinî ve millî kimliğin muhafazasına dikkat çekerek Çarlık Rusyası'na karşı misli görülmemiş bir şekilde mücadele başlatmışlardır. Özellikle de ulus bilincinin oluşmasına önem veren bu aydınlar, Azerbaycan Türk toplumunun milletleşme sürecini de teşkil etmişlerdir. Bu yüzden şimdiye kadar Azerbaycan Türklerini ifade anlamında kullanılan "Müslüman milleti" ifadesinin yerini Türk milleti ifadesi almıştır. Türk milleti ifadesinin "Müslüman milleti" olarak ifade edilmesi ise dinî kimlikle millî kimliğin özdeşleştirildiğini göstermektedir. Oysaki dinî kimlik ile millî kimlik birbirinden farklı iki etmendir. Çünkü Müslümanlık dinî kimliği, Türk milleti ifadesi ise millî kimliği tanımlamaktadır. Bundan başka Rusya mahkûmu milletler için kullanılan ve genel bir tabir olan "Tatar" sözcüğüne de açıklık getirerek kavram karmaşasının önüne geçmişlerdir.

Azerbaycan tarihinde müstesna yeri olan Resulzade gibi önder şahıslar, sadece bununla yetinmekle kalmamış, aynı zamanda özerklik ilkesi üzerinde de durmuşlardır. Özerklik konusunda başlatılan mücadele önce "kültürel özerklik" yani "millî medeni muhtariyet" şeklinde başlamıştır. İlerleyen süreçte bu mücadelenin yerini "millî toprak özerkliği" yani "coğrafi özerklik" veya "federal yapı" olarak adlandırabileceğimiz "konfederasyon" kurma mücadelesi almıştır. Ancak bu fikir Rusya'dan ayrılma veya

bağımsız hareket etme anlamına geldiği için Rusya İmparatoru N. Aleksandroviç Romanov tarafından şiddetle reddedilmiştir.

Azerbaycan aydınlarının siyasî, matbu ve kültürel faaliyetleri sansürlenmiş, aydınlar ise takip altına alınmışlardır. Bu yüzden Resulzade, ulusal özgürlük harekâtı başlatarak tam bağımsızlık talebinde bulunmuştur. Böylece daha önce üzerinde durulan Konfederasyon fikrinin yerini bu kez "millî istiklal" mücadelesi almıştır.

I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği bir zamanda Avrupa'nın desteğini arkasına alan V. Lenin, Self-Determinasyon adı verilen yani "her milletin kendi kaderini tayin hakkı" ilkesini açıklayarak Romanovlar ailesi iktidarına karşı özgürlükçülerin desteğini kazanmış ve Ekim 1917'de iktidara karşı başarılı bir darbe yapmıştır. Bununla da "halklar hapishanesi" adı verilen İmparatorluk yıkılmış ve böylece 300 yıldan fazla Rusya'da hüküm süren Romanovlar hanedanının varlığına son verilmiştir.

Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle Rus emperyalizmi altında ezilen halklar özellikle de Azerbaycan Türkleri millî ve ulusal istiklal mücadelesini daha da hızlandırmışlardır. Bu asil mücadelenin sonucu olarak 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Türkleri kendi ulus devletlerini kurmayı başarmışlardır.

Azerbaycan Türkleri, yeni kurulan bu devlet sayesinde daha önce kaybedilmiş devletçilik geleneğini yeniden restore etmekle kalmamış aynı zamanda özbenliğin inşası doğrultusunda da çok önemli adımlar atarak dünya demokrasi tarihine nadide bir örnek sunmuşlardır. Fakat ne elimdir ki, yaklaşık iki yıl (23 ay) gibi kısa bir süre sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığına Ruslar tarafından son verilmiş ve böylece Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine (SSCB) katılmıştır.

27 Nisan 1920'de Bolşevikler'in Azerbaycan'ı işgal etmesiyle Azerbaycan Türkleri dinî, millî, iktisadî, siyasî ve askerî yönden büyük bir felaketle karşılaşmış oldular. Azerbaycan Türk toplumunun siyasallaşmasını kabullenemeyen Bolşevikler, yerel yönetim mensuplarını işten uzaklaştırarak yeteneksiz ama Bolşevikliği benimsemiş diğer milletlerin temsilcilerini büyük yetkilerle yönetim kademelerine getirdiler. Azerbaycan Türklerinin toplu şekilde imha edilmesinde Türk karşıtlığıyla bilinen bu şahısların bizzat imzası bulunacaktır.

Azerbaycan'a ekonomik çıkarlar gözüyle bakan Moskova, Azerbaycan zenginliklerinin halka sorulmadan bir an önce Rusya'ya taşınmasını sağlamanın

mücadelesi içindeydi. Bakü'deki Kızıl Ordu Birlikleri ise başına buyruk işler yapmakla meşguldüler. Azerbaycan'daki yeni yönetim ise Müslüman Türk toplumunun dinî inancını yok sayarak Ateizm propagandası başlatmıştı. Bundan başka milliyetler politikası ihdas ederek Azerbaycan Türkleri için Türk kimliğinden farklı yeni ve yapay bir kimlik oluşturmaya çalışmışlardır. Bu yüzden Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Türklerinin etnik adı "Türk"ten "Azerbaycanlı"ya dönüştürülmüştür. Konuştukları dile ise "Türk Dili" yerine "Azerbaycan Dili" adı verilmiştir. Böylece Azerbaycan Türkleri için coğrafyaya bağlı etnik kimlik adı belirlenmiştir. Oysaki "Azerbaycan" milletin değil, coğrafyanın yani devletin adıdır.

Stalin'le zirve yapan bu uygulamanın yanı sıra Azerbaycan'da eğitimden dile varan olağanüstü bir Ruslaştırma siyaseti yürütülmüştür. Buna göre okullarda ana dili yerine iletişim dili olarak Rus dili okutulmasına ağırlık verilmiştir. Bundan başka şimdiye kadar tedavülde olan Latin alfabesinin yerini Kiril Alfabesi almıştır. Hatta gerçek değişimin benzemekle mümkün olacağını düşünen Stalin, halkı, milli kimlik bilincinden yoksun bırakmak amacıyla daha bir uygulama yapmış ve bu manada soyadları sonlarındaki ekleri Rus orfografiyasına uygun olarak "ov", "yev", "ski", "in" gibi değiştirilmesini sağlamıştır.

Bu bakımdan "her ulusun kendi kaderini tayin hakkı" prensibiyle iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin, oluşturdukları Sovyetler Birliği'nin Çarlık Rusyası'nın bir uzantısı -şeklen farklı ama büyük ölçüde benzer- olduğu söylenebilir. Çünkü yukarıdaki pasajdan da görüldüğü gibi Bolşevikler yapmış oldukları uygulamalarla daha önce Çarlık Rusyası esareti altında ezilen Azerbaycan Türklerine dinî ve millî kimlik açısından hiçbir özgürlük hakkı tanımamışlardır. Bilakis, "yeni toplum eskisinin harabeleri üzerinde kurulur" ilkesiyle hareket ederek Azerbaycan Türklerini dinî ve millî kimlik açısından asimile etmeye, tarihlerini sahteleştirmeye ve özbenliklerini unutturmaya çalışmışlardır. Bu yüzden toplumun her kademesinden Sovyetlere karşı büyük tepki gösterilmiştir. Hatta bu tepkiler zamanla giderek daha da büyümüş ve halk direnişi haline gelmiştir. Ancak toplumu "korku siyaseti" ile ayakta tutabileceğini düşünen Sovyet yönetimi, Gizli İstihbarat Güçlerini (ÇEKA) devreye sokarak halkın millî mücadele azmini engellemek istemiştir. Bu manada Sovyet uygulamalarına karşı çıkan aydınlar, şairler, yazarlar yani millî mefkûre savunucuları "Sovyet düşmanı", "yabancı devlet ajanı" "milliyetçi", "Pan-İslamist" ve "Pan-Türkist" adlandırılarak sürgün veya idam edilmiş, kurşuna dizilmiş en iyi halde ise hapsedilmişlerdir.

Azerbaycan Türklerinin aynı sorunu Çarlık Rusyası'ndan sonra Sovyet Rusyası döneminde de yaşadıkları dikkate alınacak olursa, esasında Azerbaycan Türklerinin Rus hâkimiyeti altındayken iki defa dinî ve millî kimlik sorunuyla karşılaştıkları ifade edilebilir. Ancak ikincisi birincisinden daha sert, yıpratıcı ve kalıcı olmuştur. Bu bakımdan "ehven-i şer" (kötünün iyisi) misali, birincinin daha "yumuşak" olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü birincisi en azından ikincisi gibi onlarla, yüzlerle insanın ölümüne neden olmamıştır.

Stalin'in uygulamaları her ne kadar ölümünden sonra yerini kısmî yumuşamaya bıraktıysa da kendisinden sonra hakimiyete gelen yöneticiler Azerbaycan tarih biliminin değiştirilmesi yönünde kararlar alarak Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı işgal etmesini "gönüllü birleşme" veya "halkın talebi" olarak değerlendirmişlerdi. En önemlisiyse Stalin uygulamalarının araştırılması ve tetkiki yasaklanmıştı. Fakat şu da bir gerçektir ki, hiçbir güç ve kuvvet Azerbaycan Türklerinin dinî ve millî mücadele azmini kıramamıştır. Gerçi Sovyetlerin yıllardır uygulamış oldukları din ve milliyetler politikasının Azerbaycan Türk toplumu üzerinde olumsuz izlenimler bıraktığı inkâr edilemez. Ancak bu, Azerbaycan Türklerinin ulus varlığı bilincinin yok edildiği anlamına gelmez. Çünkü Azerbaycan Türkleri Çarlık Rusyası döneminde olduğu gibi Sovyet Rusyası döneminde de canları pahasına dinî ve millî değerlerine sahip çıkarak bu süreci atlatacakları günü sabırsızlıkla beklemişlerdir. Süleymanlı'nın ifadesiyle, *"1980'lere gelindiğinde Sovyet döneminin ulus varlığı ve bilinci yok ettiği sanılan uygulamaların gerçekte çok daha canlı bir yeşerme evresi için bir budama olduğu anlaşıldı"*[763].

1985'te Gorbaçov'un başlattığı yapılanma siyasetini fırsat bilen Azerbaycan Türkleri Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yıllardır beklenen bağımsızlığın kazanılması için millî istiklal mücadelesi başlatmışlardır. Zira dinî ve millî kimliğin yeniden inşası uğrunda yapılan bu asil mücadelede milli irade galip gelmiştir. Şöyle ki, *"millî kimlik bilincinin oluşmasında lokomotif rolü oynayan millî elitin"*[764] vermiş olduğu yoğun mücadele sonucu 1991'de Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına ve tarih sahnesinden silinmesine nail olmuşlardır. Bütün bunlar Azerbaycan Türklerinin hürriyetperver bir halk olduğunu göstermektedir. Azerbaycan Türklerinin bu başarısı aynı zamanda hiçbir kaba kuvvetin Azerbaycan'da hürriyet şevk ve azmini mahvedemeyeceğini göstermektedir.

---

763 Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* 340-341.
764 H. İbrahimli, "Azerbaycan'da Millî Kimlik Sorunu", 105.

Türk dünyasının büyük edip ve siyasilerinden biri olan Ali Bey Hüseyinzade de bu konuya değinerek şöyle demiştir;

"… Kafkas Türkleri etrakın (Türklerin) *en hürriyetperestidir…*

Bu memlekette (Azerbaycan'da) *hiçbir kuvvet hürriyet şevkini mahvedemez.*

Hiçbir cebir, tazyik, hiçbir cefa ve eziyet, hiçbir zulüm ve sitem hürriyet odunu (ateşini) *söndüremez!"*[765].

Nitekim bu gâye ile "halklar hapishanesi" adı verilen koca bir imparatorluk dağılmış, böylece Azerbaycan Türkleri yeniden bağımsızlık elde ederek kendi ulus devletlerini kurmuşlardır. Nihayi hedefe varan Azerbaycan Türkleri, dinî ve millî kimlik sorunlarının çözülmesi yolunda çok önemli adımlar atarak tahrip edilmiş özbenliği yeniden inşa etmeyi başarmışlardır. Bu uğurda mücadele eden, hayatını kaybeden, bilinen ve bilinmeyen tüm Azerbaycan Türklerini rahmet ve minnetle anıyoruz.

---

[765] Ali Bey Hüseyinzade, "Kûh-i Gaf ve Simurg", *Hayat Gazetesi,* No:143, 2. Temmuz, 1906, 1-2.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Abasov, Ali. "Azerbaycan'da İslam: Yeniden Canlanma ve Kurumsallaşma Sorunları". *Azerbaycan'da Din ve Kimlik.* ed. Sevinç Alkan Özcan - Vügar İmanbeyli. 129-167. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Abdullaev, Gasi Bekhbudoviç. *İz İstorii Severo-Vostoçnovo Azerbaydjana v 60-80 g. XVIII v.* Bakü: Akademia Nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1958.

Abdullayeva, A. vd. *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Hesen Bey Zerdabi-170.* Bakü: M. F. Ahundov Adına Azerbaycan Millî Kütüphanesi, 2012.

Ağalarov, Perviz – Guliyev, Niyameddin vd. *İstoriya Azerbaydjana: Po Predmetu İstoriya Azerbaydjana dlya 11-go klassa Obşeobrazovatelnıh Şkol.* Bakü: Şerg-Garb Yayınları, 2018.

Ahundov, Mirza Feth Ali. *Eserleri: Seçilmiş Mektublar.* 3. Cilt. Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınları, 1955.

Akçuraoğlu, Yusuf *Türk Yılı 1928,* İstanbul: Türk Ocakları Merkezi Heyeti Tarafından Neşrolunmuştur, 1928.

Aliyarlı, Süleyman. *Azerbaycan Tarihi: Uzak Geçmişten 1870-ci Yıllara Kadar.* Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1996.

Aliyev, Eynal. *Azerbaycan SSR-de XX Asrın Siyasî Repressiya Kurbanları.* Bakü: Hukuk Edebiyatı Yayınları, 2003.

Aliyev, Fuad. "Şirvan İsyanı. 1722-1735'li yıllarda Azerbaycan'ın Hazarboyu Eyaletlerinin Rusya Tarafından İşgal Olunması", *Azerbaycan Tarihi: Yeddi Ciltte: XIII-XVIII Asrlar*. 3. Cilt. ed. Oktay Efendiyev. Bakü: Elm Yayınları, 2007.

Aliyev, Fuad. *Missiya Poslannika Russkogo Gosudarstva A. P. Volınskogo v Azerbaydjana*. Bakü: Elm Yayınları, 1979.

Altsdat, Audrey. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under ussian Rule.* Stanford-Caliornia: Hoover Institution Press, 1992.

Aşırlı, Akif. *Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920).* Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 2009.

Aydın, Yahya, "'Bütövleşme, Milletleşme, Devletleşme' Ekseninde Elçibey'in Türk Dili ve Edebiyatına İlişkin Görüşleri", *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey'e Armağan.* haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. 449-530. Ankara: Berikan Yayınları, 2018.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti-100: Bibliyografya, haz. M. Veliyev, vd. ed. Gülbeniz Seferaliyeva. Bakü, 2018.

Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX Asradek, ed. Z. M. Bünyadov – Y. B. Yusifov. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994.

Bağırova, İrade. *Politiçeskie Partii i Organizatsii Azerbaydjana v Naçale XX veka: 1900-1917.* Bakü: Elm Yayınları, 1997.

Bahar, Hasan. "Bu Dünyadan Bir Elçibey Geçti: Elçibey'in Ülkesi Azerbaycan". *Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Eçibey'e Armağan.* haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. 181-206. Ankara: Berikan Yayınları, 2018.

Bakiler, Yavuz Bülent. *Azerbaycan Yüreğimde Bir Şahdamardır.* İstanbul, 2014.

Bakühanov, Abbaskulu Ağa. *Gülistan-i İrem.* Bakü: Azerbaycan Tetkik ve Tetbi Cemiyetinin Yayınları, 4. Basım, 1926.

Bal, Halil. *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu.* İstanbul: İdil Yayınları, 2014.

Balayev, Aydın. "Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)". *Azerbaycan Türklerinin Önderleri.* ed. Nesib Nesibli. 175-192. Ankara: Berikan Yayınları, 2017

Balcı, Bayram - Göyüşov, Altay. "Sovyet Sonrası Dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Değişen İslam'ın Sünni-Şii Ayrışımına Etkisi". *Azerbaycan'da Din ve Kimlik.* ed. Sevinç Alkan - Vügar İmanbeyli. 169-192. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Baykara, Hüseyin. *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi.* İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları, Gençlik Basımevi, 1975.

Butayev, Abdulakim Abdulkerimoviç. *Narodno-Osvoboditelnoe Dvijenie na Vostoçnom Kavkaze pod Rukovodstvom Hadji-Davuda Müşkürskogo (Pervaya tret XVIII veka).* Mahaçkala: İzdatelstvo Mavel, 2006.

Bünyadov, Ziya. *Kırmızı Terör.* Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınları, 1993.

Caferoğlu, Ahmet. *Azerbaycan.* İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940.

Caşın, Mesut Hakkı. *Novgorod Knezliği'nden XXI.Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi,* Ankara: Atlas Yayınları, 2. Basım, 2015.

Coppeaukh, Etienne. "Prometeci Harekât". *Unutkan Tarih.* haz. Semih Vaner. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.

Danişmend, İsmail Hami. *"Türkler".* haz. Cemal Aydın. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım. 2007.

Davies, Norman. *Europe: A History.* New York: Oxford University Press, 1996.

Delili, Hasan Ali. *Azerbaycan'ın Cenub Hanlıkları: XVIII Asrın İkinci Yarısında.* Bakü: Elm Yayınları, 1979.

Delili, Hasan Ali. *Azerbaycan-Rusiya Münasibetleri Fars ve Azerbaycan Dilli Senedlerde (1722).* Bakü: Elm Yayınları, 1976.

Devlet, Nadir. *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi.* İstanbul: Başlık Yayınları, 2011.

Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Dokumentı Vneşney Politiki SSR. 1. Cilt. Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1959.

Donohoe, M. H. *İngilter'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918).* çev. Cengiz. İ. Çay. İstanbul: Tarih&Kuram Yayınları, 2016.

Dubrovin, Nikolay. *Zakavkaze ot 1803 po 1806 g.* St. Petersburg, 1866.

Elçibey, Ebülfez. *Bütöv Azerbaycan Yolunda.* Ankara: Ecdad Yayınları, 1997.

Erdal, Marcel. "Doğu Türkistan'da Sovyet İhtilalı Öncesi ve Sonrası Ceditçilik ve Komünizm". *100. Yılında Sovyet İhtilalı ve Türk Dünyası.* ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz. Ankara: Türkiyat Araştırmaları Yayınları, Bizim Büro Matbaası, 2018.

Ferzelibeyli, H. *Sekizillik Mektebin Biologiya Derslerinde İlmi-Ateizm Terbiyesi.* ed. E. Recebov. Bakü, 1961.

Goleyşvili-Karibi, P. *Ermeni İddialarına Yanıt: Gürcü Devletin'nin Kırmızı Kitap'ı (Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı-6)* İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.

Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi.* Ankara: Berikan Yayınları, 8. Basım, 2018.

Guliyev E. N.- Memmedov, E. İ. *Azerbaycan Tarihi: 7-8'ci Sınıflar İçin.* Bakü: Azertedrisneşr, 1964.

Guliyeva, Güntekin. *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasî Münasebetleri (XVIII. Asrın II. Yarısı).* Bakü: Nurlan Yayınları, 2002.

Guluzade, Musa. *Dinimiz Dünen ve Bugün (1920-1995).* Bakü: Azerbaycan Ensiklopedisi NPB, 1996.

Güneri, Aysun Demirez. "Azerbaycan Edebiyatında Kaçak Harekâtı ve Samuhlu Memmedkasım". *Tarihten Günümüze Elâzığ Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı.* 1/207-220. Atatürk Araştırma Merkezi, 2019.

Hablemitoğlu, Necip. *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917).* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.

Hartıll, Leonard Ramsden. *Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları: 1918-1922.* İstanbul: Kastaş Yayınları, 1. Basım, 1990.

Hasanlı, Cemil. "Ali Merdan Topçubaşı (1863-1934)". çev. Orhan Uravelli - Selçuk Alkın. *Azerbaycan Türklerinin Önderleri.* ed. Nesib Nesibli. 47-96. Ankara: Berikan Yayınları, 2017.

Hasanlı, Cemil. "Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)". *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920).* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov. 227-256. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Hasanov, Behram. "Osmanlı-İran İlişkileri, Rus İşgali ve Sovyet Politikaları Çerçevesinde Azerbaycan'da Din". *Azerbaycan'da Din ve Kimlik.* ed. Sevinç Alkan - Vügar İmanbeyli. 97-125. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Hüseyinli, Resul. "Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Din Adamlarının Sosyo-Ekonomik Durumu, Siyasal ve Hukuksal Statüsü (1917-1920)". *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920).* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov. 366-376. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

İbragimov, Z. *Revolyutsiya 1905-1907 g. v Azerbaydjane.* Bakü, 1955.

İbrahimli, Fezail. "Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar". *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan: 1918-1920.* ed. Kıyas Şükürov - Vasif Kafarov. 274-281. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

İbrahimova, Almaz. "İstiklal Öncesi Azerbaycan'da Siyasî Durum (1917-1918)". *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920).* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov. 12-20. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

İlmi Ateizmin Esasları. ed. İ. P. Tsameryan vd. Bakü: Azerbaycan Devlet Pedegoji Edebiyatı Neşriyatı, 1963.

İmamverdiyev, İlgar. "Takdim". *Ahmed Cevad Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-V.* ed. Yunus Emre Tansü. v-vii. Gaziantep: İksad Yayınları, 2020.

İnternatsionalnaya Pomoş XI Armii v Borbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane - Dokumentı i Materilı: 1920-1921. Bakü: Azerneşr, 1989.

İsmail, Mahmud. *İstoriya Azerbaydjana (Kratkiy Obzor s Drevneyşih Vremen do 1920 g.).* Bakü: Azerneşr, 1995.

İsmailov, Eldar. *Oçerki po İstorii Azerbaydjana.* Moskova: İzdatelstvo "Flinta", 2010.

İsmailov, Reşid. *Azerbaycan Tarihi.* Bakü: Azerbaycan Halk Marif Komisarlığı Yayınları, 1923.

İsoriya Narodov Severnogo Kavkaza c Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII v. ed. B. B. Piotrovskiy. Moskova: Akademiya Nauk SSSR, 1988.

K İstorii Otdeleniya Tserkvi ot Gosudarstva i Şkolı ot Tserkvi v SSSR: Dokumenty i Maerialı. haz. M. M. Persits. Moskova: Gospolitizdat, 1958.

Kafarov, Vasif. *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922).* çev. Eldeniz Recebov. İstanbul: Teas Press Yayınları, 2018.

Kalkan, Mustafa. *Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Strateji Planları.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2007.

Karayev, Elçin. *Azerbaycan XVIII Asır Rus ve Gerbi Avrupa Seyyahlarının Tasvirinde.* Bakü: ADPU Yayınları, 2005.

Kasımlı, Musa. *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi: 1920-1945.* çev. Ekber Necef. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Trancaucasia (1917-1921).* Philosopical Library: New York, 1951.

Kolonialnaya Politika Rossiyiskovo Tsarizma v Azerbaydjane v 20-60 gg. XIX v. (Feodalnıe Otnoşeniya i Kolonalnıy Rejim 1843-1868 gg.). 1. Cilt. ed. N. G.

Bogdanova, M. Pritkin. Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1936.

Köse, Ensar. *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi-1724 İstanbul Antlaşması.* İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017.

Krasnıy Arhiv: İstoriçeskiy Jurna. 3. Cilt (34). Moskova: Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Tsentralnıy Arhiv RSFSR, 1929.

Krausse, Aleksis Sidney. *Russi in Asia. A Record and a Study: 1558-1899.* London, 1899.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı. Ankara: TDV Yayınları, 1983.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948.

Kurbanov, Ramiz. *Kino ve İlmi-Ateizm Tebliğatı.* ed. İ. Muharremov. Bakü, 1968.

Lenin, Vladimir. *Bütün İktidar Sovyetlere: 1917 Yazıları-2.* çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Agorakitaplığı Yayınları, 2013.

Lenin, Vladimir. *Ekim Devrimi Dosyası.* çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1999.

Lenin, Vladimir. *Eserlerinin Tüm Külliyatı.* Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1983.

Listsov, V. P. *Persidskiy Pohod Petra I. 1722-1723* Moskova, 1951.

Mehmetov, Hakani. *Azerbaycan Halkının Millî İstiklal Mübarezesi (XIX. Yüzyılın Sonları-XX. Yüzyılın Evvelleri).* Bakü: Elm Yayınları, 2005.

Mehmetzade, Mirza Bala. *Millî Azerbaycan Hareketi.* haz. Ahmet Karaca. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.

Meisel James H. - Kozera, Edward S. *Materials fort the Study of the Soviet System.* Ann Arbor (Michigan): the George Wahr Publishing Co., 1953.

Memmedov, Veli. *Ekinci Gazetenin Göstericisi,* Bakü: Azerbaycan SSR Nazirler Sovyet'inin Ali ve Orta İhtisas Tehsili Komitesi, 1963.

Memmedova, İrade. *Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı).* akt. Sebahattin Şimşir. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2011.

Meshia, Ş. A. - Tsintsadze, Y. Z. *İz İstorii Russko-Gruzinskih Vzaimootnoşeniy X-XVIII vv.* Tbilisi: İzdatelstvo Soyuza Pisateey Gruzii, Zarya Vostoka, 1958.

Milman, Aron Şmuleviç. *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana v XIX Naçale XX v.* Bakü: Azerneşr, 1966.

Minorsky, Vladimir. "Nadir", *İslam Ansiklopedisi,* Cilt 9. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1964.

Mostashri, Firouzeh. *On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus.* Londra, 1992.

Muahedat Mecmuası. 3. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.

Mustafa, Fazil. *Azerbaycan'da Türk Kimliği ve Sahte Tarih Problemi.* Bakü: Nurlar Yayınları, 2014.

Nalbandian, Louıse. *The Armenian Revolutionary Movemente: The Development of Armenian Political Parties Thrugh The Nineteenth Century.* Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 3. Basım, 1975.

Necefova, Kemale. "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı". *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920).* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov. 1-11. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Nesibli, Nesib. "Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)". çev. Orhan Uravelli - Selçuk Alkın. *Azerbaycan Türklerinin Önderleri,* ed. Nesib Nesibli. 145-172. Ankara: Berikan Yayınları, 2017.

Nesibli, Nesib. "Azerbaycan'ın Millet ve Devlet Kurucuları". çev. Orhan Uravelli - Selçuk Alkın. *Azerbaycan Türklerinin Önderleri.*ed. Nesib Nesibli. 5-11. Ankara: Berikan Yayınları, 2017.

Nesibli, Nesib. "Hasan Bey Zerdabi (1842-1907)". çev. Orhan Uravelli - Selçuk Alkın. *Azerbaycan Türklerinin Önderleri.* ed. Nesib Nesibli. 15-31. Ankara: Berikan Yayınları, 2017.

Nesibli, Nesib. *Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale (1918-1920).* Ankara: Altınordu Yayınları, 2018.

Ölçekçi, Haluk. "Azerbaycan Millî Mustakilliğinin Mimarları Resulzade, Elçibey ve Basın". *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Eçibey'e Armağan.* haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. 161-180. Ankara: Berikan Yayınları, 2018.

Paşa, Ahmet Cevdet. *Tarih-i Cevdet.* 10. Cilt. Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye, Tertib-i Cedid, İkinci Tab'ı, 1309.

Petruşevskiy, İ. P. *Djar-Bolokanski Volnıe Obhestva v Pervoy Treti XIX Stoletiya.* Tiflis: 1934.

Pipes, Richard. *The Formation of The Soviet Union; Communism and Nationalism: 1917-1923.* Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press, 1964.

Polotniski, V. G. *Azerbaycan'da Toprak Meselesi.* Bakü: İşçi Yayınları, 1926.

Potto, Vasili Aleksandroviç. *Kavkazskoy Voyna: v Otdelnıh Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografiyah.* Tom 1. St. Petersburg: İzdaniya Knijnago Sklada, V. A. Berezovskogo, 1887.

Purgstall-Hammer, Baron Joseph Von. *Büyük Osmanlı Tarihi.* 7. Cilt. çev. Vecdi Bürün. İstanbul: Üçdal Hikmet Neşriyatı, ts.

Resulzade, Mehmet Emin. "İran Türkleri". *Türk Yurdu.* ed. Yusuf Akçura 1(1-2)/S4 (29 Kanunievvel 1327-11 Ocak 1912). Ankara: Tutibay Yayınları, 1998.

Resulzade, Mehmet Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti).* İstanbul: Millî Azerbaycan Neşriyatı, Şehzadebaşı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923.

Resulzade, Mehmet Emin. *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları).* haz. Yavuz Akpınar vd. Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.

Resulzade, Mehmet Emin. *İstiklal Mefkûresi ve Gençlik.* İstanbul: Ahmedi Matbaası, 1925.

Resulzade, Mehmet Emin. *Millî Tesanüd.* Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları/Kardeş Matbaası, 1978.

Resulzade, Mehmet Emin. *Stalinle İhtilal Hatıraları.* haz. N. Nesibzade. ed. Z. Bünyadov. Bakü: Elm Yayınları, 1991.

Salur, Şammas. "Azerbaycan Ulusal Kimliğinin İnşa Aracı Olarak Ders Kitapları". *Azerbaycan'da Din ve Kimlik.* ed. S. A. Özcan - V. İmambeyli. 219-253. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Saray, Mehmet. *Azerbaycan Türkleri Tarihi.* İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993.

Sarıahmetoğlu, Nesrin. "II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri". *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası.* haz. Nesrin Sarıahmetoğlu - İlyas Kemaloğlu. 107-138. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016.

Scott, Harriet Fast - Scott, Willam Fast. *The Soviet Control Structure: Capabilities for Wartime Survival.* New York: National Strategy İnformation Center, 1983.

Sedirhanova, Solmaz. *Klubda Ateizm Tebliğatı.* ed. K. Memmedli. Bakü, 1966.

Seidzade, Dilare. *Azerbaydjanskie Deputatı v Gosudarstvennoy Dume v Rossii.* Bakü: Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1991.

Siyablı, Elesger. "Ebülfez Elçibey'in Millî Tarih Konsepsiyası ve Azerbaycan Tarihinin Sahteleştirilmesine Karşı Mübarezesi". *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Eçibey'e Armağan.* haz. S. Y. Gömeç vd. 113-146. Ankara: Berikan Yayınları, 2018.

Solovyev, Sergey Mihailoviç. *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen,* Tom 18. St. Ptersburg: İzdaniye Vıysoçayşe Utveridennavo Tovarisestvo "Obsestvennava Polza", 2. Basım, 1895-1896.

Soofizadeh, Abdulvahid. "Selçuklular Döneminde Türklerin Doğu Anadolu ve Azerbaycan Bölgelerine Yerleşmeleri". *Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebulfez Elçibey'e Armağan.* haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. 35-44. Ankara: Berikan Yayınları, 2018.

Sumner, Benedict Humphery. *Peter The Great and the Emergence of Russia.* ed. A. L. Rowse. London: English Universities Press LTD, 1950.

Süleymanlı, Ebülfez. *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

Süleymanov, Manaf. *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim.* Bakü: Kanun Neşriyatı, 2012.

Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı: 1905-1920.* çev. Nuray Mert. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.

Şahin, Enis. "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye ve Batum Anlaşmaları (Mayıs-Haziran 1918)" *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920.* ed. Kiyas Şükürov- Vasif Kafarov. 73-94. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Şahverdiyev, Elemdar. "Cumhuriyet Döneminde Hazar Havzasının Jeopolitik Konumu (1918-1920)". *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920).* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov. 335-341. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Şefiyev, Sabir. *Mekteplilerin Ateizm Terbiyesi.* ed. Z. Balayev. Bakü: Gençlik Yayınları, 1973.

Şefiyev, Sabir. *Mekteplilerin İlmi-Ateizm Dünyagörüşünün Formalaşmasında Komsomol Teşkilatların Rolü.* ed. İ. Seferov. Bakü: Elm Yayınları, 1973.

Şimşir, Bilal. *Azerbaycan: Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri.* Ankara: Bilgi Yayınları, 2011.

Şimşir, Nahide. *Rus Devleti Tarihi: XVI-XX. Yüzyıllar.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Şimşir, Sebahattin. *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi.* İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayınları, 3. Basım, 2013.

Şimşir, Sebahattin. *Mehmet Emin Resulzade: Hayatı ve Şahsiyeti.* İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2012.

Şüküroğlu, Latif. *Cumhurieyt Hükümeti Repressiya Mengenesinde.* Bakü: Şirvanneşir, 2000.

Tahirzade, Adalet. *Meydan 4 Yıl 4 Ay.* 2. Cilt. Bakü: Ay-Yıldız Yayınları, 1997.

Tansü, Yunus Emre. "Editörden". *Ahmed Cevad Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-V.* ed. Yunus Emre Tansü. viii-9. Gaziantep: İksad Yayınları, 2020.

Troçki, Stalin ve Kızıl Ordu-SSCB'de Sivil Savaş, çev. Ahmet Erdoğan. Allianca ML, ts.

Türkmen, Zekeriya. "XIX Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)". *Sosyal Bilimler Dergisi.* XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri. 1/11-24. Ankara: ATESE Başkanlığı Yayınları, 2003.

Umudlu, Vidadi. *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı Tarafından İşgali ve Müstemlekecilik Aleyhine Mübareze (1801-1828).* Bakü: Elm Yayınları, 2004.

Ünal, Fatih. *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburga.)* Ankara: Yason Yayınları, 2014.

Vernadsky, George. *Naçertaniya Russkoy İstorii.* Moskova: Oçerki Russkoy Flosofii, Antologiya, 1996.

Yakublu, Nesiman. "Mehmet Emin Fenomeni". *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920).* ed. Kiyas Şükürov - Vasif Kafarov. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Yakublu, Nesiman. *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi.* Bakü: ts., 2013.

Yeşilot, Okan. *Ateş Çemberinde Azerbaycan,* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2. Basım, 2015.

Yeşilot, Okan. *Hacı Zeynalabidin Tagıyev: Azerbaycan İçin Birçok İlki Gerçekleştirmiş Efsanevi Petrol Kralının Hazin Sonu (Şöhreti, Serveti ev Hayırseverliği).* İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

Yeşilot, Okan. *Şah'ın Ülkesinde Rus Çar'ı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volınskiy'nin Kafkasya Raporu.* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

Zevakin, E. S. *Prikaspiyskie Oblasti v Epohu Russkoy Okkupaçii XVIII v.* Bakü: 1927.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774).* çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

Zülfükarlı, Meherrem. *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış.* ed. Adalet Aliyev. Bakü, 2007.

MAKALELER

"The Kachak Movement in Azerbaydzhan", *Central Asian Review* 10/1 (1962).

Ağayev, Elnur. "Azerbaycan'ın Etnik Yapısı". *Yeni Türkiye: Türk Dünyası Özel Sayısı* 1/53 (Temmuz-Ağustos 2013), 1030-1048.

Ahmet, Dilgam. "Özgeçmiş". çev. Ferruh Muhammed Rahimov. *Köroğlu: Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi.* ed. Mehmet Ali Kalkan. 2/13 (Eylül 2016),

Armaoğlu, Fahri. "Bolşevik İhtilali ve 'Self-Determinasyon'". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 17/2 (Şubat 1962), 211-250.

Asker, Ali. "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)". *Yeni Türkiye* 75 (2015), 516-535.

Babataev, Abdiraşit. "SSCB Eğitim Sistemi ve Ateizm Propagandası". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 25 (2018), 87-98.

Babullaoğlu, Selim. "Biz Bolşevik Değiliz". çev. Ferruh Muhammed Rahimov. *Köroğlu: Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi* 2/13. ed. Mehmet Ali Kalkan. (Eylül 2016).

Baş, Yaşar. "Şirvan Han'ı Hacı Davud, Siyasî Mücadelesi, Sürgün Hayatı ve Ailesi". *Ekev Akademi Dergisi* 18/58 (Kış 2014), 629-646.

Bayraktar, Rasim. "Sovyetlerin Kurulum Sürecinde Stalin'in Sürgün Kararları: Stalinizm-Gulag-Repressiya-Ukaz". *Türk Yurdu* 102/307 (Mart 2013), 58-61.

Can, Turan. "Ahmed Cevad'ın Hikâyesi ve Çırpınırdın Karadeniz". *Türk Yurdu* 7. Devre 33 (65)/307 (668) Y. 102 (Mart 2013), 53-57.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. “18. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro’nun İran Seferi”. *Vakanüvist-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi: Kafkasya Özel Sayısı* 2 (2017), 115-132.

Dilek, İbrahim. “Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 48 (Güz 2019), 27-81.

Doğan, Şahin. “I. Petro’nun Hazar Seferi ve 18. yy. Rus-Azerbaycan İlişkilerine Dair Bazı Belgeler”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 204 (Haziran 2013), 105-130.

Dursun, Davut. “Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Çalışma”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi* 24 (1993), 173-192.

Elekberli, Ferid. “Günlüklerden Şair Mikail Müşfik (1908-1939)”. çev. Ömer Küçükmehmetoğlu. *Köroğlu: Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi* 2/13. ed. Mehmet Ali Kalkan (Eylül 2016).

Erol, Ali. “İlk Dönem Çağdaş Azerbaycan Şiiri’nde ‘Halk’ ve ‘Millet’ Kavramları”. *Journal Smart* 4/14 (Aralık/December 2018), 1212-1218.

Eyyubov, Anar. “Sovyet İdeolojisinden Vazgeçiş ve Otoriter Yöntemlerin Sürdürülmesi”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5 (16) (2018), 52-63.

Gahramanlı, Nergiz. “Stalin Döneminde Sönen Hayatlar: Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatı”. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 7/19 (2019), 115-179.

Gökdül, Ali. “1861 Rus Toprak Reformu ve Etkileri”. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2017), 1-12.

Gümüş, Nebi. “II. Solomon’un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (2006), 105-117.

Gümüşsoy, Emine. “Mehmet Emin Resulzade ve Milliyetperver Bir Mecmua: Azeri Türk”. *KSÜ Sosyal Bilimler Derisi* 4 (1-2) (2007), 45-55.

Gündoğdu, Abdullah. “Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/2 (2014), 1-18.

Gürbüz, Vedat. “Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan Politikaları 1988-1994”. *Ermeni Araştırmaları* 10 (Yaz 2003), 82-108.

Hasanlı, Vurgun. “Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan’ın Bağımsızlığı (1991 Senesinde Yayınlanan Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman Gazeteleri Örneğinde)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* IV/XII (Ağustos MMXVII), 54-71.

İbrahimli, Haleddin. “Azerbaycan’da Millî Kimlik Sorunu: Tarihi ve İdeolojik Açıdan Karşılaştırmalı Tahlil”. *Yeni Türkiye Azerbaycan Özel Sayısı I.* 107/25 (Mayıs-Haziran 2019), 98-111.

Kafarov, Vasif. “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”. *Akademik Bakış Dergisi* 2/3 (Kış 2008), 139-151.

Kasımov, Niyazi. “Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti’nin Çalışmaları”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4/11 (Mayıs 2017), 76-100.

Keleş, Erdoğan. “Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel’e Göre İstanbul’a En Kısa Yol)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46 (Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi, 2009), 89-142.

Kengerli, Mehmet. “Kanlı Ocak Katliamının Perde Arkası”. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* S.277/Y.40 (1991), 6-18.

Memmedova, İrade. “Rusya ve İran’ın 19. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları”. *Yeni Türkiye* 81 (2015), 551-562.

Mesimov, Ali. “Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”. *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı* 7/1 (İlkbahar 2001), 274-285.

Muradov, Nazım. “Mehmet Emin Resulzade’nin ‘İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!’ Söyleminin Analiz Denemeleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 8/3 (2019), 1524-1547.

Musahan, Ali Yıldız. “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44/2 (Erzurum 2015), 227-246.

Mutallimov, Dadaş. “Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan’ın Osmanlı ile Siyasî İlişkileri”. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015), 155-177, 155-177.

Mutlu, Nilüfer. “Bağımsızlığa Giden Yolda: Ebülfez Elçibey”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/36 (2019), 37-57.

Mürselov, Cengiz. “Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan’da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2015), 127-150.

Nezirli, Zarife. “Sovyet Dönemi ile Sovyet Sonrası Dönemin Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı”. *IÜSB Dergisi* 21 (Ocak 2020), 185-205.

Özcan, Ömer. “Azerbaycan Siyasî Muhacereti Tarihi”.. *Türk Yurdu* 103/326 (Ekim 2014), 217-220.

Özdemir, Burcu. “Sovyetler Birliği’nde Din Karşıtı Mücadele ve Komsomol”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIV/1 (2019), 179-196.

Paşayeva, Aynure. “1988-1994-cü İller Türkiye Matbuatının Azerbaycan’da Baş Veren Siyasî Hadiselere Yanaşma Tarzı”. *Uluslararsı Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Ocak 2019), 20-31.

Sadıgov, Ramin. “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya’nın Dağılma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakı Sovyeti Hükümeti ve Mart Soykırımı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararsı Avrasya Strateji Dergisi* 4(1) (ts.), 34-62.

Sadıgov, Ramin. “Çar I. Aleksandr Döneminde Rusya’nın Azerbyacan’da İşgalcilik Siyaseti”. *Karadeniz Araştırmaları* XV/59 (Güz 2018), 48-82.

Sadıgov, Ramin. “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”. *Gazi Türkiyat Dergisi (*Bahar 2015/2016), 165-185.

Sadıgova, Solmaz. “‘Ekinçi’ Gazeti Azerbaycan’ın ilk Millî Dövri Metbuatı Gibi”. *Kitaphanaşünaslık ve Biblografiya: Elmi-Nezeri, Metodik ve Tecrübî Jurnal* 2(3) (1998).

Sadıgova, Solmaz. “Azerbaycan Dövri Matbuatına Dair Retrosspektiv Bibliyografk İnforrmasiya Neşrleri”, *Kitaphanaşünaslık ve Bibliyografiya* 1 (2007), 83-100.

Sadıgova, Solmaz. “Azerbaycan Dövri Matbuatının Umumi Karakterli Bibliyografik Menbeleri”. *Kitaphanaşünaslık ve Bibliyografya* 1 (2000).

Sancak, İrfan. “Bağımsızlık Sürecide Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri”. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 7/13 (ts.), 57-71.

Saydam, Abdullah. “Kuzey Kafkasya’daki Bağımsızlık Hareketleri”, *Avrasya Etütleri* 2/1 (İlkbahar 1995), 88-122.

Settarov, Maksat. “Medeniyet, Din ve Ateizm”. *Azerbaycan İlmlerAkademisi Haberleri* 3. (1990).

Şen, Ersan. “Adsız Millet”. *Türk Yurdu Dergisi* 7. Devre 33(65)/307(668), Y.102 (Mart 2013).

Şıhaliyev, Emin. “Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni İddialarının Mitolojik Boyutu”. *Yeni Türkiye* 20/63 (Eylül-Aralık 2014), 1-13.

Tan, Nail. “Azerbaycan’ın Millî Şairi Ahmed Cavad 120 Yaşında”. *Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi* 3/729 (Eylül 2012), 70-76.

Taştan, Abdulvahap. “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”. *Bilig* 25 (Bahar 2003), 1-39.

Türkyılmaz, Selcuk. “Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”. *Tük Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 18 (Haziran 2010), 123-254.

Yakar, Ülker. “1920-1930 Yıllarında Azerbaycan’ın Millî ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti”. *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Bahar 2018), 306-325.

Yaman, Ali. “Türk Kültür Tarihinden Kesitler: Sovyet Döneminde Azerbaycan’da Din ve Ateizme Dair”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 59 (2011), 181-194.

Yeşilot, Okan. “Çarlık Yönetiminde Azerbaycan” *Türkler* 18 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 936-943.

Yeşilot, Okan. “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36 (Erzurum 2008), 187-199.

Yıldırım, İrfan Murat. “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 2/2 (2013), 147-160.

Yörük, Doğan - Veliyev, Elvin. “Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)”. *SUTAD* 40 (Güz 2016), 15-28.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

“Kaçak Harekâtı”. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi.* ed. C. B. Kuluyev. Cilt 3. Bakü: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, 1979.

“Kaçak Nebi”. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi.* ed. C. B. Kuluyev. Cilt 3. Bakü: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, 1979.

“Mart Soykırımı”. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi.* Cilt 2. Bakü: 2005.

Aktepe, M. Münir. “Damad İbrahim Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi.* Cilt 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Akyol, Taha. “Ceditcilik”. *TDV İslam Ansiklopedisi.* Cilt 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Bulut, Halil İbrahim. “Ümmet”. *TDV İslam Ansiklopedisi.* Cilt 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Bünyadov, Ziya. “Azerbaycan”. *TDV İslam Ansiklopedisi.* Cilt 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Erinç, Sırrı. “Hazar Denizi”. *TDV İslam Ansiklopedisi.* Cilt 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

İpşirli, Mehmet. “Bab-ı Meşihat”. *TDV İslam Ansiklopedisi.* Cilt 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özcan, Azmi. “Nadir Şah”. *TDV İslam Ansiklopedisi.* Cilt 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Parmaksızoğlu, İ. “Nadir Ali Şah”. *Türk Ansiklopedisi.* Cilt 25. Ankara: Milli Eğitim Yayınları, 1977.

Taşağıl, Ahmet. “Hazarlar”. *TDV İslam Ansiklopedisi.* Cilt 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

TEZLER

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. *Osmanlı Devleti’nin Lezgilerle İlişkileri (1700-1732).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2014.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. *Rusya’nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç’in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Guliyev, Ali. *Azerbaycan’ın Enerji Politikası ve Türkiye.* Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Hajıyev, Javid. *Gence Hanlığı ve Cevad Han’ın Özgürlük Mücadelesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enistitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

İnce, Mustafa. *Bolşevik Propagandasına Karşı Bir Uyarı Aracı: Bildiriş Gazetesi (1930-1931).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enistitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Kanbolat, Hasan. *Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Yer Adlarında Değişim Süreci (Siyasî Tarih Açısından),* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Mecidov, İlkin. *Sovyetler Birliği Öncesinde ve Sonrasında Azerbaycan'da Kapitalist Yapının Oluşum Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enistitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Mutallimov, Dadaş. *Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşmaları.* Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Mürselov, Cengiz. *Azerbaycan'da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği),* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Neciyev, Elçin. *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937),* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Teğin, Emre. *Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu ve Kızıl Kırgın (Repressiya).* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enistitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2017.

Ulusoy, Belkıs. *Azerbaycan Siyasî Muhaceretinin İstanbul'daki, Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-1931).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Veliyev, Orkhan. *Çarlık Dönemi Azerbaycanı'nın Uluslaşma Süreci: 1850-1920.* Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enistitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Zamanov, Elçin. *Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

GAZETE VE DERGİLER

"Azerbaycan Kültür Derneği Tarafından Tertip Edilen Mehmed Emin Resulzade İhtilafı", *Azerbaycan Dergisi,* 4/21 (37), Nisan 1955.

"Başyazı", *Azerbaycan Dergisi,* "27 Nisan İstilası'nın 37. Yıldönümü", 6/1 (61), 1957.

“Başyazı”, *Azerbaycan Dergisi,* “6 Mart 1955 (Mehmet Emin Resulzade’nin Vefatı)”, 4/1 (36), Mart 1955.

“Mehmet Emin Resulzade”, *Azerbaycan Dergisi,* 28/229, Ocak-Şubat-Mart 1979.

“Mehmet Emin Resulzade”, *Azerbaycan Dergisi,* 33/247, 1984.

Azerbaycan Türk Kültür Mecmuası, No:269, Ankara 1989.

Hasan Bey Zerdabi, “Rusya’da Evvelinci Türk Gazetesi”, *Hayat Gazetesi,* No:129, 28 Aralık 1905.

Hüseyinzade, Ali Bey, “Kûh-i Gaf ve Simurg”, *Hayat Gazetesi,* No:143, 2. Temmuz 1906.

Komisyon, “Rahmetli Kazımzade Abbas İldeniz”, *Azerbaycan Dergisi,* 2/4 (16), Temmuz 1953.

Mirza Bala Mehmetzade, “Azerbaycan Millî Matem Günü”, *Cumhuriyet Gazetesi,* No:9237, 27 Nisan 1950.

Resulzade, Mehmet Emin “İcmali-Ehval”, *Açık Söz,* No:671, 2 Şubat 1918.

Resulzade, Mehmet Emin. “Ateş Çalan Promete”, *Yeni Kafkasya Mecmuası,* 1/1, 26 Eylül 1923.

Resulzade, Mehmet Emin. “Azerbaycan’da Pionerler”, *Azeri Türk,* S. 13, Ağustos 1928.

Resulzade, Mehmet Emin. “Bizim Meramımız”, *İran-i Nov,* No:1, 23 Ağustos 1909.

Resulzade, Mehmet Emin. “Bolşeviklerin Şark Siyaseti/La Politique Orientale des Bolcheviks”, *Promethee,* No:20, Fransa 1928.

Resulzade, Mehmet Emin. “Büyük Facie”, *Yeni Kafkasya,* 4/15, 27 Nisan 1927.

Resulzade, Mehmet Emin. “Ekmek Yerine”, *Azeri Türk,* S. 17, Ekim 1928.

Resulzade, Mehmet Emin. “Kara Bir Yıl Dönümü”, *Yeni Kafkasya,* 4/15, 27 Nisan 1927.

Resulzade, Mehmet Emin. “Kara Pul”, *İrşad,* No:48, 16 Şubat 1906.

Resulzade, Mehmet Emin. “Kurtulan Şarkın Sembolü”, *Azerbaycan,* Y. 2, S. 8-9 (20-21), Kasım-Aralık 1953.

Resulzade, Mehmet Emin. “Millî Azerbaycan Hareketinin Karakteri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası,* Cilt 3, S, 29, İstanbul: 28 Mayıs 1934.

Resulzade, Mehmet Emin. “Millî Dirilik”, *Dirilik,* S. 3, 14 Ekim 1914.

Resulzade, Mehmet Emin. “Mücadelenin Taktikası”, *İstiklal Gazetesi,* No:3, Berlin, 1 Şubat 1932.

Resulzade, Mehmet Emin. “Tutacağımız Yol”, *Açık Söz,* 1/1, 2 Ekim 1915.

Resulzade, Mehmet Emin. “Yedi Beyza”, *Basiret Gazetesi,* No:9, Y. 1, 7 Haziran 1914.

İNTERNET KAYNAKLARI

Ahmadova, Firdovsiyya. *Founders Of The Republic,* "Fetalı Khan Khoyski", 2 (21), Summer, 2015, 35, www.irs-az.com/new/pdf/201508/1440762901408949551.pdf, (Erişim 03 Aralık 2020).

Dana Kaskabayeva, Hazar Denizinin Hukuki Statüsü, http://sahipkiran.org/2016/02/10/hazar-denizinin-hukuki-statusu/, (Erişim 11 Haziran 2020).

http://kiriminsesigazetesi.com/celal-unizadenin-ulusdaki-matem-haberi/, (Erişim 07 Ocak 2020).

http://virtualkarabakh.az/tr/post-item/32/116/gulustan-anlasmasi.html, (Erişim 26 Temmuz 2020).

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/17201740/Borba_arm_az_voss_ross_1722_1724/frametext.htm, (Erişim 20 Mayıs 2019).

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/17201740/Petr_I_Astrachan/text2.htm, (Erişim 20 Mayıs 2020).

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XVIII/17201740/Pochod_petr_pers/text1.htm, (Erişim 20 Mayıs 2020).

https://lenin.rusarchives.ru/dokumenty/deklaraciya-prav-narodov-rossii, "Deklarasiya Prav Narodov Rossii", 2 (15) Noyabr 1917 g., (Erişim 21 Nisan 2021).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Bibiheybet_Camii, (Erişim 04 Mart 2021).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Kara_Ocak, (Erişim 25 Ocak 2021).

https://www.azadliq.org:/a/25092941.html

sozluk.gov.tr, Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlüğü, (Erişim 03 Ocak 2021).

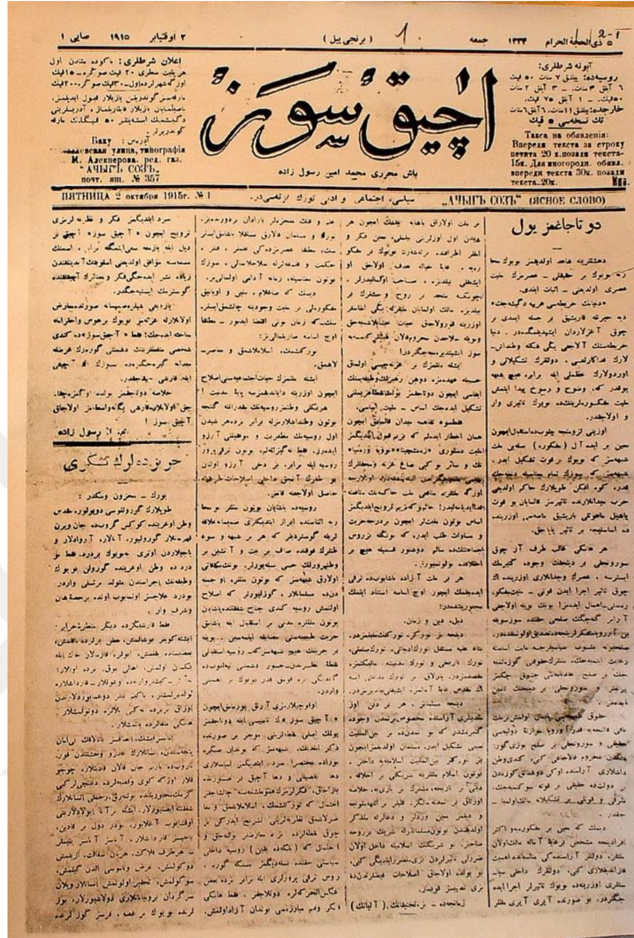
Süleyman Rüstem ne kimseyi satıp ne de donos yazıb, 3. Eylül 2013, https://www.azadliq.org:/a/25092941.html, (Erişim 17 Aralık 2020).

TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, http://hdl.handle.ne/11543/508, (Erişim 07 Ağustos 2020).

teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/Bekir-cobanzade (Erişim 29 Temmuz 2022).

EKLER

Ek 1: Açık Söz Gazetesi[766]

اچيق سوز

باش محررى محمد امين رسول زاده

ПЯТНИЦА 2 октября 1915г. № 1

„АЧЫГЪ СОЗЪ" (ЯСНОЕ СЛОВО)

Баку
М. Алекперова. ред. газ.
„АЧЫГЪ СОЗЪ"
почт. ящ. № 357

Такса на обявленія:
Впереди текста за строку петита 20 к. позади текста 15к. Для иногородн. обявл. впереди текста 30к. позади текста 20к.

دو تاجاغمز يول

Resimden de görüldüğü gibi Çarlık Rusyası'nın sonlarına kadar Azerbaycan'da matbuat faaliyetleri Türkiye'de olduğu gibi Arap Alfabesi (Osmanlıca) ile yürütülmekteydi. Bu durum Sovyetler Birliğinin başlarına kadar devam etmiştir. Fakat Sovyet yetkilileri 1924'te Azerbaycan'da siyasî devrimin yanı sıra kültürel devrimin de gerçekleşmesi amacıyla Latin alfabesinin benimsenmesine karar vermiştir. Bu şekilde Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dil birliği koparılmaya çalışılmıştır.

766 Görsel olarak istifade ettiğimiz gazete nüshası, M. F. Ahundov Adına Azerbaycan Millî Kütüphanesi aracılığıyla temin edilmiştir.

Ek 2: Yaklaşık 10 Bin Türk Esirinin Şehit Edildiği Issız Ada: Nargin[767]

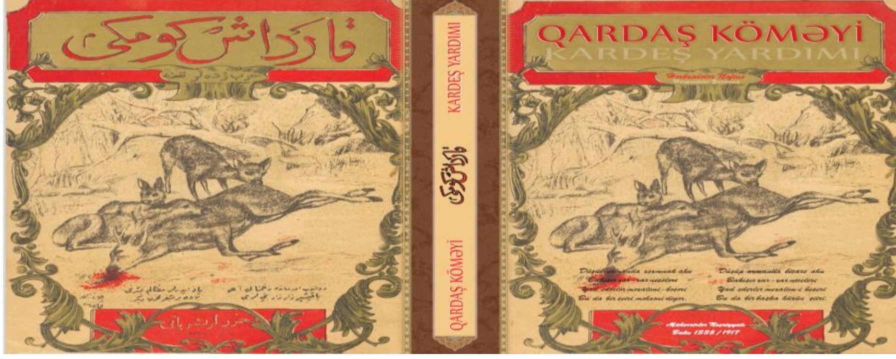

Osmanlı Ordusu 1917'de Cihan harbinden mağlup ayrılınca Türk askerleri Ruslar tarafından esir edilerek Bakü'ye getirilmişlerdir. Burada hayat için hiçbir şey vaat etmeyen ve günümüzde Büyük Zire Adası (Büyük Ada) adıyla da bilinen, aslında "Ölüm Adası" da diyebileceğimiz Nargin Adası'nda ölüme mahkûm edilmişlerdir. Müslüman ve Türk kardeşlerinin içinde bulundukları musibetten dolayı son derece müteessir olan Azerbaycan Türkleri, bu olaya sessiz kalmayarak bir nebze de olsa vicdan ateşini sindirmeye çalışmışlardır. Bu vesileyle Azerbaycanlı iş adamları ve edipler kendi aralarında anlaşarak zaman belirlemiş ve o gün yeni çıkacak olan tüm gazetenin "Gardaş Kömeyi" (Kardeş Yardımı) adı altında çıkarılmasını kararlaştırmışlardır. Elde edilen tüm gelir ise "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" aracılığıyla, sürgün hayatı yaşayan Osmanlı esirlerinin refahını yükseltmeye harcanmıştır[768].

[767] https://www.ittifakgazetesi.com/yeni/turk-un-olum-adasi-nargin-y12479.html (Erişim: 27 Temmuz 2022).
[768] Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (1923), 24-25.

Ek 3: Kardeş Yardımı Dergisinin Yüz Kapağı (Arkalı-Önlü)[769]

Osmanlı harpzedelerine yardım amacıyla neşredilen "Kardeş Kömeği (Yardımı)" dergisi 4 sayı çıktıktan sonra Rus sansürü nedeniyle kapatılmıştır. Ancak 95 yıl sonra yani 2012'de Türk İş Birliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA) ve Azerbaycan Gençliğe Yardım Vakfı (GYF) Başkanı Ahmet Tecim Bey'in teşebbüsüyle derginin eski nüshaları bir araya getirilerek kitap halinde İpekyolu Neşriyatı tarafından yeniden dercolunmuştur. Orjinelliğinin korunması amacıyla Osmanlıca yazılar (Arap alfabesi) kitabın sağ tarafında, günümüz Latin alfabesiyle yazılan Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki çeviriler ise sol tarafta verilmiştir. Kitapta en dikkat çeken hususlardan biri, derginin 1917'deki aslına sadık kalınarak kapak resminin eklenmesidir. Bir diğer husus ise kapak resmî üzerindeki ilüstrasyonda, yerde yatan yaralı ana ceylan ve etrafına toplanan yavru ceylanların tasvir edilmesidir. Burada yaralı ana ceylan Osmanlı'yı, etrafını saran yavru ceylanlar ise Müslümanların hamisi görevini üstlenen Osmanlı'yı iyileştirmeye -yeniden ayağa kaldırmaya- çalışan Azerbaycan'ı ve diğer Türk ve Müslüman devletirini terennüm etmektedir[770].

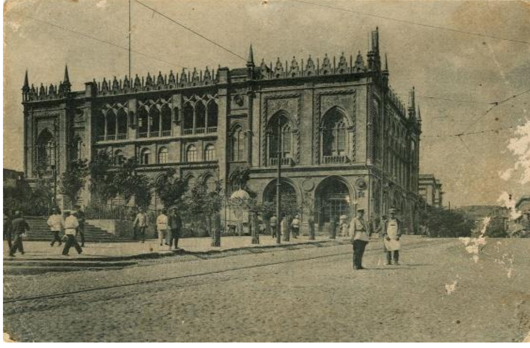
Hayır amacıyla kurulan "Kardeş Kömeği" (Kardeş Yardımı) Komisyonu kendi misyonunu günümüze de devam ettirmektedir. 6 Şubat 2023'te Türkiye'de meydana gelen deprem nedeniyle Azerbaycan'da bulunan Azerbaycanlı ve Türk iş adamları, GYF ve diğer STK'lar bir araya gelerek "Kardeş Kömeği Platformu" (Kardeş Yardımı) oluşturmuşlardır. Böylece depremzedelerin gida, sağlık, barınma ve diğer temel ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla Türkiye'ye büyük ölçüde yardım etmişlerdir.

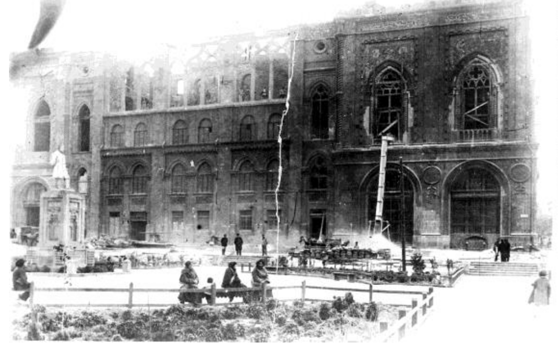
---

[769] Resim, Azerbaycan Gençliğe Yardım Vakfı (GYF) aracılığıyla temin edilmiştir. Derginin künye bilgisi: *Kardeş Kömeyi,* Redaksiya Heyeti: Minehanım Nuriyeva vd., Bakü, İpekyolu Neşriyatı, 2012.

[770] Senan Kazımoğlu, "Kardeş Kömeği", *Yenihaber,* 9 Mayıs 2018, https://www.yenihaberden.com/kardes-komegi-7468yy.htm (Erişim 22 Eylül 2020).

Ek 4: İsmailiye Binası 1918 Ermeni Tahripinden Önce ve Sonra

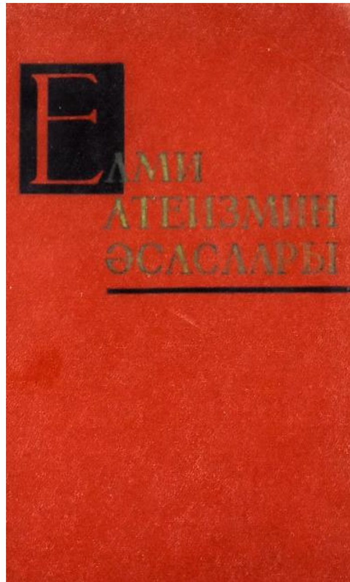

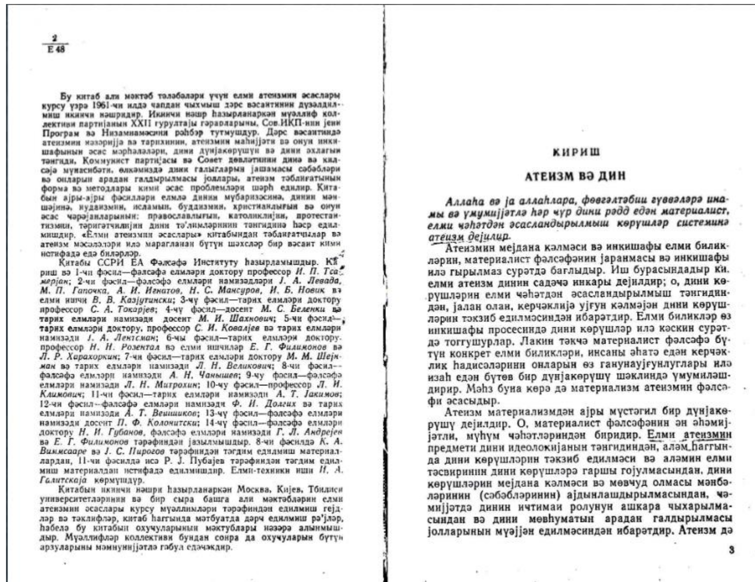

21 Aralık 1908'te inşaatı başlatılan İsmailiye Binası, 7 Nisan 1913'te faaliyete geçmiştir. Türk dünyasının nadide yapılarından biri olan bina, Musa Nagıyev tarafından vefat eden oğlu İsmail'in anısına hayır işlerinin yürütülmesi amacıyla inşa edilmiştir. Fakat Hayriye işlerinin yanı sıra Müslüman Yardım Derneği üyeleri konferansları, Bakü aydınları ve din adamları kongreleri ve Müslüman kadınları toplantıları gibi birçok toplantıların da düzenlendiği bu bina, 1918 Mart Olayları (Soykırımı) esnasında Ermeniler tarafından tahrip edilerek yakılmıştır. Ancak hasar gören muhteşem bina, Sovyetler Birliğinin ilk yıllarında (1923) mimar Dubov tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bu tarihten sonra "Azerbaycan Teftiş ve İnceleme Cemiyeti", "Arkeoloji Komisyonu", "Türk Kültür Cemiyeti", "Yazma Eserler Fonu" ve "SSCB Bilimler Akademisi Cumhuriyet Şubesi" gibi çeşitli kurumlar tarafından kullanılmıştır. Günümüzde bu tarihi bina, Azerbaycan Bilimler Akademisi olarak faaliyet göstermektedir[771].

[771] https://tr.wikipedia.org/wiki/İsmailiye_Sarayı

Ek 5: "İlmi Ateizm'in Esasları" Adlı Ders Kitabının Yüz Kapağı ve Giriş Bölümü*

2
E 48

Бу китаб али мәктәб тәләбәләри үчүн елми атеизмин әсаслары курсу үзрә 1961-чи илдә чапдан чыхмыш дәрс вәсаитинин дүзәлдилмиш икинчи нәшридир. Икинчи нәшр һазырланаркән мүәллиф коллективи партијанын XXII гурултајы гәрарларыны, Сов.ИКП-нин јени Програм вә Низамнамәсини рәһбәр тутмушдур. Дәрс вәсаитиндә атеизмин нәзәријјә вә тарихинин, атеизмин маһијјәти вә онун инкишафынын әсас мәрһәләләри, дини дүнјакөрүшүн вә дини әхлагын тәнгиди, Коммунист партијасы вә Совет дөвләтинин динә вә килсәјә мүнасибәти, өлкәмиздә дини галыгларын јашамасы сәбәбләри вә онларын арадан галдырылмасы јоллары, атеизм тәблиғатынын форма вә методлары кими әсас проблемләри шәрһ едилир. Китабын ајры-ајры фәсилләри елмлә динин мүбаризәсинә, динин мәншәјинә, иудаизмин, исламын, буддизмин, христианлығын вә онун әсас чәрәјанларынын: православлығын, католиклијин, протестантизмин, тәригәтчилијин дини тә'лимләринин тәнгидинә һәср едилмишдир. «Елми атеизмин әсаслары» китабындан тәблиғатчылар вә атеизм мәсәләләри илә марагланан бүтүн шәхсләр бир вәсаит кими истифадә едә биләрләр.

Китабы ССРИ ЕА Фәлсәфә Институту һазырламышдыр. Кириш вә 1-чи фәсил—фәлсәфә елмләри доктору професор *И. П. Тсамерјан*; 2-чи фәсил—фәлсәфә елмләри намизәдләри *Ј. А. Левада, М. П. Гапочка, А. И. Игнатов, Н. С. Мансуров, И. Б. Новик* вә елми ишчи *В. В. Казјутински*; 3-чү фәсил—тарих елмләри доктору професор *С. А. Токарјев*; 4-чү фәсил—досент *М. С. Беленки* вә тарих елмләри намизәди досент *М. И. Шахнович*; 5-чи фәсил—тарих елмләри доктору, професор *С. И. Ковалјев* вә тарих елмләри намизәди *Ј. А. Лентсман*; 6-чы фәсил—тарих елмләри доктору професор *Н. Н. Розентал* вә елми ишчиләр *Е. Г. Филимонов* вә *Л. Р. Харахоркин*; 7-чи фәсил—тарих елмләри доктору *М. М. Шејнман* вә тарих елмләри намизәди *Л. Н. Великович*; 8-чи фәсил—фәлсәфә елмләри намизәди *А. Н. Чанышев*; 9-чу фәсил—фәлсәфә елмләри намизәди *Л. Н. Митрохин*; 10-чу фәсил—професор *Л. И. Климович*; 11-чи фәсил—тарих елмләри намизәди *А. Т. Јакимов*; 12-чи фәсил—фәлсәфә елмләри намизәди *Ф. И. Долгих* вә тарих елмләри намизәди *А. Т. Веишиков*; 13-чү фәсил—фәлсәфә елмләри намизәди досент *П. Ф. Колонитски*; 14-чү фәсил—фәлсәфә елмләри доктору *Н. И. Губанов*, фәлсәфә елмләри намизәди *Г. Л. Андрејев* вә *Е. Г. Филимонов* тәрәфиндән јазылмышдыр. 8-чи фәсилдә *К. А. Виммсааре* вә *Ј. С. Пирогов* тәрәфиндән тәгдим едилмиш материаллардан, 11-чи фәсилдә исә Р. Ј. Пубајев тәрәфиндән тәгдим едилмиш материалдан истифадә едилмишдир. Елми-техники иши *И. А. Галитскаја* көрмүшдүр.

Китабын икинчи нәшри һазырланаркән Москва, Кијев, Тбилиси университетләринин вә бир сыра башга али мәктәбләрин елми атеизмин әсаслары курсу мүәллимләри тәрәфиндән едилмиш гејдләр вә тәклифләр, китаб һаггында мәтбуатда дәрч едилмиш рә'јләр, һабелә бу китабын охучуларынын мәктублары нәзәрә алынмышдыр. Мүәллифләр коллективи бундан сонра да охучуларын бүтүн арзуларыны мәмнунијјәтлә гәбул едәчәкдир.

КИРИШ

АТЕИЗМ ВӘ ДИН

Аллаһа вә ја аллаһлара, фөвгәлтәбии гүввәләрә инамы вә үмумијјәтлә һәр чүр дини рәдд едән материалист, елми чәһәтдән әсасландырылмыш көрүшләр системинә атеизм дејилир.

Атеизмин мејдана кәлмәси вә инкишафы елми билikләрин, материалист фәлсәфәнин јаранмасы вә инкишафы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Иш бурасындадыр ки, елми атеизм динин садәчә инкары дејилдир; о, дини көрүшләрин елми чәһәтдән әсасландырылмыш тәнгидиндән, јалан олан, керчәклијә ујғун кәлмәјән дини көрүшләрин тәкзиб едилмәсиндән ибарәтдир. Елми биликләр өз инкишафы просесиндә дини көрүшләр илә кәскин сурәтдә тоггушурлар. Лакин тәкчә материалист фәлсәфә бүтүн конкрет елми биликләри, инсаны әһатә едән керчәклик һадисәләрини онларын өз ганунаујғунлуглары илә изаһ едән бүтөв бир дүнјакөрүшү шәклиндә үмумиләшдирир. Мәһз буна көрә дә материализм атеизмин фәлсәфи әсасыдыр.

Атеизм материализмдән ајры мүстәгил бир дүнјакөрүшү дејилдир. О, материалист фәлсәфәнин ән әһәмијјәтли, мүһүм чәһәтләриндән бирдир. Елми атеизмин предмети дини идеолокијанын тәнгидиндән, аләм һаггында дини көрүшләрин тәкзиб едилмәси вә аләмин елми тәсвиринин дини көрүшләрә гаршы гојулмасындан, дини көрүшләрин мејдана кәлмәси вә мөвчуд олмасы мәнбәләринин (сәбәбләринин) ајдынлашдырылмасындан, чәмијјәтдә динин ичтимаи ролунун ашкара чыхарылмасындан вә дини мөвһуматын арадан галдырылмасы јолларынын мүәјјән едилмәсиндән ибарәтдир. Атеизм дә

3

Azerbaycan SSCB'de din aleyhine mücadele ve Ateizm tebliğatı kapsamında "İlmi Ateizmin Esasları" adlı ders kitabı hazırlanmış ve Üniversite öğrencileri de başta olmakla ilmi Ateizm propagandası yapan ve Ateizm meseleleriyle ilgilenen kişilerin istifadesine sunulmuştur. Kitapın ilk sayfasında yer alan tanıtım bölümünde Komünist Partinin (KP) XXII. Kurultay kararlarının, Sovyet İnkilap Komitesi Partisi (İKP)'nin yeni program tüzüğünün ve teorisinin rehber edinerek hazırlandığı bilgisi yer almaktadır. Bundan başka kitabın hangi amaca hizmet etmesi müellifin dilinden Kiril alfabesiyle şöyle ifade edilmiştir:

"Ders vesaitinde Ateizmin nezeriye (teori J. H.) *ve tarihinin, Ateizmin mahiyeti ve onun inkişafının esas merhaleleri, dinî dünya görüşün ve dinî ahlakın tenkidi, Komünist partisi ve Sovyet devletinin dine ve kiliseye münasebeti, ülkemizde dinî kalıntıların yaşaması sebepleri ve onların ortadan kaldırılması yolları, Ateizm tebliğinin şekil ve metotları gibi esas problemleri açıklanır. Kitabın ayrı ayrı bölümleri ilimle dinin mücadelesine, dinin kaynağına, iudaizmin, islamın, buddizmin,*

* Görsel olarak istifade ettiğimiz resim, M. F. Ahundov Adına Azerbaycan Millî Kütüphanesi aracılığıyla temin edilmiştir.

Hristiyanlığın ve onun asıl cereyanlarının: provoslavlığın, katolikliğin, protestantizmin, tarikatçılığın dinî öğretilerinin tenkidine ayrılmıştır"[772].

Yukarıdaki pasajdan da görüldüğü gibi Komünist rejim, din düşmanlığı nedeniyle İslam dininin yanı sıra Çarlık Rusya'sından itibaren Rusya'da hâkim olan Hıristiyanlığın varlığına da müsaade etmiyordu. Zira dinî, afyon ve fantezi olarak değerlendiren bir sistemde başka türlü düşünülemezdi. Bu açıdan Ateizmin hâkim olduğu Sovyet Rusya'da dinî kimliği muhafaza etmenin ne kadar meşakkatli bir iş olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerek.

Kitabın "Giriş" bölümünde yer alan "Ateizm ve Din" adlı alt başlıkta ise Ateizmin teorik tarifi bizzat ateistler tarafından şöyle ifade edilmektedir:

"Allaha veya allahlara, olağanüstü güçlere inamı ve genelde her türlü dinî reddeden materyalist, ilmî cihetten dayanağı olan görüşler sistemine Ateizm denir"[773].

Bundan başka Ateizmin yaranmasına ve inkişafına neden olan amillerden biri olarak ilmi biliklerin materyalist değerler ölçüsünde benimsenmesi gösterilmiştir. Ayrıca ilmi biliklerle dinî görüşler arasında zıddiyetler olduğu belirtilmiştir. Bu yüzden Ateizmin, dinî, ilmî esaslara istinaden tenkit ve inkâr ettiği bilgisi savunulmuştur. Buna göre: *"ilmi Ateizm dinin sadece inkârı değildir; o, dinî görüşlerin ilmi cihetten esaslandırılmış tenkidinden, yalan olan, gerçekliğe uygun olmayan dinî görüşlerin tekzip edilmesinden ibarettir"*[774].

---

[772] *İlmi Ateizmin Esasları,* ed. İ. P. Tsameryan vd. (Bakü: Azerbaycan Devlet Pedegoji Edebiyatı Neşriyatı, 1963), 2.
[773] *İlmi Ateizmin Esasları,* 3.
[774] *İlmi Ateizmin Esasları,* 3.

Ek 6: Hüseyin Cavid[775]

Yeni rejimle barışmayan özgürlükçü şairler, esasında hayatlarını kurtarmak amacıyla soruşturma esnasında tuttukları pozisyondan dolayı büyük bir hata işlediklerini ve bu hatadan dolayı pişmanlık duyduklarını dolaysıyla da bağışlanma dilediklerini ifade edecek olsalardı belki de hayatlarını kurtarabilirlerdi. Ancak H. Cavid tuttuğu yoldan dönmemiş, ölümün de şereflisini temenni etmiştir. Ancak içinde bulunduğu hayat şartlarının çok ağır olduğuna da dikkat çekerek hayat ile ölüm arasındaki ince çizgiyi veciz mısralarla şöyle ifade etmiştir:

"Ölüm var ki, hayat kadar değerli,

Hayat var ki, ölümden de zehirli".

[775] httpshuseyncavid.wordpress.comh%C9%99yati

Ek 7: İstiklal Şairi Ahmed Cevad (1892-1937)[776]

Türkiye'yi Türk dünyasının bir kurtrıcısı olarak gören şair, Türkiye'nin Cihan Harbinde çok zor durumda olduğunu anlayınca içler acısı çekmiş ve Türk soydaşlarına moral olmak için "Çırpınırdı Karadeniz" adıyla bilinen umut dolu bir şiir yazmıştır. Azerbaycan'ın yanı sıra Türkiye ve Türk dünyasında da sevilen ve âdeta marş haline getirilen şu meşhur şiir dizisinin ilk ve son kıtası/dörtlüğü şöyledir:

Çırpınırdı Karadeniz,
Bakıp Türk'ün bayrağına.
"Ah" deyerdin, hiç ölmezdin,
Düşebilsem ayağına!

Dost elinden esen yeller,
Bana şiir, selam söyler
Olsun bizim bütün eller
Kurban Türk'ün bayrağına![777]

[776] https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cirpinirdi-karadenizin-sairi-ahmet-cevatin-dogumunun-128-yili/1829433
[777] N. Tan, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Ahmed Cavad", 71-72.

Ek 8: Medine Hanım Kiyasbeyli (1889-1937)*

Гиjасбәjли Мәдинәханым Меһди гызы

Medine Hanım Kiyasbeyli, 1937'de Müsavat Partisine ve devrim karşıtı milletçi teşkilatlara üyelikten dolayı Azerbaycan SSCB CK'nun 72. ve 73. maddeleri gereğince suçlanarak en ağır ve yüksek ceza türlerinden biri olan kurşuna dizilme cezası almıştır. Bu karar sonucu Azerbaycan'ın tecrübeli kadın öğretmenlerinden biri olan Medine Hanım, 28 Eylül 1937'de gece saat 1.25 sularında kurşuna dizlerek katledilmiştir. Yalnız ölümünden sonra yani 1956'da diğer meslektaşları gibi onun da suçsuz olduğu tespit edilmiş, beraatına karar verilmiştir[778].

---

* Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 59.

[778] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 65-66.

Ek 9: Gülare Hanım Kadirbeyova (1903-1942)*

Gülare Hanım Kadirbeyova, 9 Haziran 1939'da Sovyet karşıtı teşkilatların faaliyetine katılmasına ve AK(B)P MK yönetiminin nüfusunu düşürmek amacıyla milliyetçi sohbetlerde bulunmasına göre 5 yıl hapis cezası alarak Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Lakin ceza sürecinin bitmesine kısa bir süre kalmasına rağmen hapishaneden kaçtığı belirtilmektedir. Lakin daha sonra bulunamadığı için öldü(rüldü)ğüne karar verilmiştr. Yalnız 13 Eylül 1957'de Azerbaycan SSCB Savcı yardımcısının tekidi üzere o da diğer repressiya kurbanları gibi beraat almış, günahsız olduğu kararlaştırılmıştır[779].

---

* Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 67.

[779] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 71-72.

Ek 10: Hatice Hanım Kayıbova (1893-1938)[*]

Хәдичә ханым
Гаjыбова
Осман гызы

1930'lu yılların repressiya kurbanlarından biri de Azerbaycan'ın ilk kadın pianoçularından biri olan Hatice Hanım Kayıbova'dır. O, AİİHK DGİ'nin 1. bölmesinin 3. şube başkanı yardımcısı, Teğmen Tevosyan'ın hazırladığı rapora esasen Türk ve İngiliz ajanı olmakla suçlanmış, Azerbaycan SSCB CM'nin 68 maddesi gereğince hakkında soruşturma başlatılmıştır. Soruşturma sonucu 19 Ekim 1938'de ölüme mahkûm edilmiş, 27 Ekim 1938'de ise, kurşuna dizilmiştir. Yalnız 1956'da Azerbaycan SSCB Yüksek Mahkemesinin ceza davaları yargı kurulunun kararına esasen Kayıbova'nın suçsuz olduğuna karar verilmiştir[780].

---

[*] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 73.
[780] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 72-73.

Ek 11: Hanefi Zeynallı (1896-1937)*

Һәнәфи
Зејналлы
Баба оғлу

Azerbaycan SSCB Edebiyat ve Dilcilik (Ağız Edebiyatı) Üniverstesinde öğretmenliğin yanı sıra üst düzey yöneticilik görevi üstlenen Hanefi Zeynallı, aynı zamanda Azerbaycan SSCB İlimler Akademisi Folklor bölmesinde de yöneticilik yapmıştır. Azerbaycan'da edebiyat bilimcisi olarak bilinen bu ender şahıs, bundan başka Azerbaycan Devlet Neşriyatının esas kurucularından biri olarak Azerneşrin baş editörlüğü görevini üstlenmiştir. Akademik hayatı boyunca "Komünist", "Maarif ve Medeniyet", "İnkılâp ve Medeniyet", "Marif İşçisi" gibi gazet ve dergilerde edebi yazılar yazmıştır. Hatta o, 1935'li yıllara kadar Azerbaycan'da Lenin eserlerinin tercümanı gibi de bilinmektedir. Lakin yüksek meziyetlere sahip olan Zeynallı, müstemleke zihniyetiyle barışmamış, sosyalist rejimde millî işlerle uğraşmış ve bunun bedelini maalesef hayatıyla ödemiştir. Şöyle ki, 1928'de Türkiye'nin Bakü'de henüz feshedilmemiş Konsolosluğuna gidip gelmesi ve Konsolos Ferid Bey'le iletişim halinde bulunması yönetimin dikkatinden kaçmamış, nitekim hakkında soruşturma başlatılması için "kanıt" olarak kullanılmıştır. Zeynallı, 28 Ocak 1937'de karşı devrimci grubun uzvu gibi gözaltına alınmıştır. Rus ve Ermeni kökenli savcıların soruşturmasında Zeynallı'nın, Türk aydınlarla irtibat halinde bulunması özellikle de İsmail Hikmetle mektuplşması, karşı devrimci faaliyetlere öncülük etmesi, Müsavat üyelerinden Baharlı, Feyzullayev, Mövsümov, Çobanzade vd. ile sıkı iletişim halinde bulunması ve ilmi çalışmalarında milliyetçi ideolojiyi yayması hususu ön plana çıkartılmıştır. Zeynallı belirli bir noktaya kadar bu ithamları reddetse de, yapılan işgencelere daha fazla dayanamayarak "suçunu" itiraf etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 12 Ekim 1937'de Azerbaycan SSCB Yüksek Mahkemesi Zeynallı'yı muhakeme etmeye başladı. Lakin saat 16.25'te başlayıp 16.40'ta biten mahkeme, kapalı salonda, şahit

* Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 80.

olmaksızın ve savunmasız gerçekleştirilmiştir. Burada alınan karara göre Zeynallı kurşuna dizilme cezasına çarptırıldı. Karar, 13 Ekim 1937'de gece sabaha karşı Bakü'de icra edildi. Böylece millî benliğimize daha bir kurşun sıkılmış oldu. Yalnız geç de olsa 30 Mart 1956'da Azerbaycan SSCB Yüksek Mahkemesi'nin kararıyla beraat kazandı[781].

[781] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 80-83, 87; Aybeniz Rahimova, "Kanlı İnfaz Yılını Geçemeyen Kuşağın Bir Temsilcisi Daha", *Dünya Gündemi: ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)-Avrasya Bir Vakfı,* yenidunyagundemi.com/kose-yazilari/kanli-infaz-yilini-gecemeyen-kusagin-bir-temsilcisi-daha-1327.html (Erişim Tarihi: 28.07.2022).

Ek 12: Bekir Çobanzade (1893-1937)*

Чобанзадә Бәкир
Ваһаб оглу

1930'lu yıllarda millî aydınların, halkı bağımsızlık hakkında düşünmeye sevk etmesi, yeni rejim tarafından Marksist Lenininst ideoloji direktifleri esasında hazırlanan sosyalist realizm ilkesinin Azerbaycan'da rahatlıkla uygulanmasına ve kök salmasına mani olmaktaydı. Bu yüzden ilmi ve sosyal faaliyetlerde bulunan birçok Azerbaycanlı âlim, ziyalı, din adamı, edip ve diğer görkemli şahısların ortdan kaldırılmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla düşünen, düşündüren, sorgulayan bir sözle yeni fikirli entellektüaller, millî kadrolar burjuvazılıkla suçlanmış, karşı devrimci sayılmışlardır. Bu manada baskı siyasetine maruz kalan şahıslardan biri, aslen Kırım Tatarı olan Türkolok, Kırım-Tatar ve Azerbaycan dil bilimcisi Bekir Çobanzadedir. O, aynı zamanda "Bakü Devlet Üniversitesi Şark Fakültesi Dekanlığı ve Azeraycan Dili ve Edebiyatı Kürsüsü Müdürü", "Azerbaycan Terminologiya Komisyon Bölmesinin Yardımcısı ve Yöneticisi", "Azerbaycan İlmi Tedkikat Enstitüsü'nün İlmi Konseyi Genel Sekreteri" vd. gibi görevler üstlenmiştir.

Ana dilinin önemine dikkat çeken Çobanzade, 150'den fazla kitap ve makale yayınlayarak bütün Türk dünyasında Türk Dili ve Edebiyatı problemlerinin giderilmesine ve ortak kullanımına çalışmıştır. Hatta 1926'da Bakü'de düzenlenen "Milletlerarası Bakü Türkoloji Kongresi"nde "Türk Tatar Dillerinin Karşılıklı İlişkileri" ve "Türk-Tatar Dillerinde İlmi Terminolojiyi Düzenlemenin Prensipleri" adlı iki bildiri sunmuştur. Bundan başka "Yeni Türk Alfabesi Birleşik Merkez Komitesi"nin başkanlığı görevini üstlenmiştir. Ancak Rusça'nın hâkim konuma getirilmeye çalışıldığı bir zamanda ana dilinin ve ortak Türk dili birliği projesinin ön plana çıkarılmaya çalışılması yönetimin dikkatinden kaçmamış. Bu yüzden yönetim mensupları kendisine karşı tavır alarak yermeye başladılar. Haddizatında 26 Ocak 1937'de Çobanzade'nin hapsedilmesi hakkında

* Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 88.

karar verildi. Buna göre o, karşı devrimci, milliyetçi, yabancı devlet ajanı olarak suçlanmıştır. Bundan başka halkı silahlı isyana teşvik etmek, edebi eserlerde ve seminerlerde milliyetçi ideolojiyi yaymak en esası ise, vahit Turan devletinin yaratılması için Türk-Tatar halklarının SSCB'den ayrılması projesini yürütmek yani Turancı, Pantürkist suçlamalarıyla itham edilmiştir. Sonuçta 12 Ekim 1937'de Azerbaycan SSCB CK'nun 64, 69-1, 70 ve 73. maddeleri gereği kurşuna dizilmesine karar verilir. Ertesi gün yani 13 Ekim 1937'de hükmün icra edilmesiyle Türk dünyası daha bir ender şahsiyeti kaybetti. Yalnız ölümünden yirmi yıl sonra yani 6 Haziran 1957'de Azerbaycan SSCB Yüksek Mahkemesi Çobanzade'nin suçsuz olduğuna karar verdi[782].

[782] Bünyadov, *Kırmızı Terör,* 88-95; teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/Bekir-cobanzade (Erişim 29 Temmuz 2022).

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Javid HAJIYEV		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller		Arapça	Orta
		Rusça	Orta
Eğitim Durumu	Başlama– Bitirme		Kurum Adı
Lise	2000	2008	N. Nerimanov Adına 1 No:lu Tam Okul/Mingeçevir
Lisans	2008	2013	Bakü İslam Üniversitesi Zakatala Şubesi/Zakata
Yüksek Lisans	2014	2016	Bursa Uludağ Üniversitesi SBE İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı-İslam Tarihi Bilim Dalı/Bursa
Doktora	2016	2023	Bursa Uludağ Üniversitesi SBE İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı-İslam Tarihi Bilim Dalı/Bursa
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama-Ayrılma		Çalışılan Kurumun Adı
1.Azerbaycan Gençliğe Yardım Fonu (GYF)	2013	2014	Türkdilli Devletlerle Dostluk ve Medeni İlişkiler İçtimai Birliği Bakü Yüksek Öğretim Öğrenci Yurdu/Yurt Sorumlusu
2. BTSO Diyanet Vakfı	2015	2017	Bursa Yüksek Öğretim Öğrenci Yurdu/Yurt Sorumlusu
3. Uluslararsı Murat Hüdavendigar Anadolu İmam Hatip Lisesi	2017	2018	Bursa Uluslararsı Murat Hüdavendigar Anadolu İmam Hatip Lisesi/Yurt Sorumlusu
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar	Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Topluluğu		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	II. Kafkasya Öğrenci Sempozyumu		
	7. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu		
	8. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu		
Makaleler	Javid Hajiyev, “Azerbaycan Gence Hanlığı: Cevad Han’ın General Sisianov’la Mektuplaşması (Gence Uğrunda Mücadele)”, *Türk Dünyası Araştırmaları,* C: 131, S: 258, İstanbul 2022, 135-158.		
Sempozyum Bildiri Metinleri	Javid Hajiyev, “18. yy’da Rusya’nın Kafkasya Siyasetinde Azerbaycan Faktörü”, *II. Kafkasya Öğrenci Sempozyumu Tebliğ Kitabı,* İstanbul, 2021, 67-96.		
	Javid Hajiyev, “Ermenistan Devleti’nin Kurulmasında Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarının Rolü”, *7. Uluslararsı Öğrenci Sempozyumu Bildiriler Kitabı-10,* ed. M. A. Bolat, İstanbul: Uluslararsı Öğrenci Dernekleri Federasyonu (UDEF), 2022, 33-54.		
	Cavid Hacıyev, “Azerbaycan Gence Hanlığının İşgal Edilmesinde Revaz Andoyan’ın Rolü”, *8. Uluslarарсı Öğrenci Sempozyumu Bildiri Özetleri,*Kahramanmaraş, Sütçü İmam Üniversitesi, 23-25 Eylül 2022, 44-45 (Yayınlanmak üzeredir).		
Tarih/İmza	17/03/2023		
Adı-Soyadı:	Javid HAJIYEV		